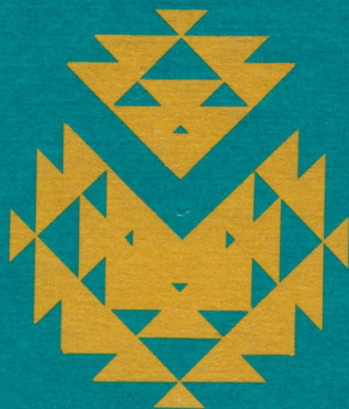

ЭКАНАМІЧНАЯ ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ

ЭКАНАМІЧНАЯ ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ

Выданне 2-е,
дапоўненае і перапрацаванае

Пад агульнай рэдакцыяй В.І.Галубовіча

*Даручана Міністэрствам адукацыі
і навукі Рэспублікі Беларусь у
якасці вучэбнага дапаможніка
для студэнтаў эканамічных
спецыяльнасцей вышэйшых
навучальных устаноў*

Мінск
НСФ "Экаперспектыва"
1996

Аўтары: В.І.Галубовіч, Р.І.Ермашкевіч, Г.П.Бушчык, Л.І.Папоў, М.В.Давыдзенка, А.М.Сасім, Т.І.Паваліхіна, І.П.Прымачук, Л.Ф.Пашкевіч, Н.І.Палетаева, Г.Ф.Шапавал, Ю.Л.Грузіцкі

Рэцэнзенты: кафедра гісторыі Беларусі старажытнага часу і сярэдніх вякоў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта
доктар гістарычных навук, прафесар Э.Г.Юфэ

Эканамічная гісторыя Беларусі. Вучэбны дапа-
Э 35можнік: /Выд. 2-е, дап. і перапрац. /В.І.Галубовіч, Р.І.Ермашкевіч, Г.П.Бушчык і інш.; Пад агульнай рэд. В.І.Галубовіча. — Мн.: НКФ "Экаперспектыва", 1995. — 432 с.

ISBN 985-6102-16-2.

Адлюстравана гаспадарчае жыццё насельніцтва Беларусі з першабытнаабшчыннага часу да нашых дзён. Паказаны асноўныя этапы ў развіцці сельскай гаспадаркі, прамысловасці, транспарту рэспублікі, разгледжаны пытанні аб стане фінансаў, грашовага абарачэння, узроўні жыцця народа.

Разлічана на студэнтаў эканамічных спецыяльнасцяў вышэйшых і сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў, а таксама на ўсіх, хто цікавіцца пытаннямі гісторыі народнай гаспадаркі Беларусі.

Э0503020903

ББК65.9(2Б)

ISBN 985-6102-16-2

© Калектыў аўтараў, 1995

АД АЎТАРАЎ

Агульнавядома, што любая навука так ці інакш, непасрэдна ці ўскосна ўплывае на светапогляд асобы. Але ўсё ж прыкрытэт у фарміраванні ідэй і поглядаў чалавека належыць гісторыі, эканамічнай тэорыі, філасофіі, паліталогіі і іншым гуманітарным дысцыплінам. З засваеннем гэтых гуманітарных курсаў цесна звязана фарміраванне сучаснага эканамічнага мыслення будучых бакалаўраў і магістраў. Толькі ўсебакова адукаваны чалавек з высокім узроўнем агульнай культуры можа знайсці новыя, нетрадыцыйныя рашэнні эканамічных праблем, што так неабходна ва ўмовах рыначнай эканомікі, якая пачынае складвацца. Упэўнены, што хуткасць, нетрадыцыйнасць мыслення эканамістаў будзе вызначацца не столькі аб'ёмам вузкапрафесійных ведаў, колькі эрудыцыяй, шырынёй кругагляду. Агульнае культурнае развіццё, шырокая гуманітарная падрыхтоўка — гэта каталізатар эканамічнага пазнання.

Сярод гуманітарных дысцыплін, якія актыўна ўплываюць на агульнаадукацыйную і фундаментальную эканамічную падрыхтоўку будучых эканамістаў, важную ролю адыгрывае эканамічная гісторыя Беларусі. Зварот да яе, паглыбленне гістарычных ведаў дыктуюцца не толькі зразумелым інтарэсам да мінулага, але і спробай уявіць, а што ж сёння можна ўзяць на ўзбраенне з нашай далёкай і блізкай гісторыі, якія каштоўнасці, эканамічныя прынцыпы апраўдалі сябе і вытрымалі выпрабаванне часам. Праблемы духоўнага абнаўлення беларускага народа, адраджэння і выхавання яго нацыянальнай самасвядомасці, якая так востра стаіць сёння, з непазбежнасцю ставіць пытанне аб глыбокім і дакладным уяўленні тых гістарычных шляхоў, якімі ішоў беларускі народ, і прабуджэння сапраўды ўсеагульнага інтарэсу народа, і асабліва моладзі, да гісторыі сваёй Айчыны сталі адной з добрых прыкмет нашага часу.

Эканамічная гісторыя Беларусі неабходна студэнтам эканамічных спецыяльнасцяў вышэйшых і сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў рэспублікі і таму, што з'яўляецца адной з асноўных крыніц фактычнага і метадалагічнага забеспячэння ўсіх раздзелаў эканамічнай навукі. Калі статыстычныя і сацыяльныя даследаванні даюць магчымасць эканамісту ўявіць карціну сучаснасці, то эканамічная гісторыя — карціну гістарычнага руху ад мінулага да сённяшняга часу, без чаго немагчыма ўбачыць доўгатэрміновыя тэндэнцыі эканамічнага развіцця. Гісторыка-эканамічная навука станоўча ўплывае на фарміраванне і эканаміста-тэарэтыка, і эканаміста-практыка, і эканаміста-выкладчыка, таму што выхоўвае ў іх метадалагічную культуру, крытычнае, альтэрнатыўнае мысленне, перасцерагае ад абсалютызавання і дагматызацыі тэарэтычных палажэнняў, дапамагае набыць навыкі як бы "аб'ёмнага бачання" сацыяльна-эканамічных праблем.

Многае сёння сведчыць аб тым, што эканамічная навука, як, дарэчы, і іншыя гуманітарныя навукі, актыўна ўключаецца ў працэс абнаўлення. Гэта пацвярджае своеасаблівы рэнесанс навуковага гістарызму ў далізёных навуках. У эканамічнай навуцы, як агульнай, так і галіновых, адбываецца

аднаўленне і ачышчэнне сацыяльна-эканамічнай памяці. На нашу думку, эканамічная навука, бадай, як ніякая другая з гуманітарных, больш за ўсіх пацярпела ад падрыву гістарычных каранёў. У цяперашні час неабходна аднаўляць літаральна ўсё: і факты мінулай гаспадарчай дзейнасці беларускага народа, і немфалагізаваную навуковую карціну эканамічнага развіцця, і альтэрнатывы тым шляхам развіцця эканомікі Беларусі, якія выпалі на яе лёс.

Аднаўленне сацыяльна-эканамічнай памяці, яе ачышчэнне ад міфаў, догмаў і схаластыкі мінулага закрунулі ўжо ўсё ўзроўні эканамічнай навукі: і непасрэдна эканамічныя веды, і логіку, змест і стыль эканамічнага мыслення, і тыя каштоўнасці і прыярытэты эканамічнага развіцця, якія яна адстойвае. Жыццё ўладна патрабуе, каб адзінства дзейнасці і гістарычнага стала зыходным пунктам эканамічнага аналізу, навуковага даследавання па высновах эканамічнай тэорыі, галіновых і функцыянальных эканоміках, метадыкі іх выкладання, а таксама працэсу прыняцця гаспадарчых рашэнняў.

Збыццё ў недалёкім мінулым гісторыка-эканамічных ведаў адмоўна сказала і на стане канкрэтных эканамічных дысцыплін. На жаль, амаль усе яны не даюць студэнтам уяўлення аб гістарычным развіцці свайго прадмета. Абмежаванне выкладання гэтых навук рамкамі сённяшняга дня не дае магчымасці будучым эканамістам зазірнуць не толькі ў мінулае, але і ў будучае. Гэта прыводзіць да мноства негатыўных момантаў, у тым ліку і да звычкі працаваць у нарматыўна-прававых рамках толькі існуючага гаспадарчага механізму.

Такая практыка вельмі часта прыводзіць да таго, што выпускнікі эканамічных навучальных устаноў не падрыхтаваны да якіх-небудзь змен у эканамічным механізме, пошуку новых, нетрадыцыйных формаў і метадаў гаспадарання. Гэты вакуум у пэўнай ступені і запаўняе вучэбная дысцыпліна "Эканамічная гісторыя Беларусі". Абстрактна-аналітычнае мысленне, якое выходзіць у студэнтаў у ходзе выкладання такіх прадметаў, як бухгалтарскі ўлік, аналіз гаспадарчай дзейнасці, менеджмент, маркетынг, фінансы, грашовае абарачэнне і інш., трэба абавязкова дапаўняць эмацыянальна-вобразным, асацыятыўным, якое выходзіць як раз у працэсе вывучэння будучымі эканамістамі эканамічнай гісторыі, філасофіі і іншых гуманітарных навук.

Яшчэ ў другой палове XIX ст., калі зараджалася і праходзіла станаўленне эканамічнай гісторыі як навукі, адзін з яе заснавальнікаў вядомы англійскі вучоны А.Тойнбі адзначыў, што гісторыка-эканамічная навука здольная служыць філасофіяй эканамічнага развіцця. Другі вядомы англійскі гісторык і эканаміст Д.М.Кейнс, таксама адзін з заснавальнікаў эканамічнай гісторыі як навукі, падкрэсліваў, што эканамічная гісторыя — гэта і гістарычная ілюстрацыя эканамічных тэорыяў, і праверка іх гісторыяў, і гістарычнае абгрунтаванне новых эканамічных тэорыяў. Адраджэнне такога разумення ролі эканамічнай гісторыі як навукі выяўляе глыбокія, непарыўныя сувязі гісторыка-эканамічнага пазнання з развіццём як гістарычных, так і эканамічных ведаў.

Таму плённае крытычнае ўспрыманне спадчыннага эканамічнага вопыту, якое ажыццяўляецца з дапамогай эканамічнай гісторыі Беларусі, яшчэ раз дапаможа маладым эканамістам зразумець і асэнсаваць, якія матэрыяльныя і ідэйныя элементы перайшлі ў сучаснае, у якіх выпадках страчаныя сувязі павінны быць адноўлены і ад якіх элементаў вытворчых адносін і эканамічнай ідэалогіі патрэбна адмовіцца.

Гісторыка-эканамічныя веды — гэта жывая сацыяльна-эканамічная памяць эканамістаў-прафесіяналаў Беларусі, арсенал метадаў, сродкаў і інструментаў эканамічнага развіцця. Адначасова гэта і перакананні эка-

намістаў, на падставе якіх фарміруюцца логіка і стыль эканамічнага мыслення, цэнасная шкала эканамічнага аналізу. Ні адна гуманітарная навука не можа абмежаваша толькі рэгістрацыяй, аналізам і тэарэтычным абагульненнем фактаў. Цэнасны аспект пазнання азначае размежаванне ў ім сапраўднага і несапраўднага, добра і зла, прагрэсу і рэакцыі, часовага і вечнага і г.д.

У эканамічнай гісторыі любы перыяд, этап, эпоха эвалюцыі чалавецтва праходзяць праверку на суадносіны дэкларуемых мэт і вынікаў. У ліку многіх іншых яна вывучае і сацыяльныя высновы развіцця грамадства, і ў першую чаргу становішча народных мас, класаў, сацыяльных груп, узровень спажывання, умовы працы і жыцця насельніцтва, адукацыйнага ўзроўню, стану здароў'я і г.д. Уяўляецца, што менавіта цэнасная шкала эканамічнай гісторыі Беларусі савецкага перыяду дапаможа разабрацца ў прычынах дэфармацыі вытворчых адносін у гэты перыяд.

Карысным для студэнтаў эканамічных спецыяльнасцяў з'яўляецца і прагматычная накіраванасць эканамічнай гісторыі, вывучэнне адмоўных вынікаў і негатыўнага вопыту гаспадарання, якія, на жаль, таксама мелі месца на Беларусі.

Падагульняючы сказанае, трэба адзначыць, што традыцыяй развіцця эканамічнай думкі рэспублікі, неабходным момантам падрыхтоўкі эканамічных кадраў павінна стаць увага да гістарычных фактараў сацыяльна-эканамічнага развіцця. Гэтага патрабуе і сама рэчаіснасць, таму што ў палітычным, эканамічным і духоўным жыцці сёння сутыкнуліся і змагаюцца розныя падыходы да кіравання грамадствам і эканомікай. Таму вывучэнне гісторыі гаспадарчай дзейнасці як беларускага народа, так і чалавецтва ў цэлым дазваляе скласці рэальныя ўяўленні аб найбольш аптымальных шляхах развіцця Рэспублікі Беларусь на сучасным этапе і ў будучым.

Ні плыні сенсацыйных фактаў, ні разважанні з прычыны скажэння гісторыі Беларусі, ні эмоцыі ў сувязі з трагічнымі падзеямі ў гісторыі беларускага народа не змогуць замяніць вывераныя навуковыя веды. Толькі яны могуць стаць той падставай, якая вызначыць месца фактаў у гістарычным працэсе, дасць аналіз гістарычных з'яў у рэспубліцы, у тым ліку і ў развіцці яе народнай гаспадаркі.

Улічваючы ўсё гэта, калектыў кафедры эканамічнай гісторыі Беларускага дзяржаўнага эканамічнага ўніверсітэта падрыхтаваў другое выданне вучэбнага дапаможніка па эканамічнай гісторыі Беларусі, дзе працягваецца перагляд многіх застарэлых поглядаў на гісторыю народнай гаспадаркі Беларусі, пераасэнсаванне шматлікіх палажэнняў і вывадаў, якія ўсталяваліся ў гісторыка-эканамічнай навуцы і не вытрымалі выпрабавання часам. Другое, дапоўненае і перапрацаванае выданне вучэбнага дапаможніка будзе ў будучым абавязкова дапрацоўвацца з улікам апошніх дасягненняў гістарычнай навуцы і патрабаванняў нацыянальнай канцэпцыі гісторыі і гістарычнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь.

Аўтары будучь узячы ўсім, хто прышле свае заўвагі і пажаданні па адрасе: 220672, г. Мінск, Партызанскі праспект, 26, кафедра эканамічнай гісторыі.

УВОДЗІНЫ

У.1. Прадмет эканамічнай гісторыі Беларусі.

Месца вучэбнай дысцыпліны ў сістэме гуманітарных навук. Метадалогія гісторыка-эканамічнага аналізу

Эканамічная гісторыя як самастойная навука зарадзілася ў краінах Заходняй Еўропы ў сярэдзіне XIX ст. У Расіі тэрмін "эканамічная гісторыя" атрымаў распаўсюджванне ў 70-я гг. мінулага стагоддзя, а курс гісторыі народнай гаспадаркі, куды арганічна ўваходзіць у якасці асноўнай часткі эканамічнай гісторыі, упершыню пачаў выкладацца ў 1889 г. у Яраслаўскім Дзямідаўскім юрыдычным ліцэі па спецыяльнасці "Фінансавыя права". З цягам часу гэта навука стала вывучацца ва ўсіх вышэйшых навучальных установах, дзе рыхтаваліся эканамісты.

Але трэба адзначыць, што ў эканамічнай гісторыі Расіі пытаннем гісторыі народнай гаспадаркі Беларусі, якая ўваходзіла ў склад Расійскай імперыі, належнай увагі не ўдзялялася. Гэта ж датычыць усіх выданняў курса "Экономическая история СССР".

Аб неабходнасці больш грунтоўнага вывучэння гісторыі і сацыяльна-эканамічных пытанняў суверэннай Беларусі будучымі спецыялістамі вышэйшай кваліфікацыі падкрэсліваецца ў Законе Рэспублікі Беларусь "Аб адукацыі".

Выдзяленне эканамічнай гісторыі Беларусі ў самастойную дысцыпліну абумоўлена логікай самога прадмета, метадычнымі патрабаваннямі праграмы курса, шматлікімі праблемамі і задачамі гаспадарчага і эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь.

Прадметам эканамічнай гісторыі Беларусі як навукі з'яўляецца даследаванне працэсаў станаўлення гаспадарчай дзейнасці людзей на яе тэрыторыі, развіцця прадукцыйных сіл і вытворчых адносін, змен спосабаў вытворчасці ад першабытнаабшчыннага ладу да нашых дзён. Эканамічная гісторыя ў пэўнай ступені разглядае грамадска-палітычныя рухі, нацыянальныя і этнічныя

асаблівасці, рэлігію, культуру, навуку, мастацтва і г.д., але з пункту гледжання іх уплыву на развіццё эканомікі і жыццядзейнасць чалавека.

У гэтым сэнсе эканамічная гісторыя носіць інтэграцыйны характар, асабліва ў сістэме гуманітарных навук. Так, вельмі разнастайнымі з'яўляюцца ўзаемадзеянні і ўзаемасувязі эканамічнай гісторыі з усеагульнай гісторыяй. Калі першая з іх у асноўным разглядае пытанні сферы эканомікі, праблемы матэрыяльнай вытворчасці і г.д., то другая дысцыпліна займаецца галоўным чынам пытаннямі ўнутранай і знешняй палітыкі грамадства ў шырокім сэнсе слова. Усё гэта разглядаецца на фоне развіцця матэрыяльнай вытворчасці як рашаючай асновы жыццядзейнасці грамадства. У працах па ўсеагульнай гісторыі галоўная ўвага ўдзяляецца гісторыка-палітычным пытанням, а ў працах па эканамічнай гісторыі — гісторыка-эканамічным (матэрыяльна-тэхнічная аснова гаспадаркі, дынаміка эканамічнага росту, умовы працы, эканамічная палітыка і г.д.). Трэба заўважыць, што сувязь азначаных дысцыплін арганічная, таму што палітычная, ідэалагічная, прававая надбудовы, якія ў значнай ступені вызначаюцца эканамічнай структурай грамадства, у сваю чаргу самі актыўна ўздзейнічаюць на яе фарміраванне і развіццё.

Эканамічная гісторыя цесна звязана з цэлым шэрагам эканамічных дысцыплін і ў першую чаргу з гісторыяй эканамічных вучэнняў, эканомікай і арганізацыяй прамысловасці, сельскай гаспадаркі, эканамічнай статыстыкай і г.д. Гэта азначае, што яна з'яўляецца важнейшай крыніцай не толькі гістарычных, але і эканамічных ведаў. Без яе вывучэння і далейшай творчай распрацоўкі аналіз сучасных працэсаў, прагнозы сацыяльна-эканамічнага развіцця могуць аказацца пазбаўленымі гістарычнай глебы, пераемнасці, навуковай скрупулёзнасці. У сваю чаргу некаторыя вынікі і высновы, атрыманыя ў ходзе канкрэтна-эканамічнага аналізу, могуць быць выкарыстаны ў працах па эканамічнай гісторыі.

Ва ўсіх іншых навуках эканамічная гісторыя "шукае" перш за ўсё фактары, якія вядуць да кардынальных змен у гаспадарцы і гаспадарчай дзейнасці людзей. Напрыклад, у гісторыі права для эканамічнай гісторыі найбольш каштоўнае тое, што заканадаўча вызначала ці вызначае адпаведныя прававыя рамкі станаўлення і развіцця гаспадаркі; гісторыя тэхнікі вывучаецца тут у асноўным з мэтай высвятлення сацыяльна-эканамічных вынікаў навукова-тэхнічнага прагрэсу. Немалаважнае значэнне для эканамічнай гісторыі мае і тое, як і ў якой ступені ўздзейнічалі

і ўздзейнічаюць на гаспадарчае жыццё войны, рэлігія, розныя грамадска-палітычныя структуры. У рэшце рэшт эканамічная гісторыя павінна заўважаць і вывучаць усё тое, што ўплывае на эканамічныя вынікі, якія ў сваю чаргу адлюстроўваюць дзейнасць людзей у пэўных умовах.

Такім чынам, эканамічная гісторыя як інтэграцыйная навука дазваляе ўсебакова аналізаваць сацыяльна-эканамічныя працэсы, тэндэнцыі і перспектывы эканамічнага развіцця грамадства.

Зазначым, што эканамічная гісторыя як навука даўно мае міжнародны статус і прызнанне. У 1962 г. па ініцыятыве французскага вучонага Ф.Бродэля была створана Міжнародная асацыяцыя эканамічнай гісторыі, якая сістэматычна праводзіць кангрэсы і навуковыя канферэнцыі з удзелам вучоных з усіх кантынентаў зямнога шара. Многія гісторыкі-эканамісты з'яўляюцца навуковымі кансультантамі ва ўрадах сваіх краін, у міжнародных арганізацыях, у тым ліку і ў ААН.

Вывучэнне эканамічнай гісторыі аказвае вялікі ўплыў на фарміраванне чалавека як асобы, і ў гэтым напрамку яна выконвае наступныя асноўныя функцыі: прагматычную, цэнасную, культурную, фундаментальную, светапоглядную. У чым сутнасць гэтых функцый?

Прагматычная функцыя ўключае ў сябе акумуляцыю, прапаганду і практычную перадачу вопыту гаспадарча-эканамічнага развіцця. Крытычнае ўспрыманне мінулага вопыту дапамагае зразумець і асэнсаваць, якія матэрыяльныя і маральна-этычныя нормы мінулага перайшлі ў сучаснае, у якіх выпадках страчаная сувязь павінна быць адноўлена і ад якіх элементаў вытворчых адносін трэба адмовіцца. Пры гэтым дадзеная функцыя дазваляе даследаваць не адзіны, а розныя, іншы раз і супрацьлеглыя шляхі развіцця.

Сутнасць цэнаснай функцыі эканамічнай гісторыі ў тым, што аналіз і гэрэтычнае абагульненне фактаў павінны суправаджацца маральнай ацэнкай мэт, шляхоў, сродкаў і вынікаў эканамічнага развіцця. Гэта фарміруе ў чалавека грамадзянскія якасці, дазваляе яму ўбачыць хібы грамадства і асоб, ад якіх залежыць лёс мільёнаў людзей, суаднесці класавыя і сацыяльныя інтарэсы з агульначалавечымі, упэўніцца ў прыярытэце апошніх.

Культурная функцыя эканамічнай гісторыі вызначаецца сацыяльнай памяццю, што дазваляе зберагчы пераёмнасць у гаспадарчай працы на аснове крытычнага адбору

матэрыяльных элементаў мінулага. Накапленне ў сацыяльнай памяці гісторыка-эканамічных ведаў робіць агульным здабыткам метады і інструменты эканамічнага развіцця, знаёміць з альтэрнатыўнымі формамі і мадэлямі вытворчасці. Менавіта на гістарычнай і эканамічнай непісьменнасці шырокага кола людзей заўсёды спекулявалі прыхільнікі догмаў аб грамадстве.

Сутнасцю фундаментальнай функцыі эканамічнай гісторыі з'яўляецца акумуляцыя, аналіз і першасная тэарэтычная апрацоўка шматбаковай эканамічнай інфармацыі. Гісторыка-эканамічныя веды спрыяюць навуковаму абгрунтаванню новых і канструктыўнай крытыцы існуючых эканамічных тэорый.

Да ліку важнейшых функцый эканамічнай гісторыі належыць светапоглядная функцыя. Менавіта эканамічная гісторыя ў спалучэнні з гісторыяй эканамічнай думкі ўяўляе сабой філасофію эканамічнага развіцця, а на аснове гісторыка-эканамічных ведаў фарміруецца логіка і стыль эканамічнага мыслення.

Такім чынам, вывучэнне эканамічнай гісторыі ў рэшце рэшт стварае перадумовы для гуманізацыі прафесійнай дзейнасці будучых спецыялістаў народнай гаспадаркі, усталявання гуманізму ў якасці жыццёвай пазіцыі асобы.

Першарадным для любой навукі, у тым ліку і для эканамічнай гісторыі, з'яўляецца пытанне метадалогіі, ці, іншымі словамі, пытанне аб прыродзе гістарычнага тлумачэння. Па трапным выказванні Гегеля, метада — гэта душа прадмета. Ён можа прымяняцца і, больш таго, сам узбагачацца ў парадку "адваротнай сувязі" на аснове вопыту свайго прымянення.

Да больш важных, арганічна звязаных з курсам эканамічнай гісторыі можна аднесці наступныя чатыры групы метадаў даследаванняў:

1) агульнанавуковыя (гістарычны, лагічны і метада класіфікацыі);

2) спецыяльна-гістарычныя (сінхронны, храналагічны, дыяхронны, або метада перыядызацыі, параўнальна-гістарычны, або метада гістарычных паралеляў, рэтраспектыўны, або метада гістарычнага мадэліравання, эксперыментальны, структурна-сістэмны, метада актуалізацыі);

3) сумежных навук (матэматычнай статыстыкі, сацыяльных канкрэтных даследаванняў, сацыяльнай псіхалогіі і г.д.);

4) прыродазнаўчых навук (фізічных, хімічных, біялагічных, геалагічных, тэхнічных і г.д.).

Паколькі эканамічная гісторыя з'яўляецца "інтэграцыйнай" навукай, пры вывучэнні кожнай асобнай яе праблемы трэба ўмець комплексна карыстацца ўсёй сістэмай метадаў. Такі падыход дае магчымасць усебакова вывучыць з'яву, убачыць яе ўласцівасці, цясней звязаць гісторыка-эканамічныя веды з прыкладнымі эканамічнымі навукамі, з эвалюцыйнай эканамічных інстытутаў (такіх, як грошы, крэдыт, бюджэт, падаткі, цэны, кіраванне, улік, статыстыка і г.д.), а таксама з філасофіяй, сацыялогіяй і іншымі навукамі і вучэбнымі дысцыплінамі.

Напрыклад, значэнне гісторыка-эканамічнага даследавання праяўляецца і ў канкрэтных выпадках гаспадарчай практыкі. Так, да гісторыі народнай гаспадаркі прафесіянал-эканаміст або бухгалтар звяртаецца (асэнсоўваючы ці не асэнсоўваючы гэта) практычна на кожным кроку. Так, бухгалтарская гадавая справаздача прадпрыемства ў значнай ступені будзе на гісторыка-эканамічных матэрыялах і метадах, бо ўся тэхніка-арганізацыйная дынаміка канкрэтнага прадпрыемства (гаспадаркі) носіць гістарычны характар: пры параўнанні паказчыкаў розных перыядаў па сутнасці вырысоўваецца гісторыка-эканамічны працэс фарміравання і развіцця вытворчасці. Розныя перыяды — розныя магутнасці, розныя задачы і тэхніка-эканамічныя характарыстыкі, і ўсё гэта ўлічваецца ў сістэме кіравання прадпрыемствам (незалежна ад формы ўласнасці), адбіваецца на выніках яго дзейнасці. Нельга навучыцца асновам эканамічнага мыслення, не навучыўшыся ўяўляць гаспадарку ў яе гістарычным аспекце. На канкрэтным матэрыяле чалавек спасцігае сутнасць развіцця, неабходнасць удасканалення або змены эканамічнай структуры прадпрыемства, гаспадаркі і г.д.

Цяжка пераацаніць значэнне ў вывучэнні гісторыі метадаў прыродазнаўчых навук. Па тэхнічных магчымасцях і універсальнасці выкарыстання група гэтых метадаў (радыёвугляродны, дэндралагічны, археаманітычны, металаграфічны, петраграфічны, геофізічны і г.д.) невычарпальная. Яны адкрылі сапраўды новую старонку ў развіцці гістарычных навук: з іх дапамогай можна вызначыць "узрост" (да 50 тыс. год) рэшткаў дрэваў, вугалю, касцей, керамікі, зерневых і злакавых культур і г.д. з сярэднестатыстычнай памылкай усяго 1—2 %; прымяненне метадаў прыродазнаўчых навук дазваляе ўстанавіць агульныя заканамернасці ў развіцці металаапрацоўкі, тэхналагічных працэсаў і прыёмаў, убачыць шляхі творчых пошукаў нашых

далёкіх продкаў найбольш простых, эканамічна апраўданых гаспадарчых мер і рашэнняў і г.д.

У даследаваннях тых ці іншых пытанняў і праблем гістарычнага мінулага і сучаснасці нельга ігнараваць дыялектыка-матэрыялістычны метад К.Маркса, які разглядаў гістарычныя з'явы, сацыяльныя і эканамічныя пытанні ў іх дыялектычным адзінстве. Менавіта яго аналіз і сэння можна лічыць класічным.

Але відавочна і другое: матэрыялістычна-дагматычныя трактоўкі гісторыі, яе ідэалагізацыя, адсутнасць першасных архіўных даных па сацыяльнай, эканамічнай і палітычнай статыстыцы ў належным аб'ёме настолькі аб'ектызавалі ход гістарычнага працэсу, што была зведзена на нішто дзейнасць такіх фактараў, як культура, рэлігія, нацыянальная псіхалогія, геаграфічнае асяроддзе і г.д. Практыка гвалтоўнага фарміравання эканамічных адносін і палітычных структур, вобраза мыслення мільёнаў і мільёнаў людзей былога СССР, краін сацыялістычнага лагера парадзілі застоі у шырокім сэнсе гэтага слова з заканамерным фіналам.

Такім чынам, пытанні метадалогіі і тэорыі пазнання з'яўляюцца першараднымі для эканамічнай гісторыі як навукі і як вучэбнай дысцыпліны. Сляпая вера ў "законы гісторыі", "прынцыпы партыйнасці", чым кіраваліся ў сваёй працы большасць прадстаўнікоў гуманітарных навук у межах былога СССР, у тым ліку і ў Беларусі, значна абмяжоўвала і звужала магчымасці гістарычнай навукі. Жыццё патрабуе новай канцэпцыі дзейнасці самога гісторыка, карэнных змен яго адносін да аб'екта і метадаў навуковых даследаванняў.

Аб'ектыўныя працэсы, якія адбываюцца сёння ў эканоміцы, палітыцы і дзяржаўным будаўніцтве Беларусі (як і ў псіхалогіі людзей), патрабуюць рашучага адыходу ад дагматызму, ад старых утапічных канцэпцый і ўяўленняў. І гэта перш за ўсё датычыцца марксісцка-ленінскай дактрыны аб класах і класавай барацьбе як аснове развіцця грамадства, сацыяльна-эканамічных фармацыях як абавязковых этапах, у адпаведнасці з якімі развіваецца любое грамадства, аб дзяржаве як вышэйшай каштоўнасці ў параджанні з асобай чалавека, прыярытэце цэнтралізаванай гаспадаркі. Аднак не менш важна паклапаціцца і аб зберажэнні і прымнажэнні ўсяго таго становішча, што было народжана талентам і шчырай працай усяго народа ў папярэднія гады.

У.2. Перыядызацыя курса эканамічнай гісторыі Беларусі і яго структура. Агульная характарыстыка крыніц і літаратуры

Гісторыя чалавецтва налічвае ўжо мільёны гадоў. Такі ж узрост мае і гісторыя гаспадаркі і матэрыяльнай культуры. Зразумела, што ўстанавіць дакладны час узнікнення гаспадаркі гэтак жа цяжка і пакуль што немагчыма, як і вызначыць мяжу, якая аддзяляла чалавека ад жывёльнага свету. Трэба думаць, што такой рэзка акрэсленай мяжы ўвогуле не існуе, як не існуе і адзінага падыходу да пытанняў перыядызацыі чалавечай гісторыі, непасрэдна гісторыі гаспадаркі і, нарэшце, навукі, якая іх даследуе, — эканамічнай гісторыі.

Яшчэ ў глыбокай старажытнасці чалавек задумваўся над пытаннямі свайго паходжання, гісторыі, заканамернасцяў развіцця гаспадаркі, матэрыяльнай культуры і імкнуўся растлумачыць іх. Гэта бачна з легенд, паданняў, свяшчэнных кніг і г.д., на якія багатыя народы ўсіх куткоў зямнога шара. Напрыклад, паводле гіпотэзы старажытнагрэчаскіх вучоных, адна ступень развіцця — залаты век, калі чалавецтва прысвойвала гатовыя дары прыроды. Другая ступень звязана з шырокім развіццём палявання і жывёлагадоўлі. Трэцяя, вышэйшая ступень вызначалася станам грэчаскага ўкладу і характарызавалася высокай ступенню развіцця земляробскай гаспадаркі і цывілізацыі. Пры гэтым меркавалася, што адна ступень паступова змяняла другую. Гіпотэза "трох ступеняў" у развіцці грамадства і яго гаспадаркі дайшла да XIX ст.

У параўнальна недалёкім мінулым вызначэнню асноўных этапаў развіцця і праблемам перыядызацыі чалавечай гісторыі і гаспадаркі вялікую ўвагу надавалі Ч. Дарвін, Л.Морган, Ф.Энгельс. Так, у перыядызацыі Моргана — Энгельса вызначаюцца этапы дзікасці, варварства і цывілізацыі, якія ў сваю чаргу падзяляюцца на ніжэйшую, сярэднюю і вышэйшую ступені.

Даследчыкі гісторыі шырока карысталіся і карыстаюцца археалагічнай сістэматыкай, а таксама кліматычнай перыядызацыяй. Але трэба зазначыць, што на працягу многіх дзесяцігоддзяў у айчыннай навуковай і вучэбнай літаратуры непадзельна панавала марксісцка-ленінская канцэпцыя станаўлення і развіцця грамадства ў сусветным маштабе — канцэпцыя грамадска-эканамічных фармацый. Безапеляцыйна сцвярджалася, што фармацыйная канцэпцыя з'яўляецца асновай матэрыялістычнага разумення гісторыі і што яна "дае

строга навуковы крытэрыі перыядызацыі гісторыі". На аснове гэтай канцэпцыі ў гісторыі чалавечага грамадства выдзяляюцца пяць грамадска-эканамічных фармацый, а кожнай з іх уласцівыя свае спосабы вытворчасці матэрыяльных даброт і формы гістарычнай супольнасці людзей — род, племя, народнасць, нацыя і пэўныя формы сям'і. Менавіта на падставе фармацыйнай канцэпцыі складаліся ўсе вучэбныя праграмы і вучэбныя дапаможнікі па гуманітарных дысцыплінах для сярэдняй і вышэйшай школы былога Савецкага Саюза, у тым ліку і Беларусі. Не адмаўляючы ў праве на існаванне гэтай канцэпцыі (роўна як і іншых), усё ж заўважым, што з яе "дапамогай" многія важныя дасягненні эканомікі, культуры, знамянальныя палітычныя падзеі мінулага выключаліся з гісторыі, замоўчваліся толькі таму, што за імі стаялі прадстаўнікі эксплуатацыйных класаў. Напрыклад, аграрная рэформа 1557 г. у межах Вялікага княства Літоўскага, якая ўвайшла ў гісторыю як "устава на валокі", падавалася ў гістарычнай літаратуры выключна негатыўна. А між тым гэтая рэформа за 350 гадоў да сталыпінскай адмяніла абшчыннае землекарыстанне на большай частцы Беларусі і адыграла прагрэсіўную ролю ў яе эканамічным развіцці.

Панаваўшая тэорыя грамадска-эканамічных фармацый ігнаравала цывілізацыйныя адрозненні, напрыклад унутры капіталізму. Больш таго, было прынята гаварыць аб нейкай адзінай "капіталістычнай сістэме". Падобнае атаясамліванне нанесла вялікую шкоду пры вывучэнні гісторыі асобных краін, паколькі капіталістычныя дзяржавы адрозніваюцца па гістарычных каранях, сацыякультурных характарыстыках, іншых параметрах. Вынікам метадалогіі эканамічнага дэтэрмінізму, якая прысвойвала ўласнакапіталістычнаму накапленню і ўласцівым яму эканамічным законам рашаючую і нават выключную ролю ў вызначэнні капіталістычных грамадстваў, з'яўлялася прымяненне, а іншы раз і поўнае ігнараванне псіхалагічных, палітыка-ідэалагічных, маральна-рэлігійных, сацыяльна-этнічных фактараў, якія ў сукупнасці і вызначаюць змест той ці іншай цывілізацыі.

Пастаўленая ў цэнтр увагі гісторыкаў класавая барацьба зацямняла і іншыя факты, падзеі, што фарміравала ў людзей негатыўныя адносіны да гістарычнага вопыту гаспадарання папярэдніх пакаленняў. А між іншым эканамічная сістэма Савецкага Саюза, другіх краін былога сацыялістычнага лагера не змагла забяспечыць ні больш высокай прадукцыйнасці працы, ні больш высокага ўзроўню жыцця людзей. Аб гэтым сведчыць параўнанне вынікаў развіцця краін, якія былі геаг-

рафічна, этнічна і гістарычна аднатыпнымі, але ўваходзілі ў супрацьлеглыя сацыяльна-эканамічныя сістэмы, напрыклад Федэратыўная Рэспубліка Германія і Германская Дэмакратычная Рэспубліка, Карэйская Народна-дэмакратычная Рэспубліка і Рэспубліка Карэя (Паўднёвая Карэя), кантынентальны Кітай і Тайвань, рэспублікі Прыбалтыкі і Фінляндыя.

Відавочна, што, застаючыся ў межах фармацыйнай канцэпцыі, мы не зможам растлумачыць ні неабходнасці і сутнасці пераходных перыядаў, ні сусветных кругаваротаў гісторыі, ні асобных мадыфікацый класавых утварэнняў, ні зараджэння сіхронных або стадыйных механізмаў грамадскага прагрэсу. Таму ёсць падставы гаварыць аб абмежаванасці фармацыйнага падыходу да пытанняў развіцця чалавецтва і неабходнасці звярнуць больш увагі на цывілізацыйную канцэпцыю развіцця чалавечага грамадства. Пад тэрмінам "цывілізацыя" прыхільнікі гэтай канцэпцыі маюць на ўвазе "ўстойлівы, самаўзнаўляльны тып сацыяльнай арганізацыі аднаго ці некалькіх грамадстваў, калі яны звязаны прыкладна аднолькавымі палітычнымі, эканамічнымі, сямейнымі, псіхалагічнымі і прававымі традыцыямі, якія могуць перадавацца ад адных этнасаў да другіх, што з'явіліся на гістарычнай арэне пазней". Цывілізацыйны падыход патрабуе разглядаць гісторыю грамадства не толькі як дыскрэtnы працэс змены грамадскіх фармацый, але і як адзіную агульную плыню, для якой характэрна паслядоўнасць і пераемнасць ва ўсіх сферах. З гэтага боку гісторыя таго ці іншага грамадства мае агульначалавечыя каштоўнасці, у тым ліку і ў эканоміцы, навуцы, культуры.

Такім чынам, цывілізацыйная канцэпцыя дае магчымасць больш дэталёвага вывучэння спецыфічных шляхоў развіцця той ці іншай краіны (рэгіёна), яе гаспадаркі, сацыяльна-палітычных і эканамічных адносін і г.д. Відавочна, што на гэтай падставе будуць удакладняцца і перыядызацыя і структура эканамічнай гісторыі Беларусі і як навукі, і як вучэбнай дысцыпліны.

У адпаведнасці з існуючай вучэбнай праграмай для эканамічнага універсітэта курс эканамічнай гісторыі падзяляецца на наступныя перыяды: старажытны (100 тыс. гадоў да н.э. — V ст. н.э.), сярэднія вякі (VI — XV стст.), новы час (XVI — пачатак XX ст.), найноўшы час (з 1914 г. па сённяшні дзень). Гэтай перыядызацыі прытрымліваюцца многія сучасныя гісторыкі, у тым ліку і ў Беларусі.

Што тычыцца крыніц, на аснове якіх вывучаецца эканамічная гісторыя Беларусі, то яны вельмі разнастайныя і па форме, і па зместу, і па дакладнасці інфармацыі.

Так, на матэрыяле археалагічных помнікаў грунтуецца практычна ўся сусветная гісторыя да з'яўлення пісьмовых крыніц. Да іх адносяцца рэшткі старажытных пасяленняў, стаянак, гарадзішчаў і гарадоў, выкапнёвыя прылады працы, хатняе начыненне, адзенне, горныя выпрацоўкі, гідратэхнічныя збудаванні (каналы, плаціны, вадаправоды і г.д.), палі старажытнага земляробства, дарогі, зброя, абарончыя збудаванні, магільнікі і г.д. На тэрыторыі Беларусі ўжо зарэгістравана каля 6 тыс. буйных археалагічных помнікаў, уключаючы 50 тыс. розных аб'ектаў, рэшткі якіх сустракаюцца практычна на ўсёй тэрыторыі рэспублікі. У сукупнасці яны ахопліваюць час ад першых пасяленняў чалавека і да XV ст. да н.э., арганічна дапаўняючы іншыя крыніцы гісторыі. Тут дарэчы нагадаць радкі з паэмы Я.Купалы "Курган":

Паміж пустак, балот беларускай зямлі,
На ўзбярэжжы ракі шумнацечнай,
Дрэмле памятка дзён, што ў нябыт уцяклі, —
Удзірванелы курган векавечны.

Да ліку помнікаў сусветна-гістарычнага значэння, якія знаходзяцца на тэрыторыі Беларусі, можна аднесці такія помнікі археалогіі і матэрыяльнай культуры, як Бердыжская і Юравічская стаянкі старажытнага чалавека, крэмневыя шахты ў Ваўкавыскім раёне і інш.

Важнымі гістарычнымі крыніцамі з'яўляюцца тапанімы. На тэрыторыі Беларусі шмат назваў паселішчаў, якія ўзыходзяць да глыбокай даўніны і засведчваюць старажытнейшую падсечна-агнявую (лядную) сістэму земляробства (вёскі Ляды, Чысць), старадаўнія промыслы і рамёствы (вёскі Рудня, Кавалі, Пушкары), шматлікія лёсавызначальныя для яе народа падзеі і факты (вёскі Літва, Ліцвінкі, Літусава, Ляхі, Татаршчына, Чэхі, мястэчка Койданава і г.д.).

Але "тапанімічны генацыд", які праводзіўся ў 20-я і асабліва ў 60-я г. XX ст., знішчыў больш за 800 спрадвечных назваў населеных пунктаў Беларусі, а разам з імі і памяць аб нашых продках. Руйнуючы старажытныя курганы, замкі, палацы, цэрквы, касцёлы, сінагогі, мячэці, бязлітасна перакрэсліваючы старажытныя назвы паселішчаў, мы знішчаем гістарычную памяць людзей, вынікі працы сваіх продкаў, сваю будучыню. Не можа нармальна развівацца тая краіна, дзе кожнае новае пакаленне людзей пачынае гаспадарчую дзейнасць са знішчэння вынікаў працы сваіх папярэднікаў.

"Тапанімічны генацыд" перакрэсліў і многія гістарычныя падзеі, факты, стварыў вялікія цяжкасці для

даследчыкаў, усіх тых, хто вывучае гісторыю роднага края, яго гаспадарку і культуру.

Найвялікшую каштоўнасць для даследчыкаў гісторыі гаспадаркі ўяўляюць помнікі пісьменнасці. Нагадаем, што пісьменнасць ва ўсходніх славян звязана з увядзеннем братамі Кірылам і Мяфодзіем у 863 г. старабалгарскай азбукі (кірыліцы), якая пакладзена ў аснову сучаснай беларускай, рускай і ўкраінскай моў.

Важнейшае значэнне для вывучэння эканамічнай гісторыі Беларусі маюць такія найбольш раннія пісьмовыя крыніцы, як "Аповесць мінулых гадоў", Лаўрэнцьеўскі, Іпацьеўскі, Радзівілаўскі летапісы, а таксама "Руская праўда", "Слова аб палку Ігаравым" і інш. Усе яны з'яўляюцца агульнымі помнікамі гісторыі рускага, беларускага і ўкраінскага народаў. Напрыклад, у "Аповесці мінулых гадоў" мы знаходзім самыя раннія звесткі пра гарады Полацк, Тураў, Брэст, Мінск, Друцк, аб рассяленні ўсходніх славян на тэрыторыі Беларусі, іх гаспадарчай дзейнасці, грамадскім ладзе і г.д. Нагадаем, што на Беларусі галоўнымі цэнтрамі перапіскі кніг былі Полацк і Тураў, што адыгрывала вялікую ролю ў распаўсюджванні пісьменнасці і пашырэнні асветы ўвогуле на землях усходніх славян.

Каштоўны матэрыял па эканамічнай гісторыі Беларусі змяшчаецца ў беларускіх летапісах, якія складаліся ў межах Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў XIII — XVI стст. на тэрыторыі Беларусі на старажытнарускай, старабеларускай і польскай мовах. Ранні этап беларускага летапісу прадстаўлены так званымі кароткімі летапіснымі рэдакцыямі. Да іх адносяцца Супрасльскі, Увараўскі, Познанскі, Нікіфараўскі, Слуцкі, Акадэмічны летапісы. Да падрабязных летапісаў адносяцца "Хроніка Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага", а таксама спісы Краснінскага, "Быхаўца летапіс", якія былі складзены ў асноўным у XVI ст., калі заканчваецца этнічная і палітычная кансалідацыя беларускіх земляў.

Матэрыял па эканамічнай гісторыі Беларусі канца XVI — пачатку XVII ст. прадстаўлены ў Баркулабаўскім летапісе. Тут шмат звестак аб сялянскай гаспадарцы, аб урадзяях і цэнах на сельскагаспадарчую прадукцыю, аб эканамічным становішчы гарадоў Магілёў, Віцебск, Полацк.

Для вывучэння эканамічнай гісторыі Беларусі вялікае значэнне маюць розныя гаспадарчыя дакументы, якія складаліся ў XVI — першай палове XIX ст.: інвентары іменняў, рэвізіі і г.д. Тут маюцца звесткі аб колькасці двароў, памерах

земельных угоддзяў, занятках насельніцтва, стане грамадскага рамяства і гандлю і іншых баках дзейнасці насельніцтва.

Уяўленне аб эканамічнай гісторыі Беларусі XIX — пачатку XX ст. даюць матэрыялы цэнтральных і мясцовых органаў дзяржаўнай улады Расійскай імперыі: справаздачы губернатараў беларускіх губерняў, агляды галін прамысловасці і сельскай гаспадаркі, справаздачы фабрычнай інспекцыі, данясенні паліцыі і жандармерыі і г.д.

Шмат звестак аб эканамічным становішчы і развіцці Беларусі змешчана ў статыстычных даведніках, якія выдаваліся ў межах Расійскай імперыі. Вось толькі некаторыя з іх: "Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год" (1829 г.); "Фабрично-заводская промышленность России. Перечень фабрик и заводов" (1897 г.); "Статистика землевладений в 1905 г." (1906—1907 гг.), а таксама матэрыялы рэвізій за 1795, 1811, 1816, 1835, 1850, 1857 гг. і усеагульнага перапісу насельніцтва Расійскай імперыі 1897 г.

Матэрыялы аб гаспадарчай дзейнасці на тэрыторыі Беларусі маюцца і на старонках перыядычных выданняў. Асаблівай увагі даследчыкаў заслугоўваюць "Труды вольного экономического общества (1766 — 1915 гг.)", "Журнал мануфактур и торговли" (1825 — 1866 гг.), "Журнал министерства государственных имуществ" (1841 — 1864 гг.), "Русский архив" (1863 — 1917), "Русская старина" (1870 — 1918 гг.), а таксама матэрыялы "Губернских ведомостей".

Для вывучэння праблем, якія тычацца эканамічнай гісторыі Беларусі савецкага перыяду, перш за ўсё трэба звярнуць увагу на наступныя статыстычныя даведнікі: "Советская Белоруссия" (1921 г.); "Белорусская ССР в цифрах. К 10-летию существования БССР. 1919 — 1929" (1929 г.); "Очерки по народному хозяйству и финансам Белоруссии" (1925 г.), "Усе раёны БССР. Эканамічны даведнік" (1933 г.); "Итоги першай пяцігодкі БССР" (1934 г.); "Социалистическое строительство БССР за годы второй пятилетки" (1939); "Культурное строительство БССР" (1940 г.). З пасляваенных выданняў адзначым наступныя: "Белорусская ССР за годы Советской власти" (1967 г.); "Народное хозяйство Белорусской ССР. Юбилейный статистический ежегодник" (1978 г.), "БССР в цифрах. 1985 год" (1986 г.), "Народное хозяйство Белорусской ССР. Юбилейный выпуск к 70-летию Великого Октября. Минск" (1987 г.). Зразумела, што да кожнага з іх трэба падыходзіць творча і крытычна.

Публікацыя дакументаў па гісторыі Беларусі пачалася ў першай палове XIX ст. Так, у 1824 г. І.І. Дрыгаровіч выдаў

"Белорусский архив древних грамот. 1507 — 1768 гг." (1824. Ч.1). Цікавыя матэрыялы па сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі XIV — XVII стст. змешчаны ў выданнях Пецярбургскай археографічнай камісіі: "Акты, относящиеся к истории России" (АРЗ. У 5 т. СПб., 1846 — 1853) і "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России" (АЮЗР. У 15 т. СПб., 1863 — 1892). Рознабаковае эканамічнае жыццё беларускіх губерняў адлюстравана ў мясцовых выданнях дакументаў, такіх як, напрыклад, "Акты, издаваемые Виленской Археографической комиссией" (АВК, У 39 т. Вільня, 1865 — 1915); "Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси" (У 14 т. Вільня, 1867 — 1904); "Историко-юридические материалы" (ИЮМ, 32 выпуска. Витебск, 1871 — 1906).

У савецкі перыяд друкаванне гістарычных дакументаў пачалося ў 20-я гг. выданнем зборніка "1905 год у Беларусі". У 30-я гг. убачылі свет "Матэрыялы да гісторыі мануфактуры Беларусі ў гады распаду феадалізму" (У 2 т.); "Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах, IX — XVIII стст." (Т.1. 1936), "Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі, 1772 — 1903 гг." (Т.3. 1940). У 50 — 70-я гг. выдадзены зборнік "Белоруссия в эпоху феодализма" (У 4 т.), "Документы и материалы по истории Белоруссии. 1900 — 1917 гг.", "Хрестоматия по истории Белоруссии. С древнейших времен до 1917 г.". Ва ўсіх гэтых выданнях шмат фактычнага матэрыялу аб гаспадарчым і эканамічным жыцці Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён, без якіх нельга абысціся ні даследчыкам эканамічнай гісторыі, ні будучым спецыялістам з вышэйшай эканамічнай адукацыяй.

Зразумела, што вывучэнне эканамічнай гісторыі павінна весціся ў цеснай сувязі з разглядам працэсу фарміравання гісторыка-эканамічнай думкі на Беларусі, яе сучасным станам і асноўнымі напрамкамі развіцця. Нагадаем, што да вывучэння гісторыі беларускіх зямель звярталіся вядомыя рускія гісторыкі В.Н.Тацішчаў (1686 — 1750), С.М.Салаўёў (1820 — 1879), В.В.Ключоўскі (1841 — 1911), якія, аднак, разглядалі гэту тэрыторыю як неад'емную частку Расійскай імперыі.

Пытанні гісторыі Беларусі разглядаюцца ў працах М.О.Без-Карніловіча (1796 — 1862) "Исторические сведения о примечательных местах Белоруссии" (1855), О.В.Турыновіча "Обозрение истории Белоруссии с древнейших времен" (СПб., 1857). Аўтар апошняй кнігі лічыў сваю працу першым сістэматычным выданнем па гісторыі Беларусі. Гэтай жа тэме

былі прысвечаны працы М.О.Каяловіча "Лекции по истории Западной России" (Мн., 1864), І.Д.Бяляева "Очерк истории Северо-Западного края России" (Вільна, 1867), П.Д.Бранцава "Очерки Древней Литвы и Западной России" (Вільна, 1891). Агульны недахоп пералічаных выданняў — нязначная ўвага да пытанняў эканамічнай гісторыі Беларусі. Але заслугоўвае ўвагі іх падыход да вывучэння гісторыі Беларусі ў сувязі з гісторыяй мяжуючых з ёю Русі, Літвы і Польшчы.

Першымі прафесійнымі гісторыкамі Беларусі, якія заклалі падмурак нацыянальнай канцэпцыі гісторыі сваёй Айчыны, сталі прафесары Віленскага універсітэта І.Страйнаўскі, М.Баброўскі, І.Даніловіч, І.Анацэвіч, І.Ярашэвіч, Т.Нарбут, а пазней М.В.Доўнар-Запольскі, А.А.Смоліч і інш. Так, прафесар аднаго са старэйшых у Еўропе Віленскага універсітэта Іеранім Страйнаўскі яшчэ ў 80-я гг. XVIII ст. даказаў, што прыгоннае права, прыгонная залежнасць сялян несумяшчальныя з натуральным правам чалавека на свабоднае жыццё. Ён быў прыхільнікам свабоднай эканамічнай дзейнасці і прыватнай уласнасці.

М.В.Доўнар-Запольскі (1867 — 1934), як ніхто да яго, надаў гістарыяграфіі Беларусі выразную нацыянальную накіраванасць. У ліку найбольш значных яго даследаванняў "Очерки истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия" (Киев, 1892), "Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах" (Киев, 1901), "Сацыяльна-эканамічная структура Літоўска-Беларускай дзяржавы ў XVI — XVIII стст." (Мн., 1927), "Народное хозяйство Белоруссии. 1861 — 1914" (Мн., 1926) і інш. Вучоны адным з першых звярнуў увагу на вельмі выгаднае геаграфічнае размяшчэнне тэрыторыі і становічыя прыродна-кліматычныя ўмовы Беларусі, дзякуючы чаму яе насельніцтва актыўна ўступала ў гандлёвыя і эканамічныя сувязі з іншымі народамі і краінамі.

Гісторыя беларускіх гарадоў і рамяства разглядаецца ў працах В.К.Стукаліча "Белоруссия и Литва. Очерки из истории городов Белоруссии" (Витебск, 1894) і Ф.В.Кліменкі "Западнорусские цехи XVI — XVIII вв." (Киев, 1914). Яны першымі рознабакова пачалі вывучаць прычыны ўзнікнення гарадоў на тэрыторыі Беларусі, развіцця рамяства, гандлю, культуры і г.д.

Значным укладам у навуку стала манаграфія В.І.Пічэты "Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-Русском государстве" (М., 1917). На падставе багатага фактычнага матэрыялу аўтар рознабакова разгледзеў пытанні, звязаныя

з развіццём сельскай гаспадаркі, звярнуў увагу на становленне новай сістэмы землеўладання і яе эфектыўнасць.

З утварэннем БССР (1.01.1919) і па меры канчатковага становлення яе сучасных дзяржаўных межаў поле дзейнасці для гісторыкаў пашыралася ў прамым і пераносным сэнсе. Напрыклад, з 1918 па 1941 г. гісторыкамі было надрукавана каля 140 прац толькі па гісторыі Беларусі эпохі феадалізму.

У пасляваенныя гады даследаванні па гісторыі Беларусі вяліся больш шырока і глыбока. У гэты час былі надрукаваны двухтомная "Істория Белорусской ССР" (Мн., 1955 — 1958), пяцітомная "Гісторыі Беларускай ССР" (Мн., 1972 — 1974), "Істория Белорусской ССР" (Мн., 1977) і вучэбны дапаможнік для студэнтаў ВДУ "Істория БССР" пад рэдакцыяй В.У. Чапко і А.П. Ігнаценкі (Мн., 1981). У гэтых выданнях больш поўна даследаваны праблемы, якія непасрэдна адносяцца і да курса эканамічнай гісторыі, праўда, з пазіцыі мадэрнізаваанай вялікарускай канцэпцыі.

Праблемы эканамічнай гісторыі Беларусі знайшлі пэўнае асвятленне ў калектыўных манаграфіях "Экономика Белоруссии в эпоху империализма. 1900 — 1917" (Мн., 1968), "Экономика Советской Белоруссии 1917 — 1967 гг." (Мн., 1967), "Социально-экономические преобразования в Белорусской ССР за годы Советской власти" (Мн., 1970).

Карысныя матэрыялы па пытаннях эканамічнай гісторыі можна знайсці ў кнігах Э.М. Загарульскага "Древняя история Белоруссии" (Мн., 1978), У.М. Ігнатоўскага "Кароткі нарыс гісторыі Беларусі" (Мн., 1992), М.І. Ермаловіча "Старажытная Беларусь: Полацкі і Навагарадскі перыяды" (Мн., 1991), М.Ф. Піліпенкі "Возникновение Белоруссии. Новая концепция" (Мн., 1991), П.А. Лойкі "Прыватнаўласніцкія сяляне Беларусі: Эвалюцыя феадальнай рэнты ў другой палове XVI — XVIII стст." (Мн., 1991), В.Ф. Голубева "Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі: XVI — XVIII стст." (Мн., 1992) і інш.

Многа цікавых звестак па пытаннях ранняй гісторыі гаспадаркі Беларусі змешчана ў матэрыялах навуковых канферэнцый археолагаў, якія даволі часта праводзіліся ў 60 — 80-я гг. АН БССР і АН Літвы. Іх вынікі часткова адлюстраваны ў наступных выданнях: "Древности Белоруссии. Материалы конференции по археологии Белоруссии и смежных территорий. 1965 г." (Мн., 1966); "Древности Белоруссии. Доклады конференции по археологии Белоруссии. Март, 1969" (Мн., 1969); "Древности Белоруссии и Литвы" (Мн., 1982); "Древности Литвы и Белоруссии" (Вильнюс, 1988) і інш.

У сярэдзіне 60-х гг. упершыню ў рэспубліцы быў выдадзены вучэбны дапаможнік "Экономическая история БССР" пад рэдакцыяй А.І. Сідарэнкі (Мн., 1966), а ў 1969 г. з'явіўся яшчэ адзін варыянт "Экономической истории БССР" пад рэдакцыяй С.Н. Малініна і К.І. Шабуні (Мн., 1969). З таго часу вучэбны дапаможнік па эканамічнай гісторыі Беларусі не выдаваліся больш за 20 год. Нарэшце ў пачатку 90-х гг. выйшлі ў свет курсы лекцый "Эканамічная гісторыя Беларусі 1917 — 1992" (Мн., 1992) і "Эканамічная гісторыя Беларусі" (Мн., 1993) пад рэдакцыяй В.І. Галубовіча. Апошняе выданне адлюстроўвае гаспадарчае жыццё Беларусі ад першабытнаабшчыннага ладу да сучаснасці. У 1994—1995 гг. Інстытут гісторыі АН Беларусі выдаў "Нарысы гісторыі Беларусі" ў 2-х частках, дзе аўтары ў значнай ступені пераасэнсоўваюць гістарычны шлях нашага народа, станаўленне і развіццё эканомікі краіны са старажытных часоў да 1917 г.

У 1994 г. выйшлі з друку першы і другі тамы шасцітомнай "Энцыклапедыі гісторыі Беларусі". Гэта першая ў нашай гісторыі энцыклапедыя, у якой найбольш поўна, на падставе найноўшых даследаванняў адлюстроўваецца шлях беларусаў ад сёвай даўніны да сучаснасці ў непарыўнай сувязі з гістарычнымі працэсамі, якія адбываліся на Еўрапейскім кантыненте. Тут шырока прадстаўлены матэрыялы па адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзеле нашых зямель, стане эканомікі, навукі, тэхнікі і г.д. на розных этапах гісторыі. Значная ўвага ўдзелена гістарычным асобам, вучоным-гісторыкам, эканамістам і г.д.

Настаў час больш сур'ёзнага выкарыстання даследаванняў заходніх гісторыкаў-эканамістаў. Сёння можна сцвярджаць, што англамоўная гістарыяграфія назапасіла значныя веды па праблемах гаспадарчага будаўніцтва былога СССР у цэлым і асобных яго рэгіёнаў, далейшае ігнараванне якіх нельга чым-небудзь апраўдаць.

Асаблівай увагі даследчыкаў эканамічнай гісторыі заслугоўваюць архіўныя матэрыялы. Зараз толькі ў Нацыянальным архіве Беларусі налічваецца 7089 фондаў (па дакументах з XIV да XIX ст. — 3089, па дакументах XX ст. — 4000), у якіх захоўваецца больш за 2 млн спраў. Зараз тут вядзецца пэўная работа па стварэнні і ўвядзенні ў дзеянне аўтаматызаваных інфармацыйна-пошукавых сістэм дакументаў цэнтральных архіваў. Ствараюцца банкі даных па розных накірунках, што дазволіць увесці ў камп'ютэры многія звесткі. Так, ужо распачата праца над праграмай "Радавод", якая дасць магчымасць кожнаму жыхару Беларусі прасачыць карані

свайго роду, а значыць, адчуць непарыўную сувязь са сваімі прадкамі, а магчыма, і пазнаёміцца з іх гаспадарчай дзейнасцю.

Такім чынам, нават кароткі аналіз крыніц і літаратуры сведчыць аб наяўнасці добрай асновы для творчага вывучэння эканамічнай гісторыі Беларусі. Зразумела, што шэраг гістарычных работ, напісаных у розныя часы, ужо не зусім адпавядае патрабаванням сучаснай гістарычнай навукі, новым метадалагічным падыходам да вывучэння тых ці іншых праблем і пытанняў і патрабуе крытычнага асэнсавання напісанага, творчага выкарыстання фактычнага матэрыялу. Гэта, безумоўна, ускладняе фарміраванне суцэльнага ўяўлення аб вытоках нашай нацыі, дзяржаўнасці, аб гісторыі станаўлення і развіцця гаспадаркі Беларусі. Гэта добры стымул для ўдумлівага, творчага падыходу да вывучэння эканамічнай гісторыі Беларусі, увогуле эканамічнай гісторыі як самастойнай галіны навукі з міжнародным статусам.

Такім чынам, гісторыя грамадства, яго гаспадаркі — не прамалінейны эвалюцыйны працэс, а вынік складанага і доўгага развіцця, у ходзе якога яно праходзіць розныя этапы. Іх вывучэнне мае вялікае тэарэтычнае і практычнае значэнне для будучага краіны, адкрывае шырокае поле дзейнасці і творчай садружнасці гісторыкаў і эканамістаў, філосафаў і сацыёлагаў, усіх тых, хто цікавіцца гэтай праблемай. Бо, як трапна зазначыў у свой час вядомы рускі гісторык В.О.Ключэўскі, "История народа, научно воспроизведенная, становится приходно-расходной его книгой, по которой подсчитываются недочеты и передержки его прошлого".

У.3. Агульныя ўмовы гаспадарчага развіцця Беларусі і задачы гісторыка-эканамічнай навукі

З абвяшчэннем дзяржаўнага суверэнітэту і прыняццем Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь (27 ліпеня 1990 г. і 15 сакавіка 1994 г. адпаведна) у жыцці краіны і яе народа наступіў адзін з самых адказных, лёсавызначальных момантаў.

Нагадаем, што сёння незалежная Беларусь — гэта дзяржава з насельніцтвам каля 10,3 млн чалавек. Яе тэрыторыя (207,6 км²) па сваіх памерах пераўзыходзіць тэрыторыі такіх еўрапейскіх краін, як Аўстрыя, Бельгія, Балгарыя, Венгрыя, Грэцыя, Данія, Партугалія, амаль не ўступае тэрыторыі Румыніі і ўсяго на 11,3 % меншая за тэрыторыю Вялікабрытаніі.

Гісторыя фарміравання граніц Беларусі, яе гаспадаркі вельмі складаная, а ў многім супярэчлівая і трагічная. З

аднаго боку, выгаднае геаграфічнае размяшчэнне (яна знаходзіцца амаль у геаграфічным цэнтры Еўропы), спрыяльныя прыродна-кліматычныя ўмовы, выхад праз буйныя рэкі да Балтыйскага і Чорнага мораў — усё гэта спрадвечна садзейнічала шматбаковай гаспадарчай дзейнасці людзей, эканамічным сувязям з многімі краінамі і народамі. З другога — такое геаграфічнае размяшчэнне рабіла яе месцам, дзе вельмі часта сустракаліся і ўступалі ў варажыя ўзаемаадносіны і барацьбу інтарэсы спачатку Поўначы і Поўдня, а затым Захаду і Усходу. Так было стагоддзямі, уключаючы і наша поўнае трагізму і супярэчнасцяў XX стагоддзе. Нагадаем, што ні адна з еўрапейскіх краін у гэтым стагоддзі не падвяргалася такім тэрытарыяльным падзелам, як Беларусь. У сувязі з гэтым варта ўспомніць словы адчаю і болю паэта Янкі Купалы, выказаныя ім у драматычныя для Беларусі дні 1919 г.: "Для адраджэння вялікай Польшчы "ад мора да мора" трэба пераступіць Беларусь; для адраджэння вялікай Расіі ад Белага да Чорнага мора таксама трэба растаптаць Беларусь. Вось і атрымліваецца, што трэба Беларусь выкінуць з гісторыі, з геаграфіі, наогул, калі не цалкам далучыць яе да адной з суседніх краін, то разрэзаць напалавіну, але так зрабіць, каб яе не было і назвы". Таму адна з самых актуальных задач гісторыкаў-эканамістаў — разгортванне даследаванняў па праблеме альтэрнатыўнасці (многаварыянтнасці) гістарычнага шляху і развіцця Беларусі. Гістарычная альтэрнатыва — аб'ектыўная катэгорыя. Яна адлюстроўвае рэальнае становішча, рэальныя сувязі, існуючыя ў гістарычнай рэчаіснасці. Кожная альтэрнатыва ўключае ў сябе як аб'ектыўныя (матэрыяльныя, эканамічныя), так і суб'ектыўныя (сацыяльныя сілы, іх палітычныя арганізацыі і г.д.) перадумовы для сваёй рэалізацыі ў адпаведных гістарычных абставінах.

Прыкладам важнасці асэнсавання вывучэння альтэрнатыўных канцэпцый у развіцці грамадства, яго эканамічнага шляху можа служыць эканамічная частка праграмы РКП(б), прынятай ў 1919 г. Менавіта ў гэтым дакуменце правячай партыі быў вызначаны "вобраз" эканомікі на многія гады ўперад, сутнасць якой раскрываюць наступныя палажэнні праграмы: дзяржава з цэнтра арганізоўвае "ўсю гаспадарчую дзейнасць краіны", "уводзіць роўнасць узнагароды за ўсялякую працу", замяняе гандаль "планмерным, арганізаваным у агульнадзяржаўным маштабе размеркаваннем прадуктаў, строга цэнтралізуе ўвесь размеркавальны апарат", "імкнецца да правядзення мер, якія пад-

рыхтоўваюць знішчэнне грошай", што павінна было прывесці да "знішчэння банка" і ператварэння яго ў "апарат адзінага ўліку і агульнага рахункаводства Савецкай рэспублікі" і г.д. (Восьмой съезд РКП(б). Протоколы. М.: Политиздат, 1959. С. 403 — 408).

Гэтымі ідэямі, нягледзячы на пэўныя карэкціроўкі іх яшчэ пры жыцці Леніна, пастаянна кіраваўся Сталін, аб чым ён пісаў у сваёй апошняй рабоце "Эканамічныя праблемы сацыялізму ў СССР" (1951). Аўтары альтэрнатыўных ідэй і падыходаў да пытанняў гаспадарчага і сацыяльна-эканамічнага развіцця залічваліся ў спісы "ворагаў народа", а іх працы ў лепшым выпадку адпраўляліся ў "спецхраны" партыйных і дзяржаўных архіваў. У нашы дні, калі адносіны да насяўнасці ў грамадстве розных падыходаў да вырашэння адной і той жа задачы становяцца больш-менш цягнімымі, праблема гістарычнай альтэрнатыўнасці трэба ўдзяліць належную ўвагу. Толькі навукова сумленны аналіз накопленага матэрыялу, у тым ліку і марксісцка-ленінскага напрамку, эканамічных платформаў розных партый і рухаў сённяшняга можа даць найбольш абгрунтаваныя тэарэтычныя высновы і рэальныя практычныя рэкамендацыі.

Сёння Рэспубліка Беларусь, умоўна кажучы, вядзе сваё існаванне ў двух знешніх вымярэннях — як традыцыйная эканамічная і палітычная прастора былога Савецкага Саюза, а цяпер Садружнасці Незалежных Дзяржаў, і зусім новая прастора сусветнай супольнасці як незалежная, суверэнная краіна. Усё гэта патрабуе асаблівай увагі і добра-сумленнага падыходу да вывучэння тысячагадовай гісторыі беларускага народа, яго гаспадарчай дзейнасці ў самых розных палітычных і эканамічных умовах.

Да ліку важнейшых задач гісторыка-эканамічнай навукі можна аднесці параўнаўча-гістарычныя даследаванні ўсіх гаспадарчых укладаў у эканоміцы Беларусі, асабліва ў рамках апошняга стагоддзя. Сёння ўсё больш і больш становіцца відавочным і тое, што ўтварэнне незалежных сістэм кіравання толькі асобнымі часткамі некалі адзінай эканомікі, разрыў гаспадарчых сувязяў выклікалі глыбокі эканамічны крызіс ва ўсіх краінах СНД. І на гэты раз здаровы сэнс, навуковыя довады адкідваліся на карысць той ці іншай палітычнай дактрыне, што і прывяло да крытычнага стану гаспадаркі і насельніцтва. Відавочна, што для стварэння нацыянальнай эканомікі суверэннай дзяржавы неабходны доўгі працэс выдзялення яе з былога

адзінага народнагаспадарчага комплексу, глыбокай структурнай перабудовы і абгрунтаванага, мэтанакіраванага ўваходжання ў сусветную гаспадарку.

У сувязі з гэтым важнейшае значэнне набывае рознабачковае асэнсаванне ролі Рэспублікі Беларусь як невялікай дзяржавы. Яе эканоміка і палітыка павінны быць высокаразвітымі і эфектыўнымі, абапірацца на інтэлектуальны патэнцыял — самае вялікае багацце нацыі.

У сучасных умовах вялікае значэнне набывае веданне і выкарыстанне міжнароднага вопыту ў развіцці рыначнай эканомікі. Паўстала праблема інтэграцыі Беларусі ў сусветны рынак, мэтазгоднасці ўліку айчыннага і сусветнага гістарычнага вопыту ў гэтай справе.

Існуе праблема, якая можа быць у значнай ступені даследавана ў рамках эканамічнай гісторыі, — праблема ўзаемасувязі і ўзаемазалежнасці эканомікі і палітыкі. У працах савецкіх гісторыкаў і эканамістаў яна доўгі час заставалася як бы на другім плане і лічылася поўнаасцю распрацаванай класікамі марксізму-ленінізму, што прывяло да разрыву ў даследаваннях як палітычных вынікаў эканамічных змен у грамадстве, так і вынікаў палітыкі і палітычных акцый у эканамічным развіцці.

Да цяперашняга часу гісторыкі-эканамісты не ўдзялялі належнай увагі пытанням узаемасувязі і развіцця гаспадаркі і дэмаграфічных працэсаў, якія выклікаліся ваеннымі, эканамічнымі, палітычнымі і ідэалагічнымі прычынамі на працягу многіх стагоддзяў, асабліва ў бягучым.

У сувязі з гэтым нельга не звярнуць увагу на своеасаблівы рубаж у гісторыі гаспадаркі Беларусі, яе лёсе — аварыю на Чарнобыльскай атамнай электрастанцыі ў 1986 г. — самую вялікую катастрофу сучаснасці. Упершыню ў гісторыі беларускага этнасу многія яго тэрыторыі сталі непрыгоднымі для жыцця і гаспадарання: кардынальным чынам парушаны развіццё дэмаграфічных, эканамічных і нават прыродных працэсаў, асабліва ў Гомельскай і Магілёўскай абласцях. Гісторыка-эканамічны і сацыяльны аспекты гэтай аварыі патрабуюць самага глыбокага вывучэння і асэнсавання вучонымі і спецыялістамі ўсяго свету.

Зыходзячы з вызначэння прадмета, а таксама ўлічваючы складанасць працэсу перахода Беларусі да рыначных адносін, эканамічная гісторыя не можа абысці пытанне станаўлення і развіцця сістэмы такіх каштоўнасцяў, як прадпрымальніцтва, адказнасць, гаспадарчая рызыка, казарменная дысцыпліна, ураўнілаўка, та-

талітарызм, агульначалавечыя, рэлігійныя, нацыянальныя інтарэсы і г.д. Відавочна, што беспрацоўе, наёмная праца, шматукладная эканоміка, прыватная ўласнасць, знешняя эканоміка будуць суправаджацца адраджэннем ці ўзнікненнем такіх персанажаў, як кааператар, арандатар, фермер, банкір, менеджэр і г.д., за якімі стаяць адпаведныя эканамічныя інтарэсы. Зразумела, усе гэтыя пытанні патрабуюць гістарычнага асэнсавання з пункту гледжання агульначалавечых, маральных каштоўнасцяў і нацыянальных традыцый гаспадарання.

Сярод цікавых праблем, якія мяжуюць з эканамічнай гісторыяй, — праблема ўзаемаадносін прыроды і грамадства, гаспадарчай (або безгаспадарчай) дзейнасці чалавека, які з першых дзён свайго існавання звязаны з навакольным асяроддзем тысячамі непарыўных ніццяў. Ні чалавецтва, ні прыроду нельга зразумець па-за гістарычным развіццём. Геаграфічнае асяроддзе заўсёды ўздзейнічала на розныя бакі жыцця грамадства: на размяшчэнне матэрыяльнай вытворчасці, раздзяленне працы ўнутры краіны і паміж краінамі, суадносіны паміж сельскай гаспадаркай і прамысловасцю і г.д. Але відавочна і тое, што геаграфічнае асяроддзе на розных этапах развіцця чалавека і грамадства паскарала або, наадварот, замаруджвала развіццё прадукцыйных сіл, уплывала на вызначэнне спосабу вытворчасці. Сёння відавочна і другое: прыродныя рэсурсы планеты перасталі лічыцца бясконцымі. Толькі за апошнія 50 год мінеральнай сыравіны ў свеце выкарыстана прыкладна столькі ж, колькі за ўсю папярэднюю гісторыю чалавечай цывілізацыі, а за 20 год высечана лясоў больш, чым за мінулыя тысячагоддзі. За апошнія 100 год чалавецтва ў 100 разоў павялічыла хуткасць перасоўвання, у 1000 — энергетычныя рэсурсы і ў 100 000 разоў — магутнасць ваеннай зброі.

Адраджэнне нацыі, выхад краіны з крызіснай сітуацыі і вызначэнне перспектывы яе развіцця па-новаму ставяць вывучэнне пытання суадносін і ўзаемадзеяння духоўнай, інтэлектуальнай, палітычнай і эканамічнай свабоды для развіцця і станаўлення нацыі. У свой час К.Маркс слушна зазначыў, што капітал мае ў Амерыцы справу "со свабоднымі людзьмі, а не с рабамі". Англіійскі філосаф і эканаміст Дж.Міль таксама бачыў асноўную прычыну хуткага і даволі гарманічнага развіцця дзяржаў Захаду менавіта ў наяўнасці свабоды, якой таксама карысталіся прамысловасць, навука, тэхніка, адукацыя і г.д. "Свабода мысле-

ния, — пісаў ён, — нужна отнюдь не только и даже не столько для вызревания великих голов... В гораздо большей степени необходима она обычным людям для приобретения ими наивысшего умственного развития, на какое они только способны. Оригинальные, замечательные умы были и могут возникнуть вновь даже в атмосфере всеобщего духовного и умственного рабства. Но никогда не было и не будет в подобной атмосфере интеллектуально активного народа” (Миронов В. Америка и Россия, опыт цивилизации. Международная жизнь. 1990. № 8. С. 89). Вядомы рускі дэмакрат М.Г. Чарнышэўскі таксама заўважаў, што рабства, манархізм, тыранія, якія стагоддзямі культываваліся ў Расіі, рабілі і робяць людзей пасіўнымі і “для развіцця эканамічнай дзейнасці ... нікуды не годнымі” (Там жа. С.86). Далей ён разважаў, што таму мы і працуем “хужэй, чым, напрыклад, англічане і немцы”, што энергія працы “падаўлена ў нас разам з усякай энергіяй”.

З тых часоў прайшло шмат гадоў. Мы паспелі змяніць грамадскія сістэмы ўлады, пажыць пры розных рэжымах, але мала што змянілася да лепшага ў гэтым накірунку.

Трэцяе тысячагоддзе для сучасных, перадавых у тэхналагічным плане краін стане перабудоўчым у тым сэнсе, што дзейнасць людзей усё больш арыентуецца на каштоўнасці інтэлектуальнай працы, выкарыстанне якой, на думку вучоных, дасць да 90 % прыросту прадукцыі. Гэта азначае, што багацце і магутнасць грамадства будуць вызначаць не толькі прыродныя сыравінныя рэсурсы і ўменне ператвараць іх у матэрыяльныя прадукты, але і духоўны патэнцыял, уменне па-гаспадарску, з карысцю для справы распа-радзіцца навуковымі, маральнымі, эстэтычнымі, рэлігійнымі і іншымі ведамі.

Сфера адукацыі, выкарыстанне ўсяго папярэдняга вопыту чалавецтва ў гаспадарчай дзейнасці ў святле азначаных праблем стане найбольш капіталаёмкай па ўкладаннях, але разам з тым і найбольш значнай па выхадзе канечнага прадукту. Вось чаму ў вобласці вытворчасці, зберажэння і выкарыстання ведаў як перадумовы будучага грамадства палітыкі і вучоныя павінны быць як ніколі адзіныя і паслядоўныя.

Такім чынам, галоўнае ў вывучэнні эканамічнай гісторыі Беларусі зводзіцца да фарміравання ўяўлення аб нацыянальнай эканоміцы рэспублікі, да вызначэння яе месца ў сусветнай эканоміцы, якое яна павінна і можа заняць у адпаведнасці са сваім эканамічным, тэхналагічным і інтэлектуальным патэнцыялам.

Глава 1

ГАСПАДАРЧАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ ЛЮДЗЕЙ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ Ў ПЕРШАБЫТНУЮ ЭПОХУ (100 тыс. гадоў да н.э. — V ст. н.э.)

1.1. Перадумовы рассялення і гаспадарчай дзейнасці першабытных людзей на тэрыторыі Беларусі

У апошні час вучоныя сцвярджаюць, што чалавек пачаў абсабляцца ад жывёльнага свету прыкладна 4 млн гадоў таму. Першапачатковая вобласць ачалавечвання Зямлі ахоплівала Стары Свет, уключаючы Афрыку, Паўднёвую Еўропу і даходзіла на ўсходзе да Кітая і вострава Ява.

Пранікненне чалавека на тэрыторыю Беларусі адбылося ў прамежку часу 100 — 40 тыс. гадоў таму, і яна ўваходзіць у прарадзіму чалавецтва. Прылады працы чалавека азначаючага перыяду (каменныя наканечнікі, скрэблы, ручныя рубілы) знойдзены археолагамі каля вёсак Абідавічы, Падлужжа Быхаўскага, Свяцілавічы Веткаўскага, Клеевічы Касцюковіцкага раёнаў.

У познім палеаліце (40 — 10 тыс. гг. да н.э.) тэрыторыя Беларусі засяляецца чалавекам сучаснага фізічнага тыпу. Аб гэтым сведчаць раскопкі Юравіцкага пасялення ў Калінкавіцкім раёне, абсалютны ўзрост якога складае $26\,470 \pm 420$ гадоў, Бердыжскай стаянкі ў Чачэрскім раёне, абсалютны ўзрост якой $23\,430 \pm 180$ гадоў. Тут знойдзены тапора- і далатавідныя прылады працы, наканечнікі, якія вельмі падобныя на знойдзеныя на стаянках, адкрытых у свой час на тэрыторыі Расіі, Аўстрыі, Чэхіі і Славакіі.

Вучоныя даюць наступную агульную характарыстыку нашым далёкім продкам: рост мужчын — 160 і больш сантыметраў, жанчын — 150—160 см. Юнакі і дзяўчаты ўступалі ў шлюб у 12—15 гадоў. Мужчыны былі шырокія ў плячах, мелі аб'ёмную грудную клетку, хадзілі з крыху сагнутай спінай. Да 40-гадовага ўзросту дажываў 1 чалавек са 100, а большасць памірала або гінула, не пражыўшы і 20 год.

Такім чынам, тэрыторыя сучаснай Беларусі адносіцца да ліку тых рэгіёнаў Зямлі, якія засяляліся людзьмі сучаснага фізічнага тыпу са старажытнейшых часоў, а гісторыя яе гаспадаркі з'яўляецца неад'емнай часткай сусветнай чалавечай цывілізацыі.

Як вядома, першай і найбольш працяглай эпохай у гісторыі чалавецтва быў першабытнаабшчынны лад (дада-так 1). Калі мы прыраўняем усё гістарычнае жыццё чалавецтва да адных сутак, то на наступныя сацыяльна-эканамічныя фармацыі (рабаўладанне, феадальзм і капіталізм) па гэтым разліку прыпадае ўсяго чатыры хвіліны.

Першабытнаабшчынны лад — гэта перыяд чалавечай цывілізацыі, калі закладваліся амаль усе галоўныя дасягненні гаспадаркі і культуры: прылады і сродкі працы, паляванне і рыбалоўства, земляробства і жывёлагадоўля, адзенне і жыллё, транспарт і рамяство, здабыванне агню і металургія, вытворчасць штучных матэрыялаў і металапрацоўка, мова і мысленне, выяўленчае мастацтва і музыка, зачаткі рэлігіі, навукі і г.д. Менавіта тут, на заранку чалавецтва, пачалі фарміравацца грамадска-палітычныя і сацыяльна-эканамічныя адносіны ў жыцці людзей; асновай вытворчых адносін пры гэтым ладзе з'яўлялася грамадская (статкавая, радавая, а затым абшчынная) уласнасць на сродкі вытворчасці, усеагульнасць і абавязковасць працы. Зразумела, што гэта не столькі вынікі высокай свядомасці нашых далёкіх продкаў, колькі неабходнасць, якая дыктавалася складанымі ўмовамі жыцця і вельмі нізкім узроўнем гаспадарчай дзейнасці чалавека.

Безумоўна, вызначыць дакладны час узнікнення першабытнаабшчыннай гаспадаркі і фазы яе эвалюцыі — справа не з лёгкіх. Але знойдзеныя археолагамі шматлікія матэрыяльныя помнікі дзейнасці старажытнага чалавека — прылады працы, рэшткі жылля, зброя, творы мастацтва і г.д. — дазволілі вучоным аднавіць агульную карціну гаспадаркі, быту і грамадскага жыцця нашых старажытных продкаў.

Найбольш характэрным паказчыкам узроўню матэрыяльнай вытворчасці, дасягнутым на тым ці іншым этапе развіцця першабытнаабшчыннага ладу, вучоныя лічаць матэрыялы, з якіх пераважна вырабляліся прылады працы. Адпаведна эвалюцыі прылад працы гісторыю першабытнаабшчыннага грамадства прынята дзяліць на тры асноўныя перыяды: 1) каменны век; 2) век медзі і бронзы; 3) жалезны

век. У сваю чаргу каменны век дзеліцца на палеаліт (старажытнакаменны век — 3 млн — 10 тыс. год да н.э.), мезаліт (сярэднекаменны век — 10 — 6 тыс. год да н.э.), неаліт (новакаменны век — 6 — 3 тыс. год да н.э.). Зазначым, што неалітычная эпоха на тэрыторыі Беларусі пачалася ў V — IV тысячагоддзях да н.э. і працягвалася каля двух тысяч год. Век медзі і бронзы ахоплівае перыяд з II да I тысячагоддзя да н.э., а жалезны век прыпадае на VII — VI стст. да н.э. — VII — VIII стст. н.э.

Такім чынам, адносна археалагічнай перыядызацыі першабытнаабшчынны лад на тэрыторыі Беларусі існаваў у перыяд каменнага, бронзавага і жалезнага вякоў, гэта значыць з моманту з'яўлення тут чалавека і да сярэдзіны першага тысячагоддзя н.э.

Відавочна, што на развіццё першабытнай гаспадаркі, станаўленне чалавечага грамадства акрамя біялагічных і сацыяльных вялікі ўплыў аказваў прыродны фактар. Прыроднае асяроддзе (клімат, наяўнасць крыніц харчавання жывёльнага і расліннага паходжання, сыравіны для вырабу прылад працы, водных шляхоў зносін і г.д.) з'яўлялася матэрыяльнай асновай існавання чалавека, крыніцай развіцця гаспадаркі. Больш таго, эвалюцыю першабытнаабшчыннай гаспадаркі нельга аддзяляць ад змен прыроднага асяроддзя.

Чаргаванне эпох рэзкіх пахаладанняў і пацяпленняў з'яўлялася своеасаблівым стымулам для развіцця і ўдасканалвання прылад працы, садзейнічала актыўнаму ўзнікненню новых патрэб чалавека (напрыклад, у жыллі, вопратцы, гарачай ежы і г.д.), што спрыяла зараджэнню прынцыпова новых галін працы і відаў дзейнасці.

Прыступаючы да вывучэння гісторыі першабытнаабшчыннай гаспадаркі Беларусі, звернем увагу на галоўныя рысы яе тэрыторыі як адзінага і своеасаблівага геаграфічнага рэгіёна, якія спрыялі фарміраванню адпаведных эканамічных напрамкаў дзейнасці і сувязяў.

Па-першае, Беларусь размешчана на захадзе Усходне-Еўрапейскай раўніны і на водападзеле Чорнага і Балтыйскага мораў. Паверхня тэрыторыі з разнастайнымі ландшафтамі на самых невялікіх прамежках відавочна адрозніваецца і ад бяскончых прастораў плоскіх узвышшаў Расіі, і ад аднастайных украінскіх стэпаў, і ад прыбалтыйскіх нізін.

Па-другое, разнастайнасць глебы і расліннага свету (змешаныя лясы, травяністыя балоты, пералескі і г.д.)

робяць Беларусь унікальным рэгіёнам. Яны ахопліваюць вялікія прасторы і ў сукупнасці ў значнай меры вызначаюць прыродныя межы рэспублікі.

Па-трэцяе, Беларусь мае кліматычныя межы: на захадзе яны ляжаць на краі вільготнага клімату, на ўсходзе — на пачатку зоны кантынентальнага клімату. Сваёй памяркоўнасцю клімат Беларусі адрозніваецца і ад халоднай поўначы, і ад цёплага поўдня.

Па-чацвёртае, выключнае значэнне ў гісторыі, фарміраванні гаспадаркі на зямлі Беларусі мелі рэкі, агульная даўжыня якіх складае сёння больш за 90 тыс. км. Менавіта такія вялікія водныя артэрыі, як Дняпр, Заходняя Дзвіна і Нёман з іх шматлікімі прытокамі, звязалі ў адзінае цэлае паасобныя часткі Беларусі, у значнай меры вызначылі жыццёвую прастору яе народа, забяспечылі добрую сувязь з народамі Балты і Прычарнамор'я. Нельга пераацаніць і значэнне нашых шматлікіх азёр для жыцця і гаспадарчай дзейнасці чалавека.

І нарэшце, адзін з важнейшых фактараў, вызначыўшых шляхі і шчыльнасць першапачатковага засялення тэрыторыі Беларусі, віды і напрамкі гаспадарчай дзейнасці чалавека, — наяўнасць лёгкадаступнай для здабычы сыравіны, галоўным чынам крэмна, гліны, вапняку, балотнай жалезнай руды, а таксама лясных масіваў.

Вядома, сёння цяжка расказаць аб усіх шляхах-дарогам, якімі ішло рассяленне плямён на тэрыторыі Беларусі. Але відавочна адно: нічога не магло перашкодзіць іх руху. Пераадольваючы лясы і балоты, рэкі і азёры, ішлі першапраходцы ў глыбіню тэрыторыі Беларусі. Палюючы ў лясах, абжываючы прыбярэжныя землі, паляўнічыя, збіральнікі, а затым земляробы і жывёлагадоўцы не толькі засялялі сучасную тэрыторыю рэспублікі, але і фарміравалі тут самабытную матэрыяльную і духоўную культуру.

Такім чынам, прыродна-кліматычныя ўмовы Беларусі спрыялі засяленню яе тэрыторыі першабытным чалавекам. Дыялектычнае адзінства чалавека і геаграфічнага асяроддзя забяспечвалася матэрыяльнай вытворчасцю — працай, якая ўключае ўсю сукупнасць ведаў і звычак, якія перадаюцца з пакалення ў пакаленне праз сацыяльна-гаспадарчую дзейнасць. Менавіта гаспадарка складае эканамічны базіс грамадства, яго аснову, вызначае сумесна з іншымі сацыяльна-эканамічнымі з'явамі характар і ўзровень развіцця грамадства, яго арганізацыю, сям'ю і сямейныя адносіны, усе надбудоўчаныя інстытуты.

1.2. Зараджэнне і развіццё прысвойваючай гаспадаркі

У вучоных пакуль што няма адзінага падыходу да пытання аб станаўленні і фазах развіцця першабытнаабшчыннай гаспадаркі. Але не аспрэчваецца тая думка, што найбольш значымі этапамі ў гэтай эвалюцыі, у тым ліку і на тэрыторыі Беларусі, з'явіліся прысвойваючая і вытвараючая гаспадаркі.

Бясспрэчна і тое, што адна з важнейшых задач грамадства, яго эканамічнай структуры — забеспячэнне чалавека прадуктамі харчавання. Па сутнасці і пошук найбольш эфектыўных і рацыянальных спосабаў атрымання ежы быў галоўным стымулам развіцця першабытнай эканомікі. Пры гэтым спосаб атрымання прадуктаў харчавання не мог абысціся без наступных асноўных элементаў: 1) аб'екта эксплуатацыі (тыя ці іншыя віды расліннага або жывёльнага свету); 2) прылад працы, з дапамогай якіх ажыццяўляліся атрыманне і апрацоўка адпаведных прадуктаў харчавання; 3) прыроднага асяроддзя, у якім працякае падзел гаспадарчы працэс; 4) самога чалавека — асновы вытворчых сіл, цэнтра любой сістэмы гаспадарання, дзейнасць і ўзровень інтэлектуальнага і прафесійнага развіцця якога аб'ядноўвалі астатнія элементы і ў многім вызначалі сам спосаб гаспадарання.

Перыяд прысвойваючай гаспадаркі прыпадае на эпохі палеаліту і мезаліту. Аснову гаспадаркі ў гэты час складалі збіральніцтва, паляўнічы промысел і рыбалоўства.

Збіральніцтва — прасцейшы від гаспадарчай дзейнасці, самы старажытны тып эканомікі. Яно не патрабавала практычна ніякіх складаных прылад працы, прыстасаванняў. Людзі збіралі ўсё тое, што можна было з'есці: насенне розных злакаў, арэхі, жалуды, карэньчыкі і сцябло раслін. Акрамя гэтага людзі здабывалі і ўжывалі ў ежу многія прадукты жывёльнага паходжання: жаб, яшчарыц, дробных грызуноў, рачных і азёрных малюскаў, мёд, яйкі птушак і г.д.

Тэхналогія гэтага віду гаспадаркі ў палеаліце і часткова ў неаліце засноўвалася на прымітыўных прыладах працы, галоўнай з якіх была палка-капалка, а пазней косць або рог жывёлін, адпаведнай формы і памераў камень і г.д. Безумоўна, іх прымяненне патрабавала ад чалавека пэўных ведаў і вопыту. Відавочна і тое, што рытм гэтай дзейнасці ў значнай меры вызначаўся парамі года і прыродна-кліматычнымі ўмовамі, вымушаў чалавека пастаянна шукаць усё новыя і новыя шляхі для больш упэўненага існавання. З цягам часу збіральніцтва набыло форму про-

мыслу і нават сёння адыгрывае значную ролю ў жыцці чалавека (збіранне грыбоў, ягад, арэхаў і г.д.).

Паляванне ў адносінах да збіральніцтва — больш складаная і тэхнічна ўдасканаленая дзейнасць збіральнікаў.

Дыялектыка антрапагенезу робіць далёкага продка ў пэўным сэнсе драпежнікам, перайшоўшым ад мірнай усёаднасці збіральніка да паляўнічай дзейнасці. Спецыяльныя прылады дазвалялі яму забіваць іншых жывых істот, харчавацца іх крывёй і мясам.

Гісторыя старажытнага палявання — гэта гісторыя барацьбы чалавека са зверам у сіле і ў хітрасці на працягу дзесяткаў і соцень тысячагоддзяў, і не з адным якім-небудзь відам, а з усім жывёльным царствам. Звер быў і застаецца хітрым і спрытным. Але чалавек больш кемлівы. Ён добра вывучыў усе схільнасці, павадкі і прывычкі звера, у яго з'яўляецца зброя (пакуль што няхітрая). У чалавека, нарэшце, была адна важнейшая перавага: ён дзейнічаў разам з другімі людзьмі ў вырашэнні агульнай задачы, у барацьбе за выжыванне. Інтэлектуальная перавага над усімі іншымі жывёламі дазволіла чалавеку праз барацьбу з жывёльным светам стаць сацыяльнай істотай.

Паляванне давала чалавеку перш за ўсё ежу на працягу ўсяго года. З цягам часу больш эфектыўна сталі выкарыстоўвацца скура жывёлы, косць, рог, зубы як для будаўніцтва жылля, так і для вырабу прылад працы. Тлушч, мазгі, сухажыллі і г.д. акрамя ўжывання іх у ежу выкарыстоўваліся ў якасці кампанентаў пры апрацоўцы скуры, у лекавых і іншых мэтах.

У гісторыі палявання ўсіх народаў Зямлі найбольш вызначаюцца наступныя тры тэндэнцыі і заканамернасці: 1) няўхільны рост колькасці відаў жывёл, на якія распаўсюджваецца паляванне; 2) узростанне значэння палявання ў рассяленні і гаспадарчай дзейнасці чалавека ад экватара на поўнач; 3) уздзеянне палявання на ўзнікненне новай галіны гаспадарчай дзейнасці чалавека — жывёлагадоўлі і пераход палявання на пэўнай ступені развіцця гаспадаркі з эканамічна неабходнай дзейнасці ў спартыўнае захапленне. Чалавек як бы ішоў за зверам усё далей на поўнач, і жыццё сённяшніх аленяводаў Чукоткі — нагляднае сведчанне ўстойлівасці і лагічнасці гэтага працэсу.

У каменны век паляванне вялося ў асноўным на дробных і сярэдніх жывёл, а з цягам часу і на больш буйных. Так, у познім палеаліце ў Заходняй Еўропе, напрыклад, вызначаецца тры стадыі палявання — на маманта, на каня

і на паўночнага аленя. Што ж тычыцца Усходняй Еўропы, у тым ліку і тэрыторыі Беларусі, то на працягу ўсёй ранняй эпохі вялося паляванне на маманта.

Практыка мэтанакіраванага палявання на абмежаваныя віды жывёл — гэта ўжо асэнсаваная спецыялізацыя, якая дазваляла ўдасканальваць сістэму палявання з улікам звычай канкрэтных відаў жывёл і адразу дабівацца адчувальнага эфекту: дарослы мамант, напрыклад, даваў да трох тон мяса, а таксама тлушч, мазгі, косці, скуру плошчай да 30 м². Яшчэ адна асаблівасць палявання на буйных жывёл — гэта яго калектыўны характар. Так, загоннае паляванне, аблавы, капанне аб'ёмістых ям-лавушак, куды мог бы трапіць мамант, патрабавала аб'яднання людзей у лоўчыя абшчыны. Менавіта кааперацыя паляўнічых, прадыктаваная вытворчай неабходнасцю, лічыцца першай формай кааперацыі ў свеце (і на сённяшні дзень паляванне на дзіка, лася ці ваўка, як правіла, вядзецца брыгадай паляўнічых). Па падліках вучоных, паляўнічай абшчыне з 50 чалавек у год неабходна было каля 11 000 кг мяса, якое можна было "здабыць" на тэрыторыі ў 750 км². Верагодна, з цягам часу, каб забяспечыць сябе харчаваннем на тэрмін, неспрыяльны для палявання, людзі сталі лавіць і трымаць у загонах маладых або параненых жывёл. Гэта былі першыя крокі чалавека ў асэнсаванні ролі і значэння жывёлагадоўлі.

Зразумела, што ў розных рэгіёнах і нават на невялікіх па плошчы мясцовасцях былі свае асаблівасці палявання. Яны дыктаваліся як прыроднымі ўмовамі (рэльеф, глебістасць і г.д.), так і наяўнасцю відаў жывёл і птушак. Але ва ўсіх выпадках галоўны напрамак прагрэсу палявання вызначаўся ўдасканаленнем двух асноўных спосабаў атрымання здабычы: 1) стацыянарных сродкаў і прылад палявання (лоўчыя ямы, сілкі, сеткі, пасткі, лавушкі, капканы, самастрэлы і г.д.); 2) механічных лятальных прылад палявання (павелічэнне сілы і хуткасці палёту, дальнасці і дакладнасці пападання дзіды, стралы і г.д.). Варта падкрэсліць, што развіццё абодвух напрамкаў ішло не шляхам адмаўлення ад старога, а шляхам збірання, наакуплення і ўзбагачэння вопыту ад эпохі да эпохі. Праўда, з цягам часу асноўныя паляўнічыя прылады (рагаціны-пікі, дзіды, лук і стрэлы, тапары, кінжалы і г.д.) набывалі іншыя функцыі — баявыя.

У неаліце на тэрыторыі Беларусі паляванне вялося на аленя, шарсцістага насарога, зубра, каня, дзіка і іншых буйных жывёл, косці якіх знойдзены на шэрагу стаянак старажытнага чалавека. Цікава зазначыць, што адносна зусім

нядаўна, у хроніцы 1409 г., зафіксавана вялікае паляванне ў Белакежскай пушчы: Уладзіслаў Ягайла нарыхтаваў запасы дзічыны для 100-тысячнай арміі. У якасці паляўнічых трафеяў былі туры, зубры, мядзведзі, ласі, алені, дзікі. Праўда, ужо не ўпамінаецца шарсцісты насарог, не кажучы аб маманту, а апошні тур быў забіты на тэрыторыі сучаснай Польшчы у 1627 г. Гэта адзін з прыкладаў непрадуманых адносін чалавека да навакольнага асяроддзя.

Прыродна-кліматычныя ўмовы Беларусі ў эпоху неаліту спрыялі абжыванню яе тэрыторыі разнастайнай птушкай. Чалавек не мог не выкарыстаць магчымасці палявання, у першую чаргу на гусей, лебядзяў, качак. Справа ў тым, што ў часы лінкі гэтыя птушкі і іх гнёзды амаль бездапаможныя і маглі стаць лёгкай здабычай чалавека.

Багаты мір свядомасці нашых продкаў зафіксаваў у розных вырабах і малюнках вобразы паляўнічага і прадмета палявання. Так, у в. Галоўск Сенненскага і Юравічы Калінкавіцкага раёнаў знойдзены два малюнкi так званых "качачкі" і "паляўнічага", якія адносяцца да неалітычнай эпохі. Варта падкрэсліць, што арыял распаўсюджвання выяў птушак ахоплівае тэрыторыю ад Прыбалтыкі да Заўралля.

Паляванне, увогуле назіранні за навакольным асяроддзем дазволілі чалавеку прыйсці да высновы, што многія яго "меншыя браты" па сваёй прыродзе вельмі добра-зычлівыя. Напрыклад, шлюбнае жыццё галубоў, буслоў, мацярынская любоў вераб'я, вернасць і адданасць сабакі свайму гаспадару, працавітасць і "грамадзянская доблесць" пчол і мурашак прымушалі чалавека пераймаць ад сваіх "меншых братоў" усё тое, што адпавядала годнасці вышэйшай істоты на Зямлі.

З цягам часу інтэнсіўная дзейнасць чалавека, змены ў клімаце і зніжэнне біямасы прыроднага асяроддзя прыкметна знізілі патэнцыяльныя магчымасці палявання. Жыццё прымушала шукаць новыя гаспадарчыя сістэмы. У якасці новага самастойнага напрамку прысвойваючай гаспадаркі ўсталявалася рыбалоўства.

Як бачым, чалавек гістарычна пазней прыступіў да выкарыстання багаццяў рэк, азёр і мораў. Першапачаткова водная прастора для яго значную перашкоду.

Археалагічныя матэрыялы аб рыбалоўстве ў межах Беларусі складаюцца з касцей рыб і сродкаў лоўлі (кручкі, грузілы, сеткі і г.д.). Улічваючы, што на тэрыторыі Беларусі было многа рэк і азёр, можна сцвярджаць, што рыбалоўства тут карысталася асаблівай павагай і адыгрывала

важную ролю ў фарміраванні напрамкаў гаспадарчай дзейнасці першабытнага чалавека.

Напрыклад, рыбалоўства садзейнічала ўзнікненню аседласці: рыбалавам не трэба было, як паляўнічым, перакоўваць з месца на месца ў пошуках здабычы. Вывучаючы павадкі розных рыб (час нераста, від харчавання, месца зімоўкі і г.д.), чалавек заўважаў, што перахітрыць рыбу лягчэй, чым звера, да таго ж яна не так адчувальная да фізічных уздзеянняў, як жывёла, лёгка хватае на жывую прынаду. Лавілі рыбу і рукамі, выкарыстоўваючы розныя прылады. Якасна новым крокам у рыбалоўстве было прымяненне сеткі, што дазваляла займацца гэтым промыслам круглы год. На тэрыторыі Беларусі рыбалоўныя сеткі пачалі выкарыстоўвацца яшчэ ў мезаліце. Яны пляліся з лыка, грузілы рабіліся з гліны. У Паазер'і знойдзены гарпуны, рыбалоўныя кручкі і іншыя прыстасаванні. Найбольш распаўсюджанымі ў рэках і азёрах Беларусі былі шчупак, лешч, карась, плотка, акунь. Яшчэ ў X ст. н.э. у Нёмане і яго прытоках было нямала балтыйскага асятра (з 1952 г. захода гэтай рыбы ў Нёман іхтыёлагамі не адзначалася).

Такім чынам, паляванне і рыбалоўства былі важнымі крокамі ў гаспадарчым развіцці. Больш высокакаларыйная лясная ежа адыграла выключную ролю ў фізічным і інтэлектуальным развіцці ўсяго чалавецтва. Нагадаем, што вывучэнне спецыялістамі зубоў маладых еўрапейскіх неандэртальцаў дазволіла ім зрабіць выснову, што асноўным аб'ектам іх харчавання было мяса травяністых жывёл, у той час як на традыцыйнай "прадзіме" чалавека — у Афрыцы — галоўную ролю ў харчаванні адыгрывала раслінная ежа. Гэтым некаторыя вучоныя тлумачаць больш хуткае эканамічнае развіццё краін Еўропы ў параўнанні з краінамі Афрыкі і Азіі.

Больш упэўненымі становіліся крокі чалавека і ў вырабленні прылад працы. Важным дасягненнем эпохі мезаліту было прымяненне груба аббітага тапара, забяспечанага драўлянай ручкай. Напэўна, людзі ўжо ўмелі параўнаўча хутка будаваць жыллё з мясцовых матэрыялаў.

У неаліце з'явіліся прынцыпова новыя матэрыялы: чалавек асвоіў вытворчасць керамікі, праўда, яшчэ ляпной, без ганчарнага круга. Абпаленая гліна — першы штучны матэрыял, створаны нашымі далёкімі продкамі. Гліняны посуд даў чалавеку магчымасць гатаваць рэдкую ежу, захоўваць запасы харчавання, а значыць, і менш залежаць ад навакольнага прыроднага асяроддзя. У неаліце на змену адзенню са скуры звера з'явілася адзенне з тканіны. Гэта

яшчэ адзін штучны матэрыял, створаны талентам чалавека. Магчыма, у раннім жалезным веку ў паўднёвых раёнах Беларусі людзі карысталіся ткацкім станком, а прадзенне ў гэты час, як сцвярджаюць некаторыя археолагі, было звычайным і неабходным заняткам кожнай сям'і.

У неаліце была вынайздзена лодка, якая стала адным з першых транспартных сродкаў чалавека і паклала пачатак развіццю суднаходства, без чаго нельга ўявіць сабе гаспадарчае жыццё чалавека сённяшняга дня.

Наступная прыкметная рыса неаліту — устанаўленне міжплямённых сувязяў і абмену. З прыходам на тэрыторыю Беларусі плямён жывёлавадоў-земляробаў, якія сталі жыць разам з абарыгенамі — паляўнічымі-рыбаловамі-збіральнікамі, наяве былі дзве буйныя групы насельніцтва з двума рознымі гаспадарчымі ўкладамі. Аб'ектыўна ў іх з'явіліся магчымасці для абмену вынікамі сваёй працы, гаспадарчым вопытам, узаемаўзбагачэння культур. Да таго ж розніца ў кліматычных, тапаграфічных умовах і ў якасці зямель спрыялі развіццю розных напрамкаў у гаспадарчай дзейнасці карэнных і прышлых жыхароў.

У эпоху неаліту, калі плямёны паляўнічых-рыбаловаў і раннія земляробы імкнуліся да аседласці, сталі будаваць больш дасканалыя жыллё, рэзка ўзрос попыт на тэхнічны камень у першую чаргу для вырабу прылад працы. У выніку гэтага з'яўляюцца горназдабываючыя кар'еры і шахты.

Першыя старажытныя шахты на тэрыторыі былога СССР выяўлены на рацэ Рось каля пасёлка Чырвонае Сяло Ваўкавыскага раёна Гродзенскай вобласці. Сістэматычнае іх вывучэнне пачалося з 1962 г. Вялікая колькасць знойдзеных шахтаў і звязаных з імі майстэрняў па апрацоўцы крэмя сведчаць аб існаванні тут у далёкім мінулым буйных крэмневых распрацовак. Выключна мэтанакіраваная і ўстойлівая канструкцыя шахтаў, аднастайнасць тэхнічных прыёмаў апрацоўкі крэмя, стандартнасць прадукцыі сведчаць аб спецыялізацыі працы шахцёраў і аб вытворчасці прылад працы і сыравіны з мэтай абмену. Вырабляемыя тут прылады выкарыстоўваліся пры будаўніцтве жылля, вырабе сродкаў перасоўвання (лодак, санак, лыж), сродкаў для палявання і рыбалоўства як на тэрыторыі Беларусі, так і за яе межамі (напрыклад, на тэрыторыі сучаснай Літвы).

Вучоныя яшчэ ў 1966 г. адзначалі, што вытворчы вопыт, назапашаны старажытнымі шахцёрамі Беларусі, — унікальная з'ява ў гісторыі сусветнай гаспадаркі. З цягам часу ён шырока выкарыстоўваўся іншымі народамі ў самых

розных накірунках горнай справы. Менавіта старажытныя гарнякі — крэмнездабывальнікі Беларусі, як і Англіі, выпрацавалі ўсе асноўныя прынцыпы канструкцыі шахтаў: прыладку ствалоў, штрэкаў, устаноўку стаўбоў, сістэмы вентыляцыі і асвятлення і г.д.

Што тычыцца старажытных майстэрняў па апрацоўцы крэмня, то яны выяўлены археолагамі ў розных кутках Беларусі: пад Оршай, каля пасёлка Янова Быхаўскага раёна, на беразе Заходняга Буга, побач з вёскай Белая Гара, і ў іншых месцах.

Акрамя таго, што крэмень з'яўляўся непераўзыходным матэрыялам для вытворчасці прылад працы, ён прымяняўся і для атрымання агню. І невыпадкова каля пяці стагоддзяў гэты камень служыў для падпальвання парохавых зарадаў у пушках і ружжах. Нашы далёкія продкі высока цанілі лекавыя якасці крэмня: яны заўважылі, што вада, кантактаваўшая з крэмнем, прыпыняе кровацёкі, здымае боль, рэгенерыруе тканіну пры ранах і апёках, вылечвае розныя ўнутраныя хваробы. Тэрыторыя Беларусі спрадвеку славілася мноствам калодзежаў, крыніц і нават азёр са "святой" вадой, а ў нашых краях не было эпідэміі страшэнных хвароб, касіўшых людзей у сумежных краінах.

Працуючы ў рамках грамадскага праекта "Крэмень", вучоныя з інстытутаў радыёэкалогіі, анкалогіі, генетыкі і цыталогіі Акадэміі навук Беларусі атрымалі абнадзейваючыя вынікі даследаванняў, якія сведчаць аб тым, што крэмень ачышчае ваду ад радыёнуклідаў, а вада, актывізаваная крэмнем, дапамагае пры лячэнні анкалагічных захворванняў.

Такім чынам, беларускі крэмень, які спрыяў стагнаўленню чалавечай цывілізацыі, і надалей можа добра служыць людзям. Вучоныя сцвярджаюць, што крэмень не ўступае па значэнні золату і каштоўным каменням, а таму сённяшняя перапрацоўка яго ў шчэбень — не што іншае як безгаспадарлівасць. Беларусь мае ўсе перадумовы стаць буйным пастаўшчыком крэмня на сусветны рынак, як гэта было ў старажытныя часы.

Адным з важнейшых дасягненняў неаліту было пашырэнне новых прыёмаў тэхнікі апрацоўкі каменя — пілаванне, шліфаванне, свідраванне, што прывяло да вырабу больш складаных і эфектыўных прылад працы, асабліва для патрэб земляробства.

Такім чынам, інтэлектуальная перавага чалавека над усімі іншымі жывёламі, здольнасць да пераймання і назапашвання вопыту дазволілі яму выпрацаваць даволі даска-

наля сродкі, формы і тактычныя прыёмы па збіранні расліннай ежы, здабычы звера, птушкі і рыбы. Гэта забяспечыла яму больш надзейныя і эфектыўныя крыніцы харчавання, дазволіла зрабіць важны крок на шляху ад прысвойваючай да вытвараючай гаспадаркі.

1.3. Узнікненне і эвалюцыя вытвараючай формы гаспадаркі

Генеральная лінія развіцця чалавецтва пасля прысвойваючай гаспадаркі звязана ўжо не са здабычай прадуктаў харчавання, а з яе вытворчасцю. Асноўнымі спосабамі вытворчасці ежы, якія поўнасьцю захавалі сваё значэнне і па сённяшні дзень, становіліся жывёлагадоўля і земляробства, яны гістарычна развіліся з палявання і збіральніцтва.

Эканоміка новага тыпу ўзнікла ў X — VI тысячагоддзях да н.э. на Блізкім Усходзе і ў Сярэдняй Азіі. Храналагічнай мяжой паміж эканомікай збіральнікаў, паляўнічых, рыбаловаў і вытвараючай на тэрыторыі Беларусі з'яўляецца канец III — II тысячагоддзе да н.э.

Галоўнымі перадумовамі для ўзнікнення жывёлагадоўлі былі перш за ўсё прыручэнне жывёлы, пераход да аседлага вобразу жыцця, асваенне тэхналогіі назапашвання і доўгатэрміновага зберажэння кармоў для жывёлы. На тэрыторыі Беларусі ўсе гэтыя фактары дапаўняліся ўздзеяннем першага "вялікага перасялення народаў", якія адносна добра ўжо ведалі і жывёлагадоўлю і земляробства.

Нагадаем, што першай жывёлай, прыручанай жыхарамі Беларусі, з'яўляецца сабака (прыкладна ў IX ст. да н.э.), а затым свіння. Раней за іншых пачалі пераходзіць да жывёлагадоўлі жыхары палескага рэгіёну (у III тысячагоддзі да н.э.). Гэтаму ў значнай меры спрыялі жывёлагадоўчыя плямёны, якія прыбылі з поўдня і захаду. З цягам часу іх уздзеянне адчувалася і на астатняй тэрыторыі Беларусі, а ў эпоху бронзы жывёлагадоўля становіцца ўжо вядучай галіной гаспадаркі ўсіх жыхароў нашага края.

Аналіз матэрыялаў з паселішчаў жывёлаводства, прыведзены беларускімі археолагамі, дае ўяўленне аб эвалюцыі гэтай галіны гаспадаркі на працягу тысячагоддзяў. Даследаванні паказваюць, што пераважная колькасць астэалагічных матэрыялаў належыць буйной рагатай жывёле. Аб складзе дамашняга статка ў раннім жалезным веку пэўныя ўяўленні даюць матэрыялы раскопак гарадзішча Кублічы Ушацкага раёна: на буйную рагатую жывёлу тут прыпадае 67 %, на коней — 16,

дробную рагатую жывёлу — 9, свіней — 8 %. Цікава зазначыць, што роля дзікай жывёлы ў жыцці чалавека рэзка знізілася і, мяркуючы па матэрыялах гарадзішча Кублічы, здабыткі палявання ў мясным рацыёне яго жыхароў складалі ўсяго 13 %. Такім чынам, у першай палове I тысячагоддзя хатняя жывёлагадоўля паўсюдна пераважала над паляваннем і яе роля ўсё больш і больш павялічвалася. Гэта адбывалася як у колькасным, так і ў якасным напрамку, што спрыяла станаўленню і больш хуткаму развіццю другой важнейшай галіны вытворчай гаспадаркі — земляробству.

Зямля — адзін з самых першых прадметаў дзейнасці нашых продкаў. Лагічна сцвярджаць, што ўжо першыя збіральнікі расліннай ежы вымушаны былі раскапваць глебу, каб дастаць адтуль карань ці клубень. З цягам часу гэта стала рабіцца больш асэнсавана, мэтанакіравана, з дапамогай прылад працы і ў больш шырокіх маштабах. Так нарадзілася адна з галоўных галін вытворчай гаспадаркі, без якой нельга ўявіць сённяшняе чалавецтва, — земляробства. Яго адкрыццё, як адзначыў вялікі рускі вучоны В.І.Вярнадскі, вырашыла ўсю будучыню чалавецтва. Менавіта дзякуючы земляробству чалавек выслабіў сябе ад стыхійнай залежнасці ад жывой навакольнай прыроды, тады як іншыя істоты ў гэтых адносінах з'яўляюцца яе бездапаможнымі прыдаткамі.

Месца першапачатковага зараджэння земляробства вучоныя звязваюць з горнымі абласцямі трапічных і субтрапічных шырот зямнога шара. Агульнай перадумовай для яго развіцця на ўсіх кантынентах, ва ўсіх краінах было ўтварэнне больш-менш даўгачасных паселішчаў на берагах вадаёмаў, якія маглі забяспечваць чалавека рыбай, вадаплаўнай птушкай, жывёлай. Гісторыя ранняга земляробства дае прыклады шматлікіх формаў, метадаў, узроўняў культуры і інтэнсіўнасці вядзення гэтай галіны сельскай гаспадаркі. Не з'яўляецца выключэннем у гэтым плане і Беларусь.

Ускосныя сведчанні ранняга земляробства на поўдні Беларусі адносяцца да сярэдзіны V тысячагоддзя да н.э., а бясспрэчныя факты існавання гэтай галіны гаспадаркі — да эпохі бронзы.

Першапачаткова земляробства існавала ў самай прымітыўнай форме, якая ўвайшла ў гісторыю пад назвай "падсечна-агнявая сістэма". Яна была распаўсюджана ва ўсіх краінах ад экватара да Крайняй Поўначы, уключаючы, вядома, і тэрыторыю Беларусі.

Вялікае значэнне пры гэтай сістэме земляробства мелі тапор і агонь. Невыпадкава знаходкі жалезных тапароў

прыходзяцца амаль выключна на лясістыя раёны Сярэдняй і Паўночнай часткі Беларусі, таму што ў той далёкі час земляробства не магло ўзнікнуць без выпальвання лясоў.

Праца земляроба пачыналася менавіта з выбару месца для падсекі. Як правіла, перавага аддавалася тэрыторыям каля рэк і азёр, але не ў нізінах і не на паўночных схілах. Улічвалася і якасць глебы.

Працэс падсякання ўключае наступныя тэхналагічныя аперацыі: выдаленне часткі кары на ствалах дрэў пасля падрэзкі, у выніку чаго яны засыхалі на пні, з цягам часу падгнівалі і іх лёс вырашаўся сілай ветру і агнём. У гэтым выпадку кара магла выдаляцца без тапара. Але недахоп гэтага спосабу падсекі відавочны: знішчэнне дрэў займала не менш 10—15 год.

Прымяненне тапара з драўлянай ручкай дазволіла чалавеку рабіць суцэльныя высечкі сырога лесу, які можна было спальваць праз два, а пры сухім леце нават праз адзін год. Пасля "работы агню" ўчастак ачышчаўся ад пнёў. Эксперыментальным шляхам вучоныя ўстанавілі, што для апрацоўкі адной дзесяціны падсекі для пасеву жыта або ячменю неабходна было затраціць 50—70 дзён (сюды ўключаецца засяканне леса, яго спальванне, выкарчоўванне пнёў, баранаванне сукаваткай, сеў і г.д.). Дзякуючы зольным угнаенням, якія атрымліваліся ў працэсе спальвання леса, чалавек дабіваўся неблагіх ураджаяў на гэтых землях, асабліва ў першыя два-тры гады. З цягам часу ўчасткі кідаліся, зноў зарасталі хмызняком і лесам, а прадбачлівы земляроб, разлічваючы на атрыманне больш высокіх ураджаяў, загадзя рыхтаваў новыя кавалкі зямлі.

Земляробства ставіла чалавека ў якасна новыя ўмовы жыцця ў параўнанні з умовамі збіральнікаў, паляўнічых і рыбалоў. У першую чаргу яно садзейнічала глыбокім сацыяльна-псіхалагічным зменам у самім чалавеку. Бо нават прасцейшая сістэма — падсечна-агнявая — патрабавала мэтанакіраванай, напружанай, тэхналагічна адладжанай з улікам прыродна-кліматыхных умоў працы, куды ўваходзілі наступныя аперацыі: 1) выбар ляснога ўчастка; 2) яго падсека; 3) спальванне; 4) рыхленне зямлі; 5) пасеў зярнят або пасадка караняплодаў; 6) догляд пасеваў (барацьба з пустазеллем); 7) ахова ад звяроў і птушак; 8) збор ураджаю; 9) малацьба і ачышчэнне зерня; 10) пабудова збожжасховішчаў; 11) памол зерня; 12) выпечка хлеба; 13) якасны і колькасны адбор і зберажэнне насеннага матэрыялу. Безумоўна, што ўсім гэтым працэсам папярэднічала вялікая работа па вына-

ходніцтве адпаведных кожнаму з пералічаных цыклаў прылад працы, наапапенні ведаў аб навакольным асяроддзі ў мэтах павышэння эфектыўнасці земляробства.

Разам з падсекай ужывалася матыжнае земляробства. Рэшткі касцяных і каменных матыг знойдзены практычна ва ўсіх рэгіёнах Беларусі. Але развіццё земляробства тут стрымлівалася нізкай урадлівасцю глебы і наяўнасцю вялікіх лясных масіваў, асабліва ў сярэдняй і паўночнай частках сучаснай тэрыторыі рэспублікі.

Найбольш раннімі зерневымі культурамі земляробства на тэрыторыі Беларусі лічацца пшаніца, лён і проса (бронзавы век). Прыкладна ў гэты ж час ці крыху пазней сталі высявацца ячмень, гарох, бабы і інш. Магчыма, у жалезным веку пачалі вырошчваць караняплодныя расліны. Асноўнай прыладай для ўборкі зерневых быў серп, спачатку каменны, затым медны, а пазней жалезны.

Рост колькасці насельніцтва, значны прагрэс у вынаходніцтве прылад працы, асабліва з пачаткам веку жалеза, з'явіліся аб'ектыўнымі перадумовамі ўзнікнення больш інтэнсіўнай сістэмы земляробства — ворыўнай, якая ўзнікла на тэрыторыі Беларусі ў раннім жалезным веку. Аб гэтым сведчыць, напрыклад, знаходка ў тарфяніку паблізу вёскі Капанавічы Клецкага раёна драўлянага рала. Рала лічыцца тыпічнай ворыўнай прыладай, якая папярэднічала сохам і плугам і выкарыстоўвалася з дапамогай цяглавай сілы (быка, каня). Знаходкі аналагічных ралаў вядомыя ў Бранскай вобласці (Расійская Федэрацыя), у Польшчы, Германіі, Даніі, Паўднёвай Швецыі і некаторых іншых краінах Еўропы.

Мяркуюцца, што рала прымянялася для перакрываванага ворыва, пры якім поле не патрэбна было баранаваць. Выкарыстанне жывёлы ў якасці цяглавай сілы павышала прадукцыйнасць працы ў 45—50 разоў. Трэба зазначыць, што на працягу ўсяго ранняга жалезнага веку на тэрыторыі Беларусі падсечнае і ворыўнае земляробства суіснавалі.

Археалагічныя раскопкі сведчаць аб тым, што прыкладна ў VII ст. да н.э. плямёны, якія пражывалі на тэрыторыі Беларусі, навучыліся здабываць жалеза, вырабляць з яго розныя прылады працы. Сляды здабычы і апрацоўкі жалеза (а яно здабывалася з балотных руд расліннага паходжання) сустракаюцца на многіх старажытных паселішчах. Руду звычайна плавілі ў невялікіх паўшарападобных печах (домніцах). Існавалі і спецыяльныя жалезаробчыя майстэрні.

Першымі з жалезам пазнаёміліся плямёны, якія жылі ў басейне Прыпяці і ў Падняпроўі. Так, у Лоеўскім раёне на

шэрагу гарадзішчаў знойдзены жалезныя вырабы, якія адносяцца да мяжы 1-га тысячагоддзя да н.э. Выяўленыя рэшткі сведчаць аб тым, што мясцовымі кавалямі была асвоена не толькі кузнечная зварка, але і тэхніка вырабу прылад шляхам злучэння жалеза і сталі. Гэты метады выкарыстоўваўся ў той час у Прычарнамор'і, Заходняй і Цэнтральнай Еўропе. Прыкладна на тры стагоддзі пазней пачалі выплаўляць і апрацоўваць жалеза ў паўночных раёнах Беларусі. Так, на гарадзішчы ранняга жалезнага веку каля вёскі Буракова (Гарадокскі раён Віцебскай вобласці) яшчэ ў 1934 г. знойдзены жалезаробчыя майстэрня, металічныя сякеры, сярпы, наканечнікі, стрэлы, заколы, каменныя кувалды, бронзавыя ўпрыгажэнні і інш.

Асаблівай увагі заслугоўвае яшчэ адзін від дзейнасці нашых далёкіх продкаў — вытворчасць драўнянага вугалю — важнейшай энергетычнай сыравіны для развіцця мясцовай металургіі. Больш таго, лясныя прасторы Верхняга Падняпроўя, асабліва міжрэчча Дняпра і Бярэзіны, былі асноўнымі пастаўшчыкамі драўнянага вугалю ў Сярэдняе і Ніжняе Падняпроўе і нават на землі Паўночнага Прычарнамор'я з часу жалезнага веку і аж да XX ст., што спрыяла развіццю там чорнай і каляровай металургіі.

Такім чынам, з аднаго боку, з улікам гэтых звестак можна паставіць па-новаму праблему ролі земляў Беларусі ў развіцці скіфаў і іншых стэпавых народаў і антычных гарадоў, звязаных паміж сабой Дняпроўскай воднай сістэмай. З другога — знойдзеныя на тэрыторыі Беларусі шматлікія антычныя і скіфскія вырабы (кераміка, бранзалеты, манеты і г.д.) даюць падставу гаварыць аб даволі высокім узроўні развіцця ўзаемавыгадных гаспадарча-гандлёвых адносін нашых продкаў з іншымі народамі. Безумоўна, гэта спрыяла развіццю ўласнай металургіі.

Ужыванне жалеза для вырабу разнастайных прылад працы, у першую чаргу сякер, матык, сярпоў, вельмі спрыяла далейшаму развіццю земляробства і жывёлагадоўлі, якія сталі больш даваць не толькі прадуктаў харчавання, але і матэрыялаў для прадзіва, ткацтва, вырабу скур і г.д. У выніку мужчына заняў у абшчыннай гаспадарцы роду вядучае месца і на змену матрыярхату прыйшоў бацькоўскі род — патрыярхат.

Як ужо адзначалася, са старажытных часоў у арбіту гаспадарчай дзейнасці чалавека так ці інакш уцягвалася ўсё прыроднае асяроддзе: зямля, вада, сонца, луна, расліны і жывёльны свет і г.д. Але заўважана і многімі фактамі

даказана, што сувязі чалавека з навакольным асяроддзем насілі не проста механічны, а функцыянальны характар, што спрыяла развіццю менавіта пазнавальна-гаспадарчай дзейнасці людзей у самых розных накірунках.

Выключнае значэнне для першабытных людзей, стаўлення і развіцця эканомікі мела практыка авалодання агнём, а тым больш уменне здабываць яго. Ужо старажытнейшыя людзі мільёны год таму назад выкарыстоўвалі ў гатовым выглядзе агонь (ад лясных пажараў, удараў маланкі, вулканаў і г.д.). Неандэртальцы (прыкладна 100 тыс. г. да н.э.) навучыліся здабываць агонь. Валодаці агнём і першыя пасяленцы нашых зямель, аб чым сведчаць рэшткі вогнішчаў самай старажытнай стаянкі чалавека на Беларусі каля вёскі Юравічы Калінкавіцкага раёна.

Валоданне агнём спрыяла перабудове ўсёй псіхалогіі чалавека: адыходу ад статкавага жыцця, развіццю інтэлекту, паколькі стымулявала ўзнікненне наперад абдуманых дзеянняў, патрабавала нязменнай увагі і пільнасці. Агонь неабходна было ўвесь час падтрымліваць, а значыць, клапаціцца аб назапашванні паліва. Усё гэта садзейнічала падзелу працы паміж мужчынай і жанчынай. Жанчына, звязаная з функцыямі дзетанараджэння, гадавання і выхавання дзяцей, аказалася галоўнай захавальніцай агню, хатняй гаспадаркі ў цэлым.

Патрэба ў агні падштурхвала асобныя групы людзей да кантактаў, узаемадапамогі, аб'яднання. Выкарыстанне агню спрыяла больш шырокаму рассяленню чалавека, значнаму пашырэнню межаў земляробства, павелічэнню колькасці і павышэнню якасці ежы, дапамагала ўдасканальваць прылады працы і, нарэшце, уводзіла чалавека ў эпоху металаў. Вучоныя аднадушныя ў тым, што практыка здабывання агню па сваім значэнні для развіцця чалавечай гаспадаркі і цывілізацыі пераўзыходзіць вынаходніцтва паравой машыны. І з гэтым нельга не пагадзіцца.

У развіцці пазнавальна-гаспадарчай дзейнасці людзей важную ролю адыгрывалі земляробства і жывёлагадоўля. Менавіта на гэтай аснове зарадзілася першая вытворча-гаспадарчая сістэма, аб чым яскрава сведчаць старажытныя календары. Так, усходнія славяне яшчэ з часоў панавання падсечна-агнявой сістэмы земляробства дзялілі год на адрэзкі (месяцы), назвы якіх адпавядалі пэўным порам года (напрыклад, сакавік, травень) і цыклам гаспадарчых работ (сечань, жнівень, або серпень і г.д.). Вопыт назіранняў за жыццём і паводзінамі жывёл і раслін спрыяў развіццю зоатэхнічных і хімічных ведаў аб жывой прыродзе, дапамог

закласці асновы новых відаў практычнай дзейнасці чалавека (ветэрынарыя, агра- і гідратэхніка) і станаўленню асабістай гігіены, развіццю медыцынскіх ведаў і лекавага прымянення сродкаў расліннага і жывёльнага паходжання (травы, кветкі, плады, кара дрэў, кроў, тлушч, мазгі, жоўць жывёлы, птушак і рыбы і г.д.).

Замацаванне пэўных нормаў і правілаў вытворчага працоўнага і грамадскага жыцця, узаемаадносін і ўзаемадзеяння людзей знайшлі сваё адлюстраванне ў рэлігійных вераваннях. Менавіта язычніцтва (паганства) найбольш поўна ўвасобіла ў сабе старажытную мудрасць продкаў. Так, у абагульняючым вобразе славянскага бажства Рода (нараджаючы сілы) зліліся многія богі і багіні: зямной урадлівасці (Макаш), зямлі продкаў і багацця (Волас, "бог жывёлы"), вясны і вяселляў (Лада), "белага свету" і сонца (Даждзьбог), навальніцы і ваярства (Пярун) і г.д. Сіла ўрадлівасці глебы са старажытнейшых часоў звязвалася ў першую чаргу з сонцам і вадой. Невыпадкава і сённяшні вясковец прыгадвае мудрасць сваіх далёкіх продкаў: "Сонца — бацька, зямля — маці, а хлебароб — нянька ўраджаю".

Працэс інтэлектуальна-гаспадарчага развіцця чалавека і грамадства найбольш яскрава адлюстроўваўся ў распаўсюджванні асноў матэматычных ведаў. Першапачаткова чалавек вызначаў колькасць атрыманага ўраджаю або дзікай ці хатняй жывёлы з дапамогай пальцаў сваіх рук, каменьчыкаў і г.д. Сістэму мер ён цесна звязваў з памерамі чалавечага цела (рост, даўжыня рук, шырыня ступні, кроку і г.д.). Але выраб разнастайных формаў каменных, а затым і металічных прылад працы, а таксама керамічных рэчаў патрабаваў папярэдняга рашэння пэўных задач у сферы прасторавых суадносін плоскасцей, аб'ёму фігур, вымярэння адных прадметаў пры дапамозе другіх. Развіццё ўяўленняў аб прамых лініях было звязана з прадзеннем і ткацтвам, а таксама з адводам зямлі пад пасевы, якія патрабавалі больш-менш дакладнага вымярэння даўжыні, адлегласці, плошчы (нагадаем, што старажытнагрэчаскі тэрмін "геаметрыя" азначае "землевмярэнне" і служыць для вызначэння асобнага раздзелу матэматыкі. Нарэшце, без уяўлення ліній, вострых вуглоў нельга было б развіваць і ўдасканальваць будаўнічую справу.

Зараджэнне і развіццё вытвараючай гаспадаркі — гэта працэс станаўлення сялянства, якое з'явілася тым каранём, з якога развіваецца "дрэва" жыцця чалавечай цывілізацыі. Бо спецыфіка працоўнай дзейнасці землеўраб і жывёлавода праяўлялася (і праяўляецца) у тым, што адно з цэнтральных

месцаў у іх быцці займалі пытанні ўзаемаадносін мужчыны і жанчыны, сям'і. Пры такім родзе заняткаў, як вядзенне сельскай гаспадаркі, мужчына не мог абысціся без жанчыны, як і жанчына без мужчыны. Уступаючы ў шлюб, кожны разлічваў на ўзаемную дабрыню, спагадлівасць і дапамогу як па гаспадарцы, так і ў пытаннях выхавання нашчадкаў. І тут да месца нагадаць трапную, глыбокую па змесце і сэнсе думку рускага філосафа М.А.Бярдзьева: "Всякий народ должен быть муже-женственным". Даўно заўважана, што любая творчасць стымулюецца ўзаемаадносінамі палярных палюў. Небалансаванасць насельніцтва па полу (па розных прычынах) не раз прыводзіла Беларусь да крытычнай дэмаграфічнай сітуацыі і не толькі ў далёкім мінулым.

Пазнавальная дзейнасць першабытнага чалавека знайшла сваё ўвасабленне і ў фарміраванні пэўнай сістэмы працоўнага выхавання дзяцей. Неабходныя для жыцця звычкі дзеці ўсвойвалі перш за ўсё шляхам назірання за дзейнасцю дарослых, прыслухоўваючыся да іх мовы, праз дзіцячыя гульні. Чатырох-пяцігадовыя збіралі хваросце, выкарыстоўваліся як пасыльныя. Шасці-васьмігадовыя хлапчукі пачыналі суправаджаць дарослых на паляванне, а дзяўчынкі дапамагалі маці па гаспадарцы. Палавое раздзяленне працы ў падлеткаў складалася прыкладна да 14 год. Дзяўчынкі ў гэтым узросце былі падрыхтаваны для выканання любой жаночай работы, а хлапчукі — мужчынскай. З 18 год кожны юнак быў здольны пабудаваць жыллё, валодаў пэўнымі рамёствамі. Магчымасць перадаваць і творча ўспрымаць з пакалення ў пакаленне вопыт гаспадарчай дзейнасці — аснова паступовага развіцця і чалавека і грамадства.

Такім чынам, з прыручэннем жывёлы і акультураваннем злакаў пачаўся той вялікі працэс у эканоміцы, у ходзе якога на змену прысвойваючай гаспадарцы, заснаванай на збіральніцтве, паляванні і рыбалоўстве, прыйшла вытвараючая, аснову якой складалі жывёлагадоўля і земляробства. Гэтым самым быў пакладзены пачатак развіццю новай эры ў гісторыі чалавецтва — пераўтварэнню жывой прыроды. Жывёлагадоўля і земляробства сталі галоўнымі фактарамі росту насельніцтва, умацавання ачагоў аседласці, намнога пашырылі сферу гаспадарчай дзейнасці людзей, спрыялі развіццю рамяства, умацаванню сувязяў, паляпшэнню сродкаў перасоўвання і шляхоў зносін. Трансфармацыя першабытнаабшчынных адносін у раннекласавыя адкрывала якасна новую эру і ў развіцці пазнавальнай дзейнасці чалавека, яго ўзаемаадносін з прыродным асяроддзем.

Глава 2

ГАСПАДАРКА БЕЛАРУСКІХ ЗЯМЕЛЬ У ПЕРЫЯД РАЗЛАЖЭННЯ ПЕРШАБЫТНА- АБШЧЫННАГА ЛАДУ І ЗАРАДЖЭННЯ ФЕАДАЛЬНЫХ АДНОСІН (VI — VIII стст.)

2.1. Развіццё сельскай гаспадаркі

VI — VIII стст. н.э. — важнейшы перыяд у гісторыі гаспадаркі плямён, якія насялялі тэрыторыю сучаснай Беларусі. Справа ў тым, што працэс разлажэння першабытнаабшчыннага ладу, зараджэнне класаў і феадальных адносін тут супаў з другім не менш важкім працэсам — пашырэннем так званага "вялікага перасялення народаў". Вялікія групы славян прасунуліся і аселі практычна ва ўсіх рэгіёнах Беларусі, уступіўшы ў цесны кантакт з пражываўшым тут балцкім насельніцтвам. Узаемадзеянне славян і балтаў істотна змяніла характар іх гаспадарчай дзейнасці, культуру, а ў выніку славяна-балтыйскага сінтэзу сфарміраваліся новыя этнічныя супольнасці, якія неаднаразова ўпамінаюцца ў сярэдневяковых пісьмовых крыніцах. Менавіта з часу прыходу славян і пачатку іх сумеснага жыцця з балтамі і пачынаецца зараджэнне беларускага народа і яго самаразвіццё.

Параўнаўча хуткі працэс аславянявання балтаў дае падставы сцвярджаць, што ўзровень сацыяльна-эканамічнага развіцця славян быў больш высокі, чым у аўтахтоннага насельніцтва. Але як ў адных, так і ў другіх галоўнымі заняткамі былі земляробства і жывёлагадоўля, як адны, так і другія ўступілі ў стадыю разлажэння родавага ладу, што, безумоўна, спрыяла зліццю славян і балтаў ў адзіны этнас.

У фарміраванні беларускага этнасу і яго гаспадаркі вызначальную ролю адыгрывалі такія славянскія плямёны, як крывічы, дрыгавічы і радзімічы. Зазначым, што летапісныя назвы саюзаў плямён у большасці сваёй, верагодна, звязаны з раёнамі пасялення, а не з адзінствам паходжання. Так, найбольш буйны племянны саюз крывічоў (людзі "кроўныя", "сваякі па крыві") засяляў тэрыторыю сучаснай Віцебскай і паўночныя раёны Мінскай абласцей і часткова землі Пскоўскай і Смаленскай абласцей Расійскай Федэрацыі. Дрыгавічы жылі на балоцістай мясцовасці Прыпяцка-Дзвінскага міжрэчча, якое багата нізіннымі балотамі ("дрыгва", "дрыгва" — балота). Радзімічы (назва

паходзіць ад імя правадыра племені Радзіма) жылі ў паўднёва-ўсходняй частцы Беларусі (Пасожжа). У Панямонні на землях балцкіх плямён сустрэліся дрыгавіцкая і крывіцкая каланізацыі. Тут вырастаў адзін з прататыпаў беларуса — ліцвін, які, на думку некаторых даследчыкаў, адыграў значную ролю ў аб'яднанні ўсёй Беларусі ў адзінае цэлае і даў ёй на доўгі час сваё імя.

Аснову эканамічнага жыцця ўсходніх славян другой паловы першага тысячагоддзя, як ужо адзначалася, складала сельская гаспадарка, а вядучай галіной яе было земляробства. На працягу VI — VIII стст. у сістэме земляробства ў межах Беларусі адбываюцца значныя змены: побач з лядна-агнявым усё шырэй і шырэй укаранялася ворыўнае земляробства. Аб гэтым яскрава сведчаць даныя археалогіі, мовазнаўства і этнаграфіі. Так, пры раскопках паселішчаў таго часу вучонымі знойдзены больш дасканалыя (і па форме і па якасці) земляробчыя прылады — жалезныя аральнікі, сашнікі, сярпы, а таксама прадукты земляробчай працы. У якасці цяглавай сілы ўсё больш і больш выкарыстоўваюцца вол і конь. Новая сістэма земляробства дазваляла больш інтэнсіўна выкарыстоўваць адны і тыя ж кавалкі зямлі, атрымліваць некаторыя лішкі ўраджаю.

Са з'яўленнем пастаянных палёў земляробства стала страчваць мінулы паўаседлы характар, уласцівы лядна-агнявой сістэме. Сведчаннем таму з'яўляецца характар пасяленняў разглядаемага перыяду: як правіла, яны ўладкоўваліся на берагах рэк і азёр і ў такіх мясцінах, дзе меліся плошчы, прыгодныя для земляробства. Аседлы лад жыцця земляробаў Беларусі VI — VIII стст. пацвярджаюць адпаведныя карты, зробленыя археолагамі і спецыялістамі-глебазнаўцамі.

Зразумела, што доўгатэрміновае выкарыстанне адных і тых жа палёў было немагчыма без удасканалення сістэмы земляробства, без ужывання ўгнаенняў. Менавіта ў разглядаемы перыяд пачынае ўкараняцца паравая сістэма земляробства, спачатку ў форме двухполля, а затым і трохполля. У гэтым сэнсе ўсё больш мэтанакіравана спалучаюцца земляробства і жывёлагадоўля (аб каштоўнасці арганічных угнаенняў людзі ўжо добра ведалі).

Археалагічныя раскопкі сведчаць, што на тэрыторыі Беларусі ў VI — VIII стст. высявалі розныя зерневыя культуры. Напрыклад, на гарадзішчы каля вёскі Банцаровічы (Мінскі раён) было знойдзена шмат пасудзін з зернем пшаніцы, ячменя, аўса, проса, гароха, бабоў, вікі. Першыя знаходкі азімага жыта на тэрыторыі рассялення ўсходніх славян уво-

гуле датуецца IX ст., а сам гэты факт звязаны з гарадзішчам Свіла Першая, што ў Глыбоцкім раёне Віцебскай вобласці. З цягам часу гэта культура стане асноўнай сярод зерневых злакаў на ўсёй тэрыторыі Беларусі ("жыта" — ад дзеяслова жыць). Яно і сёння карыстаецца павагай як у хлебараба, так і ў спажывца аржаного хлеба.

Развіццё інтэнсіўных метадаў земляробства абумовіла і новую фазу падзелу працы. Перш за ўсё гэта адбілася на характары падзелу працы. Вучоныя аднадушна сцвярджаюць, што пры пераходзе ад палачна-матыжнага земляробства да ворыўнага асноўныя віды працы ў земляробстве сталі выконвацца галоўным чынам мужчынамі, і чым складаней была земляробчая тэхніка, тым шырэй удзел мужчын у дадзенай галіне гаспадаркі. Мужчыны, як правіла, ускопвалі поле, рабілі загарадзі, ахоўвалі пасевы ад жывёл і птушак. Жанчыны займаліся праполкай пасеваў. Улічваючы, што збор ураджаю патрабаваў сціслых тэрмінаў, аператыўнасці, то ў гэтым цыкле работы прымала ўдзел усё дарослае насельніцтва абшчыны, а таксама дзеці-падлеткі. Ураджай збіралі з дапамогай сярпоў, форма якіх стала больш дасканалай, блізкай да сучаснай.

Але трэба падкрэсліць, што ворыўнае земляробства ў аснове сваёй было менш працаёмкім, чым лядна-агнявое, і яно не патрабавала такіх вялікіх калектыўных работ, як пры першай сістэме. З укараненнем ворыўнай сістэмы земляробства з усімі тэхналагічнымі цыкламі па вырошчванні і іншых сельскагаспадарчых культур магла справіцца адна сям'я. Гэта адкрыла магчымасць яе выхаду з родавай абшчыны і складання суседскай (тэрытарыяльнай). З гэтага часу сям'я становіцца галоўнай эканамічнай ячэйкай грамадства, што падрывала асновы першабытнага грамадства. Тут жа трэба звярнуць увагу і яшчэ на адну асаблівасць і значэнне падзялення працы ва ўмовах больш інтэнсіўнага земляробства — паступовае вызваленне ад непасрэднага ўдзелу ў сельскагаспадарчых работах знаці, розных рангаў "правадыроў". Да апрацоўкі сваіх зямель яны ўсё шырэй і шырэй прыцягвалі радавых абшчыннікаў, эксплуатауючы сілу іх мускулаў.

Такім чынам, ворыўнае земляробства, з аднаго боку, унесла карэнныя змены ў гісторыю сельскай гаспадаркі ўсіх народаў свету, у тым ліку і Беларусі. Яно стала галоўным відам гаспадарчай дзейнасці чалавека, які ў рэшце рэшт атрымаў пастаянную крыніцу ежы — хлеб. Ён і сёння з'яўляецца асноўным відам харчавання, галоўнай меркай

дабрабыту і багацця той ці іншай дзяржавы, таго ці іншага народа. З другога — ворыўнае земляробства, а разам з ім і жывёлагадоўля былі той эканамічнай асновай для зараджэння новых сацыяльна-эканамічных і палітычных адносін у грамадстве, якія прыходзілі на змену першабытнаму грамадству.

У цеснай сувязі з земляробствам знаходзілася другая галіна сельскай гаспадаркі — жывёлагадоўля. Аб яе месцы і значэнні ў жыцці чалавека вельмі цікава і трапна выказаўся ў свой час выдатны беларускі вучоны Аркадзь Смоліч: "Хатнія жывёлы — быццам фабрычныя машыны, якія перарабляюць сыры прадукт — корм у высокакаштоўныя прадукты — малако, сала, масла. Гаспадарка атрымлівае ад скаціны гной, гэтак патрэбны для нашых не вельмі багатых грунтоў... Важна і тое, што пры гадоўлі скаціны чалавек мае занятак круглы год, тады як у земляробстве ён заняты крыху болей за поўгады".

Аб ролі жывёлагадоўлі ў жыцці гаспадарчай дзейнасці людзей бачна і з таго, што ў старажытнарускай мове слова "скот" выкарыстоўвалася таксама і ў значэнні "грошы". Мабільнасць жывёлы прывяла да таго, што скот выступаў фактарам фарміравання раннекласавых адносін. Ён мог выступаць прадметам арэнды, падарункаў і г.д. Наяўнасць жывёлы павялічвала ўладу чалавека, яго аўтарытэт, давала яму магчымасць дыктаваць свае ўмовы іншым і г.д.

Ворыўнае земляробства, аседлы вобраз жыцця — вось асноўныя перадумовы для больш інтэнсіўнага развіцця жывёлагадоўлі. Напрыклад, толькі земляробства магло забяспечыць кармамі такіх хатніх жывёл, як свіння, птушкі. Не мог круглы год існаваць на падножным харчы і буйны рагаты скот або козы ці авечкі. Тое ж самае тычыцца і каня, які становіўся галоўнай цяглавай сілай у земляробстве і важным транспартным сродкам.

У разглядаемы час на першым месцы па эканамічным значэнні знаходзілася буйная рагатая жывёла. Яна давала чалавеку мяса, малако, скуру, косці, рог і ўсё шырэй і шырэй выкарыстоўвалася як цяглавая сіла. Праўда, судносіны відаў хатняй жывёлы на тэрыторыі Беларусі былі не аднолькавыя, аб чым сведчаць касцяныя рэшткі, выяўленыя археолагамі пры раскопках многіх паселішчаў, якія адносяцца да VI — VIII стст. Так, на гарадзішчы каля вёскі Чаркасава Аршанскага раёна знойдзена больш за ўсё касцей быка (65 % ад агульнай колькасці рэшткаў усіх відаў хатняй жывёлы, выяўленых пры раскопках); на га-

радзішчы "Курган" (Чачэрскі раён) на першым месцы таксама рэшткі быка, але іх удзельная вага тут складае 36 %, а далей ідуць адпаведна рэшткі каня, свінні, авечкі, казы. Вучоныя сцвярджаюць, што статкі буйной рагатай жывёлы былі важнейшым багаццем усходнеславянскай абшчыны ўвогуле і на іх долю прыходзілася каля 50 % усёй хатняй жывёлы, другое месца прыпадае на пагалоў'е свінней, трэцяе — на дробны рагаты скот, чацвёртае — на пагалоў'е коней.

Што тычыцца каня, то яго роля ў гаспадарчай дзейнасці чалавека была выключна вялікай. З гэтай жывёлай звязана развіццё ворыўнага земляробства і транспартных сродкаў, асваенне новых тэрыторый і развязванне крывавых войнаў. Шырокае выкарыстанне коней адбывалася амаль да выпяснення іх механічнай цягай ужо ў недалёкім мінулым. Але і сёння гэта жывёла карыстаецца вялікай пашанай цывілізаванага чалавека.

Такім чынам, на мяжы першабытнага і феадальнага грамадстваў жыхары сучаснай тэрыторыі Беларусі даволі паспяхова далучылі да сваёй гісторыі і жыцця тыя асноўныя віды хатніх жывёл, якія і сёння даюць чалавеку самыя неабходныя прадукты харчавання і, што не менш важна, вызначаюць сферу працоўнай дзейнасці для соцень, тысяч і мільёнаў людзей, станючы ўздзейнічаюць на выхаванне ў чалавека пашаны да прыроды, да ўсяго акружаючага наваколля.

Паўнае месца ў гаспадарчай дзейнасці жыхароў Беларусі па-ранейшаму адводзілася паляванню, рыбалоўству і бортніцтву. Пры раскопках гарадзішчаў і паселішчаў археолагамі знойдзены ў вялікай колькасці касцяныя рэшткі дзікіх жывёл: лася, аленя, быка, касулі, мядзведзя, дзікай свінні, зайца, разнастайных птушак. Асноўнымі сродкамі палявання на звера служылі лук і кап'ё. Аб рыбнай лоўлі сведчаць знаходкі касцей рыбы, а таксама прылады рыба-лоўства. Лавілі шчупака, ляшча, плотку, акуня і г.д. Але паляванню, рыбалоўству і бортніцтву належала толькі дапаможная роля ў гаспадарцы насельніцтва пры існуючым значэнні земляробства і жывёлагадоўлі.

Такім чынам, эвалюцыя прылад працы, тэхналогіі земляробства і жывёлагадоўлі вызывала глыбокія перамены ў жыцці людзей і ў грамадскім ладзе, якія пераход ад родавага ладу да сельскай суседскай абшчыны. Апошняя на доўгі час становіцца арганізацыяй земляробчага насельніцтва.

2.2. Вылучэнне рамяства і развіццё гандлёвых адносін

Адна з галоўных сацыяльна-эканамічных прычын вылучэння і развіцця рамяства — рост прадукцыйнасці сельскагаспадарчай працы і прыбавачнага прадукту, што дазваляла пракарміць не звязаную з земляробствам і жывёлагадоўляй пэўную частку насельніцтва. Разам з тым паступальны працэс развіцця гаспадаркі няўхільна дыктаваў усё новыя колькасныя і якасныя патрабаванні да рамесніцкай справы і адначасова павышаў прэстыж яе носьбітаў.

Нагадаем, што з асноўнымі галінамі сельскай гаспадаркі (земляробствам і жывёлагадоўляй) доўгі час непарыўна былі звязаны хатнія промыслы — вытворчасць тых ці іншых вырабаў непасрэдна ў самой гаспадарцы для яе ж унутранага карыстання. Рамяство ж павінна было абслугоўваць перш за ўсё заказчыкаў або рынак. Ім займаюцца асобныя людзі, якія прафесійна валодаюць спецыяльнымі ведамі і навыкамі.

Па археалагічных матэрыялах вучоныя прасачылі заканамернасці і асноўныя этапы станаўлення рамяства са старажытнейшых часоў да класаўтварэння. Працэс фарміравання рамяства і яго асаблівасці можна ўмоўна зафіксаваць і прасачыць па наступных паказчыках: развіццё спецыфічнай больш-менш складанай тэхналогіі; з'яўленне спецыялізаваных майстэрняў і іх прасторавае размяшчэнне ў адносінах да іншых пабудоў; характар сыравіннай базы і асаблівасці яе транспарціроўкі; выгляд гатовай прадукцыі і спецыфіка яе выкарыстання; характар абмену; сховішчы гатовых вырабаў і г.д.

Зразумела, што станаўленне рамяства, ход і інтэнсіўнасць гэтага працэсу ў розных відах вытворчасці працякалі па-рознаму. Неаднолькавым у пэўны гістарычны час быў комплекс рамястваў не толькі ў розных частках свету, але і ў канкрэтных рэгіёнах, у сельскай мясцовасці і ў пратагарадах.

Менавіта ў VI — VIII стст. на тэрыторыі Беларусі адбываюцца істотныя змены ў развіцці рамяства, пачынаюць адрознівацца матэрыяльныя культуры. Так, археалагічныя матэрыялы сведчаць аб развіцці апрацоўкі дрэва — будаўніцтва жылля, гаспадарчых памяшканняў, выраб бытавога і сельскагаспадарчага інвентару. Гэта пацвярджаюць перш за ўсё знаходкі розных прылад працы і рэшткаў драўляных вырабаў. Напрыклад, паўсюдна на тэрыторыі рэспублікі знойдзены жалезныя сякеры — універсальная прылада для апрацоўкі дрэва. Пры гэтым варта зазначыць, што замест

ранейшых выгнутых сякер з вузкім лязом пачалі ўжывацца прамыя з больш шырокім лязом і адпаведнай драўлянай ручкай. Пры дапамозе жалезнага цясла ў больш шырокім асартыменце сталі вырабляцца выдзеўбаныя, больш працаёмістыя рэчы — карыты, калоды, лодкі. У ліку археалагічных знаходак шмат іншых дрэваапрацоўчых інструментаў (далоты, свярдзёлкі і г.д.) і адпаведных вырабаў. Усё гэта гаворыць аб тым, што жыхары Беларусі ў VI — VIII стст. былі добра знаёмы з многімі відамі апрацоўкі дрэва і больш шырока сталі выкарыстоўваць у гэтай справе жалезныя інструменты.

Іншыя рысы набывала кераміка. У асноўным знікалі формы посуду папярэдняга часу. На змену ім прыйшоў посуд з S-падобным профілем, посуд з рабром пасярэдзіне, слоікавай формы і міскі. Зніклі і характэрныя для культуры штрыхавой керамікі гліняныя прасліцы. Пры раскопках выяўлены прасліцы без арнаменту і толькі адной формы — з вялікім дыяметрам цэнтральнай адтуліны. Верагодна, што ганчарствам сталі займацца найбольш здатныя да гэтай справы, якія ўсё больш і больш працавалі на "заказ" і на пэўных умовах.

Жыхары Беларусі ў VI — VIII стст. па-ранейшаму займаліся вырабам прылад з косці і рога. Жывёлагадоўля і паляванне давалі ў неабмежаванай колькасці адпаведную сыравіну. Некаторыя даследчыкі мяркуюць, што ў разглядаемы час прадметы з косці і рога вырабляліся амаль у кожным доме, але вырабы вызначаліся пэўнымі прафесійнымі ўхіламі. Асобныя майстры выконвалі "заказы" элітнай катэгорыі людзей, уключаліся ў абмен з другімі рамеснікамі. Сярод вырабаў з косці і рога найбольш часта сустракаюцца розныя шпількі, грэбні, іголки, ручкі для нажоў, падвескі-амулеты, матыжкі-скрэблы, прылады для рамонту рыбалоўных сетак і г.д. Значная ўвага ўдзялялася апрацоўцы скуры і розным вырабам з яе.

Шырока распаўсюджаным заняткам жыхароў Беларусі, як і раней, было прадзенне і ткацтва. Ім, напэўна, займаліся ў кожным доме, бо іншых найдзеных крыніц для забеспячэння сям'і неабходнай вопраткай пакуль яшчэ не было. Валакно для гэтых заняткаў давалі лён, каноплі і часткова крапіва.

Магчыма, першым прафесійным рамяством на тэрыторыі Беларусі стала кавальская справа. Менавіта кавальская справа характарызуецца складанымі працэсамі, якія патрабавалі спецыяльных ведаў і практычных звычак, фізічнай загартоўкі і творчай думкі. Першапачаткова праца каваля

мела сезонны характар і ажыццяўлялася ў перыяд зацішша ў сельскагаспадарчых работах. Часцей за ўсё яны выконвалі папярэднія заказы абшчыннікаў. З цягам часу міжабшчынны падзел значна пашыраў рамкі дзейнасці каваля і рабіў яго занятак больш спецыялізаваным і перспектыўным.

Вобраз жыцця кавалёў быў розным: у адных месцах яны жылі аседла, абслугоўваючы мясцовых заказчыкаў, у другіх выпадках самі хадзілі ў больш аддаленыя паселішчы, прапаноўваючы свае паслугі або гатовыя вырабы на абмен. Нароўні з замежнымі земляробамі і жывёлаводамі, знакамітымі воінамі і нават чараўнікамі яны лічыліся людзьмі асобага рангу. Да месца зазначыць, што адной з мэт войнаў некаторых дзяржаў Заходняй Афрыкі быў захоп кавалёў, якія павінны былі абслугоўваць прадстаўнікоў мясцовай улады, атрымліваючы за гэта значныя прывілеі. Або другі прыклад на карысць прафесіі каваля: нават у раннім сярэднявеччы многія каралі Заходняй і Паўночнай Еўропы займаліся кавальскай справай. Тое ж можна сказаць аб Пятры I.

Фарміраванне і развіццё рамёстваў падрыхтавала глебу для другога буйнога грамадзянскага падзелу працы, што адыграла значную ролю ў прагрэсе вытворчасці. Падзел працы падарваў калектыўны характар вытворчасці і прысваення, на чым грунтавалася першабытнаабшчыннае грамадства, адкрыў для пэўных асоб магчымасць прысваення прыватнага прадукту і абмену паміж імі. Усё гэта ў рэшце рэшт прывяло да ўтварэння класаў і дзяржавы.

У гэты час на яасна новую ступень уздымаюцца абмен і гандаль, што было абумоўлена перш за ўсё аб'ектыўнымі прычынамі. У іх ліку можна назваць наступныя: адносна хуткае развіццё земляробства і жывёлагадоўлі, умацаванне аседлага ладу жыцця, павелічэнне шчыльнасці насельніцтва на ўсёй тэрыторыі, развіццё рамяства, удасканаленне спосабаў палявання і рыбалоўства.

Адной з важнейшых перадумоў абмену і гандлю было зараджэнне гаспадарчай спецыялізацыі асобных рэгіёнаў і нават абшчын, што адбывалася пад уплывам геаграфічных умоў.

Зразумела, што характар абмену і гандлю залежаў ад іх арганізацыі, суб'ектаў абмену (суродзічы ці проста абшчыннікі, супляменнікі ці інапляменнікі), аб'ектаў абмену (ежа, сыравіна, рамесныя вырабы), мэты абмену і г.д.

У якасці абменнага эквіваленту і для рознага роду выплат у розных народаў выкарыстоўваліся найбольш

значныя (з іх пункту гледжання) рэчы. Напрыклад, для ўсходніх славян такім эквівалентам служыла часцей за ўсё буйная рагатая жывёла. У народаў Цэнтральнай Еўропы ў якасці "грошай" выкарыстоўваліся вырабы з металу, у іншых народаў гэта маглі быць кавалкі тканіны, брускі солі і г.д. З цягам часу былі ўведзены іншыя эквіваленты, якія абапіраліся на вагу каштоўных металаў (пераважна серабро, футра, замежныя манеты). Зазначым, што ў перадкла-савы перыяд абмен часцей за ўсё праводзіўся без удзелу спецыяльных пасрэднікаў (гандляроў).

Зараджэнне дзяржаўнасці надало гандлю новыя якасці і размах: сфарміраваліся шляхі зносін, перш за ўсё па буйных рэках, што станоўча ўплывала на фарміраванне нашых гарадоў як цэнтраў рамяства і гандлю (Полацк, Віцебск, Магілёў і г.д.).

На першых стадыях разлажэння першабытнага грамадства існаваў так званы прэстыжны абмен, дзе часцей за ўсё фігуравалі прадметы, якія не мелі рэальнай спажывецкай вартасці, але якія вызначалі прэстыжнасць іх уладара (у эканамічнай антрапалогіі яны атрымалі назву "прымітыўныя каштоўнасці"). Развіццё ворыўнага земле-робства, жывёлагадоўлі, хатніх промыслаў і рамяства, ювелірнай справы прывялі да з'яўлення ўласна эка-намічнага абмену і гандлю.

Аб развіцці гандлёвых адносін на тэрыторыі Беларусі ў VI — VIII стст. сведчаць манетныя і рэчавыя скарбы. Так, у XIX ст. каля Мінска былі знойдзены рымскія манеты IV ст., а каля вёскі Чырвоны Бор Лагойскага раёна — фрагменты пяці сярэбраных і бронзавых паясоў з эмалевымі аздабленнямі, якія па сваіх тыпалагічных асаблівасцях нагадваюць рымскія культавыя рэчы (Чырвонаборскія скарбы, аднак, захоўваюцца ў музеях Масквы, Вільні і Варшавы, а не Мінска). Знаходкі на землях Міншчыны — яскравае сведчанне існавання абмену або гандлёвых сувязяў нашых продкаў і з больш далёкімі суседзямі. Зразумела, што людзей, якія займаліся пераважна абменнымі і гандлёвымі аперацы-ямі паміж суседнімі абшчынамі, гэта значыць лакальным абменам — гандлем, было значна больш. Яны ў пэўнай ступені ўдзельнічалі ў пераразмеркаванні прыбавачнага пра-дукту і тым садзейнічалі хутчэйшаму разлажэнню традыцый-ных структур першабытнага грамадства. Тым не менш кан-стытуіравацца як спецыфічная сацыяльна-прафесійная група насельніцтва гандляры змаглі толькі пасля завяршэння пра-цэсу класаўтварэння і фарміравання дзяржаўнай надбудовы.

Гэта стане трэцім буйным грамадскім падзелам працы, дзе галоўнай сацыяльнай асновай будзе купец.

Такім чынам, аддзяленне рамяства ад сельскай гаспадаркі, утварэнне рамеснікамі невялікіх пасяленняў — "гарадоў" і "пагостаў" як асновы будучых гарадоў — аб'ектыўна спрыяла развіццю абмену і гандлю, далейшаму падзелу працы, што яскрава сведчыць аб інтэнсіўным разлажэнні першабытнаабшчыннай эканомікі.

2.3. Узнікненне класавага грамадства.

Прычыны і асаблівасці пераходу да феадалізму на тэрыторыі Беларусі

У VI — VIII стст. грамадскае жыццё і гаспадарчая дзейнасць людзей на тэрыторыі Беларусі характарызаваліся перш за ўсё нараджэннем і суіснаваннем шматукладнай эканомікі. У ліку найбольш значных сацыяльна-эканамічных укладаў былі першабытнаабшчынны (стары ўклад), рабаўладальніцкі (новы ўклад, але ён не атрымаў свайго класічнага развіцця) і феадальны (уклад, які толькі зараджаўся). У цеснай сувязі з гэтым працэсам у грамадстве выразна вылучаюцца і адпаведныя слаі насельніцтва: вольныя абшчыннікі-сяляне, рабы ("нявольнікі", "чэлядзь") і знаць ("мужы", "лепшыя людзі", "правадыры"). Відавочна, што грамадства са шматукладнай эканомікай і з такой неаднароднай сацыяльнай структурай выходзіла ўжо за межы першабытнаабшчыннай эпохі.

Інтэнсіўны працэс разлажэння родаплемяннага ладу назіраўся ва ўсіх напрамках грамадскага і гаспадарчага жыцця. Зразумела, што гэта перш за ўсё праяўлялася ў развіцці сельскай гаспадаркі, усё большым адасабленні рамяства, пашырэнні гандлёва-эканамічных сувязяў і маёмаснай дыферэнцыяцыі паміж людзьмі.

Павышэнне эфектыўнасці гаспадарчай дзейнасці няўхільна вяло да ўтварэння пэўных лішкаў прадуктаў — важнейшага фактару стварэння матэрыяльных умоў для развіцця сацыяльнай дыферэнцыяцыі ў грамадстве і класаўтварэння. Аб значным маёмасным расслаенні насельніцтва ў той час сведчаць, напрыклад, выяўленыя грашовыя скарбы. Так, у адным толькі скарбе, што знойдзены каля Полацка ў 1973 г., было каля 8 тыс. арабскіх сярэбраных манет VIII — IX стст. (сума па тых часах вельмі вялікая). Відавочна, што такая колькасць грошай магла

быць сабрана не інакш як шляхам эксплуатацыі многіх і многіх соцень людзей. Напэўна, уласнік гэтых грошай меў і іншыя каштоўнасці, напрыклад у выглядзе зямельных угоддзяў, хатняй жывёлы, прылад працы і г.д.

У выніку разлажэння першабытнаабшчыннага грамадства на тэрыторыі Беларусі фарміраваліся элементы рабаўладальніцкага грамадска-гаспадарчага ўкладу. Ён, як вядома, характарызуецца ўласнасцю рабаўладальніка на прадметы і сродкі працы і на работніка вытворчасці — раба, праца якога насіла адкрыта прымусовы характар і вызначалася надзвычайна нізкай эфектыўнасцю.

Асноўнымі крыніцамі рабства былі ператварэнне ў рабоў ваеннапалонных, рознага роду злачынцаў, аднапляменнікаў за нявыплату даўгоў, а таксама гандаль нявольнікамі.

Найбольш ранняе, патрыярхальнае рабства, якое ўзнікла ў час пераходу ад першабытнаабшчыннага ладу да класавага грамадства, было накіравана на задавальненне патрэб патрыярхальнай сям'і (праца па хатняй гаспадарцы, абслугоўванне рабаўладальніка і г.д.). З цягам часу рабоў выкарыстоўвалі ў жывёлагадоўлі і значна менш — у земляробстве. Паднявольная праца і поўнае бяспраўе абумоўлівалі нізкую прадукцыйнасць працы раба. У свой час Кірыла Тураўскі пісаў, што гаспадары "недабрачынныя да рабоў сваіх і да рабынь, і не даюць ім дастаткова ежы і адзення ... і б'юць не за справу".

Але трэба падкрэсліць, што пад уздзеяннем шэрага ўнутраных і знешніх фактараў праца рабоў на тэрыторыі Беларусі, як і ўвогуле на тэрыторыі пражывання ўсходніх славян, не знайшла масавага прымянення, не стала асновай вытворчасці. Гэта тлумачыцца наступнымі абставінамі.

Па-першае, славянская суседская абшчына з'яўлялася своеасаблівым бар'ерам для развіцця рабаўладання ў шырокіх памерах: тут працяглы час захоўваліся перажыткі родавага ладу. Нягледзячы на тое, што ў абшчыне гаспадарылі ўжо асобныя сем'і, яны ўсё ж заставаліся арганізацыяй эканамічна вельмі спаянай. Менавіта гэта стрымлівала працэс разлажэння абшчыны і ўзмацняла супраціўленне свабодных абшчыннікаў спробам іх закабалення з боку заможнай верхушкі.

Па-другое, пры неразвітасці тагачаснага рынку не мела сэнсу весці буйную рабаўладальніцкую гаспадарку.

Па-трэцяе, дасягнуты ўсходнімі славянамі ў VI — VIII стст. узровень развіцця прадукцыйных сіл патрабаваў, каб

працаўнік быў хоць крыху зацікаўлены ў эфектыўным выкарыстанні найвышэйшых прылад працы і ў іх удасканальванні. Гэта ў першую чаргу тычылася земляробства — вядучай галіны гаспадаркі. Тое ж самае можна сказаць і пра рамяство гараджан: абасабленне рамяства, яго дыферэнцыяцыя былі несумяшчальныя з шырокім прымяненнем паднявольнай рабскай працы.

Па-чацвёртае, асаблівыя геаграфічныя ўмовы тэрыторыі Беларусі, як і Усходне-Еўрапейскай раўніны ўвогуле, з яе бясконцымі непраходнымі лясамі, забяспечвалі ўцякачам такую надзейную абарону і ўкрыццё, што рабоў немагчыма было б утрымаць у няволі нават пры самай жорсткай дысцыпліне. Да таго ж чэлядзін (раб), які ўцякаў ад гаспадара, знаходзіў прытулак у вольных абшчыннікаў.

У-пятых, мноства свабодных зямель, працэс іх канлізацыі і гаспадарчага асваення, які толькі яшчэ пачынаўся, непазбежнасць у такіх умовах экстенсіўнасці агракультуры — усё гэта рабіла нявыгаднай і эканамічна немэтазгоднай эксплуатацыю рабоў і іх вялікую канцэнтрацыю на пэўных тэрыторыях.

І нарэшце, у-шостых, пэўную ролю ў гэтым працэсе адыгралі знешнія фактары. Справа ў тым, што ў VI — VIII стст. рабаўладальніцкая сістэма была ўжо даўно пройдзеным этапам у сусветнай гісторыі, а гаспадарчае развіццё Захаду бяспрэчна сведчыла аб эканамічных перавагах феадальнага памесця перад рабаўладальніцкай латыфундыяй.

Такім чынам, у працэсе разлажэння першабытнаабшчыннага ладу ўсходнія славяне перайшлі ад шматукладнага грамадства непасрэдна да феадалізму, мінуючы класічную рабаўладальніцкую эпоху, што з'яўляецца адной з важнейшых асаблівасцяў у гісторыі нашай краіны.

Аб інтэнсіўнасці разлажэння родаплемяннага ладу і зараджэнні феадальных адносін на тэрыторыі Беларусі сведчаць працэс узнікнення шматлікіх племянных саюзаў (княжэнняў) і фарміраванне больш складанага апарату кіравання і гаспадарання.

На жаль, летапісная інфармацыя аб першых саюзах плямён пакуль што вельмі абмежаваная, што не дае падставы для тых ці іншых катэгарычных сцвярджэнняў. Тым не менш на іх аснове даследчыкі робяць захады па навуковым тлумачэнні праблемы. Ёсць думка, што дрыгавічы, напрыклад, яшчэ да перасялення на сучасную тэрыторыю Беларусі мелі сваё "княжэнне", бо пад 685 г. у македонскіх дры-

гавічоў, якія, мабыць, з'яўляліся супляменнікамі нашых, упамінаюцца князі. Верагодна, што такія "княжэнні", а разам з імі і князі, былі да перасялення на беларускія абшары і ў крывічоў і ў радзімічаў, бо ў іншым выпадку ім цяжка было б заняць дамініруючае становішча і сярод аўтахтоннага насельніцтва — балтаў, і сярод іншых славянскіх родаў, якія аселі ў межах сучаснай Беларусі.

Яшчэ да заклікання князёў-варагаў (першыя летапісныя звесткі аб гэтым адносяцца да 862 г.) на тэрыторыі сучаснай Беларусі пачалі складацца воласці-княствы. Гэта яшчэ былі не тыя княствы ў больш познім, феадальным сэнсе слова, але гэта ўжо не што іншае, як пачатак фарміравання дзяржаўна-грамадскай і палітычнай арганізацыі нашых продкаў. Дзяржаўная арганізацыя ўзнікае найперш як вынік ускладнення грамадскага жыцця і гаспадаркі і неабходнасці іх рэгулявання. Менавіта ў пачатку VIII ст. узнікае Полацк, які ў хуткім часе стане адным з самых моцных цэнтраў племяннога саюза крывічоў і Полацкага княства.

Воласці-княствы ўзначальваліся князямі, якія былі выхадцамі з мясцовай знаці. Часцей за ўсё гэта — адзін з роданачальнікаў племя, якога вызначалі здольнасці і энергія, альбо найбольш сталы ўзрост і жыццёвы вопыт. Князь меў дружыну, з дапамогай якой ён ажыццяўляў адміністрацыйнае кіраўніцтва, учыняў суд і расправу над парушальнікамі існаваўшага парадку, кантраляваў гандлёвыя шляхі і караваны, якія праходзілі праз яго воласць. Але першаснай задачай князя і яго дружыны з'яўляліся абарона сваёй тэрыторыі ад знешніх ворагаў і ваенныя паходы як на блізкіх, так і на больш далёкіх суседзяў. "Ваенны промысел" з цягам часу ператвараўся ў сэнс жыцця і князёў і іх дружиннікаў і адыгрываў важную ролю ў эканоміцы саюзаў плямён.

Заканадаўчая ўлада ў воласцях-княствах належала вечу (народнаму сходу), якое збіралася ў галоўным горадзе для вырашэння найбольш важных і неадкладных пытанняў, прыняцця або змены найбольш значных заканадаўчых пастанаў, аб'яўлення вайны ці заключэння міру з суседзямі. Усе жыхары воласці-княства павінны былі падпарадкоўвацца рашэнням веча. У тым ліку і сам князь, які цалкам залежаў ад веча. Права голасу на сходзе мелі ўсе вольныя дарослыя людзі, незалежныя гаспадары. Рашэнні па пытаннях, вынесеныя на абмеркаванне веча, прымаліся з улікам думкі большасці прысутных. Гэта вызначалася падняццем рук або адпаведнай рэакцыяй слухачоў на тую ці

іншую прапанову, выступленне і г.д. Нярэдка бывалі выпадкі, калі меншасці "затыкалі" рот кулаком і гэта лічылася справядлівай, "дэмакратычнай" мерай.

З цягам часу ў тых ці іншых валасцях-княствах вярхоўная ўлада ў родзе ці племені пераходзіла да агульнага сходу ўзброеных воінаў-дружыннікаў. Нярэдка дружыннікі правадыра пераўтвараліся ў прывілеяваную групу пры наяўнасці першабытнай дэмакратыі: іх сход вырашаў пытанні вайны і міру, а драпежніцкія войны становіліся асноўнай крыніцай іх узбагачэння, па сутнасці прафесіяй. Выдзяленне дружыны — важны этап на шляху да ўтварэння класавага грамадства і ператварэння ўлады князя з родаплемянной у дзяржаўную. Лад, што ўзнік на апошняй стадыі першабытнаабшчыннага ладу, атрымаў назву "ваенная дэмакратыя". Гэты тэрмін, як вядома, увеў амерыканскі гісторык і этнограф Л.Г.Морган (1818 — 1881), які шмат увагі ўдзяляў вывучэнню першабытнага грамадства.

Магчымасць ваеннага грабязу, па сутнасці хуткага гвалтоўнага адабрання грамадскага прадукту, адкрыла перспектыву адносна лёгкага абагачэння пераможцаў і ўзвышэння іх сацыяльнага статусу. Гэта ў рэшце рэшт прывяло да спецыялізацыі значнай часткі мужчынскага насельніцтва ў ваеннай дзейнасці. У сваю чаргу дадзены працэс выклікаў адпаведную "рэакцыю" самых розных абласцей грамадскага жыцця — матэрыяльна-тэхнічнай, сацыяльна-палітычнай, інтэлектуальнай, дэмаграфічнай і г.д.

Так, патрэбнасці ваеннай арганізацыі прама і ўскосна ўздзейнічалі на рост металургічнай вытворчасці і вытворчасці ўзбраення, якая была звязана з ёю. Відавочна, што ўжо само па сабе такое ўдасканаленне вяло да паскоранага маёмаснага расслаення грамадства: больш новыя і пругрэсіўныя віды ўзбраення і абсталявання, асабліва абароннага напрамку, былі даступнымі толькі найбольш багатым воінам (аб чым сведчаць археалагічныя матэрыялы).

У сацыяльна-эканамічнай сферы рэгулярны характар войнаў ўмацоўваў пазіцыі ваенных кіраўнікоў, згуртоўваў вакол іх найбольш энергічных, таленавітых у сваёй справе і адданных свайму правадыру воінаў, зрабіўшых вайну вельмі даходным заняткам. Менавіта тут, з аднаго боку, пралягаў адзін з важнейшых шляхоў класаўтварэння і інстытуалізацыі абасобленай ад народа публічнай улады, а з другога — зараджаўся адзін з самых тыповых для перад-класавай і раннекласавай эпохі грамадскіх канфліктаў —

канфлікт паміж старой сацыяльнай верхушкай (радавой і грамадскай па паходжанні) і новай, ваеннай. Сацыяльна-эканамічныя вынікі войнаў, асабліва пераможных, выражаліся перш за ўсё ў захопе трафеяў, новых тэрыторый, новых груп людзей (палонных) і г.д., якія размяркоўваліся і выкарыстоўваліся пераможцамі на свой погляд.

У вобласці этнакультурнай вайна ўносіла змены перш за ўсё ў структуру асноўных этнасацыяльных агульнасцяў. Патрэбнасці абароны выклікалі, з аднаго боку, узбуйненне маштабаў гэтых агульнасцяў (племя, саюз плямёнаў, канфедэрацыя плямёнаў і г.д.), з другога боку, такія ўтварэнні становіліся перш-наперш ваеннымі структурамі, якія адцягвалі на задні план рэшткі радавой арганізацыі. Усё гэта немінуча вяло да ўтварэння ваенна-дэмакратычных і ваенна-іерархічных формаў грамадскай арганізацыі.

Да пералічаных вынікаў войнаў у перыяд разлажэння першабытнага грамадства можна аднесці і вынік дэмаграфічны. Гэта перш за ўсё трагедыя многіх і многіх людзей і пакаленняў, драбленне старых супольнасцяў, што суправаджалася больш хуткім разбурэннем традыцыйных кроўна-сваяцкіх сувязяў і ўсталяваннем сувязяў тэрытарыяльных, гэта значыць разлажэннем у рэшце рэшт старых сацыяльных структур. Акрамя таго, войны вызывалі перагрупіроўку насельніцтва, нярэдка гвалтоўную, што ў сваю чаргу павялічвала або памяншала яго шчыльнасць і ў сувязі з гэтым пашырала або звужала вытворчыя магчымасці той ці іншай тэрыторыі. Усё гэта, безумоўна, адбівалася і на паскарэнні цэнтралізацыі ўлады і кіравання.

Відавочна, што ўзнікненне і параўнаўча хуткае развіццё ваеннай дэмакратыі як формы кіравання былі найважнейшымі фактарамі разлажэння родаплемяннога грамадства, класа і дзяржаваўтварэння, у пэўнай меры характэрнымі і для айчынай гісторыі.

Такім чынам, у VI — VIII стст. на тэрыторыі сучаснай Беларусі ішоў працэс адмірання першабытнага ладу. Развіццё ворыўнага земляробства і жывёлагадоўлі, аддзяленне рамяства ад земляробства, абмен і гандаль, распад радавых сувязяў унутры абшчыны, рост маёмаснай няроўнасці, развіццё прыватнай уласнасці, фарміраванне больш складанага апарату кіравання племянных саюзаў і княжэнняў — усё гэта падрыхтавала сацыяльна-эканамічныя ўмовы для ўзнікнення новага, феадальнага спосабу вытворчасці і адпаведна станаўлення раннефеадальнай дзяржавы, яе народа.

СТАНАУЛЕННЕ РАННЕФЕАДАЛЬНОЙ ЭКАНОМІКІ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ У IX — ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XIII СТ.

3.1. Асноўныя рысы і перыядызацыя феадальнага спосабу вытворчасці

З канца I стагоддзя н.э. ва ўсходніх славян адбываюцца якасныя змены ў арганізацыі грамадскай вытворчасці і, як і ва ўсёй Еўропе, развіваюцца феадальныя адносіны. Тэрмін "феадалізм" (ад лац. feodum — уладанне) быў уведзены ў навуку французскім вучоным Ф.Гізо ў XIX ст. для абазначэння адпаведнага эканамічнага і грамадска-палітычнага ладу. Ф.Гізо разглядаў феадальныя адносіны як спалучэнне вярхоўнай і мясцовай улады з землеўладаннем, адзначаў умоўны характар зямельнай уласнасці, васальную іерархію (Философский энциклопедический словарь. М., 1983. С.722). Некаторыя вучоныя разглядаюць феадалізм як заходнееўрапейскі феномен, іншыя, у тым ліку і марксісты, бачаць у ім усеагульную стадыю развіцця чалавечага грамадства — грамадска-эканамічную фармацыю, якая па меры развіцця прадукцыйных сіл прыходзіць на змену рабаўладальніцкаму (або першабытнаабшчыннаму) ладу і папярэднічае капіталістычнаму.

Відавочна, што ўсе абагульняючыя тэрміны, якія характарызуюць развіццё чалавечага грамадства, дастаткова абстрактныя і ўмоўныя. Кожны народ, краіна, кантынент маюць непаўторныя асаблівасці эканамічнага, грамадскага ладу. Але нельга адмовіць і тое, што для земляробчых народаў, калі аграрная вытворчасць стала пануючай, характэрна падабенства асноўных прынцыпаў арганізацыі вытворчасці і грамадства.

У выніку феадалізм можна вызначыць як грамадска-палітычны і эканамічны лад, які існаваў у Еўропе з сярэдзіны I тысячагоддзя н.э. да сярэдзіны XIX ст. (у Расіі) і характарызаваўся:

- 1) панаваннем аграрнай вытворчасці;
- 2) спалучэннем права землеўладання з палітычнай уладай і васальнымі абавязкамі;
- 3) панаваннем іерархіі ваеннага саслоўя;
- 4) асабістай залежнасцю сялян ад гэтага саслоўя;
- 5) натуральным характарам гаспадаркі.

Пры феадалізме аграрная вытворчасць — земляробства —

становіцца асноўным заняткам да 90 % і больш насельніцтва. Найцяснейшым чынам з земляробствам звязаны жывёлагадоўля (цяглавая сіла, угнаенне палёў) і падсобныя промыслы (выраб прылад працы). Важнымі напрамкамі гаспадарчай дзейнасці з'яўляюцца таксама паляванне, рыбная лоўля, бортніцтва, выраб прадметаў хатняй гаспадаркі, адзення, абутку. У цэлым працягвае існаваць так званая натуральная гаспадарка, арыентаваная на самазабеспячэнне асноўных патрэб. Развіццё рамяства, гандлю, таварнай гаспадаркі не вызначала, але паступова выклікала разлажэнне феадальных адносін.

Для федалізму характэрна асабістае і эканамічнае падпарадкаванне сялян землеўладальнікам. Сяляне карысталіся надзелам зямлі, мелі сродкі вытворчасці, але паступова пазбаўляліся права распараджацца сваім надзелам, а потым і сваёй асобай, траплялі пад юрысдыкцыю феодалаў і становіліся часткай іх маёмасці. На тэрыторыі Беларусі такое становішча сялянства было замацавана ў XVI ст. Запрыгоньванне сялян распаўсюджваецца ў краінах Усходняй і Цэнтральнай Еўропы ва ўмовах росту таварнасці сельскай гаспадаркі, калі буйныя землеўладальнікі праз юрыдычнае права рэалізуюць сваю зацікаўленасць у замацаванні работніка за зямлёй.

Сярод іншых асаблівасцяў феадальнага ладу трэба адзначыць даволі складаную саслоўную іерархію і карпаратыўнасць, спадчыннасць сацыяльна-юрыдычнага статусу са шматлікімі прывілеямі і абавязкамі, якія разглядаліся як маральны кодэкс (служба, падпарадкаванне, заступніцтва былі маральным абавязкам). Багацце трэба было траціць, яно становілася знакам прэстыжу, шчодрасці, гасціннасці, гонару феодала. Маёмасць трэба было дарыць, раздаваць прыбліжаным, васалам, якія становіліся маральна і юрыдычна абавязанымі гаспадару і служылі яму, ахвяраваць царкве.

Матэрыяльная вытворчасць разглядалася не як самамэта, а як сродак самазабеспячэння, дастойнага існавання. Гандаль і асабліва ліхварства пераважна асуджаліся. Разам з тым праца разглядалася як занятак ніжэйшых саслоўяў, сродак самаабмежавання, падаўлення грахоўнасці, якая, лічылася, спалучаецца з бяздзейнасцю. Такі погляд распаўсюджваўся рэлігіяй, якая становіцца пры федалізме ўніверсальным рэгулятарам грамадскага жыцця.

Эканамічныя ўзаемаадносіны сялян з феодаламі рэгуляваліся феадальнай рэнтай, якая выступала ў трох асноўных відах:

1) натуральная, называлася данінаю, потым натуральным аброкам, аддавалася прадуктамі земляробства, паля-

вання, рыбнай лоўлі, бортніцтва, пераважала падчас ста-
наўлення феадальных адносін;

2) адпрацовачная, ізымалася ў форме паншчыны, бу-
даўнічай, фурманкавай, ахоўнай і іншых павіннасцяў; была
асноўнай формай феадальных абавязкаў сялян падчас ста-
лага феадалізму і пачатку яго разлажэння: феадалы
імкнуліся павялічыць таварнасць сваёй гаспадаркі, што
было выклікана ростам гарадоў і попытам на збожжа,
іншую сельскагаспадарчую прадукцыю для гарадскога ган-
длёва-рамеснага насельніцтва;

3) грашовая, на Беларусі яна называлася чыншам і
ўплочвалася адпаведна грашмыма.

У гарадах развіваліся новыя эканамічныя адносіны, змя-
няўся стыль і рытм грамадскага жыцця. Узрастала значэнне
грошай як усеагульнага эквіваленту, што прымушала феада-
лаў пераводзіць сялян на грашовую рэнту, а значыць, падры-
вала самую сутнасць феадальнага ладу і спрыяла развіццю
прадпрыемальніцтва, таварна-грашовых адносін.

Традыцыйна лічыцца, што ва Усходняй Еўропе ста-
наўленне і развіццё феадальных адносін адбываецца паз-
ней, чым у Заходняй і Цэнтральнай, — з IX ст. Магчыма,
з часам новыя даследаванні, асабліва археалагічныя, даз-
воляць прасунуць рамкі феадальных адносін на нашай
зямлі глыбей у старажытнасць.

Гісторыю феадалізму на Беларусі можна падзяліць на
тры перыяды:

1) раннефеадальны — IX — першая палова XIII ст.;

2) развіты феадалізм — другая палова XIII — першая
палова XVIII ст.;

3) разлажэнне і крызіс феадалізму — другая палова
XVII — першая палова XIX ст.

Першы перыяд характарызуецца раздзяленнем сацы-
яльных функцый паміж абшчыннікамі, якія займаліся сель-
скагаспадарчай і іншай вытворчай працай, і кіраўнікамі
грамадства — ваенным і духоўным саслоўем. Фарміруецца
саслоўе землеўладальнікаў і сялянскае саслоўе землекары-
стальнікаў. Вызначаецца феадальная рэнта. Сістэма феа-
дальных узаемаадносін замацоўваецца ў раннефеадальных
дзяржавах (Полацкае, Тураўскае і іншыя княствы).

Другі перыяд адзначаецца развітымі феадальнымі ад-
носінамі з іх складанай сістэмай супадначаленасці і карпара-
тыўнасці. Правы феадалаў на зямлю дапаўняюцца правамі на
асобу сяляніна. Назіраецца ўздым эканомікі і культуры.

Трэці перыяд звязаны з зараджэннем капіталістычных

адносін і разлажэннем традыцыйных феадальных эканамічных і грамадскіх парадкаў. Рост гарадоў, таварна-грашовых адносін, фарміраванне ўнутранага рынку — усё гэта падрывала асновы феадалізму, вылучала на першы план камерцыйныя адносіны і неабходнасць змяніць грамадскі лад, заснаваны на карпаратыўнасці і прыгоне, спадчынасці правоў і абавязкаў.

Трэба адзначыць, што феадальныя адносіны на тэрыторыі Беларусі развіваліся ў рэчышчы агульнаеўрапейскага працэсу. Эканоміка і культура ў XV — XVI стст. дасягнулі значнага прагрэсу. Размяшчэнне тэрыторыі Беларусі на скрыжаванні еўрапейскіх шляхоў спрыяла эканамічнаму і палітычнаму развіццю, успрыманню заходняга і ўсходняга ўплыву. У гэты час фарміраваўся беларускі этнас.

3.2. Гаспадарчае развіццё княстваў, зямель і гарадоў на тэрыторыі Беларусі ў IX — першай палове XIII ст.

Як вядома, у раннім жалезным веку (VII ст. да н.э. — VIII ст. н.э.) большую частку тэрыторыі сучаснай Беларусі займалі балцкія плямёны і толькі на поўдні і паўднёвым захадзе знойдзены рэшткі славянскіх паселішчаў. Да канца I тыс. н.э. славяне распаўсюдзіліся амаль па ўсёй тэрыторыі Беларусі. Яны сяліліся ў асноўным па берагах рэк, у той час як у лясах заставаліся "астравы" балцкага насельніцтва.

Асноўным заняткам славян было ворнае земляробства. Разлажэнне родаплемянных адносін у славян ішло больш імкліва, чым у балтаў. Аб гэтым сведчаць больш раннія дзяржаўныя ўтварэнні. Усходнія славяне не толькі выцясянялі і вынішчалі балтаў, але і змешваліся з імі, убіраючы элементы культуры, мовы балцкіх народаў. Паступова славяне асімілявалі балтаў.

Канец I тыс. н.э. мы можам даследаваць ужо не толькі па археалагічных, але і па пісьмовых крыніцах. Яны сведчаць, што ў VII — IX стст. н.э. на тэрыторыі Беларусі жылі крывічы, дрыгавічы, радзімічы і некаторыя іншыя саюзы плямёнаў, альбо "пранароды", як назваў іх вядомы даследчык старажытнай Беларусі М.Ф.Піліпенка.

Узровень маёмнай дыферэнцыяцыі і сацыяльнай арганізацыі славянскіх пранародаў дасягнуў такога ўзроўню, што яны стварылі раннефеадальныя дзяржавы — княжэнні (або княствы). У сярэдзіне IX ст. крывічы-палачане стварылі самастойнае Полацкае княства — першае дзяржаўнае

ўтварэнне на тэрыторыі Беларусі. На поўначы Полацкае княства межавала з Ноўгарадскай зямлёй, на ўсходзе — са Смаленскай, на поўдні — з Тураўскай, на захадзе — з землямі балтаў. Полацкае княства займала паўночна-ўсходнюю частку сучаснай Беларусі і некаторыя сумежныя тэрыторыі. Паўночная мяжа Тураўскага княства праходзіла ў сярэднім Беларусі (па лініі Мінск — Заслаўе — Барысаў), усходняя — па Дняпры, на захадзе Тураўскае княства межавала з ятвягамі, на поўдні — з валынянамі. Частка крывічоў аб'ядналася ў Смаленскае княства, якое знаходзілася па-за межамі сучаснай Беларусі, за выключэннем раёнаў Мсціслава, Крычава, Оршы.

Археалагічныя знаходкі і вывучэнне летапісаў дазволілі высветліць, што на захадзе сучаснай Беларусі даволі доўга (да XIII — XIV стст.) пражывалі балцкія і балта-славянскія групы насельніцтва. Працэс асіміляцыі балтаў славянамі тут адбываўся больш павольна. У IX — XI стст. балцка-славянская мяжа праходзіла па лініі Гродна — Ліда — Вілейка — Мядзель — Браслаў.

Сёння ў гістарычнай навуцы спрэчнымі з'яўляюцца пытанні аб тым, ці існавала адзіная Старажытнаруская дзяржава і старажытнаруская народнасць, да якіх належалі і продкі беларусаў. На жаль, гэта пытанне ў сучасных умовах набыло больш палітычны, чым гістарычны характар: прыхільнікі сучаснага аб'яднання ці самастойнага развіцця ўсходніх славян апялююць да мінулага і бачаць у ім адны адзінства, другія — самастойнасць княстваў. Азначаныя пытанні патрабуюць дадатковых навуковых даследаванняў. Трэба таксама падкрэсліць, што ў любым выпадку палітычнае аб'яднанне асобных княстваў не падмацоўвалася рэальнымі эканамічнымі сувязямі і было нетрывалым. Гэта аб'яднанне магло мець форму палітычнага саюза супраць нападаў Візантыі, качэўнікаў і г.д.

Разглядаючы ўзровень эканамічнага развіцця нашых продкаў у IX — першай палове XIII ст., мы ўжо павінны адзначыць дасканалыя па тым часе прылады працы, прагрэсіўныя формы гаспадарання і дастаткова выразныя раннефеадальныя грамадскія адносіны пры захаванні рэшткаў абшчыннага і рабаўладальніцкага ўкладу.

Земляробства, як гэта і характэрна для перыяду федалізму, стала асноўнай галіной гаспадаркі не толькі для славян, але і для балтаў, пражываўшых у разглядаемы перыяд на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Прычым на змену падсечна-агнявому, характэрнаму для ранейшых часоў,

прыйшло ворнае земляробства. Калі ў сярэдзіне I тыс. н.э. асноўнымі прыладамі земляробаў на тэрыторыі Беларусі былі жалезны тапор, драўляная саха і барана, якімі распрацоўвалі вызваляўшыся ад лесу ўчасткі пашы, то ў IX — XI стст. ужо часта сустракаецца вялікае драўлянае рала з жалезным нараўнікам (папярэднік плуга). Сярод костак хатніх і дзікіх жывёл, якія засталіся ў паселішчах, археолагі знаходзяць значна менш, чым раней, костак валоў і коней, якіх, відавочна, сталі выкарыстоўваць як цяглавую сілу, а не для харчавання. У летапісах упамінаюцца ўжо азімыя і яравыя пасевы.

Цяжкая праца па расчыстцы лесу, а таксама закінутых пасля выкарыстання і зноў парослых лядзін прывяла да з'яўлення вялікіх плошчаў ворных земляў. Апрацоўка ворыва ўжо не патрабавала працы шматлікіх радавых калектываў, якія толькі і маглі праводзіць работы па вырубцы лясных участкаў, спальванню дрэў і выкарчоўцы пнёў. Асноўныя гаспадарчыя работы маглі ўжо весціся адной сялянскай сям'ёй (адным "дымам", адным "ралам"), якія становіліся і адзінкамі падаткаабкладання.

Разам з тым на поўдні тэрыторыі Беларусі, у Прыпяцкім Палессі, вялікія забалочаныя прасторы і густыя лясы прымушалі яшчэ доўга весці земляробства ў форме лясной аблогі і ляды (зямля выкарыстоўваецца на працягу некалькіх гадоў, потым апрацоўваецца другі ўчастак, а праз некаторы час вяртаюцца назад і расчышчаюць зарослую лесам і травой ляду). Невыпадкова аж да XIX ст. на Палессі захоўвалася архаічная сям'я — палескае "дворышча", якая вяла такую гаспадарку.

Акрамя сахі і рала продкі беларусаў выкарыстоўвалі ў сваёй сельскагаспадарчай працы сярпы з насечкаю, якія па форме нагадваюць сучасныя. У IX ст. жалезныя сярпы ў адрозненне ад тых, якія выкарыстоўваліся раней, маюць наваранае стальное лязо, больш буйныя памеры, моцна загнутую рабочую частку і прамую ручку. Драўляныя бароны, граблі, цапы, лапаты, матыкі пры археалагічных раскопках не выяўлены (акрамя жалезных аковак матык і лапат), але іх існаванне пацвярджаюць мініяцюры старажытных летапісаў.

Інтэнсіфікацыя тэхналогіі земляробства была звязана з выкарыстаннем двухполля і нават узнікненнем трохполля. Адно поле засявалася, а другое ў гэты час знаходзілася пад парам альбо адно поле засявалася яравымі, другое — азімымі, трэцяе было пад парам.

Найбольш распаўсюджанымі збожжавымі культурамі на тэрыторыі Беларусі былі жыта і пшаніца. Значнае месца займалі ямень, авёс і проса. Широка культываваліся бабы, гарох, віка, а таксама алейныя і валакністыя культуры — лён і каноплі.

Акрамя ворыва (раллі) старажытнае насельніцтва Беларусі мела агароды і сады. Вырошчвалі амаль усю і зараз вядомую агародніну і садавіну, акрамя бульбы і таматаў. Широка былі распаўсюджаны капуста, рэпа, агуркі, буракі, рэдзька, морква і цыбуля. Пісьмовымі і археалагічнымі матэрыяламі засведчана развядзенне яблынь, груш, вішань, сліў.

Сеялі і ўбіралі ўраджай уручную. Малацілі драўлянымі цапамі. Для памолу зерня замест каменных зернацёрак шырока распаўсюдзіліся круглыя каменныя жорны з пясчанікавых парод. Захоўвалася зерне ў спецыяльна прыстасаваных свірнях. Тут жа, у гаспадарках, рабілі крупы. Проса, напрыклад, таўклі ў вялікіх драўляных ступах драўлянымі таўкачамі. Алей выціскалі простымі прэсамі.

Гаспадарка старажытнага селяніна была комплекснай. Яе немагчыма было ўявіць без развіцця жывёлагадоўлі. Вобраз каня-карміцеля і сябра быў шырока распаўсюджаны ў фальклоры. Не меншае значэнне мела і буйная рагатая жывёла: давала мяса, малако, скуру, рог, косткі, якія шырока выкарыстоўваліся ў гаспадарцы. Валы сталі выкарыстоўвацца і ў якасці цяглавай сілы. Авецкі і козы разводзіліся галоўным чынам дзеля воўны, але выкарыстоўваліся і ў ежу. Широкае развіццё ў гэты час атрымала свінагадоўля. Ужыванне свініны, напрыклад, было абавязковым у рытуале сустрэчы новага года.

Вельмі важнай галіной гаспадаркі было бортніцтва. Мёд выкарыстоўваўся як салодкая прыправа і як сыравіна для вырабу хмяльнага напою. Бортніцтва давала і воск, які прымяняўся ў розных мэтах, але галоўным чынам для вырабу свечак. На гэтыя патрэбы ён экспартаваўся ў Заходнюю Еўропу.

Важным дадаткам да земляробча-жывёлагадоўчай гаспадаркі служылі паляванне і рыбалоўства. Паляванне мела два напрамкі: харчовае (паляванне на высакароднага алень, зубра, дзіка, казулю, гуся, лебедзя, цецерава) і футравае (паляванне на баброў, лісіц, куніц, мядзведзяў, вавёрак, ваўкоў, зайцоў).

Хатнія промыслы былі таксама неад'емнай часткай натуральнай сялянскай гаспадаркі. Аб прадзенні і ткацтве

сведчаць шматлікія знаходкі археолагамі чырвонашыферных прасніц. У іх адтулінах часам трапляюцца рэшткі драўляных верацёнаў (знойдзены ў Мінску, Гродне, Полацку). Драўляныя часткі ткацкага станка — збоі і чаўнок — знойдзены ў Гродзенскім Старым замку разам з абломкам драўлянага навоя, яго касцянымі галоўкамі і драўляным грэбнем для часання кудзелі і воўны (Гісторыя Беларускай ССР. Т. 1. Мн., 1972. С. 85—86.). Аdbіткі тканін археолагі знайшлі і на ганчарных вырабах. З ільну, канпель і воўны рабілі пражу, потым ткалі палатно (тканіна з расліннай сыравіны) і сукно (тканіна з воўны). Такія самаробныя тканіны выкарыстоўваліся для пашыву адзення і ў хатняй гаспадарцы.

Апрацоўка скур і пашыў вопраткі з іх таксама мелі ў сялянскай гаспадарцы характар хатняга промыслу. Апрацаваныя скуры, асабліва футры, у разглядаемы перыяд былі адным з галоўных відаў даніны на карысць князя, царквы або мясцовага баяра (феадала). Яны былі і важнейшым відам экспарту.

Адным са старажытных хатніх промыслаў быў выраб посуду. Ганчарства ўжо існавала як рамяство, але значную колькасць посуду з дрэва і гліны рабілі самі абшчыннікі для ўласнага выкарыстання.

Надзвычай важным працэсам, які адбываўся менавіта ў перыяд станаўлення феадальных адносін, быў працэс выдзялення рамяства як важнейшай галіны эканамічнага жыцця.

З працэсам развіцця рамяства і аддзяленнем яго ад сельскай гаспадаркі звязаны і працэс узнікнення і росту гарадоў. На Беларусі найбольш буйнымі цэнтрамі развіцця рамяства становіліся Полацк, Тураў, Мінск, Віцебск, Навагародак (Навагрудак), Гродна, Брэст і інш. Дарэчы, працэс аддзялення рамяства ад сельскай гаспадаркі ўзмацняецца ў XI ст., да якога адносіцца ўзнікненне большасці старажытных гарадоў на тэрыторыі Беларусі. Вылучаюцца і прафесіяналы-рамеснікі ў вёсцы.

Адным з першых з масы сельскага насельніцтва вылучыліся крычнікі (здабывалі жалеза з балотных і дзярновых руд), а таксама кавалі (выраблялі жалезныя прылады працы і бытавыя рэчы). Кавалі мелі горан і кавадлу, а таксама клешчы і молаты розных памераў. Выплаўкай жалеза ў сырадуўных горнах займаліся ў асноўным вясковыя кавалі. Яны пастаўлялі жалеза і ў гарады.

У гарадах у галіне апрацоўкі жалеза з'явілася не менш 16 прафесій. У XI — XII стст. беларускія рамеснікі выраблялі

больш за 100 відаў жалезных вырабаў: косы, сярпы, сякеры, малаткі і іншыя прылады працы, розныя віды зброі (мячы, кальчугі, шлемы), прадметы быту і ўпрыгажэння. Аб тэхнічным узроўні металургічнай вытворчасці сведчыць прымяненне рамеснікамі зваркі, ліцця, наваркі і загартоўкі сталі.

У IX — X стст. як самастойная галіна рамяства вылучаецца ювелірная справа. З высакародных (галоўным чынам серабра) і каляровых металаў рамеснікі рабілі жаночыя ўпрыгажэнні — грыўны, падвескі, бранзалеты, пярсцёнкі і інш. Выкарыстоўваліся розныя тэхнічныя прыёмы іх вырабу: адліўка ў жосткія (каменныя) і пластычныя (пясок, гліна, фармовачная зямля) формы, выраб кованага і цягнутага дроту, гравіроўка і чаканка кропкавых, кружковых і іншых арнаметаў. Аб высокім узроўні майстэрства ювеліраў старажытнай Беларусі сведчыць крыж Ефрасінні Полацкай, зроблены ў 1611 г. майстрам Лазарам Богшам. Гэты крыж з каштоўнага дрэва быў абкладзены залатымі пласцінамі з жэмчугам і самацветамі. Асабліваю каштоўнасць мелі эмалевыя мініяцюры з арнаментам і выявамі святых. Крыж знік у час Вялікай Айчыннай вайны з Магілёва і да сённяшняга часу не знойдзены.

Значнае развіццё атрымала на Беларусі ганчарства і наогул кераміка дзякуючы вялікім запасам гліны. Ганчарнае кола пачало прымяняцца на Беларусі ў IX — X стст. Паступова наладжваўся выраб кафлі для ўпрыгожвання печак, грубак, сцен (вядома, у багатых пакоях).

Развіваецца гарбарства, апрацоўка камню і дрэва, разьба па косці, прадзенне, ткацтва і інш. Рукамі рамеснікаў-будаўнікоў былі створаны выдатныя помнікі архітэктуры: Сафійскі сабор у Полацку (XI ст.), Каменная вежа ў Камянцы (XI ст.), Спаса-Ефрасіннеўская царква (сярэдзіна XII ст.), Каложская царква ў Гродне (XII ст.) і інш.

Свае прадукты рамеснікі ў большасці выпадкаў для рынку не выраблялі, а папярэдне забяспечвалі сябе заказам з боку пакупніка. Гэта тлумачыцца слабым развіццём у Полацкім і Тураўскім княствах таварна-грашовых адносін, поўным панаваннем натуральнай гаспадаркі. Унутраны рынак быў яшчэ вузкім, і рамеснік не мог быць упэўнены, што яго прадукцыя заўсёды знойдзе попыт. Заказ аплочваўся натурай, неабходнымі рамесніку прадуктамі, радзей грашыма.

У сувязі з ростам грамадскага падзелу працы развіваліся гарады. У аснове ўзнікнення многіх гарадоў былі феадальныя і княжацкія замкі або пагранічныя крэпасці, а магчыма, і сельскія пасяленні, дзе паступова павялічвалася роля рамя-

ства. Горады быў звязаны з бліжэйшай сялянскай акругай, прадуктамі якой ён жыў, і з насельніцтвам, якое забяспечваў рамеснымі вырабамі. У той жа час і частка гарадскога насельніцтва захоўвала сувязь з земляробствам. У XII ст. на сучаснай тэрыторыі Беларусі налічвалася 33 гарады.

Старажытнабеларускі горад складаўся з двух частак: умацаванага дзяцінца (града) і рамесна-гандлёвага пасада, дзе знаходзіўся рынак. Рамеснікі падзяляліся на свабодных і залежных (княжацкіх і баярскіх). Гарадскую знаць складала баярства.

Найбольш буйнымі гарадамі на тэрыторыі Беларусі былі Полацк і Тураў, у якіх пражывала некалькі дзесяткаў тысяч чалавек. Яны адначасова з'яўляліся адміністрацыйнымі і ваеннымі цэнтрамі.

Аддзяленне рамяства ад земляробства і горада ад сяла выклікала развіццё гандлю. Цэнтрамі ўнутранага гандлю былі гарады. Яны мелі рынкі, на якіх ішоў гандаль як прадуктамі харчавання, так і рамеснымі вырабамі. На рынкі прывозілі тавары і заморскія купцы. Знешні гандаль вёўся ў асноўным у тых гарадах, якія стаялі на рэках. Важнае значэнне меў водны шлях "з варагаў у грэкі". Ён звязваў усходнееўрапейскія землі паміж сабою, а таксама Прыбалтыку і Скандынавію з Візантыяй. Ад Царграда па Чорным моры гандлёвыя караваны плылі да вусця Дняпра. Потым па Дняпры караваны плылі да яго вярхоўя. На поўначы водны шлях раздвойваўся. Паміж Дняпром і Заходняй Дзвіной, а таксама паміж Заходняй Дзвіной і Ловаццю былі волакi, таму што тут водны шлях перарываўся. Далей адна яго ветка ішла па Заходняй Дзвіне, а другая — па Ловаці, возеры Ільмень, рацэ Волхаў, Ладажскім возеры, рацэ Няве ў Варажскае (Балтыйскае мора) і ў Скандынавію. Вялікі гандлёвы шлях абагачаў тыя землі, праз якія ішоў, у тым ліку і Полаччыну. Полацк панаваў на заходняй частцы воднага шляху. Тут былі волакi, а значыць, і склады, факторыі купцоў, у тым ліку замежных. Напрыклад, у канцы XII ст. немцы мелі свае двары ў розных гарадах Полаччыны. Найбольш заможныя купцы Полаччыны мелі вялікі ўплыў у грамадстве, у прыватнасці ў полацкім вечы.

З беларускіх зямель вывозілі футру, воск, мёд, лён, зброю і іншыя тавары, якія ішлі на рынкі Заходняй Еўропы і Усходу. З Блізкага Захаду і Візантыі паступалі прадметы раскошы: тканіны, вострыя прыправы, грэцкія арэхі, шкляны посуд.

У Полацкім, Тураўскім і іншых княствах на тэрыторыі

Беларусі існавала даволі развітае па тым часе грашовае абарачэнне. Яно было даволі стракатым. Грошы з каштоўных металаў паступова прыходзяць на змену грошам-жывёле і грошам-футрам (кунам). Самай буйной грашовай адзінкай была грыўна, якая ўпамінаецца ў 882 г. Сярэбраныя грыўны-зліткі каштавалі па вазе.

Насельніцтва Беларусі карысталася таксама манетай іншаземнай чаканкі, якая мелася ў параўнальна вялікай колькасці. Археолагі знайшлі некалькі тысяч скарбаў іншаземных манет. Арабскія дырхемы былі амаль што выключна сярэбраныя, зрэдку залатыя, і хадзілі або цэлымі, або дзяліліся на часткі. Еўрапейскія манеты з'явіліся на Беларусі ў XI ст. і чаканіліся амаль выключна ў Нямеччыне. Знойдзены таксама рымскія, польскія і чэшскія манеты. Але развіццё гандлю і грашовага абарачэння не мяняла агульнага натуральнага характару гаспадаркі беларускіх зямель. Таварная вытворчасць з'яўлялася толькі невялікай часткай грамадскай вытворчасці.

Ацэньваючы ўзровень развіцця сельскай і гарадской гаспадаркі беларускіх зямель у перыяд станаўлення феадальных адносін, трэба падкрэсліць дынамізм адбываўшыхся зрухаў, іх развіццё ў рэчышчы агульнаеўрапейскіх працэсаў. Разам з тым натуральны характар гаспадаркі быў відавочным. Эканамічныя сувязі наладжваліся галоўным чынам з "далнім замежжам". Гандаль у асноўным ішоў той сыравінай і рэчамі з яе, якіх не існавала ў адпаведнай мясцовасці.

3.3. Шматукладнасць раннефеадальнай эканомікі. Эканамічныя прычыны феадальнай раздробленасці

Разглядаемы перыяд — IX — першая палова XIII стст., — як ужо адзначалася, характарызаваўся складаннем раннефеадальных адносін. Разам з тым у продкаў беларусаў, як і ва ўсіх усходніх славян, у гэты час існавалі даволі моцныя традыцыі ранейшай абшчыннасці і выразныя праявы хатняга рабаўладальніцтва. Такім чынам суіснавалі як бы тры ўклады ў арганізацыі вытворчасці і грамадскага жыцця: раннефеадальны, абшчынны і рабаўладальніцкі.

Абшчына захавалася ад старажытных часоў першабытнасці, калі аднаасобна чалавек не мог займацца падсечным земляробствам і паляваннем на буйных жывёл (пры толешнім узроўні паляўнічай зброі). Важную ролю ў арганізацыі жыц-

ця і вытворчасці земляробаў працягвала адыгрываць абшчына і ў раннім сярэднявеччы. Абшчыннікі-смерды былі свабоднымі ў распарадженні ворыўнай зямлёй, а таксама маглі пакінуць яе (але гэта нельга ацэньваць з сучасных пазіцый як волю: невыпадкова астракізм — выгнанне з родных месцаў — лічыўся самым вялікім пакараннем у антычным свеце; чалавек меў вельмі мала шанцаў на аднаасобнае выжыванне). Абшчынай абаранялася маёмасць, аднаўлялася разбуранае ці спаленае жыллё, ажыццяўляўся суд, сталі збірацца падаткі на карысць князя ці баярына і г.д.

Разам з абшчынным укладам сучасныя вучоныя даказалі існаванне даволі выразных рысаў рабаўладальніцтва (раней лічылася, што ў славян рабаўладальніцтва не было). Поўная асабістая залежнасць пэўных людзей ад гаспадароў бачна на прыкладзе багатых пахаванняў: побач з астанкамі багата ўпрыгожанага чалавека археолагі знаходзяць некалькі пахаваных слуг. Напэўна, слуг забівалі, каб яны служылі гаспадару і на тым свеце. Можна прывесці і сведчанні пісьмовых крыніц аб гандлі нявольнікамі, якім займаліся і ўсходнія славяне. Асноўнай крыніцай захопу рабоў былі войны. Праца нявольнікаў была прымусовай, а таму непрадукцыйнай. Яна не атрымала шырокага распаўсюджвання ва ўсходніх славян, у тым ліку і ў продкаў беларусаў.

Новым укладам, які ўсё больш пашыраўся і паглыбляўся, быў феадальны.

Працэс феадалізацыі заключаўся ў тым, што фарміравалася буйное землеўладанне князёў, баяраў, царквы, а сялянства, працаваўшае на гэтай зямлі, трапляла ў залежнасць ад феадалаў.

Па меры фарміравання дзяржаўнасці — утварэння Полацкага, Тураўскага, іншых княстваў, у якія ўваходзілі землі сучаснай Беларусі, — зямля стала спачатку лічыцца дзяржаўнай. Вярхоўным яе ўласнікам быў абіраемы, а з часам спадчынны правіцель — князь. Ён збіраў са сваёй дружнай рэнту — даніну ці палюддзе, — якая адначасова была і першай формай дзяржаўнага падатку на ўтрыманне органаў княжацкай улады (перш за ўсё двара і дружныны). Адзінкай падаткаабкладання быў сялянскі двор ("дым") — вялікая патрыярхальная сям'я, або "саха" (двор з новай зямлёй).

З канца X і асабліва ў XI ст. у Полацкім, Тураўскім і іншых княствах на тэрыторыі Беларусі ішоў працэс росту колькасці буйных феадалаў і плошчаў іх уладанняў. Крыніцамі фарміравання буйнога феадальнага землеўладання былі:

- 1) захоп не занятых земель, якіх было яшчэ шмат;
- 2) захоп абшчынных земель шляхам прамога насілля або на падставе княжацкіх падараванняў.

Акрамя мясцовых князеў буйнымі землеўладальнікамі становяцца баяры. Гэта саслоўе складалася з мясцовай знаці ("лепших", "старэйших" людзей), а таксама вышэйшых чыноў княжацкага двара, якія атрымлівалі зямлю ў кіраванне, падарунак або вотчыну. З канца X ст., пасля прыняцця хрысціянства, буйным землеўладальнікам становіцца царква.

Феадальнае землеўладанне паступова набывала форму вотчыны, якая знаходзілася ў поўнай уласнасці феадала, перадавалася ў спадчыну, магла быць прададзена, падаравана. Вотчына — комплекс феадальнай зямельнай уласнасці (зямля, пабудовы, жывы і мёртвы інвентар) і звязаных з ёю правоў на феадальна залежных сялян. Аснову вотчыны складалі панская гаспадарка і сялянскія трыманні. Для рэалізацыі сваіх правоў у вотчыне яе ўладальнік абапіраўся на ўласны апарат прымусу і цэнтральную ўладу. Эканамічная структура вотчыны характарызавалася тымі ці іншымі суадносінамі панскай і сялянскай гаспадарак, розным спалучэннем галоўных формаў рэнты: паншчыны, прадуктовага і грашовага аброкаў.

Першыя звесткі аб княжацкіх вотчынах у Полацкім княстве адносяцца да X ст. Звесткі аб баярскіх і манастырскіх вотчынах з'яўляюцца ў XI — XII стст. У XI — XII стст. феадальныя правы вотчыннікаў замацоўваюцца ў зводзе законаў — Рускай Праўдзе.

Непазбежным вынікам з'яўлення буйнога землеўладання было ўзмацненне феадальнай залежнасці сялян. Па сваім гаспадарчым і прававым становішчы сяляне-смерды падзяляліся на дзве асноўныя групы: вольных у распараджэнні сваёй асобай і залежных ад землеўладальнікаў. З асяроддзя залежных абшчыннікаў вылучалася група "радовічаў". Назва "радовіч" ідзе ад слова "рад", гэта значыць дагавор, на падставе якога радовіч працаваў у гаспадарцы феадала і які вызначаў пэўную залежнасць смерда ад феадала.

Акрамя радовічаў існавалі і такія групы залежнага насельніцтва вёскі, як халопы, закупы, удачы. Халопы былі несвабоднымі і знаходзіліся ў поўнай уласнасці феадалаў. Закупамі называлі тых сялян, якія атрымлівалі ад землеўладальнікаў пазыку (купу) і павінны былі працаваць да выплаты доўгу. Многія не маглі вярнуць пазыку і рабіліся неаплачанымі даўжнікамі. Удачамі называлі люд-

зей, якія часова працавалі ў феадала, але не мелі на яго зямлі асабістай гаспадаркі. За работу ўдачы атрымлівалі "міласць" — хлеб і прыдатак.

Такім чынам, з'яўленне радовічаў, халопаў, закупаў і ўдачаў сведчыла, з аднаго боку, аб маёмасным расслаенні сялянскай абшчыны, а з другога — аб канцэнтрацыі зямельнай уласнасці і прававых прывілей у руках феадалаў-землеўладальнікаў.

Адносіны паміж княствамі, у саміх княствах усходніх славян не былі трывалымі. Адбываліся пастаянныя сутычкі, барацьба за зямлю і маёмасць. Па меры росту вытворчасці сельскай гаспадаркі і рамяства, накаплення багацця княжацкімі вотчынамі ўзнікала магчымасць утрымліваць большыя і мацнейшыя дружны, узмацнялася імкненне князёў да самастойнасці. Не паглыбляючыся ў дыскусійныя зараз пытанні — ці была Кіеўская Русь адзінай дзяржавай усіх усходніх славян, які характар мелі гэтыя дзяржаўныя сувязі, у які перыяд іншыя княствы былі залежнымі ад Кіева, канстатуем, што самастойнасць Полацкага, Тураўскага княстваў з канца XI ст. ужо ніхто не аспрэчвае. Яны ў сваю чаргу пачынаюць дзяліцца на ўдзелы. Полацкае княства вымушана лічыцца з выдзяленнем Віцебскага, Мінскага, Ізяслаўскага, Друцкага княстваў. Ад Тураўскага княства адасабляюцца Пінскае, Клецкае, Слуцкае. Гэтак жа распадаюцца і іншыя ўсходнеславянскія княствы: Навагародскае, Кіеўскае, Галіцка-Валынскае і г.д.

У "Аповесці мінулых гадоў" азначаны перыяд разглядаецца як змрочны час княжацкіх усобіц. Аднак археалагічныя даследаванні, а таксама культурная спадчына сведчаць, што менавіта XI — XII стст. пакінулі больш багатыя пласты, знаходкі ў якіх дазваляюць зрабіць выснову не аб заняпадзе, а аб уздыме вытворчасці і культуры ў адпаведны час.

Такім чынам, так званы перыяд феадальнай раздробленасці з'явіўся лагічным працягам развіцця эканамічных феадальных адносін. Феадальныя адносіны як спосаб арганізацыі грамадскай вытворчасці і кіравання грамадствам структурыруюцца. Фарміруецца ўласцівая федалізму структура (іерархія) супадпарадкаванасці землеўладальнікаў і землекарыстальнікаў, на ніжэйшай прыступцы якой стаіць сялянін — вытворца асноўнай прадукцыі грамадскага багацця — прадукцыі земляробства. Як мы адзначалі, сялянскае саслоўе становіцца даволі стракатым у залежнасці ад формаў узаемаадносін з феадаламі. Стракатае ў сваёй супадчынёнасці і феадальнае саслоўе. Паступова прадстаўнікі кіруючага

саслоўя сталі перадаваць свой грамадзянскі статус па спадчыне, хаця рубеж паміж баярствам і сялянствам у разглядаемы перыяд быў даволі рухомы. Поўная саслоўная карпарацыўнасць замацуецца толькі ў XVI ст.

У заключэнне можна адзначыць, што феадальныя адносіны ў перыяд свайго станаўлення спрыялі росту грамадскай вытворчасці на тэрыторыі Беларусі. Асноўнае месца ў вытворчасці займаў аграрны сектар. Ворунае земляробства, двухпольны севазварот, развіццё прылад працы, рамеснай вытворчасці, гандлю, пачатак аддзялення рамяства ад сельскай гаспадаркі, фарміраванне феадальнага землеўладання і феадальнай іерархіі — усё гэта сведчыла аб паступовым усталёўванні на тэрыторыі Беларусі раннефеадальных адносін.

Г л а в а 4

РАЗВІЦЦЁ І ўМАЦАВАННЕ ФЕАДАЛЬНАЙ ГАСПАДАРКІ БЕЛАРУСКІХ ЗЯМЕЛЬ У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIII — ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVII ст.

4.1. Утварэнне і ўмацаванне Вялікага княства Літоўскага. Значэнне гэтых працэсаў для эканамічнага развіцця Беларусі

Разглядаемы намі перыяд — гэта час, калі на тэрыторыі Беларусі, як і ва ўсёй Еўропе, працягваўся працэс фарміравання феадальных адносін. Барацьба за зямлю — асноўны сродак вытворчасці — складала змест феадальнага саперніцтва, бесперапынных войнаў. Узнікалі і пашыраліся новыя дзяржаўныя ўтварэнні. Адносна хутка ў параўнанні з першабытнаабшчынным ладам змяніліся формы гаспадарання, эканамічнага жыцця. Працягвалі складацца і нацыянальныя асаблівасці еўрапейскіх народаў, у тым ліку і беларускага.

Вытокі беларускай дзяржаўнасці, як вядома, адносяцца да часоў утварэння Полацкага, Смаленскага і Тураўскага княстваў, а пазней Гарадзенскага, Навагародскага, і інш. Матэрыяльная і духоўная культура гэтых дзяржаў, развіццё эканамічных сувязяў сталі падмуркамі дзяржаўнаўтваральных працэсаў на беларускіх землях у сярэдзіне XIII — XIV ст., калі ўзнікла і пашыралася Вялікае княства Літоўскае з цэнтрам у Навагародку.

У сучаснай гістарычнай навуцы існуюць розныя тлумачэнні працэса ўтварэння Вялікага княства Літоўскага. Традыцыйна ў гістарычных працах і падручніках сцвярджалася, што ў часы аслаблення Русі і заваявання яе большай часткі мангола-татарамі, ва ўмовах барацьбы з крыжацкай агрэсіяй літоўскі князь Міндоўг змог аб'яднаць літоўскія землі, стварыць моцную дзяржаву і далучыць да яе шляхам заваёў ці дагавораў беларускія землі. Прыхільнікі гэтай канцэпцыі падаюць Вялікае княства Літоўскае як чужаземную для беларусаў дзяржаву-прыгнятальніцу, а Маскоўскую дзяржаву (Расію) як родную для беларусаў, вызваліцельніцу ад літоўскага і польскага прыгнёту, адзіна магчымы цэнтр збірання ўсходнеславянскіх земляў.

Прыхільнікі процілеглай канцэпцыі лічаць Вялікае княства Літоўскае у сваёй аснове ўсходнеславянскай (беларускай) дзяржавай.

У дыскусіі па праблемах утварэння Вялікага княства Літоўскага і асаблівасцях яго развіцця апошняе кропка яшчэ не пастаўлена. Многія праблемы патрабуюць даследавання крыніц і грунтоўнай распрацоўкі. Навукоўцы Беларусі, Літвы, іншых зацікаўленых краін імкнуцца прыйсці да ўзгаднення сваіх пазіцый па азначаных пытаннях. Так, удзельнікі міжнароднага круглага стала па тэме "Беларусь у Вялікім княстве Літоўскім", які адбыўся ў Мінску ў 1992 г., адзначылі, што ў першай палове XIII ст. у верхнім Панямонні ўзнікла беларуска-літоўская гаспадарства з цэнтрам у Навагародку, якое стала ядром магутнай шматнацыянальнай еўрапейскай дзяржавы — Вялікага княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага і іншых зямель (скарочана — Вялікага княства Літоўскага). У Вялікім княстве назва "Літва" тады адносілася да тэрыторыі верхняга і сярэдняга Панямоння, а пад "Руссю" разумелася верхняе Падзвінне і Падняпроўе. Сучасныя заходнія этнічна-літоўскія землі — Жмудзь — былі канчаткова далучаны да Вялікага княства ў першай палове XV ст. У яго склад з другой паловы XIV да 60-х гг. XVI ст. уваходзіла частка ўкраінскіх зямель (Валынь, Падолле, Кіеўшчына). Усе народы, адзначалася ў выніковым дакуменце круглага стала, які прымалі ўдзел у палітычным, эканамічным і культурным жыцці Вялікага княства, а найперш беларускі і літоўскі, з'яўляюцца гістарычнымі спадкаемцамі гэтай дзяржавы. Было вырашана вызначыць супольнае дзяржаўнае ўтварэнне як Беларуска-літоўскую, або, што раўназначна, Літоўска-беларускую дзяржаву, улічваючы пры гэтым вялікі ўклад, які ўносіў і ўкраінскі народ у яе

палітычнае і культурнае развіццё (Беларусістыка // Беларусь у Вялікім Княстве Літоўскім. Мн., 1992. С. 121 — 122).

Першай сталіцай Вялікага княства Літоўскага быў Навагарадак. Як сведчаць археалагічныя даследаванні, у XII — XIII стст. Навагарадская зямля дасягнула значнага эканамічнага і культурнага развіцця, а сам Навагарадак стаў багатым горадам і моцнай крэпасцю. Землі вакол яго былі даволі ўрадлівымі і давалі добрыя ўраджаі. У самім горадзе вядучай галіной рамяства была апрацоўка каляровых і каштоўных металаў. Значная частка ювеліраў станавілася заможнымі гараджанамі. Развіваліся і іншыя рамёствы: выплаўка і апрацоўка жалеза, дрэва, ганчарнае, кастарэзнае. Навагарадак меў шырокія знешнія сувязі, вёў гандаль з Полацкам, паўднёва-рускімі гарадамі, Прыбалтыкай, Польшчай, Візантыяй, Блізкім Усходам.

На падставе высокага развіцця земляробства, рамёстваў і гандлю багацелі мясцовыя феадальныя, аб чым сведчаць іх пахаванні. Навагарадская зямля мела даволі развітыя феадальныя адносіны, значную маёмасную дыферэнцыяцыю, перажывала эканамічны ўздым. Яе князі і феодальныя зацікаўлены ў пашырэнні тэрыторыі княства. У гэтыя ж часы па шэрагу прычын страчвае сваю былою магутнасць Полацкае княства, якое ў XIII ст. не было ўжо настолькі багатым і моцным, як у XI — XII стст. Полаччына пазбаўляецца выхаду ў Балтыйскае мора, а зацяглая барацьба з крыжакамі падрывае яе ваенную моц. У выніку дзяржаўна-ўтваральная ініцыятыва на беларускіх землях стала пераходзіць ад Полацка да Навагарадка. Паступова вакол апошняга пачынае фарміравацца новая дзяржава — Вялікае княства Літоўскае і Рускае. Ролю Навагарадчыны ў гістарычным працэсе стварэння новай дзяржавы вызначала тое, што ў перыяд нашэсця на ўсходніх славян манголаў і крыжакоў беларускае Панямонне было адносна бяспечнай тэрыторыяй. Тут ратаваліся ад заваёўнікаў і шматлікія бежанцы, што ўзмацняла прадукцыйныя сілы Навагарадскай зямлі. Гэтая зямля разам з суседнімі літоўскімі стала ядром фарміравання новай дзяржавы, а Навагарадак — яго сталіцай.

Першым вялікім князем літоўскім быў Міндоўг, які каранаварўся ў 1253 г. з бласлаўлення папы рымскага Інакенція XIV. М.І.Ермаловіч лічыць, што Міндоўг быў запрошаны ў 1246 г. у Навагарадак на княжанне ў якасці наёмніка.

Характэрна, што Полацкая і Віцебская землі ў 60-я гг. XIII ст. мірна далучаюцца да Вялікага княства Літоўскага, захоўваюць у яго межах значную аўтаномію. У той жа час

літоўскія феадальны супраціўляюцца ўтварэнню Вялікага княства, Міндоўг і яго сын Войшлак вынішчаюць іх значную частку.

Вялікія князі літоўскія Лютавар, Віцень, Гедымін далучылі да дзяржавы Турава-Пінскае і Чарнігаўскае княствы. Менавіта пры Гедыміне (княжыў у 1316 — 1341 гг.) завяршылася аб'яднанне тэрыторыі Беларусі ў складзе Вялікага княства Літоўскага. У 1323 г. Гедымін перанёс сталіцу дзяржавы ў Вільню, якая была старажытным крывіцкім паселішчам, адным з цэнтраў славянскай каланізацыі балтаў. Славяне ў гэтай дзяржаве займалі 9/10 яго тэрыторыі і складалі 8/10 насельніцтва, на старабеларускай мове вялося дзяржаўнае справаводства.

Такім чынам, можна зрабіць выснову, што пасля заняпаду старажытных усходнеславянскіх дзяржаў-княстваў на тэрыторыі ўсходняга славянства і балтаў пачынае складацца Беларуска-літоўская дзяржава, якая адыграла рашаючую ролю ў фарміраванні беларусаў. У той час, як мангола-татарскае нашэсце замарудзіла працэс палітычнага аб'яднання ўсходнерускіх і паўднёварускіх (украінскіх) зямель, падарвала іх прадукцыйныя сілы, беларускія землі гэтага пазбеглі. Іх прадукцыйныя сілы яшчэ больш узраслі, аб'яднанне паскорылася пад пагрозай нашэсця татараў і крыжакоў. Такім чынам, фарміраванне тэрыторыі Беларусі і ўтварэнне беларускай народнасці пайшлі хутчэй, чым у іншых усходнеславянскіх землях. Культурныя цэнтры на Беларусі не былі разбураны, на іх развіццё аказвалі ўплыў балцкая культура і культура Заходняй Еўропы, што спрыяла дасягненню ёю высокага ўзроўню.

Сын Гедыміна вялікі князь Альгерд (княжыў у 1341 — 1377 гг.) у 1362 г. перамог татараў у бітве на Сініх водах і далучыў да Вялікага княства Кіеўшчыну, Валынь, Падолле. На ўсходзе Альгерд пашырыў свае ўладанні да Мажайска і Каломны. Дзяржава Альгерда заняла абшары ад Балтыйскага да Чорнага мора, ад Падляшша да Падмаскоўя. Балцкія тэрыторыі складалі ў гэтай дзяржаве толькі 1/12 часткі, а насельніцтва прыкладна 10 %. Адбывалася не толькі тэрытарыяльнае пашырэнне, палітычны ўздым, але і эканамічны ўздым і росквіт дзяржавы.

Палітыка цесна перапляталася з эканомікай і ў міждзяржаўных адносінах. Экспансія Тэўтонскага ордэна (крыжацкай дзяржавы на ўзбярэжжы Балтыйскага мора) супраць Польшчы і Літвы прымусіла сына Альгерда Ягайлу заключыць у 1385 г. Крэўскую ўнію, па якой ён прыняў

каталіцтва, стаў польскім каралём, абавязаўся хрысціць па каталіцкім абрадзе язычніцкія Жамойцію і Аўкштайцію, каб спыніць на іх крыжацкія набегі. Галоўным эканамічным патрабаваннем польскай шляхты і каталіцкай царквы было права набыцця зямель у Вялікім княстве Літоўскім. Эканамічныя інтарэсы таксама набываюць своеасаблівую рэлігійную афарбоўку. Так, каб забяспечыць сабе падтрымку родзічаў і прыбліжаных, прыняўшых услед за ім каталіцтва, а таксама заахвоціць іншых, Ягайла ў 1387 г. выдае прывілей, у якім феадальны каталіцкага веравызнання атрымалі неабмежаванае права валодання і распараджэння сваімі вотчынамі, былі вызвалены ад выканання шэрага дзяржаўных павіннасцяў.

Аднак феадальны Вялікага княства, перш за ўсё праваслаўныя, адчулі перспектыву пагаршэння свайго эканамічнага становішча і адмовіліся прыняць умовы ўніі. Іх супраціўленне ўзначаліў стрыечны брат Ягайлы Вітаўт. Літоўскай шляхце ўдалося адстаяць самастойнасць княства, свой урад, казну, палякам забаранілі набываць землі і сяліцца ў Беларуска-літоўскай дзяржаве. Фактычна застаўся толькі ваенны саюз з Польшчай супраць крыжакоў. Гэты саюз дазволіў 15 ліпеня 1410 г. нанесці сакрушальнае паражэнне Тэўтонскаму ордэну каля Грундвальда і ліквідаваць назаўсёды небяспеку крыжацкай агрэсіі.

Пры Вітаўце Вялікім (княжыў у 1392 — 1430 гг.) Вялікае княства Літоўскае і Рускае дасягнула сваёй найвышэйшай магутнасці. Да яго было далучана ўсё Смаленскае княства, устаноўлены пратэктарат над Разанскай, Ноўгарадскай, Пскоўскай землямі, пашыраны і ўмацаваны межы на ўзбярэжжы Чорнага мора. Развіццю адзінай эканамічнай прасторы спрыяла ўнутраная перабудова дзяржавы: праводзілася палітыка адхілення ад улады мясцовых радоў і ўвядзення ваяводстваў і намесніцтваў (Віленскае, Полацкае, Віцебскае, Смаленскае, Менскае, Навагародскае, Мсціслаўскае, Падольскае, Берасцейскае, Валынскае, Браслаўскае, Кіеўскае), што ўмацоўвала цэнтральную ўладу, спрыяла развіццю эканомікі.

У Вялікім княстве паступова развіваліся класічныя еўрапейскія інстытуты дзяржаўнай улады, складалася своеасаблівая форма саслоўна-прадстаўнічай манархіі, шляхецкая дэмакратыя. Заканадаўства было акумулявана ў трох Статутах Вялікага княства Літоўскага (1529, 1566, 1588 гг.), якія абагулілі тагачасны дзяржаўна-прававы ідэі, і некаторыя з іх апырэджвалі свой час. У Статутах былі замацаваны не толькі асновы дзяржаўнасці, але і маёмасныя адносіны —

гаспадарчае права, якое было распрацавана з улікам сусветнага вопыту (перш за ўсё рымскага права) і мясцовых традыцый, звычайнага права. У адрозненне ад Заходняй Еўропы, дзе карысталіся рымскім правам, выкладзеным на незразумелай для многіх лацінскай мове, тэксты Статутаў былі выкладзены на старабеларускай мове, якая была дзяржаўнай у Вялікім княстве Літоўскім.

Перамога над крыжакамі спрыяла развіццю гандлёвых і культурных сувязяў з Еўропай праз Балтыйскае мора, укараненню агульнаеўрапейскіх традыцый у эканоміцы, праве, культуры, адукацыі (магдэбургскае права, цэхі, кнігадрукаванне, нормы канстытуцыйнага права і г.д.). Разам з тым у Вялікім княстве Літоўскім былі створаны значныя культурныя каштоўнасці, якія ўзбагацілі духоўную агульнаеўрапейскую і сусветную спадчыну. Ва ўмовах духоўнага і палітычнага ўзаемадзеяння адбылося станаўленне самабытнай беларускай, украінскай, літоўскай культур.

У канцы XV — пачатку XVI ст. рэзка абвастраліся адносіны паміж Вялікім княствам Літоўскім і Вялікім княствам Маскоўскім, якое канчаткова вызваляецца ад татараў і таксама прэтэндуе на збіранне славянскіх зямель. У 1462 г. Вялікі князь Маскоўскі Іван III ажаніўся з апошняй прадстаўніцай візантыйскага імператарскага дома, назваў сябе царом, пераемнікам Візантыі, узяў яе герб (двухгаловага арла) і абвясціў, што ўсе праваслаўныя землі павінны перайсці пад маскоўскую ўладу.

У ваенных дзеяннях з Вялікім княствам Маскоўскім, якія то сціхалі, то аднаўляліся на працягу XVI ст., Вялікае княства Літоўскае цяпела паражэнні, страчвала землі, яго гаспадарка разбуралася, а людзі знішчаліся. Усё гэта, і асабліва Лівонская вайна 1558 — 1583 гг., у якую было ўцягнута Вялікае княства Літоўскае, прымусіла яго пайсці на цесны саюз з Польшчай. У 1569 г. на сумесным польска-літоўскім сойме ў Любліне была ўтворана федэрацыя — Рэч Паспалітая, а польскі кароль становіўся і вялікім князем літоўскім. За Вялікім княствам захоўваліся правы аўтаноміі ў аб'яднанай дзяржаве (права мець сваю адміністрацыю, казну, армію, карыстацца беларускай мовай як дзяржаўнай, збіраць соймы ў Слоніме). Праўда, Вялікае княства страціла частку сваёй тэрыторыі: па ўніі Украіна адміністрацыйна адыходзіла да Польшчы. З часам страчваецца і самастойнасць, эканамічная моц княства, перш за ўсё за кошт палажэння перыферыі вялікай дзяржавы і арэны ваенных дзеянняў з суседзямі.

Як мы бачым, фарміраванне асаблівасцяў эканамічнага развіцця беларускіх зямель, станаўленне беларускага этнасу адбывалася ў багатых падзеямі гістарычных ўмовах. Развіццё працэсу складання дзяржаўнасці продкаў беларусаў і літоўцаў з'яўлялася вынікам эканамічнага прагрэсу адпаведных тэрыторый. Разам з тым дзяржаўнасць спрыяла далейшаму развіццю эканомікі, пэўным чынам стабілізавала ўнутраныя супярэчнасці, памяншала небяспеку знешніх нападаў. Гэтым і тлумачацца высокі па тым часе ўзровень эканомікі і культуры, які мы бачым на беларускіх землях у перыяд існавання самастойнага Вялікага княства Літоўскага. Геаграфічнае становішча беларускіх зямель у цэнтры, "на скрыжаванні Еўропы", спрыяла іх развіццю ў рэчышчы сусветнага эканамічнага, палітычнага і культурнага працэсу, а беларускі народ становіцца адным з найбольш развітых у Еўропе.

4.2. Сельскагаспадарчая вытворчасць, формы землеўладання і землекарыстання ў другой палове XIII — першай палове XVI ст. Павіннасці і катэгорыі сялян

У XIII — першай палове XVI ст. на тэрыторыі Беларусі працягваецца працэс фарміравання і ўдасканалення феадальных адносін. Пераразмяркоўваецца галоўны сродак вытворчасці — зямля. Змяняюцца формы землеўладання і землекарыстання. Сельскагаспадарчая праца трывала становіцца асновай эканамічнага жыцця, ёю займаецца абсалютная большасць насельніцтва. Галоўнымі заняткамі людзей былі земляробства, жывёлагадоўля, хатняе рамяство, а дапаможнымі — борніцтва, паляванне, рыбалоўства.

Важнейшыя прылады земляробчай працы — драўляная саха і плуг — заставаліся нязменнымі на працягу стагоддзяў. Але з цягам часу ўсё больш і больш аснашчаліся жалезнымі рабочымі часткамі, што значна павялічвала прадукцыйнасць працы. Удасканальвалася і аграцэхніка: двухполле змянялася трохполлем, якое стала пераважаць у XIV ст. У той жа час працягвалі існаваць і старыя прымітыўныя сістэмы земляробства, такія як падсека і пералог.

Асноўнай сельскагаспадарчай культурай на працягу стагоддзяў з'яўлялася жыта, якім засявалася да паловы і больш ворыва. Ураджай збожжа быў сам 3-4, а на ўгноеных палетках — сам 4-5 (гэта азначала, што збіралі ўраджаю ў 3-4 або 4-5 разоў больш, чым сеялі). Як лічаць даследчыкі,

гэта было каля чатырох цэнтнераў з гектара, вагаючыся ў розныя гады ў даволі вялікіх межах.

Шырока былі распаўсюджаны таксама авёс, ячмень, проса, грэчка, лён, каноплі. Сяляне мелі і прысядзібныя агароды, на якіх вырошчвалі ўжо добра вядомыя рэпу, агуркі, моркву, буракі, цыбулю, часнок, бабы, гарох, зеляніну.

Узрастала гаспадарчае значэнне хатняй жывёлы. У якасці цяглавай сілы на захадзе Беларусі больш выкарыстоўвалі валоў, на ўсходзе — коней. Разводзілі таксама дробную жывёлу і птушку: свіней, авечак, коз, гусей, курэй. Жывёлагадоўля давала не толькі мяса і малочныя прадукты, якія ўжываліся ў ежу, але і ўгнаенне, якое павялічвала ўраджайнасць. Значную ролю ў гаспадарчым жыцці па-ранейшаму адыгрывалі паляванне, рыбалоўства, бортніцтва.

У разглядаемы час усё больш узрастае роля рамяства ў грамадскім падзеле працы, аднак сялянская гаспадарка ў пераважнай большасці па-ранейшаму мела натуральны характар. Усё неабходнае для жыцця (прылады працы, посуд, тканіна, адзенне, абутак) выраблялася ў сям'і.

Сялянскі двор меў назву "дым", што азначала звычайную сям'ю, радзей — некалькі сем'яў і іх уласнасць: пабудовы, жывёлу, прылады працы, а таксама зямлю, якою дым карыстаўся на падставе спадчыннага звычайнага права. Дым быў і адной з найдаўнейшых адзінак падаткаабкладання. За выкарыстанне зямельным надзелам дым быў абавязаны выконваць пэўныя павіннасці на карысць уладальніка маёнтка. Надзелы дымаў складаліся стыхійна на працягу доўгага часу, іх велічыня залежала ад колькасці рабочых рук і цяглавай жывёлы. Назва "дым" мела сінонімы: "хлеб" (адзін хлеб ужываюць), "саха" (адной сахой аруць), што сведчыла аб тым, што сям'я (няхай яна і складалася з некалькіх пакаленняў) канчаткова выдзелілася як гаспадарчая адзінка.

З часам сем'і разрасталіся, але не імкнуліся ператварацца ў асобную адзінку падаткаабкладання. Так утвараліся дворышчы з 5-10 і больш сваяцкіх сем'яў, а ў некаторых выпадках да іх далучаліся і прышлыя людзі: прымакі, сябры, дольнікі. Дворышчы карысталіся агульным інвентаром, сумесна вялі гаспадарку і пароўну дзялілі ўраджай, хоць і жылі асобнымі дварамі.

Разрастанне сем'яў, пашырэнне ворыва стваралі ўмовы для індывідуалізацыі вытворчасці ўнутры дворышча. Паступова палёткі і сенажаці дзяліліся паміж дымамі дворышчаў і асноўнай гаспадарчай адзінкай зноў становіўся дым. Індывідуалізацыя сялянскага землекарыстання асабліва

назіраецца ў першай палове XVI ст., што ў сярэдзіне XVI ст. было замацавана аграрнай рэформай Жыгімонта II Аўгуста.

З самых старажытных часоў значную ролю ў сялянскім жыцці адыгрывала абшчына (грамада). Яна арганізоўвала сялянскае землекарыстанне і выплату феадальнай рэнты. Сельская (суседская) абшчына складалася з дымаў ці дворышчаў і звычайна з'яўлялася часткай тэрытарыяльнай (валасной) абшчыны. На агульных сходах абшчыннікаў выбіраліся дзесяцкія, соцкія, старцы (старасты), якія арганізоўвалі абшчыннае жыццё. Не толькі ў XIII — першай палове XVI ст., але і ў значна пазнейшы час (на ўсходзе Беларусі) абшчына захоўвала шмат прыкмет адноснай самастойнасці. Адна з іх — права раскладу павіннасцяў паміж дворышчамі ці дымамі. Адказнасць абшчыны перад феадалам або дзяржавай забяспечвалася кругавой парукай.

У абшчынным карыстанні былі выганы, сенажаці, рыбныя ловы, лясныя уваходы. Абшчына не толькі забяспечвала выкананне феадальных павіннасцяў, але і ў пэўным сэнсе абараняла сялян ад самавольства феадалаў, арганізоўвала іх жыццё, вырашала спрэчныя пытанні копным (абшчынным) судом. Абшчына, якая засталася ў спадчыну ад больш старажытных часоў, паступова страчвала свае функцыі. Феодалы прысвойвалі сабе права распараджэння абшчыннымі землямі, а потым і ўсімі землямі сялян, узурпіравалі іншыя функцыі абшчыны. Гэты працэс быў асабліва характэрны для заходняй часткі Беларусі, аднак ва ўсходняй, як і ў Расіі, землеўладальнікі змаглі прыстасаваць функцыі абшчыны для сваіх патрэб і яна захавалася як элемент феадальнай сістэмы, яе прыкметная асаблівасць.

За карыстанне зямельнымі надзеімі сялян абавязвалі выконваць шматлікія павіннасці, характар і доля якіх змяняліся па меры развіцця феадальных адносін. Найстаражытнейшай формай феадальнай рэнты, якая ўзнікла яшчэ ў час разлажэння першабытнаабшчынных адносін і фарміравання феадальных, была даніна. Даніна жытам, пшаніцай, аўсом, сенам называлася "дзякло", а мясам, яйкамі, прадуктамі бортніцтва і палявання — "мезлева".

Па меры развіцця феадальных адносін у XV — XVI стст. асноўнай формай феадальнай рэнты становіцца паншчына (адпрацовачная рэнта). Для больш эфектыўнага выканання гэтай павіннасці з сярэдзіны XV ст. у Вялікім княстве Літоўскім уводзяцца абмежаванні на права пераходу ад аднаго землеўладальніка да другога, а ў XVI ст. сяляне прыгоняюцца.

Акрамя натуральнага аброку і адпрацовак за карыстанне зямлёй у XV ст. уводзіцца грашовы аброк — чынш. Гэта было сведчаннем і вынікам паступовага развіцця таварна-грашовых адносін, уцягваннем у іх дзяржаўных і феадальных маёнткаў.

У залежнасці ад сутнасці павіннасцяў і ролі ў маёнткавай гаспадарцы сяляне падзяляліся на шэраг катэгорый: цяглых, асадных, агароднікаў і слуг. У крыніцах і літаратуры сустракаюцца і іншыя назвы катэгорый сялян, але гэта ў асноўным мясцовыя варыянты назваў тых жа катэгорый.

Людзі цяглыя асноўную павіннасць — паншчыну — выконвалі на зямлі феадала. Паншчына на працягу аднаго дня ў тыдзень з дыма пачала ўпамінацца толькі ў першай палове XVI ст., калі павіннасці павялічыліся. З пачатку XV ст. да сярэдзіны XVI ст. паншчына з валокі паднялася ад 14 дзён на год да двух дзён на тыдзень — у 7,4 раза. Гэта форма феадальнай павіннасці стала асноўнай у заходняй і цэнтральнай частках Беларусі з другой паловы XVI ст.

Цяглыя сяляне павінны былі прымаць удзел і ў сезонных работах — талоках, гвалтах, — так зваліся сумесныя работы па зборы ўраджаю, на сенажаці, будаўніцтве дарог, замкаў і інш. Цяглыя таксама плацілі натуральны аброк аўсом, сенам, хатняй птушкай і яйкамі, невялікі чынш, неслі фурманкавую (давалі падводы) і вартаўнічую (ахоўвалі маёмасць гаспадара) павіннасці.

Асаднае сялянства паншчыны не выконвала, яго асноўнай павіннасцю быў чынш да 30 літоўскіх грошаў. Асаднікі таксама адпрацоўвалі на працягу года 12 талок і гвалты.

Агароднікамі станавіліся збыднелыя сяляне ці былыя хатнія рабы, ад якіх гаспадар імкнуўся атрымаць большы даход і саджаў на невялікі кавалак зямлі, звычайна ў тры моргі (морг — зямельная мера, прыкладна 0,71 га). Агароднікі павінны былі выконваць паншчыну — адзін дзень у тыдзень, а іх жонкі — шэсць дзён летам.

Сяляне-слугі былі прывілеяванай часткай залежнага сялянскага насельніцтва. Да іх адносіліся воіны, конюхі, лоўчыя, рыбакі, рамеснікі, млынары. Ваенна-дваровыя слугі па сваім становішчы прымыкалі да шляхты, а часам і пераходзілі ў гэтае саслоўе. Аднак шэраг заканадаўчых актаў XVI ст. рэзка адмежаваў сялян-слуг ад шляхты.

Акрамя абавязкаў у адносінах да свайго гаспадара сяляне павінны былі таксама працаваць на карысць дзяржавы: будаваць і рамантаваць замкі, дарогі, масты ("бярэма павозавае", "падарожчына", "згоны"), удзельнічаць у збо-

рах грошай на ваенныя патрэбы і г.д. Трэба заўважыць, што такія абавязкі не былі пастаяннымі і рэгламентаванымі.

Шматлікія падаткі і адпрацоўкі не заўсёды вытрымлівала сялянская гаспадарка. З'яўляліся збыднелыя, дэкліраваныя элементы, якіх называлі кутнікамі, халупнікамі, каморнікамі, людзьмі лёзнымі, гультаямі. Халупнікі мелі хату-халупу, аднак не мелі ворнай зямлі, нярэдка і агарода. Кутнікі і каморнікі жылі ў чужых хатах (здымалі кут ці камору). Ва ўсходніх раёнах яны называліся бабылямі. Усе гэтыя людзі жылі працай па найме ў сёлах і гарадах.

Па ступені феадальнай залежнасці сяляне на працягу доўгага часу падзяляліся на чэлядзь нявольную, непахожых і пахожых людзей.

Спачатку большасць сялян былі пахожымі — гэта значыць маглі пераходзіць ад аднаго феадала да другога, праўда, толькі ўвосень, пасля заканчэння палявых работ, са згоды гаспадара і пасля таго, як будуць выкананы ўсе павіннасці. Звычайна пераход абумоўліваўся і грашовай кампенсацыяй. Магчымасць пераходзіць ад аднаго ўладальніка маёнтка да другога захоўвалася да XVI ст., у якім пахожыя людзі былі практычна замацаваны за зямлёй, сталі прыгоннымі.

Разнавіднасцю пахожых людзей былі закупы і радовічы, якія бралі пазыку (купу) у гаспадара ці заключалі з ім дагавор (рад). Гэтыя людзі страчвалі асабістую волю, калі не выконвалі дагавор ці не выплачвалі пазыку. Яны пераходзілі ў катэгорыю непахожых. Непахожымі становіліся таксама тыя сяляне, якія дзесяць гадоў пражылі на зямлі ўладальніка маёнтка.

Непахожыя людзі жылі на адным месцы і выконвалі павіннасці па спадчыне, таму ў XVI ст. іх сталі называць атчызнымі людзьмі, якім забаранялася права пераходу ад аднаго гаспадара да другога ці на дзяржаўныя землі. Каралася і ўкрывальніцтва ўладальнікамі маёнткаў беглых сялян.

Чэлядзь нявольная знаходзілася ў поўнай уласнасці феадалаў, працавала ў іх маёнтках, але не мела зямельных надзелаў і абслугоўвала дваровую гаспадарку. Гэта катэгорыя мела пачатак ад былога хатняга рабства. Статут 1529 г. абавязваў землеўладальніка карміць сваю чэлядзь, а калі ён у галодны год выганяў чэляднікаў, тыя становіліся вольнымі. Феадал мог прадаць ці закласці сваю чэлядзь. Аднак гэта частка залежнага насельніцтва не была шматлікай і не з'яўлялася асноўнай працоўнай сілай у гаспадарцы.

Такімі былі структура і абавязкі асноўнага вытворчага

класа — сялянства. Кіруючая роля ў грамадстве таго часу належала землеўладальнікам-феадалам.

Вярхоўным уласнікам зямель Вялікага княства Літоўскага лічыўся вялікі князь як кіраўнік дзяржавы. Разам з тым землі падзяляліся на дзяржаўныя і прыватныя. У сваю чаргу дзяржаўныя былі двух катэгорый: воласці і гаспадарскія двары. У валасцях ворныя землі былі ў асабістым карыстанні сялян, а астатнія выкарыстоўваліся калектывна, належалі абшчыне. Воласць звычайна складалі некалькі сёл, яна была адміністрацыйнай адзінкай. У адрозненне ад валасцей гаспадарскія двары належалі непасрэдна князю, кіраваліся яго адміністрацыяй і забяспечвалі княжацкі двор і казну ўсім неабходным.

У канцы XIV ст. дзяржаўныя землі значна павялічыліся за кошт ліквідацыі буйных удзельных княстваў і ўвядзення намесніцтваў. Аднак у XV — XVI стст. вялікія князі раздалі шмат валасных зямель феадалам за службу, а таксама царкве. Калі ў канцы XIV ст. на дзяржаўных землях жыла большая частка насельніцтва, то ў першай чвэрці XVI ст. — толькі 1/3.

Дзяржаўныя землі пераважалі на ўсходзе Вялікага княства, таму што феадалы не вельмі імкнуліся атрымаць там уладанні, нават былі выпадкі просьбаў памяншаць іх на заходніх. Гэта тлумачылася тымі абставінамі, што на ўсходзе дзяржавы вяліся амаль перманентныя войны з Расіяй і гэта не спрыяла павелічэнню прыбыткаў землеўладальнікаў. У гэты ж час на захадзе Беларусі пераважала прыватнае землеўладанне. Феадалы мелі зямлю ў спадчыннай уласнасці ці атрымлівалі яе на час службы.

Рост феадальнага землеўладання ў XV — XVI стст. адбываўся рознымі шляхамі: вялікакняжацкімі падараваннямі, дарэннямі з боку буйных феадалаў васалам ці царкве, купляй-продажам, залогам (заставай) і інш.

Асноўнымі відамі вялікакняжацкіх падараванняў былі: 1) часовае "да волі", "да жывата", "да двух жыватоў" і г.д. (на тэрмін жыцця аднаго ці некалькіх пакаленняў); 2) "на вечнасць" з правам ці без права продажу. Ва ўладанне феадалам даваліся цэлыя воласці, маёнткі, вёскі з насельніцтвам і павіннасцямі, а таксама нават асобныя сем'і ці сяляне. У канцы XV ст. скарачаецца ўдзельная вага часовых падараванняў і павялічваецца колькасць падараванняў "на вечнасць".

Вялікі князь і свецкія феадалы дарылі землі і царкве, перш за ўсё каталіцкай. Так, у 1539 г. Віленскае епіскапства

валодала 29 валасцямі, прычым 20 з іх былі на тэрыторыі Беларусі і складаліся з 2641 дыма. Рабіліся падараванні і праваслаўнай царкве, але яны не ішлі ні ў якое параўнанне з падараваннямі каталіцкай.

Дробныя землеўладальнікі неслі ваенную службу ў вялікага князя ці буйных феадалаў. Яны з цягам часу сталі называцца шляхтай, а буйнейшыя спадчынныя ўладальнікі маёнткаў у XV ст. — панамі. Некаторыя з іх былі князямі — нашчадкамі Рурыкавічаў і Гедымінавічаў, іншыя атрымлівалі зямлю за ваенную ці дзяржаўную службу (князі Друцкія, Лукомскія, Слуцкія, Кобрынскія, паны Гаштольды, Гальшанскія, Радзівілы і інш.).

Буйныя феадалы ў 1528 г. складалі 19 % ад агульнай колькасці землеўладальнікаў, валодалі 46,4 % зямельных угоддзяў. У той час дробныя феадалы, якія валодалі не больш чым 18 валокамі зямлі, складалі ў Беларусі 81 %, мелі 53,6 % зямельнага фонду.

Правы і прывілеі феадалаў паступова заканадаўча афармляліся. У канцы XVI ст. паны і шляхта былі пароўнены ў правах, а ўсё феадальнае саслоўе стала называцца шляхтай. Асноўным яе абавязкам была ваенная ці дзяржаўная служба і ў той жа час ёй забаранялася займацца рамяством і гандлем. Былі пастаўлены надзейныя заслоны для пранікнення ў шляхецкае саслоўе простых людзей. З цягам часу некая частка шляхты бяднела і нават страчвала свае землі, але фармальна працягвала належаць да вышэйшага саслоўя.

Такім чынам, можна адзначыць, што ў XIII — першай палове XVI ст. зямля была асноўным сродкам вытворчасці і багаццем грамадства, і валоданне і распараджэнне ёю вызначала статус чалавека ў ім.

Удасканаленне прылад працы і аграцэхнікі дазволіла пашырыць ворыўныя землі і атрымаць такую колькасць прыбавачнага прадукту, якая забяспечвала існаванне вышэйшага класа, апарату дзяржаўнага кіравання і прымусу, войска, царквы, давала магчымасць развівацца ўсім галінам культуры.

Асноўным вытворцам грамадскага багацця былі сяляне, якія складалі абсалютную большасць насельніцтва. Сяляне выконвалі шматлікія павіннасці на карысць шляхты, царквы і дзяржавы. У азначаны перыяд яны яшчэ захоўвалі некаторыя традыцыі свабодных землеўладальнікаў: спадчыннае карыстанне землёй, якую апрацоўвалі, абшчыну, раўнапраўе ў ёй. Аднак развіццё феадальных адносін суправаджалася ўсё большым адчужэннем сялян ад зямлі як "дадзенай богам",

замацаваннем правоў за вярхушкай грамадства — феодаламі. Паступова змяняецца і характар рэнты за карыстанне зямлёй: з пераважна натуральнай яна становіцца адпрацоўваючай.

Паколькі зямля стала асноўным багаццем, феодалы былі зацікаўлены ва ўмацаванні і пашырэнні дзяржавы. Акрамя таго, моцная дзяржава ўсё больш удасканальвала феадальныя адносіны на карысць землеўладальнікаў, а сяляне ўсё больш пазбаўляліся сваіх правоў, паступова замацоўвалася прыгоннае права.

4.3. Станаўленне фальваркава-паншчынай гаспадаркі. Аграрная рэформа 1557 г. Асноўныя этапы юрыдычнага афармлення прыгоннага права

Рост гарадоў, развіццё рамяства, гандлю, таварна-грашовых адносін выклікалі з канца XV ст. рэзкі ўздым попыту на зерне і іншыя сельскагаспадарчыя прадукты ў Заходняй і Цэнтральнай Еўропе, у тым ліку і ў Вялікім княстве Літоўскім, эканоміка якога развівалася ў рэчышчы еўрапейскага працэсу.

Развіццё таварна-грашовых адносін прымушала ўдасканальваць феадальную сістэму гаспадарання, выкарыстоўваць яе не толькі на задавальненне асабістых патрэб вышэйшага слою грамадства ў прадуктах і некаторых рэчах, але і на павелічэнне даходаў ад гаспадаркі, вытворчасць прадукцыі на продаж.

У XV ст. спачатку спарадычна, а потым масава набываюць значэнне двары з панскай ворнай зямлёй. Яны называліся фальваркамі. Фальварак быў комплексам гаспадарчых і жылых пабудоў, вакол якіх размяшчаліся панскія ворныя землі, агароды, сенажаці і лясы. Тут жа былі майстэрні, кузні, лесапілкі і г.д. Панскую зямлю апрацоўвалі сяляне навакольных вёсак сваім інвентаром і цяглавай сілай.

Упершыню панская гаспадарка — фальварак — з'явілася на Беларусі ў Панямонні і Падзвінні як рэгіёнах сплаўных рэк з развітымі рыначнымі сувязямі. Ужо ў 1450 г. так называлася гаспадарка ў маёнтку Менедыкаўскім Навагародскай зямлі. Фальваркі арыентаваліся на рынак. Вытворчасць у іх была заснавана на працы не чэлядзі нявольнай, а селяніна-паншчынніка.

У сярэдзіне XVI ст. не толькі "збожжавая ліхаманка", але і цяжкі фінансавы стан скарбу Вялікага княства Літоўскага прымусіў шукаць шляхі яго папаўнення. Каб

павысіць даходы з дзяржаўных зямель, вялікі князь Жыгімонт II Аўгуст ажыццяўляе рэформу, якая атрымала назву "валочная памера". Гэта назва паходзіць ад аднаго з асноўных дакументаў аграрнай рэформы — "Уставы на валокі", які датаваны 1 красавіка 1557 г.

Павялічыць даход скарбу дзяржаўных маёнткаў меркавалася шляхам дакладнага ўліку зямель і абкладання сялян павіннасцямі прапарцыянальна занятай зямлі. Пазямельнай мерай, за карыстанне якой выконваліся пэўныя павіннасці, стала валока. Уся зямля ў маёнтку дзялілася на валокі, лепшыя з якіх адводзіліся пад вялікакняжацкія гаспадаркі — фальваркі. Іншыя раздаваліся сялянам у падворнае землекарыстанне.

"Устава на валокі" прадугледжвала суадносіны велічыні фальваркавага і сялянскага ворыва як 1:7. Гэта значыць, апрацоўку адной фальваркавай валокі рабілі сем сялянскіх валок. Сялянская сям'я ў залежнасці ад колькасці ворыва ў той ці іншай мясцовасці, магчымасцяў апрацоўкі (колькасці рабочых рук, цяглавай жывёлы, прылад працы) атрымлівала валоку ці яе частку, з якой выконвала дакладна ўстаноўленыя павіннасці. Надзел прызначаўся ў трох палях, што забяспечвала прымусовы трохпольны севазварот, які спрыяў росту ўраджайнасці. Такім чынам, рэформа ўдасканальвала не толькі арганізацыю феадальнай вытворчасці, але і спрыяла распаўсюджванню перадавой агракультуры.

Валочныя надзелы ў залежнасці ад таго, якія павіннасці патрабаваў выконваць феадал за іх выкарыстанне, падзяляліся на цяглыя (паншчынныя) і асадныя (чыншавыя). Сяляне, якія карысталіся цяглымі надзелямі, і самі зваліся цяглымі, абавязваліся адпрацоўваць паншчыну два дні на тыдзень, выходзіць на гвалты і талокі, а таксама плаціць чынш ад 6 да 21 гроша з валокі, які залежаў ад якасці глебы. Асадныя сяляне, якія карысталіся чыншавымі надзелямі, павінны былі плаціць па 30 грошаў з кожнай валокі, адбываць за год 12 талок або плаціць за іх 12 грошаў, а за гвалты даваць бочку жыта ці 10 грошаў. У цэлым кошт сялянскіх павіннасцяў з валокі сярэдняй якасці глебы складаў значную суму, на якую можна было купіць на рынку 1 вала, 6 баранаў, 1 свінню, 20 курэй і 4 гуся.

Пры правядзенні рэформы не было рэгламентацыі або абмежаванняў у надзяленні сялян зямлёй. Сялянская гаспадарка магла ўзяць валоку ці яе частку, але захоўвалася колькасць павіннасцяў, якія выконваліся з валокі і размяркоўваліся суадносна на адну або некалькі сем'яў.

Сяляне страчвалі правы на зямельныя ўчасткі, якія традыцыйна лічыліся ў іх спадчынным валоданні. Іх палеткі ў большасці становіліся меншымі, чым да рэформы, таму што думы і дворышчы не маглі выканаць усе павіннасці, якія прызначаліся з ранейшых надзелаў. У выніку з'яўляліся пустыя валокі, якія ўтваралі рэзервовы зямельны фонд.

Павелічэнне даходаў скарбу ў выніку правядзення рэформы заахвоціла і прыватных уласнікаў, у першую чаргу буйных. У большасці яны былі дзяржаўнымі дзеячамі, таму ведалі эфектыўнасць рэформы. Радзівілы, Сапегі нават распрацавалі спецыяльныя дакументы, якія рэгламентавалі парадак правядзення рэформы ў іх уладаннях.

У маёнтках сярэдняй і дробнай шляхты рэформа праводзілася больш павольна. Гэтыя землеўласнікі і раней вымушаны былі дакладна ўлічваць зямельныя надзелы і павіннасці, часам і самі працавалі ў гаспадарцы. Да таго ж землеўпарадкаванне (памера) каштавала вельмі дорага.

У прыватных маёнтках, як і ў дзяржаўных, аграрныя пераўтварэнні суправаджаліся пашырэннем панскага ворыва і скарачэннем сялянскіх надзелаў. Тут таксама павялічвалася колькасць цяглых надзелаў, у першую чаргу на захадзе і ў цэнтры Беларусі. Адначасова больш выразным становіцца падзел вёсак на цяглыя і чыншавыя. Аднак у канцы XVI ст. у сувязі з пэўным паніжэннем кошту збожжа, а таксама цяжкасцямі Лівонскай вайны ўзрасла колькасць чыншавых надзелаў, даход з якіх быў больш гарантаваным, чым з фальваркаў.

Трэба адзначыць, што падзел на цяглыя і чыншавыя адбыўся не толькі паміж вёскамі, але і паміж гаспадаркамі ў вёсках, нават і надзелы складаліся з цяглай і чыншавай частак. Асабліва шырока такая практыка ажыццяўлялася ў першай палове XVI ст. Паўсюдна з'явіліся змешаныя надзелы, якія складаліся з некалькіх доляў розных відаў: цяглай, чыншавай, прыёмнай (прымалася на распрацоўку і вызвалялася ад падаткаў ці падаткі змяняліся на пэўны час). Прыёмныя надзелы, або прыёмныя долі надзелаў, пашыраліся ў перыяд войнаў, калі знішчалася насельніцтва, разбураліся гаспадаркі і шляхта імкнулася хоць як-небудзь пратрымацца і не дапусціць запусцення зямель.

Па меры росту насельніцтва адбывалася здрабненне сялянскіх надзелаў з 1 — 1/2 да 1/2 — 1/4 валокі. Гэта было звязана таксама з індывідуалізацыяй сялянскай сям'і і яе павіннасцяў. У канцы XVI — першай палове XVII ст. на захадзе Беларусі сярэдні зямельны надзел складаў 0,71

валокі, тут пераважала паншчыннае вядзенне гаспадаркі, на ўсходзе Беларусі сярэдні надзел быў 0,82 валокі і перавага аздавалася чынш.

Фальварачна-паншчынная сістэма да канца XVI ст. зацвердзілася і ў царкоўных, перш за ўсё каталіцкіх, землеўладаннях. Царква таксама стварала фальваркі і пераводзіла сялян на паншчыну і чынш.

Распаўсюджванне фальварачна-паншчыннай гаспадаркі суправаджалася аслабленнем ролі і нават разбурэннем сялянскай абшчыны, таму што яна стрымлівала імкненне феадалаў павялічыць памеры рэнты, увесці новыя віды павіннасцяў, адасобіць сялянскае землекарыстанне, каб лягчэй было забяспечыць свае інтарэсы. Абшчыну пачалі адлучаць ад раскладу і збору даніны, натуральнага і грашовага аброку. Гэты працэс меў пэўныя вынікі на захадзе і ў цэнтры Беларусі, дзе імкліва ствараліся фальваркі. Аднак на ўсходзе Беларусі абшчына ў той ці іншай форме захоўвалася. Дарэчы, абшчына страхавала сялян ад разарэння шляхам кругавой парукі, што адпавядала і інтарэсам скарбу ці феадала. Абшчына трымала дадатковыя землі, сенажаці, якімі карысталіся ўсе жыхары сяла, збірала чынш, выплату якога гарантавала ў любым выпадку.

Як ужо адзначалася, правядзенне рэформы, яе тэмпы былі розныя ў тых ці іншых рэгіёнах Беларусі. У цэнтры і на захадзе памешчыцкія гаспадаркі былі цесна звязаны з рынкам, яны актыўна выкарыстоўвалі сваё права бяспшліннага гандлю. Рэформа тут была завершана да канца XVI ст. На паўночным усходзе Беларусі, дзе ішла Лівонская вайна (1558 — 1583 гг.) і землі займаліся рускімі войскамі, а таксама на ўсходзе, дзе Вялікае княства межавала з Маскоўскай дзяржавай, вялікі князь і феадалы не маглі ажыццяўляць пераўтварэнні так паслядоўна і актыўна, як на захадзе. Фальваркавая сістэма не стала тут пераважнай. Насельніцтва ў асноўным пераводзілася з даніны на чынш. Валочны надзел на ўсходзе параўнальна шырока зацвердзіўся толькі ў першай палове XVII ст., рэформа зацягнулася больш чым на сто гадоў. Тут пераважаў аднавалочны памер надзела, у той час як на захадзе — паўвалочны.

Галоўнай мэтай аграрнай рэформы сярэдзіны XVI — першай паловы XVII ст. было павышэнне даходнасці феадальнай гаспадаркі. На гэта былі накіраваны ўсе азначаныя мерапрыемствы. Наколькі яны дасягнулі сваёй мэты? На жаль, прамых сведчанняў павелічэння прыбытку феадалаў, а таксама прадукцыйнасці працы вельмі мала. Так, напрык-

лад, у Бабруйскай воласці ў 1566 г. даход складаў 402 капы грошаў, а пасля рэформы ў 1639 г. — 1776 коп грошаў. Даход павялічыўся па масе чыстага серабра на 40 % у асноўным за кошт пераразмеркавання атрыманага прадукту на карысць феодала і часткова за кошт паляпшэння агра-тэхнікі. У 1594 г. слонімска стараста Леў Сапега павялічыў паншчыну, чынш, натуральны аброк на 50 — 80 %. Потым, як вядома, паншчына яшчэ павялічвалася да 3—4 дзён, а ў некаторых маёнтках і да 6 дзён на тыдзень. Будаўніцтва палацаў, замкаў, рост багацця феодалаў былі вынікам рэформы, якая ўдасканальвала арганізацыю працы, але галоўным чынам шляхам узмацнення феадальнага прыгону.

Правядзенне аграрнай рэформы і ўпарадкаванне павіннасцяў суправаджалася замацаваннем сялян за зямлёй, ператварэннем розных іх катэгорый у адзін клас-саслоўе — прыгоннае сялянства. Гэта знайшло адлюстраванне і ў заканадаўстве.

Адным з першых дакументаў, якія сведчылі аб пачатку запрыгоньвання сялян у Вялікім княстве Літоўскім, быў прывілей 1447 г., які пацвярджаў прывілеі, выдадзеныя шляхце ў 1387, 1432, 1434 гг. Прывілей 1447 г., у прыватнасці, пацвердзіў даўняе права феодалаў на вотчынны суд, што ставіла ў значную залежнасць ад яго рашэнняў сялян.

Першы Статут Вялікага княства Літоўскага (1529 г.) — усеагульны звод законаў — адмаўляў сялянам у праве ўласнасці на зямлю. Яны страчвалі права ёю распараджацца без згоды феодала. "Уставай на валокі" (1557 г.) сяляне фактычна замацоўваліся за зямельнымі надзеімі.

Землеўладальнікі былі зацікаўлены ў павелічэнні колькасці сялян, якія пражывалі на іх землях, таму ўчынялі ўзброеныя набегі на суседзяў і захоплівалі сялян, адвозілі іх да сябе, а таксама давалі прытулак беглым сялянам. Каб пакласці гэтаму канец, пад націскам шляхты другі Статут Вялікага княства Літоўскага (1566 г.) уводзіў 10-гадовы тэрмін пошуку беглых ці крадзеных сялян і адміністрацыйныя пакаранні супраць тых, хто іх хаваў. Забаранялася хаваць сялян і ў гарадах.

Трэці Статут Вялікага княства Літоўскага (1588 г.) пadoўжыў тэрмін пошуку беглых сялян да 20 гадоў. Ён пазбаўляў сялян права пераходу і залічваў у стан непахожых людзей тых, хто пражываў на зямлі феодала 10 гадоў. Тэарэтычна селянін мог адкупіцца, заплаціўшы пану 10 коп грошай, а таксама ўсе пазыкі і дапамогі, якія ён атрымаў

ад пана, аднак выплаціць такія грошы было вельмі цяжка: у 80-я гг. XVI ст. 10 коп грошай каштавала палова апрацаванай валокі. Страціўшым права распараджацца сваёй зямлёй і асобай забаранялася арандаваць зямлю, ісці ў наймы. Абмяжоўвалася іх права распараджацца і сваёй маёмасцю. Селянін мог пазычаць грошы ці маёмасць, браць крэдыт пад залог маёмасці (але не пад залог зямлі) без дазволу пана не больш як на 2 капы грошай, даваць паручыцельства не больш чым на 4 капы грошай.

У цэлым у канцы XVI — першай палове XVII ст. у Вялікім княстве Літоўскім канчаткова фактычна і юрыдычна аформілася прыгоннае права. Селянін адчуваўся ад сваёй спрадвечнай маёмасці, быў пазбаўлены права свабодна ёю распараджацца. Селяніну без дазволу пана забаранялася ісці ў наймы. Ён стаў аб'ектам залогу, куплі-продажу як з зямлёй, так і без яе. Федал мог судзіць селяніна. Такім чынам, сяляне — асноўныя вытворцы грамадскага багацця — апынуліся на самай ніжэйшай ступені феадальнага грамадства. Адначасова трэці Статут Вялікага княства Літоўскага пашырыў правы шляхты, незалежна ад яе паходжання і веравызнання, адмежаваў яе ад астатняга грамадства як вышэйшае саслоўе.

Так у другой палове XVI — першай палове XVII ст. на беларускіх землях у цэлым завяршыўся працэс фарміравання і юрыдычнага замацавання рыс феадальнай сістэмы: выключнае права на валоданне зямлёй, асобыя саслоўныя прывілеі і абавязкі шляхты; пазбаўленне сялян правоў на зямлю і замацаванне іх за зямлёй, пазазаканамічнае прымушэнне сялян да працы.

Сістэма пазямельных адносін, якая стыхійна складвалася на працягу стагоддзяў, у ходзе аграрнай рэформы другой паловы XVI — першай паловы XVII ст. была ўпарадкавана. Адзінкай падаткаабкладання стала валока зямлі. Сялянскія сем'і замацоўваліся за валокай ці яе часткай, становіліся як бы дадаткам да яе, часткай уласнасці землеўладальніка.

Удасканаленая арганізацыя гаспадаркі і пазазаканамічнае прымушэнне сялян суправаджаліся павышэннем прадукцыйнасці працы, што для таго часу было сведчаннем прагрэсу. Але паступова з развіццём рамяства і гандлю, таварна-грашовых адносін фарміруюцца новыя асновы грамадства, адначасова вызначаюцца і супярэчнасці іх з асновамі феадальнай сістэмы. Натуральная гаспадарка, уласцівая класічнаму федалізму, адыходзіць у мінулае.

4.4. Развіццё рамяства і гандлю, таварна-грашовых адносін. Беларускія гарады

У нетрах феадальнай сістэмы зараджаліся новыя эканамічныя адносіны. Яны былі звязаны з развіццём рамяства і гандлю. У XIII — першай палове XVII ст. у Вялікім княстве Літоўскім, як і ў цэлым у Еўропе, адбываецца бурнае развіццё рамеснай вытворчасці. Гэтаму спрыяў рост прадукцыйнасці сельскагаспадарчай працы і прыбавачнага прадукту, які дазваляў пракарміць значную частку насельніцтва, не звязаную з сельскагаспадарчай вытворчасцю. Феодалы, а таксама заможныя сяляне імкнуліся купляць добра вырабленыя на высокім узроўні спецыялістамі-рамеснікамі прылады працы, прадметы быту, якія ў сваю чаргу спрыялі павышэнню вытворчасці сельскагаспадарчай працы.

З вёсак рамеснікі перасяляліся бліжэй да замкаў феодалаў, у мястэчкі (невялікія паселішчы гарадскога тыпу) і гарады — цэнтры рамяства і гандлю. Развіццё рамяства ў сваю чаргу спрыяла іх росту і росквіту.

На Беларусі былі шырока распаўсюджаны розныя віды рамёстваў. Найбольш значнай была апрацоўка металаў, у якой развівалася шырокая спецыялізацыя. Да сярэдзіны XVII ст. у металаапрацоўцы выдзелілася не менш 25 прафесій, у тым ліку кавалі, слесары, цапельшчыкі, меднікі, лудзільшчыкі, бляхары і інш. Яны выраблялі шырокі асартымент прылад працы і гаспадарчых прадметаў, сярод якіх былі сашнікі, сярпы, матыкі, косы, абады для колаў, падковы, сякеры, нажы, зубілы, малаткі, долаты, нажніцы, іголки, рыбалоўныя кручкі, замкі, клямкі, завесы і г.д. Асобай прафесіяй быў выраб зброі.

Сыравінай для металаапрацоўкі была перш за ўсё балотная руда, якую здабывалі па ўсёй тэрыторыі Беларусі і выплаўлялі з яе жалеза. Рудні звычайна знаходзіліся ў сельскай мясцовасці, у іх існаваў падзел працы, і яны ўяўлялі сабой пачаткі мануфактуры. Аднак значная частка металаў, і перш за ўсё каштоўных, завозілася на Беларусь з Заходняй Еўропы, часткова з Усходу.

Развівалася ювелірная справа. Ювеліры працавалі перш за ўсё на феодалаў і царкву, рабілі з золата і серабра ўпрыгажэнні, пераплёты царкоўных кніг. Цікава, што ювелірам-гравільшчыкам забаранялася выязджаць з Вялікага княства ў Еўропу.

Шырока была распаўсюджана і апрацоўка дрэва, з якога вырабляліся асноўныя часткі плугоў, сох, лапаты,

вёслы, граблі, а таксама пасуду і іншы інвентар. У дрэва-апрацоўчай вытворчасці было да 27 прафесій. Для тагачасных людзей вырабы з дрэва мелі яшчэ большае значэнне, чым вырабы з металу. З дрэва будавалі жыллё, гаспадарчыя памяшканні, павозкі, караблі. Дрэваматэрыялы і вырабы з дрэва вывозіліся на экспарт.

Набылі вядомасць беларускія ганчары. Яны не толькі захоўвалі мясцовыя традыцыі, але і выкарыстоўвалі дасягненні заходнееўрапейскіх майстроў. Ганчарныя вырабы карысталіся вялікім попытам, прычым цэны на іх былі адносна невялікія (гаршчок каштаваў столькі ж, колькі і насыпанае ў яго зерне). Акрамя пасуды, часта аздобленай злёнай палівай, у XV — XVI стст. значна пашырылася вытворчасць цэгля, чарапіцы, кафлі, што было выклікана павелічэннем будаўніцтва крэпасцяў, замкаў, ратуш, культурных пабудов. Вырабы ганчарства з Беларусі былі канкурэнтаздольнымі на агульнаеўрапейскім рынку.

Развіваліся апрацоўка скур і рамёствы, звязаныя з ёю: гарбарнае, рымарнае, шавецкае, кушнерскае. У цэлым у гарбарнай вытворчасці да сярэдзіны XVII ст. было каля 25 прафесій. Скура і замша карысталіся попытам не толькі на ўнутраным, але і на знешнім рынку, вывозіліся ў Польшчу і Заходнюю Еўропу.

Шырока была распаўсюджана ткацкая справа. Ткацтвам з воўны, льну займаліся не толькі рамеснікі, але і сяляне і гараджане для сваіх патрэб. З мясцовых тканін краўцы шылі адзенне. Шаўцы пад канец XV ст. пачалі вырабляць абутак з цвёрдай падэшвай і абцасам.

Вядомы былі і іншыя рамесныя спецыяльнасці: пілавары, мяснікі, муляры, скрыннікі, рэзнікі і інш. У другой палове XVI ст. большая частка насельніцтва беларускіх гарадоў займалася рамяством, дакументы нагадваюць больш за 100 прафесій і спецыяльнасцяў, што сведчыла ад дыферэнцыяцыі рамяства і росце таварнай вытворчасці. У пачатку XVII ст. колькасць рамесных прафесій і спецыяльнасцяў падвоілася. Асноўнай стала для рамесніка работа не на заказ, а на продаж. З'яўляецца і шмат скупшчыкаў, якія яе арганізуюць.

Для абароны сваіх інтарэсаў рамеснікі, па прыкладу Заходняй Еўропы, з другой паловы XVI ст. аб'ядноўваюцца ў так званыя цэхі. Звычай і рытуалы цэховых арганізацый рамеснікаў (брацтваў) сумяшчалі мясцовыя традыцыі і нормы заходнееўрапейскіх (у асноўным нямецкіх) цэховых рэгламентацый. Цэхі аб'ядноўвалі рамеснікаў аднаго веравызнання. Напрыклад, у цэхавыя ар-

ганізацыі хрысціян забаранялася ўваходзіць яўрэям, якія мелі права ствараць уласныя цэхі.

Цэхі прымалі рамеснікаў адной ці некалькіх сумежных спецыяльнасцяў і абаранялі іх ад канкурэнцыі з боку прышлых сельскіх рамеснікаў, а таксама іншагародніх. Рамеснікаў, якія не ўступілі ці не былі прыняты ў цэх, называлі пакутнікамі, партачамі. Ім забаранялася займацца рамяством. Звычайна гэта катэгорыя рамеснікаў вырабляла рэчы больш нізкай якасці, чым патрабавалася цэхам, прадавала іх больш танна (адсюль і сучаснае значэнне слова "партач").

Іншагароднім рамеснікам і купцам забаранялася прывозіць на рынак горада вырабы, якія прадавалі мясцовыя цэхі. Безумоўна, гэта абмяжоўвала канкурэнцыю і развіццё рыначных адносін. Разам з тым у адрозненне ад Заходняй Еўропы толькі некаторыя цэхавыя статуты на Беларусі абмяжоўвалі колькасць чаляднікаў і вучняў у майстра, устанаўлівалі вызначальную колькасць заказаў і забаранялі працу на скупшчыкаў.

Цэхі складаліся прыкладна з 60 — 70 чалавек. Гэта былі майстры, чаляднікі (падмайстры), вучні. Майстры мелі ва ўласнасці прылады працы і майстэрні, дасканалы валодалі прафесіяй. У якасці падручных у іх працавалі чаляднікі, якія прайшлі курс навучання і не мелі сваіх прылад працы (яны зваліся яшчэ "таварыш", "пахолак"). Вучні майстроў зваліся хлопцамі. Паўнапраўнымі членамі цэхаў былі толькі майстры. З іх на год выбіраўся кіраўнік цэха — стараста, ці цэхмістр. Пры яго выбранні ўлічваліся ўзрост, годнасць і прафесійныя якасці. Вынікі галасавання павінны былі быць аднадушнымі.

Чаляднікам і вучням трэба было бясспрэчна падпарадкоўвацца майстру. Вучні ў доме майстра наогул былі ў якасці прыслугі, бясplatных і бяспраўных работнікаў. За непадпарадкаванне ці ўцёкі яны жорстка караліся. Тэрмін вучнёўства ў розных рамяствах быў ад трох да пяці гадоў, пасля чаго вучань пераводзіўся ў чаляднікі. Потым чаляднік тры — чатыры гады працаваў у майстра, а пасля гэтага яшчэ паўтара — тры гады — у іншых гарадах (гэта называлася вандроўкай). Пасля вяртання з вандроўкі чаляднік з дазволу сходу майстроў рабіў так званую штуку, ці шэдэўр, для дэманстрацыі сваёй кваліфікацыі і толькі пасля такога вытворчага экзамену пераводзіўся ў майстры. З часам у некаторых цэхах экзамен мог замяняцца грашовым узносам.

Жыццё цэхаў праходзіла ў адпаведнасці з трывалымі традыцыямі, якія старанна захоўваліся. Цэхавая скрыня,

у якой знаходзіліся цэхаваы статут, граматы, прывілеі, цэхаваы эмблема, іншы раз сцяг, каса і г.д., абавязкова выстаўлялася на пасяджэннях і сходах членаў цэха 1—2 разы ў месяц. Пры адкрытай скрыні нельга было моцна гаварыць, сварыцца, біцца, садзіцца за стол са зброяй. На сходы забаранялася прыходзіць п'янымі, дрэнна апранутымі, босымі. Тыя, хто парушаў гэтыя і іншыя правілы, караліся штрафамі на карысць цэхаў.

У час ваенных дзеянняў цэхі становіліся баявымі атрадамі, кожнаму з якіх адводзілася вызначанае месца ў абароне горада. У Вільні, напрыклад, цэхі абавязаны былі мець свае сцягі і выходзіць з імі на абарону горада, на сустрэчу вялікага князя, біскупа, ваяводы, а таксама прымаць удзел ва ўрачыстых шэсцях і пахавальных працэсіях.

У разглядаемы перыяд колькасць цэхаў у Мінску павялічылася з 3 да 9, у Слуцку — з 5 да 17, у Магілёве — з 7 да 21, у Брэсце — з 2 да 14.

Развіццё рамёстваў суправаджалася пашырэннем гандлю паміж гарадамі і вёскай, асобнымі землямі, з іншымі краінамі. Гарадскія купцы скупалі ў навакольных вёсках прадукцыю земляробства, промыслаў і прадавалі яе на гарадскіх рынках. З часам яны наладжвалі пастаянны гандаль на лавах у крамах. Ва ўсіх гарадах і мястэчках 1—2 разы ў тыдзень наладжваліся таргі, а ў буйных гарадах яшчэ і ярмаркі (1—3 разы ў год), на якія прыбывалі не толькі мясцовыя, але і замежныя купцы. Вярхоўная ўлада давала гарадам гандлёвыя прывілеі: прыезджым купцам забаранялася весці рознічны продаж тавараў і рабіць закупкі ў навакольных вёсках.

Купцы, як і рамеснікі, у XV — XVI стст. пачалі ствараць свае аб'яднанні — брацтвы ці гільдыі — па тыпу цэхаў. Купецкія супольнасці, як і рамесныя, імкнуліся да манаполіі ў межах свайго горада і яго перыферыі. Члены купецкіх таварыстваў прыносілі прысягу на вернасць гораду і свайму цэху, карысталіся пэўнымі прывілеямі, мелі на ўтрыманні адзін ці некалькі культавых будынкаў.

За тым, як купцы вядуць гандлёвыя справы, наглядалі "інстыгатары", якія разглядалі скаргі на купцоў, правяралі гандлёвыя аперацыі, купецкія і агульнагарадскія вагі, бязмены, якасць тавараў і г.д.

У XVI ст. устанаўліваюцца рэгулярныя гандлёвыя сувязі гарадоў не толькі з вёскамі і мястэчкамі, але і паміж сабой. Гандлёвая дзейнасць садзейнічала будаўніцтву дарог-гасцінцаў, у прыватнасці былі звязаны Полацк, Сма-

ленск і Віцебск. Праз усю Беларусь з усходу на захад праходзіў гасцінец з Оршы праз Мінск, Слонім, Брэст. Ажыўленымі былі дарогі, якія звязвалі Пінск з Мозырам, Кобрынам, Клецкам, Слуцкам, Брэстам. Такім чынам, не толькі прыродныя шляхі — рэкі, але і пабудаваныя — гасцінцы спрыялі развіццю гандлю і ў цэлым таварна-гравяшавых адносін.

Разам з тым, нягледзячы на зараджэнне спецыялізацыі раёнаў (напрыклад, вялікай папулярнасцю карысталіся вырабы магілёўскіх скарнякоў, слупкіх металістаў, гродзенскіх мылавараў), на тэрыторыі Беларусі ў разглядаемы перыяд яшчэ поўнасцю не склаўся ўнутраны рынак. Развіццё гандлёвых сувязяў стрымлівала феадальная адасобленасць, нестабільнасць унутры- і знешнепалітычнай абстаноўкі.

Тым не менш гандаль развіваўся, у тым ліку і пасрэдніцкі. Асноўнымі экспартнымі прадуктамі былі збожжа, сала, воск, лес, скуры, смала, дзёгаць, лён, хмель, попел (для выпрацоўкі скур), пянька, а таксама арыгінальныя рамесныя вырабы. Гандлем збожжам, лесам часта займаліся самі феодальныя, актыўна ўводзячы фальваркавую сістэму і атрымліваючы ў вялікага князя вызваленне ад мыты.

Некаторыя тавары, напрыклад воск і футры, былі як мясцовымі, так і прывезенымі з Расіі, якія потым перапрадаваліся рыжскім купцам і вывозіліся імі ў краіны Еўропы. Напрыклад, у 1506 г. праз Полацк было перавезена за мяжу больш за 200 тыс. кг як мясцовага, так і прывазнога воску. Сюды ж партыямі, якія перапрадаваліся не менш чым па 250 штук, ноўгарадскія купцы прывозілі футры гарнастаеў, сабалёў, норак, куніц, лісіц, вавёрак.

Купцы беларускіх гарадоў самастойна выходзілі на знешні рынак. Яны гандлявалі з польскімі, чэшскімі, германскімі гарадамі, ездзілі ў Валахію і Венгрыю. Некаторыя купцы дабіраліся нават да Візантыі, гарадоў Усходу.

З Заходняй Еўропы ў Беларусь увозіліся жалеза, медзь, волава, свінец, а таксама вырабы з металу. Вялікім попытам не толькі ў Вялікім княстве Літоўскім, але і ў Расіі, куды беларускія купцы вазілі тавары, карысталіся фламандскія, нямецкія, англійскія сукны; галандскае і вестфальскае палатно, прыправы з Усходу, а таксама заморскае віно. Увозілася ў Беларусь і соль. Зразумела, што замежныя тавары каштавалі вельмі дорага і карыстацца імі маглі толькі багатыя феодальныя ці гарадскія вярхушка.

Нягледзячы на перманентныя войны і перыядычныя абстраэнні адносін з суседзямі, гандаль амаль не перапыняўся. Праз Полацк, буйнейшы гандлёвы цэнтр Еўропы, ішоў гандаль з Рыгай, буйнейшымі расійскімі гарадамі Ноўгарадам, Псковам, Масквой. Брэст гандляваў з Варшавай, Торунем, Гданьскам, Познанню, Аўгсбургам, Люблінам, Кракавам, Львовам. Гродзенскія купцы падтрымлівалі пастаянныя сувязі з Польшчай. Асаблівае гандлёвае значэнне стаў набываць у XV ст. Мінск, які знаходзіўся на скрыжаванні беларускіх зямель.

Аддзяленне рамяства ад сельскай гаспадаркі, узростанне ролі гандлю выклікалі развіццё грашовага абарачэння, якое ўсё больш выцясняла натуральны абмен. У пачатку датаванага перыяду ў якасці эквіваленту яшчэ нярэдка выкарыстоўваліся каштоўныя футры (адсюль і назва грошай — куны — гэта значыць футры куніц). Буйныя партыі тавару аплачваліся таксама прадаўгаватымі сярэбранымі зліткамі — грыўнамі — масай 100, 160, 200 г.

Найбольш развітай у Вялікім княстве Літоўскім была віцебская грашовая сістэма. Яе першыя грашовыя адзінкі мелі агульнаўсходнеславянскія назвы: нагата і грыўна (у 90-я гг. XIII ст. — ізгой). У пачатку XIV ст. у гэтую сістэму ўвайшлі пражскія грошы. Магчыма, на рубяжы XIII — XIV стст. з'явілася новая грашовая адзінка — рубель — масай каля 189 г. У 1338 — 1341 гг. полацка-віцебская грашовая сістэма мела наступны выгляд: ізгой (літоўская грыўна) = 30 пражскім грошам (па 3,6 г) = 180 заўшням (па 0,6 г) = 300 далгеям (па 0,36 — 0,42 г) = 108,0 г. Рубель = 105 нагатам (па 1,8 г) = 52,5 грошам = 315 заўшням = 525 далгеям = 189,0 г.

З цэнтралізацыяй вялікакняжацкай улады і развіццём гандлю ў канцы XIV — XV ст. у Вялікім княстве Літоўскім і на тэрыторыі Беларусі ўстанаўліваецца адзіная агульнадзяржаўная грашова-вагавая сістэма. Найбольшы ўклад ў яе фарміраванне ўносіць менавіта полацка-віцебская сістэма. У канцы XV ст. агульнадзяржаўная грашовая сістэма набывае такі від: рубель = 100 пражскім грошам = 1000 пенязям = 179,8 — 180,0 г. Магчыма, у сярэдзіне стагоддзя з абароту выпалі рубель-злітак і пенязь (яны заставаліся ў асноўным як лічбавыя адзінкі). Такія суадносіны захоўваліся прыкладна да сярэдзіны XVI ст. Каля 1492 г. у Вільні пачаў працаваць дзяржаўны манетны двор, дзе друкаваліся паўгрошы, а пазней дынарыі.

З эканамічным узмацненнем дзяржавы, калі яна пачала гарантаваць кошт сваіх грошай, уводзіцца лічбавая грашо-

100

вая сістэма: не па масе манеты, а па намінале, нярэдка па прымусовым курсе (калі каштоўнасць самой манеты не адпавядала яе наміналу). Гэта адбываецца прыкладна з пачатку XVI ст. Адначасова на працягу ўсяго разглядаемага перыяду на Беларусі, як і ў цэлым у Вялікім княстве Літоўскім, мелі хаджэнне не замежныя манеты.

Такім чынам, грашовае абарачэнне на тэрыторыі Беларусі ў разглядаемы час прайшло два перыяды:

- 1) рэгіянальных грашова-вагавых сістэм;
- 2) агульнадзяржаўнай грашовай сістэмы, якая спрыяла далейшаму развіццю таварна-грашовых адносін.

Паступова фарміруецца і крэдытная сістэма, калі купец атрымлівае пазыку ў больш багатага кампаньёна ці феодала для правядзення той або іншай гандлёвай аперацыі. Крэдытарамі становіліся таксама ліхвяры, якія давалі пазыкі пад заклад і вельмі вялікі працэнт — 20—25 %. Ліхвярствам займаліся разбагацеўшыя гараджане, а таксама буйныя феодалы і манастыры.

Гарады Беларусі ў гэты час становіліся месцамі фарміравання новых эканамічных адносін, цэнтрам культуры.

У XIV ст. на тэрыторыі Беларусі было больш за 40 гарадоў. У сярэдзіне XV ст. з пералічаных у прывілеі 15 найбольш буйных гарадоў Вялікага княства Літоўскага сем знаходзіліся на тэрыторыі Беларусі: Полацк, Віцебск, Слуцк, Мінск, Брэст, Гродна, Навагародак. Сюды трэба дадаць і Вільню як цэнтр фарміравання беларускай культуры і народнасці.

У XV ст. многія крэпасці, замкі і гаспадарчыя двары таксама набываюць рысы рамесных і гандлёвых цэнтраў (Койданава, Мір, Любча, Валожын і інш.) — узнікаюць так званыя мястэчкі. Мястэчкі ўзніклі і на тэрыторыях ранейшых вёсак (Санькава, Магільнае, Мікалаеўшчына), на важных сушапутных ці рачных гандлёвых шляхах (Новы Свержан, Стоўбцы, Ярэмічы). У XVI ст. на тэрыторыі Беларусі ўжо было больш за 20 мястэчак.

У цэлым да сярэдзіны XVII ст. у Вялікім княстве Літоўскім налічвалася 757 гарадоў і мястэчак, з іх 467 былі на тэрыторыі Беларусі. Большасць гарадоў і каля палавіны мястэчак належалі вялікаму князю літоўскаму. Астатнія былі прыватнаўласніцкімі. Прыватнаўласніцкай магла быць і частка горада, якая падпарадкоўвалася не гарадскім уладам, а асобным свецкім ці духоўным феодалам, карысталася пэўнымі прывілеямі і выконвала абавязкі ў ад-

носінах да свайго гаспадара. Гэта частка горада называлася "юрыдыка".

Асноўнае насельніцтва гарадоў складалі беларусы — 80 %. У іх таксама пражывалі літоўцы, палякі, немцы. У XIV — XV стст. на Беларусі пасяляюцца яўрэі і татары. Нягледзячы на тое, што гарады і мястэчкі былі цэнтрамі рамяства і гандлю, да паловы іх насельніцтва займалася сельскай гаспадаркай ці промысламі (рыбнай лоўляй, паляваннем, бортніцтвам, пушным промыслам).

Гараджане абавязваліся выконваць розныя павіннасці на карысць дзяржавы або феодала: плаціць грашовыя податкі, выконваць будаўнічыя і гаспадарчыя работы, пастаўляць падводы (фурманкі) і г.д. Паступова натуральныя павіннасці замяняліся грашовымі. Полацк, напрыклад, у канцы XV ст. плаціў 400, а Мінск — 60 кап грошай у скарб. Рамеснікі прыватнаўласніцкіх гарадоў частку прадукцыі, акрамя грашовых выплат, аддавалі феодалу.

Імкнучыся пазбавіцца ад феадальнай залежнасці, жыхары гарадоў змагаліся за магдэбургскае права — права на самакіраванне, якое атрымала назву нямецкага горада Магдэбург — першага ў XIII ст. горада, які набыў яго. Яно адпавядала старажытным традыцыям самакіравання, якія існавалі, напрыклад, у Полацку, Віцебску і іншых старажытных гарадах. Адбывалася як бы развіццё і спалучэнне даўніх традыцый самакіравання з нормамі магдэбургскага права.

Першым на тэрыторыі Беларусі магдэбургскае права атрымаў Брэст у 1390 г., потым Гродна — у 1391, Слуцк — у 1441, Полацк — у 1498, Мінск — у 1499, Віцебск — у 1597 і г.д. — усяго больш за 40 гарадоў і мястэчак. Да другой паловы XVI ст. магдэбургскае права атрымалі амаль што ўсе больш ці менш значныя гарады Беларусі, таму што Вялікае княства Літоўскае пастаянна падвяргалася нападам з усіх бакоў і дзяржава была зацікаўлена ў пераўтварэнні гарадоў у фарпосты сваёй абароны. Атрымліваючы магдэбургскае права, гараджане ў выпадку вайны выходзілі абараняць не толькі дзяржаву, але і сваю "гарадскую незалежнасць", свае вольнасці. Зазначым, што гарадское саслоўе Расіі ніколі не мела правоў на самакіраванне па тыпу магдэбургскага.

Па магдэбургскім праве замест шматлікіх натуральных павіннасцяў гараджане плацілі адзіны вялікі грашовы падатак. Яны вызваліліся ад суда і ўлады вялікакняжацкіх (каралеўскіх) чыноўнікаў або феодалаў. Гэта ў значнай

меры агароджвала ад самавольства маёмасць і эканамічную дзейнасць гараджан.

Гарадскія ўлады фарміраваліся на падставах самакіравання, якое, аднак, было абмежавана прызначэннем войта — галавы самакіравання з шляхты або заможных мяшчан.

Выбраным органам самакіравання была рада, ці магістрат, які збіраў падаткі, выконваў судовыя функцыі, кіраваў грамадскімі работамі, наглядаў за гандлем, прымаў у гарадскую абшчыну новых мяшчан і г.д. Членамі рады маглі быць толькі законнанароджаныя, стала пражываючыя ў горадзе заможныя мяшчане. Не выбіраліся ў раду чужаземцы, нехрысціяне, ліхвяры, беднякі, калекі. Здаралася, што побач з ратушай (памяшканне, дзе праводзіліся пасяджэнні рады) стыхійна адбываўся і агульны сход гараджан, які нагадваў ранейшае веча. Устанаўленне самакіравання, нягледзячы на яго абмежаванні, паляпшала ўмовы рамеснай і гандлёвай дзейнасці, аслабляла феадальную залежнасць гараджан, якія былі асабіста свабоднымі.

Такім чынам, у XIII — першай палове XVIII ст. феадальная сістэма грамадскіх адносін на Беларусі канчаткова замацоўваецца ў заканадаўчых актах. Галоўным сродкам вытворчасці і крыніцай грамадскага багацця становіцца зямля, галоўным вытворцам матэрыяльных благ — замацаваны за ёю селянін. Уся сістэма прыводзіцца ў дзеянне структурнай феадальнай падпарадкаванасцю на чале з правіцелем — вялікім князем, улада якога абмяжоўваецца прадстаўнічым сходам феадалаў (паны-рада, потым больш шырокі шляхецкі сойм).

У той жа час у нетрах феадальнага грамадства фарміруюцца пачаткі новых формаў грамадскіх адносін — таварна-грашовыя адносіны, паступова зараджаюцца элементы рынку. Перадумовамі новых працэсаў сталі аддзяленне рамяства ад сельскай гаспадаркі, гандлю ад рамяства. Цэнтрамі рамяства і гандлю сталі гарады і мястэчкі. Гарады сталі таксама і цэнтрам культуры, якія аб'ядноўвалі беларускі народ, спрыялі росту яго самасвядомасці, былі цэнтрамі свабодамыслення, дэмакратычных традыцый. Арганізацыя жыцця гарадоў у цэлым не выходзіла за межы феадальнай падпарадкаванасці, аднак роля гарадоў у развіцці прылад працы, гандлю і абмену прадукцыяй была рэвалюцыйнай. Усё гэта паступова рыхтавала падставы для складвання новых эканамічных адносін.

ЭКАНАМІЧНАЕ СТАНОВІШЧА БЕЛАРУСІ Ў ЧАСЫ ПОЗНЯГА ФЕАДАЛІЗМУ (другая палова XVII — XVIII ст.)

5.1. Эканамічны заняпад Беларусі ў другой палове XVII — першай палове XVIII ст.

Другая палова XVII — першая палова XVIII ст. характарызуецца глыбокім эканамічным заняпадам і марудным ўзнаўленнем сельскай і гарадской гаспадаркі Беларусі.

Важнейшымі прычынамі гаспадарчага заняпаду беларускіх зямель былі наступныя.

1. Шматлікія войны (антыфеадальная вайна, 1648 — 1654; вайна Расіі з Рэччу Паспалітай, 1654 — 1667; польска-шведская, 1655 — 1660; і Паўночная вайна, 1700 — 1721), якія з велізарнай разбуральнай сілай пракаціліся па беларускай зямлі.

У выніку ваенных дзеянняў многія вёскі і гарады Беларусі былі разрабаваны і спалены, частка насельніцтва памёрла ад голаду і эпідэмій. Значная колькасць насельніцтва, у асноўным сялянства, была захоплена ў палон і вывезена ў Рускую дзяржаву.

Вось як характарызуецца гаспадарчае становішча Беларусі ў дакументах таго часу (1661 г.): Гродзенскі павет "ператвораны ў руіны і пераважная частка яго спалена", Браслаўскі "ўшчэнт разбураны", Слонімскі "амаль датла спалены і аграблены", Аршанскі "ўшчэнт разбураны і спалены", ваяводства Брэсцкае ў "большай сваёй частцы ператворана ў папялішча і поўнасцю разбурана".

Кароткі перыяд гаспадарчага ўзнаўлення Беларусі пасля заключэння ў 1667 г. Андрусаўскага перамір'я паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай быў перарваны Паўночнай вайной. У пачатку XVIII ст. пуставаў 41 % валок у Берасцейскай, 71,5 % у Гарадзенскай эканоміях.

2. Рэзкае скарачэнне колькасці насельніцтва ў выніку войнаў і выкліканыя імі неўраджаі, эпідэміі, хваробы. Бадай, ніводны народ Еўропы не перажываў такога дэмаграфічнага рэгрэсу, як беларусы: з 2,9 млн даваеннага насельніцтва ўцалела толькі каля 1 млн 400 тыс. Ва ўсходніх і паўночных паветах Беларусі не засталася і трэці насельніцтва. Да 1700 г. колькасць насельніцтва ўзрасла да 2,2 млн, але пасля Паўночнай вайны зноў зменшылася да

1,5 млн чалавек. Чалавечыя страты былі такімі вялікімі, што трэба было 125 гадоў, каб насельніцтва Беларусі дасягнула ўзроўню сярэдзіны XVII ст.

3. Значнае змяншэнне колькасці ворыўных зямель 3-га таго, што мноства людзей загінула ў гады ваеннага ліхалецця і не было каму апрацоўваць палі. Да таго ж катастрофічна зменшылася колькасць цяглавай жывёлы. Сярэдняя забяспечанасць ёй дзяржаўных сялян у разглядаемы час склала ўсяго 0,8 запрэжкі на гаспадарку, што таксама стрымлівала пашырэнне зямельных надзелаў сялян. Паказальным з'яўляецца становішча ў Крычаўскім старостве, дзе ў 1712 г. пуставала 204 з 279 ворыўных валок. Увогуле плошчы Беларусі скараціліся больш чым на палову.

4. Узмацненне феадальнай эксплуатацыі сялянства, якое на карысць памешчыка выконвала павіннасці: адпрацаваную, грашовую і натуральную. У цяглых сялян у асноўным на захадзе і ў цэнтры Беларусі пераважала адпрацаваная, у чыншавых (больш на ўсходзе) — грашовая.

Да сярэдзіны XVIII ст. першае месца сярод сялянскіх павіннасцяў займала паншчына (да 8—12 і нават 16 дзён з цяглай валокі ў тыдзень). Акрамя таго, сяляне павінны былі выконваць фурманкавую павіннасць, вяртаваць маёнтак, рамантаваць дарогі і масты, удзельнічаць у гвалтах, талоках, працаваць на панскіх агародах. Захоўваліся натуральныя даніны і грашовы чынш. Акрамя павіннасцяў на селяніна клаліся яшчэ і дзяржаўныя падаткі.

Асабліва цяжкае становішча было ў тых сялян, што працавалі на землях феадалаў-арандатараў. Арандатар, які імкнуўся за час свайго ўладання атрымаць ад маёнткаў найбольшы даход, нярэдка павялічваў павіннасці звыш усякіх нормаў. Так, у 1740 г. у скарзе селяніна вёскі Падбожжа, пададзенай князю Сапегу, адзначалася, што дзяржаўца не даў яму "і кавалка поля абараніць". Селянін скардзіўся, што прыходзіцца ўвесь час працаваць на панскім двары, таму ён "запусціў" сваю гаспадарку". (Голубеў В. Ф. Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі XVI—XVIII стст. Мн., 1992. С. 108.)

5. Няўстойлівыя палітычныя абставіны, барацьба магнатаў паміж сабой за ўладу. Так, у другой палове XVII ст. найбольшага палітычнага ўплыву дабілася сямейства Пацаў, у канцы стагоддзя — Сапегі. У 1669 г. большая частка беларускай і літоўскай шляхты пад кіраўніцтвам князёў Агінскіх і Вішнявецкіх выступіла супраць усеўладальнасці Сапег. Гэта барацьба прыняла характар грамадзянскай

вайны, у якой князі Сапегі пацярпелі паражэнне. Феадальная анархія нанесла вялікія страты эканоміцы Беларусі.

У такіх вельмі цяжкіх і складаных умовах пачалося аднаўленне эканомікі Беларусі і ў першую чаргу яе рашаючай галіны — сельскай гаспадаркі. Узначальвалі гэты працэс феадальныя ўласнікі — шляхта, магнаты, кароль і царква, у руках якіх знаходзілася галоўнае багацце — зямля і прыгоннае сялянства.

Дробная шляхта гаспадарыла на невялікіх участках зямлі і валодала нязначнай колькасцю сялян. Маёнтак сярэдняга шляхціца складалі некалькі вёсак. Буйнымі землеўладальнікамі былі магнаты, уласнікі вялікіх зямельных латыфундый, у склад якіх уваходзілі некалькі дзесяткаў ці нават соцень вёсак. У канцы XVIII ст. 16 магнацкім сем'ям (Радзівілам, Сапегам, Агінскім, Чартарыйскім і інш.) належала на Беларусі 30 % усіх сялян.

Феадальнай знанці належалі таксама і гарадскія пасяленні. У пачатку 70-х гг. XVIII ст. на захадзе і ў цэнтры Беларусі ў прыватнай уласнасці знаходзіліся 58 гарадоў і мястэчак. Напрыклад, Радзівілы валодалі Слуцкам, Нясвіжам, Копылем, Грэскам, Цімкавічамі, Смаргонню.

Буйнейшым феадальным уласнікам быў кароль Рэчы Паспалітай. Маёнткі, якімі ён распараджаўся, называліся каралеўскімі эканоміямі. Самымі вялікімі каралеўскімі ўладаннямі на ўсходзе Беларусі была Магілёўская эканомія, якая ў пачатку XVII ст. налічвала толькі ворнай землі 126 тыс. га. Вялікія землеўладанні належалі каталіцкай і ўніяцкай царквам. У ходзе аднаўлення сельскай гаспадаркі феадальная знанць выкарыстоўвала ў асноўным два метады: перавод сялян на грашовы аброк — чынш і пашырэнне фальварка.

Грашовая рэнта ўжывалася часцей там, дзе разбурэнне было асабліва вялікім і востра не хапала рабочых рук. У гэтых маёнтках памешчыкі вымушаны былі адмаўляцца ад самастойнага вядзення гаспадаркі, перадавалі часова зямлю сваіх фальваркаў сялянам і пераводзілі іх з паншчыны на чынш. Чыншавыя стаўкі былі неаднолькавымі ў розных уладаннях. Але паўсюдна яны былі досыць высокімі — 30—60 злотых з валокі (за 2 злотых можна было купіць барана). Аднак большасць землеўладальнікаў старалася захаваць свае фальваркі.

Развіццё фальварачных запашак практыкавалася звычайна там, дзе насельніцтва, якое хоць і рэзка памяншалася, але ў масе сваёй засталася на месцы, і дзе памешчык

меў сродкі для вядзення сваёй гаспадаркі ў фальварку. Па-ранейшаму сеялі азімае жыта (яно займала да 50 % усёй плошчы пасеваў), авёс, ячмень, грэчку, а на поўдні Беларусі — проса. Лён і каноплі займалі нязначнае месца ў панскіх пасевах. З-за недахопу рабочых рук і невялікай колькасці жывёлы зямля дрэнна апрацоўвалася і ўгнойвалася, таму сярэдняя ўраджайнасць асноўных культур у фальварках знізілася і складала сам 2-3.

У 30—40-я гг. XVIII ст. фальварачныя гаспадаркі прыкметна эканамічна ўзмацніліся галоўным чынам на захадзе і ў цэнтральнай частцы Беларусі. У Кобрынскай эканоміі, напрыклад, у 1742 г. у параўнанні з 1724 г. панскія пасевы падвоіліся. У магнацкіх уладаннях Чарнаўцы (Брэсцкае ваяводства) і Цімкавічы (Наваградскае ваяводства) з канца XVII — сярэдзіны XVIII ст. пасевы павялічыліся ў 1,5 раза.

Для аднаўлення фальваркаў патрэбны былі грашовыя сродкі, якіх у памешчыкаў пастаянна не хапала. Таму з другой паловы XVII ст. стала шырока практыкавацца перадача маёнтка ў арэнду або зalog. Арандатарамі былі шляхціцы, а часам і купцы.

Хоць і марудна, але паступова ўзнаўлялася і сялянская гаспадарка. Сяляне пашыралі яе шляхам запашкі пуставаўшаў зямлі. У аднаўленчы перыяд дзяржаўная ўлада, каб хутчэй узняць пустоты, уводзіла розныя льготы для сялян, якія бралі для апрацоўкі дадатковы надзел. Такая палітыка станоўча ўплывала на стан сялянскай гаспадаркі і садзейнічала эканамічнаму ўздыму краіны ў цэлым.

Сялянскія надзелы дзяліліся на цяглавыя, за якія ў асноўным выконвалася паншчына, і чыншавыя, за якія галоўным чынам сяляне плацілі грашовы аброк. Аднак у цэлым па Беларусі ў большасці былі цяглавыя сялянскія гаспадаркі. У сувязі з гаспадарчым разбурэннем павялічылася колькасць сялян, не меўшых амаль ніякіх сродкаў вытворчасці.

Войны сярэдзіны XVII ст. і Паўночная вайна нанеслі гарадам і мястэчкам Беларусі яшчэ большую страту, чым сельскай мясцовасці. Была разбурана большасць гарадоў, а некаторыя цалкам разграблены і спалены. Развал быў такі жудасны, што нават улады Рэчы Паспалітай вымушаны былі спецыяльнымі пастановамі ў другой палове XVII ст. вызваліць ад уплаты дзяржаўных падаткаў на некалькі гадоў Магілёў, Ашмяны, Оршу, Брэст, Гродна, Віцебск, Полацк і некаторыя іншыя гарады.

У сувязі з эканамічным заняпадам гарадоў і скарачэннем

унутранага рынку было падарвана развіццё рамяства. Значная частка гарадскіх рамеснікаў была вымушана перасяляцца ў вёску або заняцца сельскай гаспадаркай у горадзе, таму што не было заказаў пакупнікоў. Колькасць рамеснікаў у гарадах Беларусі рэзка зменшылася. У Гродне, напрыклад, у 1650 г. было 130 рамеснікаў, а ў 1680 г. засталася толькі 12.

З аднаўленнем прадукцыйных сіл у вёсцы паступова пачынае адраджацца гаспадарка гарадскіх паселішчаў. Хутчэй, чым іншыя, адбудоўваюцца Мінск, Магілёў, Віцебск, Нясвіж, Навагарадок, расце рамесная вытворчасць. У Віцебску ў першай палове XVIII ст. прыкметна ўзраслі гарбарная вытворчасць, а таксама апрацоўка мінеральнай сыравіны і дрэва. Вялікім попытам карысталіся магілёўскія пальчаткі і мыла, слущкія пярсцёнкі, вырабы мінскіх рымароў.

Але эканамічнае ажыўленне гарадоў і мястэчак ішло вельмі марудна. Большасць з іх амаль да сярэдзіны XVIII ст. усё яшчэ заставалася ў глыбокім заняпадзе.

Агульнае эканамічнае разарэнне беларускіх зямель у сярэдзіне XVII ст. прывяло да зніжэння ўнутранага і знешняга гандлю. Гэтаму садзейнічалі збыдненне асноўнай масы насельніцтва, вузкасць унутранага рынку, а таксама ўсякія абмежаванні на гандаль сялянства. І толькі ў сярэдзіне XVIII ст. гандаль у гарадах некалькі ажывіўся. Беларусь вывозіла ў асноўным вырабы сельскай гаспадаркі і лясных промыслаў. Прывозілі з Расіі тканіны, палотны, жалеза і вырабы з яго, медзь, розныя галантарэйныя вырабы. Пашырыліся сувязі з Прыбалтыкай.

Такім чынам, сярэдзіна XVII — першая палова XVIII ст. — гэта перыяд развалу ўсяго гаспадарчага жыцця Беларусі і пачатак аднаўлення яе эканомікі. Упартай і цяжкай працай сялян, рамеснікаў, гараджан з другой чвэрці XVIII ст. пачынаецца ўзнаўленне сельскай гаспадаркі, рамяства і гандлю, адбудоўваюцца гарады і мястэчкі. Аднак разарэнне было настолькі страшэнным, што ў цэлым гаспадарка беларускіх зямель нават да сярэдзіны XVIII ст. не была адноўлена, не дасягнула яшчэ ўзроўню сярэдзіны XVII ст.

5.2. Эканамічны ўздым на Беларусі ў другой палове XVIII ст.

У другой палове XVIII ст. адбылося значнае ажыўленне ва ўсіх сферах эканомікі Беларусі. Што ж садзейнічала агульнаму гаспадарчаму ўздыму беларускіх зямель?

Па-першае, хуткі рост насельніцтва. Калі ў 1717 г. у Беларусі жыло каля 1,5 млн чалавек, то ў 1791 — звыш 3,6 млн. Да канца XVIII ст. насельніцтва беларускай вёскі ўжо перавысіла ўзровень 1648 г., а гарадскія жыхары склалі каля 11 % ад усяго насельніцтва. На аснове колькаснага росту працоўнага людзю павялічылася вытворчасць сельскай гаспадаркі і прамысловасці.

Па-другое, узростанне попыту на сельскагаспадарчыя прадукты як у самой Беларусі, так і за яе межамі. Аб'ём унутранага рынку на прадукцыю сяла павялічваўся галоўным чынам таму, што ўзрасло насельніцтва гарадоў і пашырыліся таварна-грашовыя адносіны. Знешні гандаль значна ажывіўся з прычыны рэзкага павышэння цэн на збожжа на замежным рынку ў другой палове XVIII ст. у Гданьску і ў Круляўцы, праз які ішоў асноўны паток збожжа з Рэчы Паспалітай за мяжу, з 1750 па 1795 г. цэны на жыта павялічыліся ў 4,5—5, пшаніцу — у 3—4, а на авёс і ячмень — у 2—2,5 раза. Таму феодалы пашыралі ўласнае заворванне, пасевы збожжавых культур. Так, у фальварках Гродзенскай эканоміі з 1769 па 1777 г. пасевы жыта павялічыліся ў 1,2, пшаніцы — у 1,7, ячменю — у 1,6 раза.

Па-трэцяе, прыкметныя ўнутрыпалітычныя змяненні ў Рэчы Паспалітай. Пад уплывам мацнеючых таварна-грашовых адносін у той часткі пануючага класа, якая займалася прадпрымальніцтвам і рацыяналізацыяй гаспадаркі, павялічвалася зацікаўленасць у бесперашкодным развіцці рынку, паляпшэнні агульных умоў развіцця эканомікі краіны. Яны імкнуліся да пэўнага ўрэгулявання ўнутры-дзяржаўнага ладу, спрабавалі ўтаймаваць свавольства магнатаў. Пад іх уздзеяннем у 60—70-я гг. XVIII ст. былі праведзены адміністрацыйныя рэформы, якія ўзмацнілі цэнтральны апарат дзяржаўнай улады: на сеймах абмяжоўвалася прымяненне вета па фінансавых справах, былі створаны адміністрацыйныя органы па галінах кіравання, заснавана Скарбавая камісія — спецыяльны дзяржаўны орган па кіраванні фінансамі, ажыццяўленні судовых функцый па фінансавых справах, нагляду за гандлем.

У 1775 г. былі выдадзены законы, якія дазвалялі беларускім мяшчанам набываць феадальныя маёнткі, а шляхце займацца прадпрымальніцкай дзейнасцю і гандлем без страт сваіх шляхецкіх правоў. Значнай колькасці багатых мяшчан прысвоена званне шляхты.

Станоўчы ўплыў на гаспадарчае развіццё зрабілі перадавыя эканамічныя вучэнні, якія ў другой палове XVIII ст.

распаўсюджваліся на тэрыторыі Польшчы, Беларусі і Літвы. У гэты час тут былі вядомы погляды французскіх эканамістаў Ф.Кенэ, А.Цюрго і іншых фізіякратаў, якія выступалі за ўзмацненне буйнога земляробства, увядзенне свабоды гандлю, патрабавалі прававых гарантый прыватнай уласнасці ад феадальнага свавольства, крытыкавалі феадальна-прыгонніцкія парадкі.

Па-чацвёртае, меры па развіцці гандлю і сродкаў зносін. У другой палове XVIII ст. праз палескія балоты пракладваюцца пінска-слоніўскі і пінска-валянскі тракты. Па рашэнні Скарбавай камісіі праводзяцца работы па ачыстцы і рэгуліроўцы рэк, збудаванні рачных партоў, будаўніцтве дарог і мастоў. У 1784 г. закончана будаўніцтва канала, які праз Шчару, Ясельду і Прыпяць злучыў Нёман з Дняпром. У 1781 – 1784 гг. быў пабудаваны другі канал, які адкрываў шлях з Прыпяці ў Заходні Буг.

З мэтай навадзення парадку ў гандлі ў 1766 г. уводзяцца адзіныя для Вялікага княства Літоўскага меры вагі, аб'ёму і даўжыні. Робіцца спроба зблізіць іх з адзінкамі вымярэння іншых дзяржаў, у тым ліку і Польшчы.

У 1764 г., а потым у 1775 г. урад Рэчы Паспалітай уводзіць "генеральную мытную пошліну", абавязковую для ўсіх, у тым ліку і для шляхты, духавенства і караля, якія раней яе не плацілі, і адмяняе ўнутраныя пошліны. Для таго каб абмежаваць ліхварства, сойм Вялікага княства Літоўскага ўводзіць даўгавы працэнт у памеры не больш як 6 % на карысць духоўных і не больш 7 % свецкіх крэдытараў.

Меры вярхоўнай улады садзейнічалі эканамічнаму развіццю Беларусі, у тым ліку і сельскай гаспадаркі. Гэта праявілася ў пашырэнні фальварачнай запашкі (захад і цэнтр Беларусі) з прычыны асваення новых зямель, а таксама ў выніку выпяцнення сялян на горшыя землі. Узніклі новыя фальваркі. У панскіх гаспадарках удасканальвалася агра-тэхніка, узрасла пагалоўе хатняй жывёлы, што садзейнічала павышэнню ўраджайнасці, якая дасягнула сам-4. Павялічылася таварнасць вотчыннай сельскай гаспадаркі, пашырыліся яе сувязі з рынкам. Буйныя памешчыцкія гаспадаркі выраблялі прадукцыю галоўным чынам для збыту на мясцовым рынку або для продажу за мяжу.

Ва ўладаннях федалаў на ўсходзе Беларусі фальварачна-паншчынная гаспадарка не атрымала шырокага развіцця. Тлумачыцца гэта як значнай аддаленасцю гэтага рэгіёна ад цэнтра дзяржавы, так і частымі ваеннымі канфліктамі, у выніку якіх некаторыя маёнткі пераходзілі да ворага.

У другой палове XVIII ст. ліквідуюцца вынікі разарэння і ў сялянскіх гаспадарках, ураджаі якіх былі яшчэ ніжэй, чым на панскім полі, але ўжо складалі сам 3-3,5. Сяляне асвойвалі пустуючыя землі, а таксама расчышчалі ад лесу новыя плошчы. Дынаміка змяненняў памераў сялянскіх надзелаў прыватных уладанняў характарызуецца наступнымі данымі (табл. 5.1).

Табліца 5.1. Сярэдні зямельны надзел прыватнаўласніцкіх сялян Беларусі ў другой палове XVI—XVIII ст.¹

Рэгіён	Перыяд	Колькасць даследаваных сялянскіх гаспадарак	У іх зямлі (валок)	
			Усяго	У сярэднім на 1 гаспадарку
Захад і цэнтр	Другая палова XVI — першая палова XVII ст.	11 679	8406	0,71
	Другая палова XVII — першая палова XVIII ст.	6473	3778	0,58
	Другая палова XVIII ст.	6328	3908	0,61
Усход	Другая палова XVI — першая палова XVII ст.	1047	865	0,82
	Другая палова XVII — першая палова XVIII ст.	2990	1337	0,44
	Другая палова XVIII ст.	3719	2456	0,66
Усяго па Беларусі	Другая палова XVI — першая палова XVII ст.	12 726	9271	0,72
	Другая палова XVII — першая палова XVIII ст.	9463	5115	0,54
	Другая палова XVIII ст.	10 047	6364	0,63

¹Голубей В.Ф. Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі: XVI—XVIII стст. Мн., 1992. С.158.

Як сведчаць приведзеныя лічбы, сярэдні зямельны надзел прыватнаўласных сялян у другой палове XVIII ст. у цэлым па Беларусі склаў 0,63 валокі (больш чым 13,4 га) на адну гаспадарку. Ён большы, чым у перыяд войнаў і разбурэнняў (другая палова XVII — першая палова XVIII ст.), але яшчэ не дасягнуў узроўню даваеннага часу. Пры гэтым на ўсходзе Беларусі сярэдні зямельны надзел быў некалькі большым, чым у заходніх і цэнтральных рэгіёнах. Звычайна такое становішча тлумачыцца тым, што пры аброчнай сістэме гаспадарання, якая пераважала на ўсходзе, у сяляніна была магчымасць апрацоўваць большую дзялянку зямлі.

Значна павялічылася ў другой палове XVIII ст. і коль-

касць цяглавай жывёлы ў сялянскіх гаспадарках. У Магілёўскай эканоміі, напрыклад, у вёсках Мхова і Астрыцы ў гэты час налічвалася 77 двароў. Гаспадароў, што не мелі коней у гэтых вёсках, не было. Па аднаму каню было ў 3,9 % гаспадарак, па 2 — 27,3, па 3 — 25,9, па 4 — 13 %, а па 5 і болей — 29,9 %. Сярэдняя па Беларусі норма рабочай жывёлы на сялянскі двор складала 1,6 — 1,7 запрэжкі (адна запрэжка — 2 валы ці адзін конь), што перавышала ўзровень даваеннага часу.

Такім чынам, у другой палове XVIII ст. напружанай сялянскай працай была ўрэшце адноўлена рашаючая ў той час галіна эканомікі Беларусі — сельская гаспадарка: на захадзе і ў цэнтры — да 60-х гг., на ўсходзе — да 70-х гг.

Разам з развіццём сельскай гаспадаркі павялічыўся і феадальны прыгнёт сялянства. Узрасла паншчына, на трэць і больш павялічыўся грашовы аброк у чыншавых сялян. У цэлым сялянскія павіннасці ў гэты час павялічыліся ў сярэднім ў 1,5 раза ў параўнанні з папярэднім перыядам.

Адначасова адбываўся і працэс сацыяльнага расслаення ў вёсцы. Каля 10 % сялян не мелі сваёй гаспадаркі і працавалі па найме ў багатых аднавяскоўцаў або на панскай гаспадарцы. Складалася і невялікая група вясковых багачоў, якая часам арандавала ў памешчыка цагельныя заводы, млыны, дзе эксплуатавалі працу наёмнай беднаты.

Паглыбленне эканамічнай дыферэнцыяцыі, выкарыстанне ў некаторых памешчыцкіх маёнтках разам з паншчынай і наёмнай працы, зараджэнне вотчынай прамысловасці, рост сельскай гаспадаркі сведчылі аб тым, што пачалося разлажэнне феадальна-прыгонніцкай гаспадаркі.

Прыкметныя зрухі ў другой палове XVIII ст. адбыліся ў эканамічным становішчы гарадоў і мястэчак. Да канца гэтага стагоддзя была адноўлена большасць гарадскіх паселішчаў. На Беларусі налічваўся 41 горад і каля 397 мястэчак з агульнай колькасцю жыхароў каля 370 тыс., што складала каля 11 % усяго насельніцтва. Аднак агульная колькасць гарадоў да канца XVIII ст. не дасягнула ўзроўню першай паловы XVII ст.

Усё большую ролю пачынаюць адыгрываць Віцебск, Гродна, Магілёў. Расце і эканамічна дужэ Мінск. У 1797 г. у горадзе налічвалася 5794 жыхары. Па колькасці жыхароў ён уступаў толькі двум гарадам Беларусі — Магілёву і Віцебску.

Па меры ўзнаўлення гарады зноў сталі засяляцца майстравымі людзьмі. Рамеснае насельніцтва ў вялікіх гарадах

складала 30—40 %, у малых — 10—25 % ад агульнай колькасці жыхароў. Акрамя рамяства важным заняткам жыхароў гарадоў заставалася сельская гаспадарка, а таксама розныя промыслы — рыбная лоўля, сплаў лесу і інш.

Першую, найбольш шматлікую групу складалі рамеснікі, якія займаліся апрацоўкай металаў. У Мінску ў другой палове XVIII ст. яны складалі 32 % ад агульнай колькасці рамеснага насельніцтва горада, у Пінску — 31, у Слуцку — 22, у Магілёве — 17 %. Да гэтай групы адносіліся кавалі, слесары, залатых і сярэбраных спраў майстры, ювеліры, меднікі, бляхары і майстры зброевай справы. Другую па колькасці групу складалі рамеснікі па скураным вырабе. У Мінску ў гэтай галіне было занята каля 22 % усіх рамеснікаў. Трэцяя група — гэта краўцы, ткачы, прадзільшчыцы, суконшчыцы, шапачнікі, шубнікі і другія майстры па вырабе адзення. Іх было значна менш. Чацвёртую групу складалі рамеснікі будаўнічых спецыяльнасцяў — цесляры, столяры, цагельнікі, муляры, печнікі, шкляры. Значная частка гарадскіх рамеснікаў займалася вырабам прадуктаў харчавання. Усяго ў гэты перыяд у Пінску налічвалася 44 рамесныя спецыяльнасці, у Гродне — 45, у Мінску — каля 50, у Слуцку і Магілёве — звыш 60.

З другой паловы XVIII ст. узрасла таварнасць рамяства, што ў сваю чаргу садзейнічала развіццю першасных формаў капіталістычнай вытворчасці, выкарыстанню наёмных работнікаў. Але наёмная праца ў гарадах Беларусі нават у другой палове XVIII ст. была яшчэ нязначнай. Пануючае становішча ў гарадах заставалася за рамяством, пераважна цэхавым, хаця ў гэты перыяд назіралася разлажэнне цэхавай сістэмы. Колькасць цэхаў прыкметна зменшылася да канца XVIII ст. Калі ў Магілёве, напрыклад, раней налічвалася 17 цэхаў, то ў 80-я гг. XVIII ст. іх было толькі 9. У той жа час колькасць рамеснікаў, якія не ўваходзілі ў цэхавую арганізацыю, значна ўзрасла. У Мінску ў канцы гэтага стагоддзя было каля 450 чалавек цэхавага рамеснага насельніцтва, а нецэхавага — 700 чалавек. Такое становішча павялічвала канкурэнцыю і садзейнічала разбурэнню сярэднявечкавай арганізацыі вытворчасці.

Новай з'явай у эканамічным жыцці Беларусі было зараджэнне ў XVIII ст., асабліва ў другой яго палове, мануфактурнай вытворчасці, заснаванай на раздзяленні працы і ручной тэхніцы. Мануфактура як форма прадпрыемства і стадыя ў развіцці прамысловасці адыграла важную ролю ў гісторыі чалавецтва. Яна садзейнічала павышэнню

прадукцыйнасці працы і паглыбленню яе грамадскага раздзялення, падрыхтавала да машынай вытворчасці.

Пачатак стварэнню на Беларусі мануфактурнай прамысловасці паклалі буйныя феадальныя, якія валодалі вялікімі багаццямі і мелі магчымасці для арганізацыі мануфактур у сваіх маёнтках, дзе была танная рабочая сіла — прыгонныя сяляне. Першым прадпрыемствам мануфактурнага тыпу на тэрыторыі Беларусі гісторыкі лічаць шкляны завод у Налібоках (зараз у Стаўбцоўскім раёне Мінскай вобласці). Завод быў пабудаваны ў пачатку 20-х гг. XVIII ст. жонкай канцлера Вялікага княства Літоўскага Ганнай Радзівіл. У канцы XVIII ст. на заводзе працавалі некалькі дзесяткаў чалавек і выраблялі больш за 100 назваў розных вырабаў: аконнае шкло, шклянкі, чаркі, бакалы, бутэлькі, графіны і г.д.

Другой мануфактурай на Беларусі па часе стварэння быў Урэцкі шкляны завод, які пачаў дзейнічаць у канцы 30-х гг. XVIII ст. Калі ў Налібоках у асноўным выраблялі простую шклянную пасуду і аконнае шкло, то на ўрэцкім прадпрыемстве галоўную ўвагу звярталі на вытворчасць дарагой крышталёвай пасуды, дэкаратыўных шкляных вырабаў. Асабліва славіўся завод сваімі люстэркамі. Вырабляліся тут так званыя англійскія люстэркі ў крышталёвых і іншых рамах вышыняй да 162 см. Толькі ў 1744 г. было выраблена 323 люстэркі. Урэцкі шклозавод быў у той час самым буйным прадпрыемствам такога тыпу не толькі ў Беларусі, але і ва ўсёй Рэчы Паспалітай.

У 1751 г. князь Міхаіл-Казімір Радзівіл заснаваў у Слуцку фабрыку паясоў, якія карысталіся вялікім попытам. На фабрыцы было 24 станкі, якія абслугоўвалі слуцкія мяшчане і прыгонныя сяляне. Галоўным майстрам-ткачом доўгі час працаваў беларус, жыхар Слуцка Васіль Барсук.

Слуцкія паясы ткаліся з шаўковых, залатых і сярэбраных ніцяў з рознымі мастацкімі ўпрыгажэннямі. У год выпускалася да 200 паясоў самых розных малюнкаў. Яны з'яўляліся неабходнай прыналежнасцю касцюма магната, шляхціца і вывозіліся ў розныя гарады Рэчы Паспалітай і за мяжу. У канцы XVIII ст. слуцкія паясы экспанаваліся ў Парыжы на сусветнай выставе і атрымалі высокую адзнаку.

Прадпрыемствамі мануфактурнага тыпу меншых памераў з'яўляліся суконная і палатняная фабрыкі князя Сапегі ў мястэчку Ружаны, шкляныя заводы графа Салагуба ў мястэчку Ілля (Мінскі павет) і гетмана Масальскага ў

маёнтку Мыш (Навагрудскі павет), фаянсавы завод Радзівілаў у мястэчку Сверхань і інш.

У другой палове XVIII ст. актыўны ўдзел у развіцці мануфактурнай вытворчасці прымаў кароль Рэчы Паспалітай Станіслаў Аўгуст. Па яго загаду літоўскі надворны падскарбій (галоўны ўпраўляючы эканоміямі, якія належалі каралю ў Беларусі і Літве) Антоній Тызенгауз у 60 — 70-я гг. XVIII ст. стварыў больш за 20 буйных прамысловых прадпрыемстваў у каралеўскіх эканоміях, у тым ліку больш за 15 мануфактур — у Гродне і яго прадмесці — Гарадніцы: фабрыку залатой і сярэбранай ніці, фабрыку сталярных вырабаў, зброевы, свечкавы, гарбарны, металаапрацоўчы, бронзавы заводы, шаўковую, суконную, палатняную, панчошную, карункавую, капялюшную, экіпажную і іншыя фабрыкі. У Брэсцкай эканоміі ён заснаваў дзве буйныя мануфактуры — металургічны завод у Рудні і суконную фабрыку ў Брэсце. У канцы XVIII ст. на Беларусі дзейнічалі звыш 50 прадпрыемстваў мануфактурнага тыпу.

У параўнанні з рамеснай майстэрняй тэхнічнае абсталяванне мануфактур было больш складаным і дасканалым. Там разам з ручной працай выкарыстоўваліся і прасцейшыя машыны. На гродзенскай шаўковай фабрыцы, напрыклад, дзейнічалі 62 станкі, на суконнай — 40. Для большасці мануфактур былі характэрныя значныя рыначныя сувязі.

Мануфактуры Беларусі ў XVIII ст. у сваёй аснове былі феадальнымі прадпрыемствамі. Большасць з іх прадстаўнікоў складалі прыгонныя сяляне. Аднак некаторыя мануфактуры мелі асаблівасці, якія былі характэрныя для капіталістычнай вытворчасці — параўнальна высокі ўзровень вытворчага абсталявання, тэхнічнае раздзяленне працы, аплата працы з улікам кваліфікацыі, а ў асобных выпадках — здзельная аплата.

Важнай галіной гаспадаркі Беларусі быў гандаль, які ажывіўся толькі ў другой палове XVIII ст. Гэтаму працэсу садзейнічалі ўзнаўленне сельскай гаспадаркі, уздым рамеснай вытворчасці і развіццё мануфактуры, пашырэнне таварна-грашовых адносін, а таксама паліпшэнне сродкаў зносін.

У развіцці ўнутранага гандлю ўсё большую ролю адгрывалі кірмашы. Найбольш буйнымі былі кірмашы ў Мінску, Шклове, Бешанковічах і Зэльве. У Гродне, Кобрыне, Паставах і іншых гарадах буйныя мануфактуры адчыняюць крамы, дзе прадаюць свае вырабы. Вярхушку гандлёвага насельніцтва гарадоў складала купецтва. У ся-

рэдзіне XVIII ст. яго колькасць толькі ў Мінску складала 2,5 % гарадскога насельніцтва.

Значныя змены адбыліся ў знешнім гандлі. Нароўні з традыцыйным вывазам скураных тавараў, воску, мёду, шчаціння беларускія купцы сталі ўсё больш экспартаваць лён, пяньку, канаплянае і льняное семя, зерне, лясныя матэрыялы, паташ, смалу, дзёгаць, рагожы. Асноўнымі пунктамі, куды везлі тавары, былі балтыйскія порты Гданьск, Крулявец, Рыга. Пашыраліся гандлёвыя сувязі з Расіяй і Украінай.

Такім чынам, у другой палове XVIII ст. Беларусь зрабіла значны крок наперад у сваім эканамічным развіцці. Завяршылася аднаўленне рашаючай галіны эканомікі — сельскай гаспадаркі. Наглядаюцца далейшы рост рамяства і паступовае перарастанне яго ў дробную таварную вытворчасць. Больш шырокае развіццё набывае працэс стварэння прамысловых прадпрыемстваў мануфактурнага тыпу, якія ў большай ступені былі звязаны з рынкам. Адбываюцца прыкметныя зрухі ва ўзнаўленні эканомікі гарадоў і мястэчак. Актывізуецца гандаль, умацоўваюцца і пашыраюцца гаспадарчыя сувязі Беларусі з іншымі краінамі.

У канцы XVIII ст. усё выразней адчуваецца працэс разлажэння феадальных адносін і фарміравання элементаў новага, больш прагрэсіўнага капіталістычнага ўкладу.

5.3. Сацыяльна-эканамічнае значэнне далучэння Беларусі да Расіі

У канцы XVIII ст. Рэч Паспалітая, у склад якой уваходзілі ў той час беларускія землі, знаходзілася ў стане глыбокага палітычнага крызісу. Гэта выкарысталі суседнія краіны — Прусія, Аўстрыя і Расія — і ў выніку трох падзелаў ліквідавалі яе як самастойную дзяржаву.

Галоўнымі прычынамі падзення Рэчы Паспалітай былі наступныя.

1. Упартае імкненне феодалаў захаваць у недатыкальнасці феадальна-прыгонніцкі лад. Большасць магнатаў і шляхты ўсімі сіламі адстойвалі даўніну, імкнуліся да павелічэння паншчыны, учэпіста трымаліся за свае прывілеі, адмаўляліся праводзіць прагрэсіўныя рэформы. Усё гэта абумовіла галечу сялянскіх мас, адсутнасць у іх стымулаў да працы. Як следства — заняпад эканомікі, падрыў жыццёвых сіл Рэчы Паспалітай.

2. Дзяржава падрывалася таксама феадальнай

анархіяй, якая паралізавала дзейнасць цэнтральнай улады. Магнаты, якія сканцэнтравалі ў сваіх руках велізарныя багацці, вельмі часта не падпарадкоўваліся ўладзе і ператвараліся па сутнасці ва ўладарных князёў са сваімі дварамі і ўзброенымі сіламі, з дапамогай якіх вялі паміж сабой барацьбу за ўладу і ўплыў у дзяржаве.

Палітычны крызіс узмацняўся абсурдным парадкам прыняцця рашэнняў у вышэйшым органе краіны — сейме: пастановы яго прымаліся толькі аднагалосна. Пры гэтым кожны дэпутат валодаў правам "ліберум вета" ("свабоднае вета"). Дастаткова было аднаму дэпутату без усякіх аргументаў крыкнуць: "Не дазваляю!", як сейм быў вымушаны спыніць сваю дзейнасць і ліквідаваць усе прынятыя раней на ім рашэнні.

Такім чынам, "свабоднае вета" рабіла немагчымым дзейнасць сейма. За 1652 — 1764 гг. з 55 сеймаў 42 былі сарваны накладаннем вета. Былі нават цэлыя перыяды, калі на працягу некалькіх гадоў дзяржава заставалася без вышэйшага органа цэнтральнай улады. У 1744 — 1762 гг. усе 11 сеймаў былі сарваны.

Аб слабасці цэнтральнай дзяржаўнай улады сведчыла і тое, што мясцовыя органы кіравання — павятовыя і ваяводскія сеймікі — не выконвалі рашэнні сейма і прымалі свае заканадаўчыя акты. А шляхта, аб'яднаная ў саюзы (канфедэрацыі), магла адхіліць любое рашэнне і караля і сейма.

3. Эканамічны заняпад і палітычны разброд аслаблялі ваенную магутнасць Рэчы Паспалітай. Дзяржава не мела сродкаў, каб утрымліваць пастаяннае войска. Яе ўзброеныя сілы фарміраваліся шляхам набору і складаліся з шляхецкай конніцы і пяхоты. Войскам часта не выплачвалі грошай, і яны падымалі мяцяжы. У выключных выпадках пад ружжо ставілася ўся шляхта, але па сваіх баявых якасцях усеагульнае шляхецкае апалчэнне не мела істотнага значэння і ў XVIII ст. наогул не збіралася. Феадальная значь выступала супраць стварэння моцнага пастаяннага войска таму, што для гэтага патрэбна было б аддаваць сваіх прыгонных сялян у рэкруты ды яшчэ і плаціць новыя падаткі для ўтрымання вайсковых фарміраванняў. Таму адхіляліся ваенныя рэформы.

І калі над Рэччу Паспалітай навісла смяротная пагроза пазбаўлення дзяржаўнай незалежнасці ў канцы XVIII ст., то яна не мела сучаснага войска, была бяссільна абараніць свае граніцы і яе ліквідавалі як суверэнную дзяржаву.

4. Да таго ж феадальная арыстакратыя дэмаралізавалася, вяла паразітычны спосаб жыцця, не клапацілася аб лёсе

краіны, траціла велізарныя сродкі на ўсялякія гулянні і балі. Магнат Караль Радзівіл, напрыклад, штогадовы прыбытак якога з уладанняў складаў 20 млн злотых, на балі склікаў па некалькі тысяч гасцей і, каб іх пазабавіць, летам ездзіў у Нясвіж на санях па дарозе, якая была ўсыпана па яго загаду соллю. Вялікія грошы прапіваліся і прайграваліся ў карты. І гэта ў той час, калі суседнія дзяржавы літаральна раздзіралі на часткі Рэч Паспалітую.

Карыстаючыся слабасцю Рэчы Паспалітай, Прусія, Аўстрыя і Расія пастаянна ўмешваліся ў яе ўнутраныя справы. Асабліва ўзрастаў палітычны ўплыў Расіі на Рэч Паспалітую. У 1764 г. Кацярыне II удалося ўзвесці на каралеўскі трон свайго стаўленіка — Станіслава Панятоўскага. Праз некалькі гадоў пад націскам царскага ўрада сейм прыняў пастанову аб ураўнаванні правоў праваслаўных і пратэстантаў з католікамі.

Праціўнікі ўраўнавання дэсідэнтаў з католікамі і наогул праціўнікі Расіі арганізавалі ў Бары (на Украіне) канфедэрацыю, якая пачала ўзброеную барацьбу. Руская армія, якая была ўведзена на тэрыторыю Правабярэжнай Украіны і Беларусі па просьбе ўрада Рэчы Паспалітай, падавіла выступленне барскіх канфедэратаў.

У гэты час суседняя Прусія, якая даўно імкнулася захапіць польскія землі, асцерагалася ўзмацнення палітычнага ўплыву Расіі на Рэч Паспалітую і таму вылучыла праект падзелу Рэчы Паспалітай. Расія прыняла прапанову Прусіі. Пазней да іх далучылася і Аўстрыя.

У жніўні 1772 г. у Пецярубурзе паміж гэтымі краінамі была падпісана канвенцыя аб падзеле тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Да Прусіі адыходзіла паўночна-заходняя частка Польшчы, Аўстрыя захапіла паўднёвую частку Польшчы і частку Заходняй Украіны. У склад Расіі былі ўключаны Інфлянцкае ваяводства, найбольшая частка Полацкага, амаль усё Віцебскае ваяводства, усё Мсціслаўскае і ўсходняя частка Рэчыцкага павета Мінскага ваяводства (з Рагачовам, Прапойскам, Чачэрскам і Гомелем).

Пасля першага падзелу ў Рэчы Паспалітай працягвалася бязлітасная барацьба паміж рознымі групамі феодалаў. Рэакцыйныя колы шляхецка-магнацкай арыстакратыі выступілі супраць канстытуцыі 1791 г., уступілі ў змову з суседнімі краінамі і рыхтавалі новы падзел Рэчы Паспалітай.

У студзені 1793 г. Расія і Прусія падпісалі дагавор аб другім падзеле Рэчы Паспалітай, па якім Прусія захапіла Гданьск, Тарунь і вялікую Польшчу з Познанню. Да Расіі

адышлі Правабярэжная Украіна, а таксама цэнтральная частка Беларусі з гарадамі Мінскам, Барысавам, Бабруйскам, Рэчыцай, Слуцкам, Навагрудкам, Пінскам і Мазыром.

Прагрэсіўныя колы шляхты і гараджан зрабілі спробу захаваць нацыянальную самастойнасць Польшчы. Яны ў 1794 г. узялі паўстанне, якое ўзначаліў генерал, герой барацьбы за незалежнасць Злучаных Штатаў Амерыкі наш зямляк Тадэвуш Касцюшка. Але паўстанне пацярпела паражэнне. Гэта прывяло да апошняга, трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай, які адбыўся ў 1795 г. На гэты раз Аўстрыя захапіла Малую Польшчу з Люблінам. Астатнія польскія землі, у тым ліку і Варшаву, захапіла Прусія. Расія далучыла Літву, заходнюю частку Беларусі і Заходнюю Валынь. Так у выніку трох падзелаў Рэч Паспалітая як дзяржава скончыла сваё існаванне.

У беларускіх землях, далучаных да Расійскай імперыі, было ўведзена такое ж кіраванне, як і ў Расіі. У пачатку XIX ст. Беларусь з насельніцтвам больш 3 млн чалавек склала Віцебскую, Магілёўскую, Мінскую, Гродзенскую і Віленскую губерні.

У мэтах умацавання сваёй сацыяльнай апоры на далучанай тэрыторыі царскі ўрад адразу пачаў шырока раздаваць тут землі з сялянамі рускім памешчыкам і асабліва буйным военачальнікам і дзяржаўным чыноўнікам. Пацёмкін атрымаў Крычаўскае староства (14 274 сяляніна), Румянцаў-Задунайскі — Гомельскае (больш за 11 тыс. сялян), Чарнышоў — Чачэрскае староства (5100 сялян). Усяго ў 1772 — 1801 гг. на Беларусі ў рукі новых уладальнікаў перайшло больш за 200 тыс. сялян мужчынскага полу. Фондам для гэтых раздач служылі староствы і каралеўскія эканоміі, маёнткі магнатаў і шляхты, якія выехалі за мяжу з прычыны адказу прысягнуць расійскаму манарху, а таксама ўладанні некаторых ліквідаваных каталіцкіх манастыроў.

Разам з тым з уваходам Беларусі ў склад Расіі прадукцыйныя сілы Беларусі атрымалі больш спрыяльныя ўмовы для свайго развіцця. Безумоўна, эканамічная прастора Расіі была значна большай, чым Рэчы Паспалітай. Да таго ж Расійская імперыя ў той час была моцнай у ваенных адносінах дзяржавай і магла сябе абараніць. У такіх умовах складваліся спрыяльныя перадумовы для эканамічнага развіцця Беларусі, фарміравання тут капіталістычных адносін.

Пасля далучэння да Расіі прыкметна ажывілася развіццё сельскай гаспадаркі Беларусі, галоўным чынам у сувязі з тым, што добра забяспечваўся збыт зерня і іншай

сельскагаспадарчай прадукцыі за мяжу і ў буйныя гарады Расіі. Памешчыкі пашыралі пасяўныя плошчы збожжавых і тэхнічных культур — льну і канпель, а таксама пасевы бульбы, асабліва ў Гродзенскай і Віцебскай губернях.

Жывёлагадоўля таксама рухалася наперад, але ў той час яна яшчэ адыгрывала другарадную ролю. У пачатку XIX ст. памешчыкі Магілёўскай і Гродзенскай губерняў пачалі разводзіць мерыносную пароду авечак, якая давала бавоўну высокай якасці.

У канцы XVIII — пачатку XIX ст. адбываўся значны рост мануфактурнай прамысловасці Беларусі. У Крычаве, напрыклад, князь Пацёмкін заснаваў парусінавую фабрыку, канатны і шкляны заводы, суднаверф. У вёсцы Воранава стварыў буйны цагельны завод, вытворчасць якога дасягала 1 млн штук цэглы ў год. Недалёка ад Чэрыкава ў вёсцы Ушакі быў заснаваны другі шклозавод, а ў мястэчку Дуброўна — суконная фабрыка. На грошы Пацёмкіна ў вёсцы Беражань (бліз Дуброўны) быў арганізаваны першы ў Расіі гадзіннікавы завод, які выпускаў гадзіннікі высокай якасці і пастаўляў іх царскаму двару ў Пецябург.

Важным раёнам канцэнтрацыі мануфактурнай вытворчасці стаў Шклоў. Тут працавалі суконная, парусінавая і шаўковая фабрыкі, канатны і гарбарны заводы. Усяго з 1778 па 1800 г. на тэрыторыі Беларусі была створана 21 мануфактура. Гэтыя прадпрыемствы былі вотчыннымі мануфактурамі, на якіх галоўным чынам працавала прыгоннае сялянства. У канцы XVIII ст. на Беларусі пачалі ўзнікаць купецкія мануфактуры, на якіх ужо выкарыстоўвалася праца вольнанаёмных рабочых.

Ажыўленне сельскай гаспадаркі і прамысловасці садзейнічала развіццю ўнутранага і знешняга гандлю Беларусі, асабліва з Расіяй і Украінай. Станоўчае значэнне мелі ліквідацыя ўнутраных мытных пошлін, адмена гандлёвай пошліны на сельскагаспадарчыя і лясныя прадукты, рамесныя вырабы, якія вывозіліся ў Рыгу, а таксама ўвядзенне на тэрыторыі Беларусі агульнарасійскіх мер вагі і грашовай сістэмы. Гаспадарчыя сувязі з расійскім рынкам спрыялі эканамічнаму жыццю гарадоў.

Пасля ўключэння беларускіх зямель у склад Расіі праводзілася навуковае даследаванне Беларусі. Сюды былі накіраваны дзве навуковыя экспедыцыі, адну з якіх узначаліў вядомы рускі падарожнік і натураліст І.І.Ляпёхін. Экспедыцыі сабралі велізарны матэрыял аб прыродзе і эканоміцы беларускіх зямель, па этнаграфіі беларускага народа.

Вызначаныя факты сведчаць аб першых пазітыўных выніках далучэння Беларусі да Расіі. А як у цэлым ацэньваюць гэтае гістарычнае здарэнне? Адны аўтары толькі становяць — як уз'яднанне беларускага народа з братнім народам і ажыццяўленне яго спрадвечнай мары, як "отторженная возвратих" (Кацярына II). Другія — толькі адмоўна: беларускі народ падпаў пад азіяцкі дэспатызм Расійскай імперыі.

Відавочна, што абедзве канцэпцыі тлумачацца чыста ідэалагічнымі падыходамі. Фактычна ж уваходжанне ў склад Расіі спыніла шляхецкае самавольства і ўсобицы на беларускіх землях, садзейнічала далейшаму эканамічнаму развіццю Беларусі. Аднак памылкай было б перабольшваць значэнне гэтай гістарычнай падзеі. І тут трэба мець на ўвазе наступнае.

Па-першае, у выніку далучэння да царскай Расіі Беларусь падпала пад больш цяжкі гнёт расійскай манархіі. Яна не мела ніякай самастойнасці ні ў палітычных, ні ў эканамічных, ні ў культурна-нацыянальных пытаннях. Па сутнасці, Беларусь была каланіяльным уладаннем рускага цара. Па-другое, становішча працоўных мас, у першую чаргу сялянства, пагоршылася. Вось як піша аб жыцці і працы беларускага сялянства ў гэты час удзельнік дзекабрысцкага руху У.Тургенеў: "Адно з самых абуральных злоўжыванняў прымячаецца ў беларускіх правінцыях, дзе сяляне так няшчасны, што выклікалі спачуванне нават рускіх прыгонных". Вядомы беларускі гісторык прафесар У.Ігнатоўскі пісаў, што "ў Рэчы Паспалітай працоўныя масы Беларусі былі рабочым "быдлам", а ў царскай Расіі яны зрабіліся рабочым "скатом". (Ігнатоўскі У. Гісторыя Беларусі ў XIX і ў пачатку XX стагоддзя. Лекцыі, чытаныя студэнтам Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Менск, 1925. С.39.)

Па-трэцяе, становішча гараджан таксама пагоршылася. Магдэбургскае права, хаця і было прызнана за беларускімі гарадамі, але фактычна самакіравання ў гарадах не было. Купцы плацілі падаткі з капіталу, а мяшчане былі абложаны агульным падушным падаткам і ў адносінах да адбывання вайскавай павіннасці былі прыраўняны да сялян. Яўрэйскае насельніцтва гарадоў было абмежавана ў правах. Пачала ўстанаўлівацца "мяжа яўрэйскай аседласці".

Па-чацвёртае, пасля далучэння да Расіі Беларусь павінна была ўносіць у царскую казну большыя падаткі, чым у складзе Рэчы Паспалітай. Па падліках У.Ігнатоўскага, яны ўзраслі амаль у 6 разоў і складалі больш 1 млн руб. у год.

Па-пятае, у Расійскай імперыі беларуская культура апынулася ў крытычным стане. У складзе Рэчы Паспалітай культуру Беларусі трэба было бараніць ад асімілятарскай палітыкі польскіх паноў і засілля каталіцкай царквы, а ў складзе Расійскай дзяржавы з двух бакоў: па-першае, ад каланізатарскіх дзеянняў польскіх памешчыкаў і каталіцкага духавенства (а іх стрымліваючае ўздзеянне на развіццё культуры Беларусі захоўвалася яшчэ доўгі час пасля далучэння да Расіі), па-другое, ад нацыянальна-культурнай асіміляцыі царскай Расіі, бо афіцыйныя ўлады імперыі не лічылі беларусаў за самастойны этнас і прымалі вялікія намаганні прыглушыць нацыянальную самасвядомасць беларускага народа.

Як відаць, у нас няма падстаў ідэалізаваць факт уключэння Беларусі ў склад Расійскай імперыі. Аднак, зыходзячы з аб'ектыўных пазіцый, трэба адзначыць, што ў цэлым уключэнне Беларусі ў склад Расіі ў той час і ў тых гістарычных умовах садзейнічала складванню больш спрыяльных умоў для развіцця эканомікі і фарміравання капіталістычных адносін, чым раней.

Г л а в а 6

ЭКАНОМІКА БЕЛАРУСІ Ў ПЕРЫЯД РАЗЛАЖЭННЯ ФЕАДАЛЬНА- ПРЫГОННІЦКАГА ЛАДУ І ЗАРАДЖЭННЯ КАПІТАЛІСТЫЧНЫХ АДНОСІН (першая палова XIX ст.)

6.1. Пачатак фарміравання новых адносін у памешчыцкіх і сялянскіх гаспадарках

Да пачатку XIX ст. Расійская імперыя, у складзе якой апынуліся беларускія землі, ператварылася ў адну з мацнейшых дзяржаў свету. Яе тэрыторыя складала 16,8 млн км². Насельніцтва краіны ўзрасло амаль у 2 разы — з 19 млн у 1762 да 36 млн у 1792 г. Павялічыліся эканамічныя рэсурсы, што спрыяла пашырэнню ўсерасійскага рынку. Між тым Расія ў адрозненне ад вядучых дзяржаў Еўропы яшчэ заставалася феадальнай краінай.

Як ужо адзначалася, далучэнне Беларусі да Расійскай імперыі прадоўжыла існаванне феадальнай гаспадаркі і затрымала зараджэнне капіталістычных адносін як на вёсцы, так і ў горадзе. Больш таго, вайна 1812 г. паміж Расіяй

і Францыяй нанесла невылечныя раны тэрыторыі Беларусі. Страта насельніцтва была значнай. Так, калі ў 1811 г. у Мінску налічвалася 11 200 чалавек, то ў канцы 1812 г. заставалася толькі 3480. Беларусь страціла кожнага чацвёртага свайго жыхара.

Велізарны ўрон панесла і народная гаспадарка. Пасяўныя плошчы ў 1813 г. склалі толькі 50 % даваенных. У грашовым вылічэнні страты Беларусі ад вайны, па няпоўных звестках, склалі каля 52 млн руб. серабром. Толькі ў Гродзенскай губерні было знішчана звыш 35 тыс. коней, што складала каля 60 %.

Вайна 1812 г. пакінула спаленыя, разбураныя, разрабаваныя гарады, мястэчкі, вёскі. Ад'ютант галоўнага штаба 1-й рускай арміі, які пабываў у маёнтку графа Чапскага, паведамляў: "Пустыя дамы сялян, якія памерлі ад голаду, бледныя высахшыя твары яшчэ жывых напаўняюць душу жахам". Жыццё беларусаў пасля вайны значна пагоршылася. "Паўночна-Заходні край" стаў занябанай правінцыяй Расійскай імперыі.

Як вядома, яшчэ ў апошнія гады існавання Рэчы Паспалітай большасць беларускіх сялян належала магнатам. Пасля далучэння края да Расіі значэнне памешчыцкага сектара ўзмацнілася, бо Кацярына II раздарыла рускім ваенным і чыноўнікам у прыватнае валоданне велізарную колькасць сялян. З Брэсцкай эканоміі 6927 душ атрымаў А.В.Сувораў, 5718 — А.П. Румянцаў і г.д. Усяго ва ўласнасць рускім памешчыкам было раздадзена 208 550 душ беларускіх сялян (чацвёртая частка ўсяго насельніцтва Беларусі). Пры гэтым трэба мець на ўвазе, што калі мясцовая шляхта прысягала расійскай кароне, то захоўвалася недатыкальнасць раней існуючага землеўладання.

Свавол памешчыкаў у беларускай вёсцы пасля вайны 1812 г. рэзка ўзмацніўся. Калі раней сяляне прыцягваліся на два дні прымусовай работы на свайго магната, то цяпер — на ўсе шэсць, а то і сем. Непасільным ярмом беларускіх губерняў сталі падаткі, якія збіраліся тут асігнацыямі, як падушны падатак на астатняй тэрыторыі Расіі, і залатой і сярэбранай манетай, што было ў 4—5 разоў даражэй. Так падрывалася мясцовая гаспадарка.

Беларусь адносілася да рэгіёнаў, дзе панавала буйнапамешнае дваранскае землеўладанне. Напярэдадні рэформы 1861 г. у руках памешчыкаў было сканцэнтравана каля 12 млн дзесяцін (70 % зямлі), і толькі звыш 4 млн дзесяцін (прыблізна 27 %) знаходзілася ў карыстанні больш як 1

млн прыгонных сялян. Князю Вінгенштэйну, напрыклад, належала 500 тыс. дзесяцін зямлі і 60 тыс. сялян, князям Радзівілам — 150 тыс. дзесяцін зямлі і 40 тыс. прыгонных. Памешчыкі Патоцкія ў Мінскай губерні валодалі 200 тыс. дзесяцін. Такую ж колькасць зямель меў князь Паскевіч у Магілёўскай губерні. У Гомельскім маёнтку Румянцава налічвалася 13 фальваркаў, 28 тыс. прыгонных, 60 тыс. дзесяцін ворнай зямлі.

У такіх гаспадарках меліся значныя магчымасці для стварэння шматгаліновай вытворчасці і павышэння таварнасці, арганізацыі прамысловай апрацоўкі прадукцыі земляробства і жывёлагадоўлі. Аднак землеўласнікі-магнаты рэдка выкарыстоўвалі іх. Больш таго, перавага аддавалася стварэнню сярэдніх па велічыні маёнткаў з колькасцю прыгонных ад 200 да 500 чал., якія здаваліся ў арэнду. Большасць памешчыкаў прытрымлівалася старых парадкаў — традыцыйнай трохпольнай сістэмы з перавагай пасаваў збожжавых культур і выкарыстоўвала прымітыўную тэхніку. Рост таварнасці такіх гаспадарак ішоў галоўным чынам за кошт павелічэння паншчынных павіннасцяў сялян.

Увядзенню шматполля, паляпшэнню парод жывёлы, распаўсюджванню травасеяння і ўжыванню машын перашкаджала танная праца прыгонных сялян. Новая тэхніка патрабавала кваліфікаваных работнікаў, высокай якасці працы, а гэтага ва ўмовах прыгонніцтва дабіцца было вельмі складана. Памешчыкі ж не жадалі адмаўляцца ад таннай рабочай сілы. Спробы спалучыць прыгонную працу з патрабаваннямі растучага ўнутранага і знешняга рынку не прыносілі станоўчых вынікаў.

Абвастранне крызісу феадальна-прыгонніцкай сістэмы накладвала адбітак і на сялянства, якое ў сярэдзіне 30-х гг. XIX ст. складала амаль 90 % усяго насельніцтва Беларусі. Нагадаем, што ў 1858 г. сялян было 3307 тыс. чалавек. Каля 70 % іх належала памешчыкам.

Пераважная большасць памешчыцкіх сялян мела сваю гаспадарку і карысталася зямельным надзелам з умовай выканання павіннасцяў. Невялікую групу (каля 30 %) складалі дваровыя сяляне, якія не вялі сваёй гаспадаркі, працавалі на памешчыцкім двары і знаходзіліся на натуральным утрыманні. У Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях пераважала сялянскае падворнае землекарыстанне, а ў Віцебскай і Магілёўскай — абшчыннае.

У першай палове XIX ст. трохпольная сістэма земляробства стала паўсюдна пануючай і ў сялянскай гаспадар-

цы. Як і раней, зямля ўзворвалася драўлянай сахой з жалезным наканечнікам і разрыхлялася ў большасці выпадкаў таксама драўлянай бараной. Ураджайнасць збожжавых была ў сярэднім сам-3, бульбы — сам-6.

Памер надзелаў памешчыцкіх сялян неаднолькавы. У Магілёўскай губерні і ў паўночна-ўсходніх раёнах Віцебскай ён складаў у сярэднім 8—10 дзесяцін на гаспадарку, радзей — 7—12. У Мінскай губерні сярэдні надзел быў роўны 10—12 дзесяцінам, хаця існавалі надзелы і па 5—7 і па 16—20 дзесяцін. На сялянскую гаспадарку звычайна прыходзілася два валы або адзін конь, 1—4 авечкі і свінні, многія трымалі кароў.

Імкнучыся павысіць інтэнсіўнасць сялянскай працы, памешчыкі павялічвалі колькасць баршчынных дзён у тыдзень, устанаўлівалі дзённыя заданні-ўрокі. Нормы ўрочнай работы былі выключна высокімі. Сяляне іх не паспывалі выконваць, таму павінны былі або выстаўляць двойную рабочую сілу, або працаваць у вольныя ад баршчыны дні. Акрамя баршчыны на іх накладваліся шматлікія дадатковыя павіннасці (будаўніцтва, дарожныя, вартавыя работы). Самай цяжкай формай прыгонніцкай эксплуатацыі была шырока распаўсюджаная на Беларусі аддача сялян падрадчыкам па кантрактах на сплаўныя, будаўнічыя і зямельныя работы на працяглы перыяд.

Цяжкім было становішча і аброчных сялян. Яны, акрамя аброку, які складаў у сярэднім 20 — 80 руб. у год (дарэчы, карова каштавала 12 — 18 руб.), нароўні з баршчыннымі сялянамі плацілі даніну і выконвалі дадатковыя павіннасці ў маёнтках. Становішча аброчных сялян у параўнанні з баршчыннымі аблягалася толькі тым, што над імі не было дзённага нагляду памешчыкаў; яны карысталіся адноснай свабодай у размеркаванні свайго часу, мелі магчымасць на пабочныя заробкі.

Трэба мець на ўвазе і тое, што на Беларусі былі шырока распаўсюджаны так званыя зямельныя сервітуты (ад лац. *servitus* — павіннасць, падначаленасць). Сервітуты давалі сялянам права праезду, карыстання сенажацямі, ляснымі ўгоддзямі, выпасу жывёлы, рыбнай лоўлі і інш. Усё гэта на пэўных умовах было значнай падмогай у гаспадарцы сялян, таму яны былі зацікаўлены ў захаванні сваіх сервітутных правоў.

Паказчыкам заняпаду сельскай гаспадаркі ў 50-я гг. XIX ст., цяжкага становішча сялян з'явіўся няспынны рост нядоімак дзяржаўных падаткаў. Да 1856 г., па даных міністра

ўнутраных спраў, дзяржаўныя даўгі і нядоімкі па памешчыцкіх маёнтках у губернях Беларусі склалі да 8 млн руб. (з агульнай сумы даўгоў і нядоімак па Расіі ў 23 млн руб.).

Такім чынам, як для памешчыцкай, так і для сялянскай гаспадаркі былі характэрны традыцыйныя прыгонніцкія формы гаспадарання. Аднак, нягледзячы на гэта, капіталістычныя рыначныя элементы пранікалі як у тую, так і ў другую гаспадарку, асабліва ў другой чвэрці XIX ст. Гэта выявілася перш за ўсё ў імкненні дваран павысіць даходнасць сваіх гаспадарак дзякуючы прымяненню ўдасканаленых сельскагаспадарчых машын, працы наёмных рабочых, увядзенню травасеяння і шматпольных севазваротаў. Мінскі губернатар у справаздачах за 1841 — 1844 гг. пісаў аб пакупцы некаторымі памешчыкамі сельскагаспадарчых машын, пасевах траў, найме рабочай сілы. Памешчык Любанскі (Віленскі павет) у сваёй гаспадарцы трохполле замяніў на шматполле.

У буйных маёнтках усё часцей выкарыстоўваліся малатарні, веялкі, сечкары, радзей — сеялкі, жнейкі, жалезныя плугі і бароны. Памешчыкі пачалі пераводзіць з баршчыны на аброк сваіх прыгонных сялян, якія потым наймаліся да іх на працу за пэўную плату. Так, Іяхім Храптовіч — уладар маёнтка Шчорсы (Навагрудскі павет Гродзенскай губерні) яшчэ ў XVIII ст. адмовіўся ад баршчынай працы і толькі ў час збору ўраджаю ў дапамогу вольнанаёмным батракам прыцягваў прыгонных за пэўную плату. Пры гэтым ён меў уласны інвентар і рабочую скаціну. Адным з першых перайшоў на шматполле.

На шматполле пачалі пераходзіць не толькі магнаты, але і сярэдняга дастатку дваране. Так, у 1827 г. такую форму севазвароту ўвёў у сябе памешчык Ашмянскага павета Віленскай губерні Карчэўскі, у якога было 11 двароў сялян, а фальваркавай зямлі 80 дзесяцін. Нягледзячы на тое, што Карчэўскі захаваў у сябе баршчыну, яго гаспадарка па сутнасці была жывёлагадоўчай фермай, прадукцыя якой прызначалася ў першую чаргу для рынку.

Аднак факты прымянення наёмнай рабочай сілы і аграрных удасканаленняў, увядзенне шматпольных севазваротаў і пасеваў кармавых культур насілі ў асноўным адзінкавы характар і не прывялі да істотных перамен у арганізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці нават асобных маёнткаў. Меры па перабудове памешчыцкай гаспадаркі амаль не крахнулі агра-тэхнічнай базы асноўных работ на вёсцы (ворыва, угнаенне зямлі, пасевы, уборка ўраджаю). Гэта тлумачыцца тым, што памешчыцкая зямля апрацоўвалася інвентаром і

цяглавай сілай прыгонных сялян. Асноўная маса памешчыкаў лічыла прыгоннае права падмуркам рацыянальнай гаспадаркі і не збіралася ад яго адмаўляцца.

Прадвесцем распаду старога эканамічнага механізму стаў рост вытворчасці хлеба памешчыкамі на продаж. Узростаючы попыт на хлеб у Заходняй Еўропе ў першыя дзесяцігоддзі XIX ст., павелічэнне ёмістасці ўнутранага рынку выклікалі хуткі рост таварнасці памешчыцкіх гаспадарак. Памешчыкі, асабліва ў Гродзенскай і Мінскай губернях, хутка пашыралі ворную зямлю за кошт сялянскіх угоддзяў. У 30 — 40-я гг. каля 70 — 80 % усіх прыбыткаў паступала ад продажу сельскагаспадарчых прадуктаў, га-лоўным чынам збожжа, гарэлкі і спірту. Прыбытак ад продажу гарэлкі і спірту складаў палову, а часам і больш памешчыцкіх прыбыткаў. Астатняя іх частка прыпадала на паступленні ад аброку, арэнды млыноў і г.д.

У сувязі з патрабаваннямі рынку ў першай палове XIX ст. вызначаецца спецыялізацыя сельскагаспадарчай вытворчасці па асобных рэгіёнах Беларусі. Так, у Віцебскай і паўночных паветах Віленскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў складаўся раён ільна- і бульбаводства. Развядзенне бульбы ў Беларусі пачалося ў канцы XVIII ст. на памешчыцкіх агародах, а больш шырока распаўсюдзілася ў 20 — 30-я гг. XIX ст. У сярэдзіне стагоддзя бульбай засявалася каля 4 % зямлі на сялянскіх надзелах. Увядзенне ў севазварот бульбы садзейнічала пераходу ад трох- да чатырохполля.

З канца 30-х гг. пачалося вырошчванне ў якасці таварнай культуры цукровых буракоў. Найбольш буйныя цукраварныя заводы дзейнічалі ў маёнтках Скірмунта (Парэчча Пінскага павета), Вітгенштэйна (Карэлічы Навагрудскага павета), Паскевіча (Гомель). У сярэдзіне 40-х гг. у памешчыкаў Беларусі было 8, а ў канцы 50-х — 16 цукраварных заводаў.

Адным з важных напрамкаў спецыялізацыі многіх памешчыцкіх гаспадарак, асабліва на Гродзеншчыне, стала танкарунная авечкагадоўля. На пачатку 40-х гг. XIX ст. на Беларусі налічвалася 600 тыс. авечак. Для іх гадоўлі пашыраліся пасевы кармавых культур, што станоўча ўплывала і на севазварот. На малочна-мясной жывёлагадоўлі ў 40 — 50-я гг. спецыялізаваліся толькі асобныя памешчыцкія гаспадаркі, перш за ўсё тыя, што мелі вінакурныя заводы.

Такім чынам, развіццё таварна-грашовых адносін, павелічэнне патрэб у сельскагаспадарчай прадукцыі на ўнутраным і знешнім рынку выклікалі ў памешчыкаў Бе-

ларусі імкненне ўзнімаць прадукцыйнасць сваіх гаспадарак, вырабляць больш таварнай прадукцыі.

Нягледзячы на ўсе перашкоды, якія стварала прыгонная сістэма, сялянская гаспадарка таксама паступова звязвалася з рынкам. На базары і кірмашы сяляне прывозілі з навакольных вёсак сваю прадукцыю. У той жа час гандлёвыя сувязі сельскай гаспадаркі насілі аднабаковы характар, бо сяляне куплялі нямнога, галоўным чынам соль і жалезныя вырабы, паколькі амаль усе выручаныя ад продажу грошы ішлі на ўплату памешчыцкіх і дзяржаўных падаткаў. Сялянская гаспадарка ў асноўным заставалася натуральнай.

Тым не менш у некаторых сялянскіх гаспадарках былі ўжо веялкі, малацілкі і іншыя машыны. Другім вельмі важным паказчыкам змяненняў, што адбываліся на вёсцы, былі пасевы кармавых траў. Некаторыя сяляне пасля пераходу на чынш пачалі асушаць балоты, набываць лепшае насенне для пасеву, ужываць на ўгнаенне іл і торф. Усё гэта садзейнічала інтэнсіфікацыі сельскагаспадарчай вытворчасці і ў рэшце рэшт працэсу расслаення сялянства.

Сялянская дыферэнцыяцыя была больш глыбокай у заходняй і цэнтральнай частках Беларусі, чаму спрыяла падворнае землекарыстанне. Сярод сялян, галоўным чынам аброчнікаў, выдзяляліся заможныя. Некаторыя з іх арандавалі корчмы, млыны, займаліся дробным гандлем. Але такіх сялян у гэтых рэгіёнах Беларусі ў параўнанні з цэнтральнымі губернямі Расіі было вельмі мала.

Сведчаннем пранікнення капіталізму ў вёску былі і адыходныя промыслы сялян. Адыход быў звязаны з сезоннымі, сплаўнымі і земляробчымі работамі. Вялікая колькасць сялян працавала ў 50-я гг. на будаўніцтве чыгунак за межамі тэрыторыі Беларусі.

Такім чынам, да сярэдзіны XIX ст. працэс разлажэння феадальна-прыгонніцкай гаспадаркі паглыбіўся настолькі, што з гэтага часу можна гаварыць аб яе крызісе. У сельскай гаспадарцы ён праявіўся ў тым, што знізілася ўраджайнасць, зменшылася пагалоўе жывёлы, упала прыбытковасць памешчыцкіх маёнткаў, выраслі дзяржаўныя нядоімкі. Пад уплывам таварна-грашовых адносін адбывалася маёмаснае і сацыяльнае расслаенне сялянства. Пачала фарміравацца яго заможная вярхушка, якая вяла гандлёвае земляробства або валодала прадпрыемствамі і капіталамі. Тым не менш асноўную масу складалі збяднелыя прыгонныя сяляне.

Адначасова ў старую, прыгонную, пераважна натуральную гаспадарку паступова ўкараняліся элементы

капіталізму. Праявамі яго выступалі прымяненне вольна-наёмнай працы, машынай тэхнікі, спецыялізацыя гаспадарак, пастаўка прадуктаў сельскагаспадарчай вытворчасці на рынак і інш.

6.2. Прамысловы пераварот і станаўленне фабрычна-заводскай прамысловасці на Беларусі

У першай палове XIX ст. Беларусь уступіла ў стадыю прамысловага перавароту. Прамысловы пераварот — гэта сістэма эканамічных і сацыяльна-палітычных змяненняў, у якіх знайшоў адлюстраванне пераход ад заснаванай на ручной працы мануфактуры да машынай індустрыі.

Пачатак прамысловага перавароту звязаны з вынаходствам і прымяненнем машын, а завяршэнне — з развіццём машынай вытворчасці, заснаванай на шырокім выкарыстанні машынай тэхнікі. У выніку адбываецца канчатковая перамога капіталістычнага спосабу вытворчасці над феадальным, якая ператварае прамысловасць у галоўную галіну грамадскай вытворчасці.

Як вядома, развіццё капіталізму ў прамысловасці праходзіць 3 стадыі:

- 1) дробна-таварная;
- 2) мануфактурная;
- 3) фабрычная вытворчасць.

У дарэформенны перыяд беларуская прамысловасць прайшла ў асноўным дзве першыя стадыі.

Да пачатку XIX ст. найбольш распаўсюджанымі відамі прамысловай вытворчасці на тэрыторыі Беларусі становяцца промыслы, рамёствы і мануфактуры ў гарадах і мястэчках. Шырокае развіццё атрымалі палатняная, суконная, гарбарная, кравецкая, шавецкая, ганчарная вытворчасці, апрацоўка дрэва, выраб скур і г.д.

Сялянскія промыслы, якія функцыяніравалі ў вёсках, грунтаваліся на сельскагаспадарчай сыравіне. Іх прадукцыя ішла перш за ўсё на ўласнае спажыванне, і толькі частка на продаж. Напярэдадні рэформы 1861 г. выраб асобных відаў тавараў кавальскай, ганчарнай і іншых вытворчасцяў становіцца другім пасля земляробства заняткам, а ў некаторых сем'ях, што парвалі з земляробствам, — асноўнай крыніцай існавання.

У гарадах вядучае месца ў дзейнасці насельніцтва займала рамесная вытворчасць. Рост яе таварнасці выклікаў

значныя змяненні ў цэхавай арганізацыі рамеснікаў. Былі ліквідаваны пэўная самастойнасць і карпаратыўная замкнутасць цэхаў, іх манаполія ў вытворчасці. Узрасла эканамічная дыферэнцыяцыя сярод цэхавых майстроў, у некаторых майстэрнях яны мелі па 5 — 8 вучняў (раней 3 — 4 чал.). Члены цэхаў атрымлівалі права наймацца на фабрыкі і заводы. Узніклі таксама больш буйныя майстэрні з наёмнымі рабочымі. Гарадское рамяство задавальняла патрэбнасці ў вырабах не толькі жыхароў горада, але і навакольнага вясковага насельніцтва. У канцы 50-х гг. XIX ст. налічвалася да 16,5 тыс. рамеснікаў.

У Беларусі напярэдадні аграрнай рэформы прыгонныя мануфактуры пераважалі над капіталістычнымі. Пануючай формай прыгонных мануфактур была вотчынная, частка якіх паступова перарастала ў капіталістычныя. Узнікненне і развіццё вотчынных мануфактур было вынікам росту таварна-грашовых адносін у памешчыцкіх гаспадарках, але працавалі яны пераважна дзеля задавальнення непасрэдных патрэб памешчыка-прыгонніка і яго двара. Многія з іх былі саматужнымі майстэрнямі з 1 — 3 рабочымі. Напрыклад, мануфактурны перыяд беларускай металургіі пачынаецца з 1790 г., калі канцлер Вялікага княства Літоўскага Храптовіч стварыў у сваім маёнтку Вішнёве (усходняя частка Віленскай губерні) першую ў Беларусі домну.

У першыя дзесяцігоддзі XIX ст. кола мануфактур пашырылася, існавалі ўжо такія мануфактурныя прадпрыемствы, як шклянныя, медныя, шарсцяныя, жалезныя і інш. (дадатак 2). На іх працавала шмат прыгонных сялян, і выпускалі яны прадукцыі на значныя сумы. Напрыклад, на ўрэцкай шкляной гуце Слуцкага павета працавала 53 прыгонных, якія выраблялі прадукцыі (люстэркавае і аконнае шкло, посуд сталовы, шынковы) на 3578 руб.

У перыяд 1801 — 1805 гг. у Магілёўскай губерні існавала 43 мануфактуры, у Менскай — 176, у Віцебскай — 46, у Віленскай — 16, у Гродзенскай — 27.

Вострым было пытанне аб забяспечанасці мануфактур адпаведнай рабочай сілай. Як вядома, на шляху развіцця прамысловасці велізарнай перашкодай было прыгонніцтва. Нявыгаднасць прыгонных мануфактур у параўнанні з прадпрыемствамі, на якіх працавалі вольнанаёмныя рабочыя, з'яўлялася яскравым пацвярджэннем крызісу прыгоннай гаспадаркі. Так, па адным толькі маёнтку графа Паскевіча ў Гомелі цукраварэнне ў 1858 г. прынесла страт на 4087 руб. 54 кап.

Як бачым, крызіс гаспадаркі прыгоннікаў усё больш паглыбляўся, прыбыткі памяншаліся, прыгонныя мануфактуры паступова спынялі сваё існаванне. З 50-х гг. XIX ст. пачаўся хуткі рост купецкіх, капіталістычных мануфактур з вольнанаёмнымі рабочымі. Як вядома, першыя капіталістычныя мануфактуры ўзніклі яшчэ ў канцы XVIII ст. (у 1795 г. — суконная мануфактура каля Гродна, у 1797 г. — шкляная ў Рагачоўскім павеце). На іх працавала ўсяго па 40 чалавек, якія выраблялі прадукцыі на 6 тыс. руб. (12 % ад агульнага аб'ёму прадукцыі ўсіх мануфактур). Уласнікамі мануфактур з'яўляліся купцы, мяшчане і рамесніцкія майстры. У 1832 г. такімі ўласнікамі было 29 купцоў 1-й, 2-й і 3-й гільдый. Амаль усе яны валодалі суконнымі прадпрыемствамі.

Колькасць капіталістычных мануфактур з цягам часу павялічвалася. Вольнанаёмная рабочая сіла займала на прадпрыемствах усё больш і больш значнае месца. У 1860 г. на тэрыторыі сучаснай Беларусі працавала 57 капіталістычных мануфактур з 1746 рабочымі, якія выпускалі прадукцыі на 752 тыс. руб. Напярэдадні рэформы 48 % прадукцыі ўсіх мануфактур было выраблена ўжо на капіталістычных прадпрыемствах.

Да сярэдзіны XIX ст. купцам і мяшчанам належала 48 % прадпрыемстваў у мястэчках і 98 % — у гарадах. Усе яны былі дробнымі — у сярэднім па 5 рабочых. Сярод прадпрыемстваў найбольш буйнымі былі шкляная мануфактура ў вёсцы Хізы Рагачоўскага павета і 5 суконных — у мястэчках Ружаны і Ваўкавыск, на якіх працавала па 30 чалавек.

У другой чвэрці XIX ст. адбываўся і працэс узбудавання вотчынных мануфактур. Некаторыя з іх у 40 — 50-я гг. адносіліся ўжо да тыпу фабрычна-заводскіх прадпрыемстваў. У той жа час многія арандатары вотчынных мануфактур за гады арэнды назапасілі такія капіталы, што маглі выкупаць у памешчыкаў станкі, будынкі, зямлю і перабудоваць прадпрыемствы па форме ў капіталістычныя.

Напрыклад, заснавальнікам металургічнага завода ў Налібоках быў князь Вітгенштэйн. Завод працаваў на мясцовай рудзе і вуглі. Па памерах выпуску прадукцыі ён займаў першае месца ў Беларусі і быў адным з найбуйнейшых заводаў Расійскай імперыі.

Усе беларускія металургічныя заводы былі створаны памешчыкамі і займаліся ў асноўным перапрацоўкай сыравіны, якая здабывалася ў маёнтках уладальнікаў заводаў. Пры дапамозе тэхнікі і аплаты працы прыгонных сялян яны

спрабавалі стварыць сучасныя капіталістычныя прадпрыемствы, але гэта была толькі частка памешчыцкай гаспадаркі і сыравінная база для яе дзейнасці заставалася слабай, а наёмная праца была рэдкай з'явай. Так, на крышталёвым шклянным заводзе графа Румянцава ў Беліцы Магілёўскай губерні было 14 вольнанаёмных рабочых, у Ваўкавыску ў купца Мееровіча на суконнай фабрыцы — 28.

Але ў цэлым за першую палову XIX ст. адбылося значнае развіццё мануфактурнай прамысловасці, яе ўдзельная вага ў агульнай прамысловасці за гэты перыяд падвоілася, у ёй сканцэнтравалася чвэрць усіх рабочых.

Мануфактура стварала неабходныя ўмовы для развіцця машынай вытворчасці, прычым першыя фабрыкі і заводы ў Беларусі, як і мануфактуры, былі прыгоннымі. Паравыя машыны ў прамысловасці тут з'явіліся на два дзесяткі гадоў пазней, чым у Расіі, — у 20-я гг. XIX ст. на суконных прадпрыемствах у мястэчках Хомску Кобрынскага і Косаве Слонімскага паветаў. Яны належалі буйному памешчыку і прамыслоўцу Пуслоўскаму. Толькі ў 1841 г. узнік мукамольны завод капіталістычнага тыпу ў Магілёве, затым цукровы — у Беліцы. Магілёўскі завод размяшчаўся ў цагляным будынку і за год перапрацоўваў у крупчатку 30 тыс. пудоў пшаніцы. Завод быў аснашчаны паравым рухавікам. Усе рабочыя былі вольнанаёмнымі.

Асноўныя змены, звязаныя з развіццём прамысловасці Беларусі ў сярэдзіне XIX ст., можна прасачыць па табл. 6.1.

Табліца 6.1. Колькасць прадпрыемстваў і рабочых на іх у Беларусі ў сярэдзіне XIX ст.

Губернія	1825 г.		1861 г.	
	Прадпрыемствы	Рабочыя	Прадпрыемствы	Рабочыя
Магілёўская	35	784	240	1882
Менская	29	497	37	815
Віцебская	31	156	109	484
Віленская	98	652	48	1421
Гродзенская	25	1385	170	5112
Усяго па Беларусі	218	3474	604	9714

З табл.5.1 відаць, што прадпрыемствы, адзначаныя спецыяльнай статыстыкай таго часу, у пераважнай большасці былі дробнымі, з нязначнай колькасцю рабочых.

Кошт прадукцыі прамысловасці Беларусі выражаецца ў наступных сумах: у 1852 г. прадукцыі было выпушчана больш чым на 2,5 млн руб., у 1859 г. — амаль на 5 млн руб. На першым месцы па кошту прамысловай прадукцыі стаіць Гродзенская губерня, якая ў 1852 г. дала прадукцыі на 1,5 млн руб., а ў 1859 г. — больш чым на 2,3 млн руб.; потым ідзе Магілёўская губерня, кошт прадукцыі яе прамысловасці ў тых жа гадах выражаецца ў суме каля 300 тыс. і больш 800 тыс. руб. адпаведна. На апошнім месцы — Менская губерня, якая выпусціла прадукцыі за тых жа гадах на 220 тыс. і 460 тыс. руб. З гэтых даных відаць, што ў 50-я гг. прамысловасць Беларусі робіць прыкметны крок наперад.

У 1861 г. дамінуючае становішча займалі наступныя галіны прамысловасці: суконная (5152 рабочых, кошт прадукцыі каля 3 млн руб.), папяровая (539 рабочых, кошт прадукцыі звыш 2 млн руб.), шкляная (523 рабочых, кошт прадукцыі каля 200 тыс. руб.) і інш. Астатнія насілі другасны характар. Да іх адносяцца палатняная, дывановая, канатная, медная і некаторыя іншыя галіны.

Паасобныя губерні па аб'ёмах сваёй вытворчасці, колькасці занятых на мануфактурах рабочых і іх значнасці займалі неаднолькавае месца ў прамысловасці Беларусі. У Гродзенскай губерні, напрыклад, на першым месцы стаялі суконныя прадпрыемствы, на якіх у 1861 г. працавала 4418 рабочых з агульнай колькасці па губерні 5112; з усёй сумы кошту прадукцыі па губерні ў памеры 2 884 742 руб. кошт суконных вырабаў склаў 2 681 290 руб. Гродзенскі губернатар пісаў: "...Сукнадзелле тут вельмі пашырылася, асабліва ў апошнія гады: яно займае мноства рук, пускае ў камерцыю значную колькасць вырабаў і ўтварае зварот грашовых капіталаў".

Тым не менш дробная вытворчасць на працягу першай паловы XIX ст. усё яшчэ пераважала. Хаця яна да пачатку 60-х гг. XIX ст. у параўнанні з 1796 г. скарацілася па колькасці прадпрыемстваў у 2,3 раза (найперш вінакурні), але аб'ём яе прадукцыі істотна вырас (да 7105 тыс. руб.). Па кошту прадукцыі дробная прамысловасць у 1860 г. больш чым удвая пераўзыходзіла мануфактурную і фабрычную вытворчасці, разам узятых. І таму пануючыя пазіцыі ўсё яшчэ займала прамысловасць, заснаваная на прыгоннай працы. Па колькасці прадпрыемстваў яна пераўзыходзіла капіталістычную ў 1,5 раза, па колькасці рабочых — у 1,8, па валавой прадукцыі — у 2,8 раза.

Размяшчэнне прамысловасці Беларусі залежала ад стану шляхоў зносін, месцазнаходжання рабочай сілы і крыніц

сыравіны. У сярэдзіне XIX ст. асноўнымі звязваючымі ніцямі заставаліся водныя сістэмы Дняпра, Бярэзіны, Нёмана, Заходняй Дзвіны, Буга і іншых рэк. Шэрагам каналаў яны злучалі паміж сабой беларускія губерні, а таксама забяспечвалі гандлёвы абмен з Цэнтральнай Расіяй, Украінай, Прыбалтыкай і Царствам Польскім. Водны транспарт заставаўся ў асноўным парусным, судны былі рознага тыпу. З'явіліся першыя параходы і параходныя таварыствы.

Другім відам шляхоў зносін былі сухапутныя: галоўныя — з губерні ў губерню, павятовыя, сельскія і палявыя. У заходніх губернях Расіі ажыццяўлялася шашэйнае будаўніцтва. Праз Беларусь праляглі шашы: Пецярбург — Кіеў, Масква — Варшава і Рыга — Полацк — Смаленск — Масква.

З фарміраваннем капіталістычных адносін цесна звязаны рост гарадоў Беларусі. З 1796 па 1861 г. гарадское насельніцтва павялічылася ў 4 разы — з 80 да 320 тыс. У гарадах зменшыліся колькасць і ўдзельная вага пануючага класа феадальнага грамадства (дваран і духавенства), павялічылася колькасць купцоў, рамеснікаў і працуючых па найме. Адбыліся сур'ёзныя змены і ў нацыянальным складзе гараджан. Перш за ўсё вырасла колькасць яўрэяў і рускіх. Справа ў тым, што ў канцы XVIII ст. пасля падзелу Рэчы Паспалітай і ўключэння тэрыторыі Беларусі ў склад Расіі была ўведзена так званая мяжа аседласці, у якую ўваходзілі беларуска-літоўскія губерні, дзе раней пражывала значная колькасць яўрэйскага насельніцтва. У межах аседласці з 1804 г. яўрэям забаранялася як пражыванне ў вёсках, так і валоданне зямлёй. Праводзілася палітыка перасялення яўрэяў у гарады і мястэчкі. Практычна "выдвореннем" займалася Міністэрства ўнутраных спраў па прадстаўленні мясцовых палат дзяржаўнай маёмасці і губернатараў.

Такая палітыка прывяла да значных перамен у нацыянальным складзе гарадскога насельніцтва Беларусі. Так, у сярэдзіне XIX ст. яўрэйскае насельніцтва складала каля 70 % рамесна-гандлёвай часткі гараджан, а выхадцы з беларускіх сялян — каля 2,5 — 3 %. Адначасова царскі ўрад павялічваў у гарадах колькасць рускіх чыноўнікаў.

Разам з развіццём прамысловасці, ростам гарадскога насельніцтва развіваўся і гандаль, які ахопліваў усё большую і большую колькасць людзей. Гэтаму ў значнай меры садзейнічаў новы ўздым цэн на хлеб, які стымуляваў уцягненне сельскагаспадарчай вытворчасці ў таварна-грашовыя адносіны. Развіццю гандлю спрыяла расшырэнне кадраў вольнанаёмных рабочых. Да 40 — 50-х гг. XIX ст.

у гарадах і мястэчках вырасла колькасць купецтва. У Магілёўскай губерні, напрыклад, у 50-я гг. налічвалася асоб купецкага саслоў'я 1593 чалавекі, у Менскай — 523, у Віцебскай — 1773, у Віленскай — 798, у Гродзенскай — 673 чалавекі. Мяшчан і рамеснікаў па пяці губернях налічвалася 248 тыс. чалавек. Характэрна, што ўжо ў 30 — 40-я гг. на Беларусі ва ўсіх губернях з'яўляецца катэгорыя так званых гандлюючых сялян, прычым з кожнага з іх спаганялася адных подацяў ад 100 да 200 і вышэй рублёў.

Гандлёвыя абароты чым далей, тым усё больш і больш раслі. Толькі адны прамысловыя прадпрыемствы выпусцілі ў 1857 г. вырабаў на суму каля 5 млн руб. Усе гэтыя тавары паступалі пераважна на ўнутраны рынак.

Асноўнай арганізацыйнай формай гандлёвых адносін у 30 — 50-я гг. XIX ст. былі кірмашы. Галоўнымі прадметамі гандлю на іх з'яўляліся прывазныя прамысловыя тавары: сукно, футра, жалезныя вырабы, посуд, скуры, сельскагаспадарчыя прадукты і вырабы сельскіх промыслаў. Большасць кірмашоў (82 %) былі ўніверсальнымі, гэта значыць на іх можна было набыць любыя тавары.

Самымі бойкімі былі кірмашы ў Гродзенскай губерні, потым — у Магілёўскай і Віцебскай. Гандаль Віленскай і Мінскай губерняў быў зусім нязначны: усяго 351 кірмаш з прывозам тавараў на 7,4 млн руб. Буйнымі былі кірмашы ў мястэчку Зэльва Гродзенскай губерні (721 тыс. руб.), у Бешанковічах (664 тыс. руб.) і ў Любавічах Магілёўскай губерні (501 тыс. руб.).

У той жа час немалое месца займаў і развозна-разносны гандаль у гарадах, мястэчках і сельскай мясцовасці. Многія гарадскія купцы скуплялі ў вёсках сельскагаспадарчую прадукцыю, сартавалі яе, збіралі ў вялікія партыі і прадавалі аптавікам. Базары існавалі амаль ва ўсіх гарадах і мястэчках Беларусі. Пашыралася сетка стацыянарнага гандлю. У лаўках гандлявалі хлебабулачнымі вырабамі, баваўнянымі, шарсцянымі і шаўковымі тканінамі, прадукцыяй мясцовай вытворчасці. Акрамя лавак меліся і іншыя гандлёвыя кропкі: піцейныя дамы, карчмы, кавярні, кандытарскія і г.д. У 40-я гг. у асобных гарадах сталі з'яўляцца магазіны.

Знешні гандаль у асноўным вёўся ўздоўж рэк. Галоўным гандлёвым шляхам быў Днепр, асноўным пунктам транзітнага гандлю з'яўляўся Юрбург на р. Нёман (сучасны горад Літвы — Юрбаркас). З Беларусі тавары траплялі ў Вялікабрытанію, Аўстрыю, Прусію, Францыю, Італію і іншыя еўрапейскія краіны, а таксама ў азіяцкія: Турцыю,

Персію, Кітай і калоніі Амерыканскага кантынента. За мяжу з беларускіх губерняў вывозілі прадукты земляробства і жывёлагадоўлі, лес і драўляныя вырабы, прадукцыю перапрацоўчай прамысловасці. Імпартаваліся еўрапейскія фабрычныя тавары, металы, соль, рыба, вінаградныя віны, садавіна, машыны і абсталяванне. Працягваўся градыцыйны гандлёвы абмен з царствам Польскім, з якім у Расійскай імперыі з 1822 па 1850 г. існавала мытная граніца.

Між тым у цэлым як унутраны, так і знешні гандаль развіваўся марудна. Яго развіццю ў вялікай ступені перашкаджаў кепскі стан шляхоў зносін. Тэмпы гандлю ў 50-я гг. XIX ст. у параўнанні з другой паловай XVIII ст. нават знізіліся.

Такім чынам, першая палова XIX ст. — перыяд далейшага разлажэння феадалізму ў прамысловым развіцці Беларусі і фарміравання капіталістычных адносін. Аб гэтым яскрава сведчылі новыя капіталістычныя мануфактуры, заводы і фабрыкі, дзе працавалі вольнанаёмныя рабочыя, укаранялася паравая машынная тэхніка. Аднак тэмпы прамысловага развіцця тут былі значна ніжэйшымі ў параўнанні з іншымі рэгіёнамі Еўрапейскай часткі Расіі. Галоўныя прычыны гэтага — панаванне прыгонніцкай сістэмы гаспадарання і канкурэнцыя з боку расійскай і польскай прамысловасцяў, якія ўжо мелі значную перавагу ў сваім развіцці.

6.3. Спробы гаспадарчых рэформаў

Крызісныя з'явы феадальна-прыгонніцкай сістэмы прымусалі царскія ўлады рабіць пэўныя захады па рэфарміраванні існуючых парадкаў.

У 1801 г. было дазволена набываць і прадаваць землі купцам, мяшчанам і дзяржаўным сялянам, што мела пэўнае значэнне для развіцця капіталістычных адносін на вёсцы. А ў 1803 г. быў аб'яўлены ўказ аб так званых вольных хлебапашцах. Па ўказе памешчыкам дазвалялася адпускаяць прыгонных паасобку або цэлымі вёскамі з абавязковым надзяленнем іх зямлёй. За гэта сяляне павінны былі выплочваць вялізны выкуп ці выконваць павіннасці паводле ўзаемнага дагавору з памешчыкам. На Беларусі вядомы толькі адзіны выпадак прымянення гэтага ўказа: у 1819 г. дзяржава выкупіла ў памешчыка 57 рэвізскіх душ (вёска Жарцы Полацкага павета), "за выдатныя заслугі, зробленыя імі ў вайне 1812 г.". На месцах губернская

адміністрацыя часта адносіла да вольных хлебаробаў усіх сялян, якія тымі ці іншымі шляхамі сталі ўласнікамі зямлі. Таму паводле 8-й рэвізіі (1834 г.) іх налічвалася ў Віцебскай губерні 305, у Магілёўскай — 364 душы мужчынскага полу. У 1848 г. вольныя хлебаробы былі ўключаны ў склад дзяржаўных сялян на ўласных землях.

Адначасова крызіс феадальна-прыгонніцкай сістэмы абвастраў палітычную барацьбу ў Расійскай імперыі. Яскравым сведчаннем таму стала, як вядома, выступленне дваранскіх рэвалюцыянераў-дзекабрыстаў у 1825 г. Дзекабрысты своеасабліва планавалі вырашыць аграрнае пытанне. Сяляне павінны былі вызваліцца ад прыгоннай залежнасці з надзяленнем зямлёй, пры гэтым "Паўднёвае таварыства" (П.І.Песцель) прапаноўвала зямлю ў кожнай воласці раздзяліць на дзве часткі: 1) грамадскую зямлю, якую нельга было ні прадаваць, ні закладваць, можна было толькі карыстацца ёю для вядзення сваёй гаспадаркі, гэта значыць для атрымання "прадукту неабходнасці"; 2) зямлю для продажу ў прыватную ўласнасць для расшырэння гаспадаркі, атрымання "прадукту багата". Зямельны грамадскі фонд павінны быў быць створаны шляхам канфіскацыі дваранскіх зямель. "Паўночнае таварыства" (М.М.Мураўёў) лічыла, што зямлю трэба пакінуць як уласнасць за памешчыкамі, а селяніну перадаваць сядзібу і палявыя землі ў 2 дзесяціны на кожны двор.

Як бачым, плануемыя дзекабрыстамі рэформы былі закліканы прыкметна падарваць дваранскае землеўладанне і садзейнічаць развіццю буржуазных пачаткаў у сельскай гаспадарцы.

У той жа час, імкнучыся знайсці рашэнне, як захаваць прыгоннае права і разам з тым неяк абмежаваць бескантрольную ўладу памешчыкаў, царскі ўрад прышоў да рашэння ўвесці абавязковыя інвентары — гаспадарчае апісанне памешчыцкіх маёнткаў з дакладнай фіксацыяй колькасці прыгонных, памераў зямельных надзелаў, выконваемых павіннасцяў.

Царызм і раней адкрыта выкарыстоўваў практыку інвентарызацыі маёмасці. Так, у Брожанскім двары Бабруйскага староства Магілёўскай губерні інвентарызацыя праводзілася ў 1765, 1797 і 1810 гг. У 1810 г. маёнтак Брожа знаходзіўся ў арэндзе на 4 гады ў падпаручніка Восіпа Нарбута. Яго агульная плошча складала каля 88 000 дзесяцін. Па інвентарызацыі 1765 г. у Брожскім ключы налічвалася 196 сялянскіх гаспадарак, у 1797 г. — 208, у 1810 г. — 295. Двор вырабляў збожжа на продаж. Пры-

быткі Брожскага маёнтка складаліся з арэнды корчмаў, млынаў, а таксама грашовых і натуральных падаткаў і г.д. Усе гэтыя дадзеныя знаходзілі адлюстраванне ў інвентары.

Трэба сказаць, што справа з увядзеннем інвентароў рухалася даволі марудна. У 1844 г. Мікалай І зацвердзіў палажэнне аб стварэнні дваранскіх камітэтаў у заходніх губернях для складання абавязковых інвентароў памешчыцкіх маёнткаў. Галоўнай мэтай інвентароў было вызначэнне адносін сялян да ўладальніка, таму яны змяшчалі: 1) падзел сямей з вызначэннем іх маёмасці і гаспадарчых павіннасцяў; 2) раскладку ўрокаў на гаспадарчыя работы з падлікам колькасці работ на пэўную меру зямлі; 3) падрабязныя правілы пра гаспадарчыя павіннасці сялян. Аднак інвентарныя правілы часта складаліся недакладна, у іх падрыхтоўцы ўдзельнічалі самі памешчыкі.

На тэрыторыі Беларусі ў выніку процідзеяння памешчыкаў інвентары былі ўведзены к 1857 г., ды і то толькі ў 1/10 частцы памешчыцкіх маёнткаў. Уся зямля, якая знаходзілася ў фактычным карыстанні сялян, захоўвалася за імі. Аднак іх захоп працягваўся да прыняцця маніфеста 19 лютага 1861 г., а ў некаторых выпадках і пазней.

Для вызначэння павіннасцяў за аснову была прынята трэцяя частка даходу з вылучаных сялянам зямель. Але дваранства было незадаволена такім парадкам і выказала пажаданне, каб павіннасць сялян заставалася ранейшай — па 3 дні ў тыдзень з рабочай душы. Памешчыкі патрабавалі і дадатковых павіннасцяў. Так, сяляне маёнтка Налібокі, які належаў Вітгенштэйну, скардзіліся, што арандатар увёў асаблівы падатак пад назвай "дзятлы", г.зн. з гаспадаркі па 1/8 бочкі жыта і аўса, 10 фунтаў пянькі, 1 курыцу, 10 яйкаў, копу грыбоў і 4 дні гвалтаў. Інвентарныя правілы часта парушаліся, тым не менш дзяржава ў некаторай ступені ахоўвала сялян ад празмерных апетытаў іх гаспадароў.

Трэба мець на ўвазе, што з моманту далучэння беларускіх зямель да Расійскай імперыі каля 465 тыс. сялян сталі дзяржаўнымі. У сістэме кіравання дзяржаўнай маёмасцю найбольшае значэнне мела арэнда. Апрача таго, практыкавалася раздача дзяржаўных сялян у прыватныя рукі, і ў выніку ў 1802 г. у Гродзенскай, Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай губернях толькі 5,2 % працоўных кіравалася казёнай адміністрацыяй.

З мэтай атрымання максімальнага прыбытку царскі ўрад прымаў захады ў рэгламентацыі кіравання казённымі сялянамі. Так, у 1803 г. было прынята рашэнне аб тым, што

пры здачы казённых маёнткаў у арэнду неабходна браць залогі ў памеры не менш як $\frac{1}{3}$ іх кошту.

У 1815 — 1817 гг. упершыню ўводзіцца інвентарнае нарміраванне павіннасцяў пры продажы падараваных у арэнду дзяржаўных уладанняў. Памешчыкі адмаўляліся кіраваць абмежаванымі рэгламентамі маёнткамі. У рэшце рэшт інвентары не змаглі стаць абавязковай нормай пры арэндзе дзяржаўных уладанняў. У той жа час сяляне выступалі супраць пераходу ў прыватныя рукі.

З мэтай хуткага папаўнення бюджэту і ліквідацыі прагрэсіруючых нядоімак у 1837 — 1841 гг. міністрам дзяржаўнай маёмасці П.Д.Кісялёвым была распрацавана і ажыццёўлена рэформа кіравання дзяржаўнымі сялянамі. У цэлым яна складалася з 3 асноўных мерапрыемстваў:

- 1) рэформы сістэмы кіравання дзяржаўнай вёскай,
- 2) "папячыцельскай" палітыкі,
- 3) шэрага аграрных пераўтварэнняў — "люстрацыі дзяржаўных маёмасцяў".

У 1839 г. было распрацавана спецыяльнае палажэнне, што прывяло да значнага росту бюракратычнага апарату, утрыманне якога лягло на плечы дзяржаўных сялян.

"Папячыцельская палітыка" П.Д.Кісялёва ўключала ў сябе арганізацыю харчовай дапамогі сялянам, пачатковага навучання, медыцынскай дапамогі і г.д. "Папячыцельства" фінансавалася з сум сялянскіх капіталаў і грамадскага збору.

Харчовая палітыка мела на мэце распрацоўку шэрага мер на выпадак перыядычных неўраджаяў, на справе ж яна заключалася ў асноўным у стварэнні запасных кармоў. У Беларусі галоўнай крыніцай папаўнення кармоў служылі грамадскія запашкі. Аднак колькасць хлеба ў крамах не павялічвалася. Не лепш былі справы і з іншымі пачынаннямі "папячыцельскай палітыкі".

Асноўнай састаўной часткай рэформы была люстрацыя дзяржаўных маёмасцяў. Яна мела на мэце павышэнне плацежаздольнасці дзяржаўнай вёскі шляхам ліквідацыі сялянскага малазямелля, рэгламентацыю і ўніфікацыю павіннасцяў. Люстрацыя праводзілася ў два этапы: да 1844 г. — пры захаванні фальварачна-баршчыннай сістэмы і з 1844 г. — на аснове паскоранага ўводу аброчнай сістэмы ў дзяржаўных маёнтках. Стаўка была зроблена на пераразмеркаванне зямельнага фонду паміж маёнткамі і перасяленне сялян. Перазмеркаванне суправаджалася перафарміраваннем дзяржаўных маёнткаў з мэтай ураўнення іх з землямі, аднак гэта мера не прывяла да павелічэння зямельнага фонду. Перася-

ленне таксама не прыняло значнага маштабу, паколькі ніякіх звестак аб ім не захавалася.

Ураду давялося вышукваць новыя шляхі атрымання зямельнага рэзерву. З 1844 г. пачаўся паскораны перавод сялян на аброк, і да канца 1857 г. усе маёнткі Беларусі былі пераведзены на аброчнае становішча. Ліквідацыя адпрацоўчай рэнты і перавод на аброк былі найбольш важнымі напрамкамі рэформы, якія вызначылі яе буржуазны сэнс. У выніку дадатковага надзялення сялян зямлёй агульная плошча надзельнага фонду у беларускай дзяржаўнай вёсцы павялічылася на 10,73 %.

У цэлым рэформа надала імпульс сялянскай ініцыятыве і спрыяла некатораму расшырэнню таварна-грашовых адносін.

Трэба мець на ўвазе тое, што ў перыяд позняга феадалізму на Беларусі была і такая катэгорыя сялян, як вольныя людзі. Яны былі асабіста свабоднымі, мелі права пераходу з месца на месца. Іх прававое і маёмаснае становішча набліжала іх да дзяржаўных сялян. За карыстанне зямлёй яны адпрацоўвалі або плацілі падушны аброк. Да сярэдзіны XIX ст. пераважная большасць іх была запрыгонена памешчыкамі. У 1840 г. вольныя людзі, што жылі на казённых землях, былі далучаны да абшчыны дзяржаўных сялян, прыпісаныя да гарадоў увайшлі ў склад гарадскіх абшчын. Колькасць вольных людзей на Беларусі ў 1858 г. складала 14,6 тыс. чалавек.

З'яўленне і далейшае павелічэнне колькасці вольных людзей было яшчэ адным сведчаннем пераходу да капіталістычных адносін.

У 1839 — 1843 гг. у Расіі пад кіраўніцтвам міністра фінансаў Е. Ф. Канкрына была праведзена грашовая рэформа. Сутнасць яе заключалася ў замене грашовага папяровага абароту на крэдытныя білеты, якія свабодна разменьваліся на серабро.

Маніфест 1 ліпеня 1839 г. адмяніў указ ад 9 красавіка 1812 г. аб вольнай цане асігнацый і ўстанавіў цану ў прапорцыі 350 руб. асігнацыямі за 100 руб. серабром, гэта значыць па 28,57 металічных капеек за папяровы рубель. На астатнія 71,43 капейкі папяровы рубель законам дэвальвіраваўся. Па ўказу сярэбраная манета стала галоўнай манетай абарачэння і лічылася законнай мерай для ўсіх грашовых папер, каштоўных дакументаў і аблігацый, якія знаходзіліся ў абарачэнні. Асігнацыі сталі лічыцца другаступеннымі знакамі каштоўнасці. Каштоўныя паперы крэ-

дытных арганізацый адпавядалі цане на серабро. Пры размене ўсякая прыбаўка курсу асігнацыямі строга забаранялася.

Усе каштоўныя дакументы біржы, прэйскуранты і даведачныя цэны павінны былі арыентавацца на сярэбраную манету, і курс асігнацый нельга было выкарыстоўваць пры разліках.

Залатая манета (імперыял адпавядаў 10 сярэбраным руб., утрымліваў 11,61 г золата) стала выплачвацца і прымацца дзяржаўным казначэйствам з невялікім павышэннем супраць нармальнай цаны, г.зн. імперыял — у 10 руб. 30 кап., паўімперыял — у 5 руб. 15 кап. серабром.

Е.Ф.Канкрын пры ажыццяўленні сваёй сістэмы правёў шэраг пераходных мерапрыемстваў. Спачатку для зручнасці абарачэння асігнацый былі заменены часовымі крэдытнымі знакамі, былі выпушчаны дэпазітныя білеты.

У 1840 г. пры камерцыйным банку была адкрыта дэпазітная каса. Банк прымаў ад укладчыкаў на захаванне сумы сярэбранай і залатой манетай, выдаваў беспрацэнтныя білеты, якія называліся дэпазітнымі: трох-, пяці-, дзесяці-, дваццаціпяці-, пяцідзесяці- і сторублёвай вартасці. Звонкая манета, якая атрымлівалася за гэтыя білеты, захоўвалася ў дэпазітнай касе і прызначалася для іх размену. Дэпазітныя білеты мелі вольнае абарачэнне ва ўсёй імперыі нароўні з сярэбранай манетай.

У 1841 г. было дазволена прымаць у дэпазітную касу золата ў злітках і былі выпушчаны крэдытныя білеты, якія атрымалі вольны ход. Працэнты, якія атрымлівалі банкі, прызначаліся на іх пагашэнне. Маніфестам 1843 г. знішчаліся асігнацыі і былі выпушчаны дзяржаўныя крэдытныя білеты, якія банк разменьваў на сярэбраную манету. Бюджэтны дэфіцыт пакрываўся займамі з банкаў. Рэформа дапамагла ўмацаваць фінансы Расіі.

У 1824 г. Е.Ф.Канкрынам была здзейснена гільдэйская рэформа, па якой пашыраліся гандлёвыя правы купцоў трэцяй гільдыі (ад ням. Gilde-карпарацыя, аб'яднанне; слова старажытнагерманскага паходжання).

Маніфестам ад 17 сакавіка 1775 г. купецкае саслоўе было раздзелена на прывілеяванае гільдэйскае купецтва (тры гільдыі) і мяшчан. Па ўказе ад 25 мая 1775 г. да першай гільдыі прылічваліся купцы, якія аб'ядноўвалі капітал ад 10 тыс. руб. і больш, да другой — ад 1 тыс. руб., да трэцяй — ад 500 руб. да 1 тыс. Адначасова найбуйнейшыя купцы (капітал больш за 50 тыс. руб.), банкіры

(капітал 100 — 200 тыс. руб.) і некаторыя іншыя гараджане былі выдзелены ў разрад "знакамітых" грамадзян. Купцы 1-й гільдыі і "знакамітыя" грамадзяне атрымалі пераважнае права весці замежны гандаль.

У канцы XVIII — пачатку XIX ст. адбываўся паступовы заняпад гільдэйскага купецтва. У 1863 г. трэцяя гільдыя наогул была адменена.

Асобы, якія не ўваходзілі ні ў адну з гільдый, атрымалі права набываць гільдэйскія пасведчанні. Аднак мяшчанам-рамеснікам да ўступлення ў гільдыю абмяжоўваліся правы гандлю сваімі таварамі на пэўнай тэрыторыі. Між тым гандлюючым мяшчанам дазваляўся закуп у сваіх паведах такіх тавараў, як хлеб, пенька, лес, сала і інш. Рэформай сялянам дазвалялася мець у сваіх дамах ткацкія станкі для вырабу простых тканін.

Безумоўна, усе гэтыя мерапрыемствы садзейнічалі пашырэнню таварна-грашовых адносін у феадальнай гаспадарцы.

Трэба мець на ўвазе і спробы рэформатарскай дзейнасці М.М.Спяранскага, які ў 1809 г. па даручэнні Аляксандра І падрыхтаваў план дзяржаўных пераўтварэнняў — "Уводзіны да ўлажэння дзяржаўных законаў". Пад яго кіраўніцтвам былі складзены таксама "Поўны збор законаў Расійскай імперыі" у 45 тамах (1830), "Звод законаў Расійскай імперыі" у 15 тамах (1832). Прапанова М.М.Спяранскага зводзілася да таго, каб надаць самадзяржаўю некаторыя формы канстытуцыйнай манархіі. Ён прапанаваў фармальна захаваць парадак абшчыннага землеўладання, але паступова пераўтварыць яго ў інстытут сямейнага землекарыстання. Дарэчы, Е.Ф.Канкрын таксама згаджаўся з задумкай аб спыненні перадзелаў і ўвядзенні наследна-сямейнага землекарыстання. Аднак задумкі М.М.Спяранскага не задавальнялі царскі ўрад, і ім не суджана было збыцца.

Гаспадарчыя рэформы, праведзеныя ў II чвэрці XIX ст. як у Расіі, так і ў Беларусі, адлюстроўвалі імкненне пануючага класа захаваць асновы свайго панавання — феадальнае землеўладанне і прыгонную сістэму. Але яны прывялі і да некаторага паляпшэння становішча сялянскіх гаспадарак Беларусі, што выявілася ў павелічэнні пасеваў збожжавых культур, бульбы, у росце пагалоўя жывёлы. Памешчыцкія захопы казенных зямель былі прыпынены, паншчына ў арэндных маёнтках зніжана, прадпрымальніцтва заможных сялян атрымала дапамогу з боку аграномаў і дробнага крэдыту.

Такім чынам, эканамічнае развіццё Беларусі ў першай палове XIX ст. вызначалася ўзаемадзейненнем дзвюх з'яў: з

аднаго боку, завяршыўся працэс разлажэння феадальна-прыгонніцкага ладу як у горадзе, так і ў вёсцы; з другога — склаліся перадумовы для зацвярджэння капіталістычнага спосабу ў прамысловасці і сельскагаспадарчай вытворчасці. У сярэдзіне XIX ст. перад Расійскай імперыяй, у тым ліку і перад Беларуссю, паўстала праблема адмены прыгоннага права, выбару шляхоў пераходу да капіталізму — рэвалюцыйны ці эвалюцыйны, рэфарматарскі. Дарэчы, Заходняя Еўропа і ЗША прадэманстравалі да гэтага часу абодва з іх.

Глава 7

СТАНАЎЛЕННЕ КАПІТАЛІСТЫЧНАЙ ЭКАНОМІКІ БЕЛАРУСІ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIX ст.

7.1. Падрыхтоўка да адмены прыгоннага права. Механізм рэформы і яе правядзенне на Беларусі

К сярэдзіне XIX стагоддзя рэзка абвастрыўся крызіс феадальна-прыгонніцкай сістэмы. Паступова сельская гаспадарка губляла рысы тыпічна панскай, на яе развіццё ўсё большы ўплыў аказвалі таварна-грашовыя адносіны. Паскорыўся працэс абезземельвання сялян, вырасла запазычанасць памешчыкаў. Прыгонная сістэма скоўвала развіццё прамысловасці, перашкаджала ўжыванню наёмнай рабочай сілы, стрымлівала назапашванне капіталу.

Палітыка царскага ўрада па сялянскім пытанні ў 30 — 50-я гг. XIX ст. сур'ёзных практычных вынікаў не дала. З году ў год нарастаў сялянскі і грамадска-палітычны рух. Сяляне патрабавалі адмены паншчыны і бязвыплатнай перадачы ў іх рукі тых зямель, якія яны апрацоўвалі. У 1858 — 1860 гг. у Беларусі адбылося звыш 40 выступленняў сялян.

Сацыяльныя супярэчнасці асабліва абвастрыліся пасля паражэння Расіі ў Крымскай вайне (1853 — 1856). Далейшае развіццё сельскай гаспадаркі і прамысловасці пры захаванні феадальна-прыгонніцкіх адносін стала немагчымым.

Усведамленне сацыяльна-эканамічнай і ваенна-тэхнічнай адсталасці Расіі, а таксама небяспека хуткага нарастання антыпрыгонніцкага сялянскага руху вымусілі ўрад прыступіць да падрыхтоўкі адмены прыгоннага права. Упершыню афіцыйна аб неабходнасці правядзення рэформы было аб'яўлена 30 красавіка 1856 г., калі Аляксандр II

прапанаваў маскоўскім дваранам абдумаць умовы паступовага вызвалення сялян. Фактычна ж падрыхтоўка рэформы пачалася са студзеня 1857 г. з нагоды стварэння "Сакрэтнага камітэта па сялянскай справе". Але ўрад жадаў, каб ініцыятыва адмены прыгоннага права ішла ад памешчыкаў, і ў першую чаргу ад Беларусі і Літвы. Пры гэтым улічваліся наступныя абставіны. Па-першае, памешчыкі гэтых раёнаў былі ў большай ступені падрыхтаваны да адмены прыгоннага права, таму што іх гаспадаркі былі ўцягнуты ў таварна-грашовыя адносіны праз усходнееўрапейскі рынак. Па-другое, памешчыкі Беларусі і Літвы ўжо даўно лічылі неабходным вызваліць сялян, хоць і без зямлі. Па-трэцяе, у беларускіх і літоўскіх губернях узмацніўся сялянскі рух, што было асабліва небяспечна для царызма ва ўмовах нацыянальна-вызваленчага руху ў Польшчы.

У кастрычніку 1857 г. памешчыкі Віленскай, Гродзенскай і Ковенскай губерняў паслалі ў Пецярбург сваю пастанову. У ёй было выказана пажаданне вызваліць сваіх сялян пры ўмове, што ўся зямля застанеца ўласнасцю памешчыкаў, а сяляне могуць карыстацца ёю па ўзгадненні з імі. Тым самым землеўладальнікі разлічвалі правесці рэформу на больш выгадных для сябе ўмовах.

20 лістапада 1857 г. на імя віленскага генерал-губернатара Назімава Аляксандрам II быў накіраваны рэскрыпт (лац. *rescriptum* — адказ манарха на накіраванае яму на вырашэнне пытанне). Гэта быў першы ўрадавы дакумент аб сялянскай рэформе. Рэскрыпт дазваляў стварыць у Віленскай, Гродзенскай і Ковенскай губернях камітэты і агульную камісію ў Вільня. Кожнаму губернскаму камітэту даручалася выпрацаваць свой праект адмены прыгоннага права. На аснове гэтых праектаў віленская камісія павінна была скласці агульны праект. Абмежаваныя рамкі рэскрыпта і яго асноўныя палажэнні сведчылі аб тым, што першая ўрадавая праграма рэформы больш арыентавалася на ўжо апрабаваныя мадэлі, чым на радыкальна новае вырашэнне сялянскага пытання. Так, у адпаведнасці з рэскрыптам за памешчыкамі захоўвалася права на ўсю зямлю, а сялянам пакідалася сядзіба, якую яны павінны былі выкупіць з цягам часу. Акрамя таго, у карыстанне сялян выдзяляўся зямельны надзел, за які неабходна было плаціць аброк або адбываць паншчыну. Такім чынам, меркавалася поўнасцю захаваць памешчыцкае землеўладанне і феадальную залежнасць сялян.

Да вясны 1858 г. губернскія камітэты былі ўтвораны ва ўсіх губернях Беларусі, а пад канец гэтага ж года — у

большасці губерняў Расіі. Узначаліў работу па падрыхтоўцы рэформы Галоўны камітэт па ўпарадкаванні сельскага насельніцтва, пераўтвораны 8 студзеня 1858 г. з "Сакрэтнага камітэта".

У час падрыхтоўкі рэформы вылучыліся тры найбольш зацікаўленыя бакі — памешчыкі, буржуазія і сяляне. Інтэрэсы сялянства найбольш паслядоўна адстойвалі рэвалюцыйныя дэмакраты. У сваіх публіцыстычных выступленнях яны заклікалі да ліквідацыі памешчыцкага землеўладання і перадачы сялянам зямлі без выкупу. Такі варыянт рэформы дапускаў стварэнне свабодных фермерскіх гаспадарак па тыпу гаспадарак ЗША. Але гэты шлях развіцця капіталізму ў сельскай гаспадарцы, вядомы як амерыканскі, падтрымкі ва ўрадзе не знайшоў.

Сярод памешчыкаў разгарнуліся вострыя дыскусіі. У першую чаргу гэта было звязана з пачаткам дзейнасці губернскіх камітэтаў, у якія ўваходзілі прадстаўнікі самых розных грамадска-палітычных плыняў. Амаль што ў кожным камітэце ўтварыліся фракцыі ліберальнай "меншасці" і кансерватыўна-рэакцыйнай "большасці". Але трэба мець на ўвазе, што барацьба сярод дваран вялася з-за формы і памераў уступкі. Значная частка памешчыкаў адстойвала найбольш выгадны для сябе "прускі" варыянт рэформы — вызваленне сялян без зямлі і за выкуп. Меншасць, якую складалі памешчыкі, што аддавалі перавагу шляху буржуазных рэформаў вядзення гаспадаркі, выступала за ліберальны варыянт рэформы — вызваленне сялян з зямлёй і з умераным выкупам.

У залежнасці ад мясцовых эканамічных умоў і характара арганізацыі памешчыцкіх гаспадарак розныя пункты гледжання на правядзенне рэформы меліся і сярод беларускіх памешчыкаў. Значная большасць іх выступала за беззямельнае вызваленне сялян. За надзяленне іх зямлёй выказваліся толькі Віцебскі і Магілёўскі камітэты. Тлумачыцца гэта тым, што зямля ў азначаных губернях была нізкай якасці і большасць памешчыкаў атрымлівала даходы ў выглядзе аброку. У заходняй жа частцы Беларусі зямля каштавала вельмі дорага, а вялікая колькасць малазямельных і беззямельных сялян забяспечвала памешчыцкую гаспадарку таннай рабочай сілай. Таму камітэты Мінскай, Гродзенскай і Віленскай губерняў прапаноўвалі найбольш выгадны для сябе "прускі варыянт" рэформы — вызваленне сялян без зямлі і за выкуп.

Розныя погляды памешчыкаў на правядзенне аграрнай рэформы і ўзмацненне сялянскага руху паступова надаюць урадавай палітыцы новы напрамак. Прыярытэт атрымлівае

канцэпцыя, сутнасць якой у пераўтварэнні сялян ва ўладальнікаў сваіх надзелаў і ліквідацыі вотчыннай улады памешчыка. На аснове гэтай канцэпцыі 4 снежня 1858 г. была прынята новая ўрадавая праграма, якая таксама пра-дугледжвала пераход ад мясцовага заканадаўства для кожнай губерні і паступовай рэалізацыі яго з захаду на ўсход да стварэння агульнага для ўсёй Еўрапейскай Расіі аграрнага закону.

З гэтага моманту маштабы падрыхтоўкі рэформы перасягнулі магчымасці як Галоўнага камітэта, так і традыцыйных інстытутаў самадзяржаўнай манархіі. Таму 8 сакавіка 1859 г. Аляксандр II падпісаў загад аб утварэнні новай установы — Рэдакцыйных камісій. Яны падпарадкоўваліся непасрэдна імператару і складаліся з ліберальных дзеячаў. Менавіта члены Рэдакцыйных камісій распрацавалі самабытны расійскі варыянт новага аграрнага ладу, які заключаўся ў суіснаванні двух тыпаў гаспадарак — буйной памешчыцкай і дробнай сялянскай. Акрамя таго, прапанаваныя Камісіямі праекты вызначылі характар не толькі сялянскай, але і шэрага другіх рэформаў.

Дарэчы будзе сказаць, што Рэдакцыйныя камісіі адхілілі прапановы беларускіх памешчыкаў аб беззямельным вызваленні сялян. Аднак, улічваючы пажаданні буйных мясцовых землеўладальнікаў, было прынята рашэнне распрацаваць асобнае палажэнне для Мінскай, Віленскай і Гродзенскай губерняў.

19 лютага 1861 г. Аляксандр II падпісаў адобраныя Дзяржаўным Саветам "палажэнні", якія складаліся з "Агульнага палажэння", "мясцовых палажэнняў" і дадатковых правіл, і маніфест аб адмене прыгоннага права. У "Агульным палажэнні" змяшчаліся правілы, па якіх рэформа праводзілася ва ўсіх губернях Расіі. Яно вызначала асабістыя і маёмасныя правы сялян, парадак кіравання сялянамі і выканання імі дзяржаўных павіннасцяў, а таксама правілы аб выкупе зямлі. "Мясцовыя палажэнні" ўстанаўлівалі парадак надзялення сялян зямлёй і выканання імі павіннасцяў на карысць памешчыка. Дадатковыя правілы адносіліся да асобных груп прыгоннага насельніцтва.

У адпаведнасці з "Агульным палажэннем" сяляне атрымлівалі некаторыя грамадзянскія правы. Яны маглі займацца промысламі, гандляваць, набываць рухомую і нерухомую ўласнасць, паступаць у навучальныя ўстановы і на службу, несці асабістую адказнасць перад судом і г.д. Памешчыкі не маглі больш прадаваць і караць сялян.

"Агульнае палажэнне" прызнавала памешчыкаў уласнікамі ўсёй зямлі, якая належала ім да рэформы. Частка гэтай зямлі адводзілася для надзялення сялян, але не ў асабістую ўласнасць, а ў пастаяннае карыстанне. На працягу дзесяці гадоў сяляне абавязаны былі трымаць адведзены ім надзел і выконваць за гэта павіннасці ў выглядзе паншчыны або аброку. Гэты час яны называліся часоваабавязанымі і не маглі пакінуць сваё месца жыхарства без дазволу памешчыка. Толькі пасля заключэння выкупной здзелкі сяляне становіліся ўласнікамі зямлі. Пазямельныя адносіны паміж памешчыкамі і часоваабавязанымі сялянамі рэгуляваліся ўстаўнымі граматамі, якія вызначалі пазямельнае ўпарадкаванне і павіннасці сялян на карысць памешчыка. Складанне ўстаўных грамат даручалася памешчыкам і міравым пасрэднікам у двухгадовы тэрмін.

У Беларусі рэформа праводзілася на падставе "Агульнага палажэння" і двух "мясцовых палажэнняў". На Магілёўскую і восем паветаў Віцебскай губерні пашыралася "Мясцовае палажэнне для вялікарускіх, новарасійскіх і беларускіх губерняў". У гэтых паветах, дзе панавала абшчыннае землекарыстанне, вышэйшы надзел вагаўся ад 4 да 5,5 дзесяціны. Ніжэйшы быў прыкладна ў 3 разы меншы і складаў ад 1 дзесяціны 800 кв. сажаняў да 1 дзесяціны 200 кв. сажаняў на мужчынскую душу. У выпадку, калі дарэформенны надзел перавышаў вышэйшы, устаноўлены "Палажэннем", то памешчык меў права адразуць лішак у сваю карысць. Дарэчы, адрэзкі ў Магілёўскай і Віцебскай губернях сталі пашыранай з'явай — у асобных паветах у выніку рэформы сяляне страцілі ад 25 да 40 % зямлі.

За карыстанне зямлёй сяляне, як ужо было сказана, павінны былі выконваць павіннасці на карысць памешчыка. За вышэйшы душавы надзел устанаўлівалася паншчына ў 40 мужчынскіх і 30 жаночых дзён або аброк у памеры 8 руб. у год. Акрамя таго, уводзілася будаўнічая, падводная, натуральная і іншыя павіннасці. З мэтай безумоўнага выканання сялянамі павіннасцяў у абшчынах уводзілася кругавая парука.

У паветах Мінскай, Гродзенскай, Віленскай і чатырох паветах Віцебскай губерні землеўпарадкаванне сялян праводзілася па асобным "Мясцовым палажэнні". Улічваючы, што ў гэтых паветах існавала падворнае землекарыстанне, тут не вызначаліся нормы надзелаў. У сялян захоўваліся прысядзібныя і палявыя надзелы, якімі яны карысталіся да 1861 г. Адрэзкі дапускаліся толькі ў тых выпадках, калі

памер сялянскага надзелу перавышаў устаноўлены інвентаром або калі ў памешчыка пасля рэформы застава-лася менш $1/3$ часткі зручных зямель. Аднак памешчыкі абавязаны былі выплаціць сялянам за пабудовы, якія зна-ходзіліся на адрэзанай зямлі, і выдаць ім грашовую кам-пенсцыю ў памеры двухгадовага аброку з адрэзанай зямлі. Сялянскі надзел нельга было зменшыць больш як на $1/6$.

Разам з тым памешчык, робячы адрэзкі, мог забіраць у сялян лепшыя землі, выганы, вадапоі і іншыя ўгоддзі. На ўсю Беларусь быў пашыраны артыкул, у якім гаварылася, што панскія лясы застаюцца ў распараджэнні памешчыка. "Мяс-цовае палажэнне" абышло і сервітутнае права, што было выкарыстана памешчыкамі, каб пазбавіць сялян пашы.

Павіннасці ў Мінскай, Гродзенскай і Віленскай губернях вызначаліся ад памеру надзелу, але не павінны былі перавы-шаць інвентарную норму. Для аброку ўстанаўліваўся максімум не вышэй трох рублёў з дзесяціны, для паншчыны — не больш 23 дзён у год. Праз год пасля апублікавання маніфеста сяляне, якія не мелі нядоімак, маглі патрабаваць пераводу з паншчыны на аброк. Кожны селянін нес асабістую адказнасць перад памешчыкам за выкананне павіннасцяў. Кругавая парука ўстанаўлівалася толькі для выканання дзяр-жаўных падаткаў і падушнай подаці.

Набыць свой зямельны надзел ва ўласнасць сяляне маглі толькі шляхам заключэння выкупной здзелкі. З пе-раходам сялян на выкуп часоваабавязаныя адносіны спы-няліся, і яны залічваліся ў разрад сялян — уласнікаў. Калі сяляне згаджаліся ўзяць $1/4$ частку устаноўленага надзелу, то зямля выдзялялася ім ва ўласнасць бясплатна. Тым самым сялян пабуджалі браць мізэрныя надзелы.

Сядзібную зямлю селянін мог выкупіць у любы час незалежна ад жадання памешчыка, а палявы надзел — толькі з яго згоды. Карыстаючыся гэтым, многія памешчыкі не згаджаліся на выкуп сялянскіх надзелаў, імкнучыся па-доўжыць часоваабавязаны стан сялян. Другая частка, наад-варот, прымушала сялян заключаць выкупную здзелку, каб хутчэй атрымаць сродкі для пераходу да капіталістычнага вядзення гаспадаркі. Толькі ў 1881 г. быў выдадзены закон, па якім ўсе часоваабавязаныя сяляне да 1 студзеня 1883 г. павінны былі перайсці на абавязковы выкуп.

Правілы выкупу палявога надзелу былі аднолькавымі для ўсіх губерняў Расіі. Выкупная сума, якую сяляне павінны былі плаціць за надзел, вызначалася шляхам капіталізацыі пераведзенага на грошы аброку з дзесяціны з разліку 6 %

гадавых. Атрыманую з сялян выкупную суму памешчык мог пакласці ў банк і атрымліваць у выглядзе 6 % капіталу такі ж прыбытак, які раней ён атрымліваў з гадавога аброку. Такім чынам, пры завышанай ацэнцы выкупляемых надзелаў сяляне павінны былі не толькі заплаціць за зямлю, але і выкупіць свае аброчныя павіннасці.

Памешчыкі былі зацікаўлены атрымаць выкуп адразу, але сяляне не мелі такой сумы грошай. У сувязі з гэтым дзяржава выступала ў якасці пасрэдніка паміж памешчыкамі і сялянамі. Пры выкупе надзелаў сяляне павінны былі заплаціць $1/5$ частку выкупной сумы, калі атрымлівалі поўны надзел, і $1/4$ пры атрыманні няпоўнага. Астатнюю частку памешчыкі атрымлівалі ад дзяржавы ў выглядзе каштоўных папер, якія яны маглі прадаваць або закладаваць. У выніку гэтай аперацыі сяляне сталі даўжнікамі дзяржавы і павінны былі на працягу 49 гадоў плаціць ёй так званыя выкупныя плацяжы. У склад штогадовых выкупных плацяжоў уваходзілі і працэнты, якія дзяржава брала за дадзеную сялянам пазыку. У выніку да 1 студзеня 1907 г., калі гэтыя плацяжы былі адменены, сяляне заплацілі дзяржаве і памешчыкам за зямлю амаль у 4 разы больш, чым яна каштавала да рэформы.

Дваровыя людзі вызваляліся ад аграрнай залежнасці праз два гады пасля маніфеста 19 лютага. Ні сядзібы, ні зямельнага надзелу яны не атрымлівалі.

Для кіравання сялянамі былі ўтвораны сельскія і валасныя ўлады. Сяляне, якія пражывалі на зямлі аднаго памешчыка і складалі сельскую абшчыну, на агульным сходзе выбіралі старасту, зборшчыка подацей і іншых службовых асоб. Некалькі сельскіх абшчын утваралі воласць. На валасным сходзе выбіраліся праўленне на чале са старшынёй і валасны суд. Сельскія і валасныя праўленні кіравалі зборам подацяў, аб'яўлялі сялянам дзяржаўныя законы, сачылі за грамадскім парадкам. Для практычнага ажыццяўлення рэформаў 1861 г. былі створаны спецыяльныя мясцовыя органы — міравыя пасрэднікі, павятовыя міравыя з'езды і губернскія па сялянскіх справах установы.

Абвяшчэнне рэформы выклікала пад'ём сялянскага руху і паказала, што сяляне засталіся незадаволеныя "дараванай" ім свабодай. Яны не падпарадкоўваліся загадам мясцовых улад, адмаўляліся адбываць паншчыну і выконваць іншыя павіннасці. Упартую барацьбу вялі сяляне супраць складання ўстаўных грамат (актаў, што вызначалі пазямельнае падпарадкаванне і павіннасці сялян на ка-

рысць памешчыка). Граматы меркавалася ўвесці да 19 лютага 1863 г., аднак супраціўленне сялян сарвала намечаныя тэрміны і ўвядзенне іх было завершана толькі к маю 1864 г. Пры гэтым звыш 78 % грамат так і не было падпісана сялянамі. Асабліва шырокі размах сялянскі рух набыў у Гродзенскай і Мінскай губернях. Усяго ў Беларусі ў 1862 г. адбылося звыш 150 сялянскіх выступленняў, з іх больш паловы ў сувязі з увядзеннем устаўных грамат.

У пачатку 1863 г. сялянскі рух значна ўзмацніўся. Сяляне спадзяваліся атрымаць сапраўдную волю ў сувязі з пераходам іх у становішча часоваабавязаных. Узмацненне сялянскай барацьбы на Беларусі супала па часе з нацыянальна-вызваленчым паўстаннем. Паўстанне ахапіла частку Беларусі і Літвы, дзе яго ўзначаліў рэвалюцыянер-дэмакрат Кастусь Каліноўскі (1838 — 1864).

Уздым сялянскага руху на Беларусі вымусіў урад пайсці на істотныя ўступкі сялянам заходніх губерняў. Па загаду ад 1 сакавіка 1863 г. часоваабавязанае становішча сялян Мінскай, Віленскай, Гродзенскай і часткова Віцебскай губерняў адмянялася з 1 мая, яны пераводзіліся на выкуп і становіліся ўладальнікамі сваіх надзелаў. 21 лістапада 1863 г. гэты загад быў пашыраны на астатнія паветы Віцебскай і Магілёўскую губерні. Тут часоваабавязаныя адносіны спыняліся з 1 студзеня 1864 г. Адначасова змяняліся выкупныя плацяжы. У параўнанні з вызначанымі ва устаўных граматах яны былі паменшаны ў Мінскай губерні на 75,4 %, у Гродзенскай — на 68,8, Віленскай — на 64, 9, Магілёўскай — на 23,8 %.

9 красавіка 1863 года былі створаны камісіі, якія павінны былі правесці памеры сялянскіх надзелаў і ў двухгадовы тэрмін скласці выкупныя акты. Сяляне, якія былі пазбаўлены зямлі пасля складання інвентароў, надзяляліся трыма дзесяцінамі зямлі на сям'ю, а абезземеленым пасля 1857 г. выдзяляўся поўны зямельны надзел. У Мінскай, Гродзенскай і Віленскай губернях атрымалі зямлю больш за 20 тыс. двароў. Сялянам Віцебскай і Магілёўскай губерняў вярнулі частку зямлі, адрэзанай пры складанні ўстаўных грамат. За імі захоўваліся таксама сервітуты, але толькі ў тых маёнтках, дзе яны існавалі да рэформы 1861 г.

Памешчыкі Беларусі былі незадаволены дзейнасцю прававеральных камісій у сувязі з павелічэннем надзелаў і змяншэннем павіннасцяў. Таму пасля падаўлення сялянскіх выступленняў работу прававернай камісіі пачалі пераглядаць з улікам скаргаў памешчыкаў. У хуткім часе яны былі

ліквідаваны зусім, а завяршэнне выкупных аперацый было даручана павятовым міравым з'ездам.

Складанне выкупных актаў на Беларусі было завершана ў асноўным к пачатку 70-х гг.

Палітычныя падзеі 1863 г. прымусілі пераглядзець і землеўпарадкаванне дзяржаўных сялян, якія складалі каля 20 % сельскага насельніцтва Беларусі. Умовы вызвалення дзяржаўных сялян ад феадальнай залежнасці былі больш спрыяльнымі, чым памешчыцкіх. У адпаведнасці з законам ад 16 мая 1867 г. яны адразу пераводзіліся з аброку на выкуп і становіліся ўладальнікамі зямельных надзелаў, але выкуп для іх не быў абавязковым. Дзяржаўныя сяляне ў асноўным захавалі свае надзелы, якія аказаліся вышэйшымі, чым у памешчыцкіх. За карыстанне зямлёй сяляне павінны былі плаціць дзяржаве аброчны падатак.

Да канца 80-х гг. XIX ст. урад прыняў шэраг законаў і ўказаў, якія вызначалі ўмовы землекарыстання і пераходу на выкуп іншых, адносна нешматлікіх катэгорый сельскага насельніцтва (чыншавікоў, аднадворцаў, старавераў і г.д.). Захоўваючы істотныя феадальныя перажыткі, гэтыя законы тым не менш садзейнічалі развіццю капіталістычнага ладу ў беларускай вёсцы, зліццю асобных груп сельскага насельніцтва з асноўнай масай сялян.

Такім чынам, рэформа ў Беларусі і Літве была праведзена на больш выгадных для сялян умовах. Сярэднія памеры надзелаў былых памешчыцкіх сялян Беларусі аказаліся вышэйшымі, чым у цэлым па Расіі (у Беларусі 4,2 — 5,7 дзесяціны, па Расіі — 3,3 дзесяціны). Акрамя таго, на перыяд часоваабавязанага становішча беларускім, таксама як і літоўскім сялянам, былі зменшаны павіннасці.

Аднак гэтыя ўступкі самадзяржаўя не ліквідавалі сялянскага малазямелля. Памешчыкі ўтрымлівалі ў сваіх руках звыш паловы лепшай зямлі. У той жа час каля 40 % былых памешчыцкіх сялян атрымалі надзелы, не дастатковыя для самастойнага вядзення гаспадаркі. Калі на адну буйную памешчыцкую гаспадарку прыходзілася ў сярэднім 2915 дзесяцін зямлі, то на адну сялянскую — каля 12.

Такім чынам, галоўным прыгоннікам перажыткам у эканоміцы пасля рэформы з'яўлялася памешчыцкае землеўладанне. Захоўваліся таксама сервітуты, цераспалосіца, ва ўсходняй частцы Беларусі не было ліквідавана абшчыннае землекарыстанне: 86 % усіх сялянскіх двароў Магілёўскай і 46 % Віцебскай губерняў уваходзілі ў абшчыны, якія звязвалі сялян кругавой парукай і прыма-

цоўвалі іх як да зямлі, так і да памешчыка. Нават зніжаныя выкупныя плацэжы аказаліся не пад сілу сялянам. Нядоімкі па іх былі настолькі вялікімі, што ўрад вымушаны быў указам ад 28 снежня 1881 г. зрабіць агульнае зніжэнне выкупных плацэжоў, якое закранула таксама і Беларусь.

Разам з тым рэформа з'явілася паваротным момантам у гістарычным развіцці ўсёй Расіі, у тым ліку і Беларусі. Сяляне атрымалі асабістыя і маёмасныя правы, саслоўнае самакіраванне. Была ліквідавана манаполія памешчыкаў на эксплуатацыю сялянскай працы, што садзейнічала росту рынку рабочай сілы ў прамысловасці і сельскай гаспадарцы. Значна хутчэй сталі развівацца прадукцыйныя сілы, склаліся ўмовы для ўстанаўлення капіталістычнага спосабу вытворчасці.

7.2. Буржуазныя рэформы 60 — 70-х гг. XIX ст.

Адмена прыгоннага права абумовіла неабходнасць правядзення шэрага рэформаў дзяржаўнага кіравання і змянення эканамічнай палітыкі. У ліку гэтых мерапрыемстваў пэўнае месца належыць рэформе па ўпарадкаванні грашовага абарачэння.

Як вядома, у выніку рэформы 1839 — 1843 гг. у Расіі была ўстаноўлена грашовая сістэма, пры якой серабро выступала ў якасці ўсеагульнага эквівалента і асновы грашовага абарачэння, а ўсе папяровыя грошы абменьваліся на каштоўныя металы. Аднак значныя фінансавыя расходы на вядзенне Крымскай вайны і павелічэнне ў сувязі з гэтым дэфіцыту дзяржаўнага бюджэту амаль у 2 разы вымусілі ўрад спыніць размен крэдытных білетаў на серабро. У Расіі пачаўся працяглы перыяд інфляцыйнага папярова-грашовага абарачэння.

Каб упарадкаваць фінансавую сістэму і спыніць інфляцыю, у 1862 — 1863 гг. была праведзена грашовая рэформа, у выніку якой меркавалася стабілізаваць грашовае абарачэнне шляхам аднаўлення размену крэдытных білетаў на золата і серабро і такім чынам адрадіць прынцыпы арганізацыі грашовай сістэмы, якая існавала ў 1843 — 1853 гг.

Для правядзення рэформы патрабаваліся буйныя сродкі. Таму ў красавіку 1862 г. урад Расіі заключыў дагавор у Лондане з банкірамі "Н.М.Ротшыльд" і ў Парыжы "Браты Ротшыльд" аб 5%-най пазыцы 15 млн фунтаў стэрлінгаў.

Адна частка атрыманых сродкаў накіроўвалася на пакрыццё дэфіцыту дзяржаўнага бюджэту, другая — на павелічэнне разменнага фонду, які дасягнуў 120 млн руб. У гэты час у абарачэнні знаходзілася крэдытных білетаў на суму 713 млн руб., і ўрад прыняў рашэнне аб іх размене на залатую і сярэбраную манеты. Першапачаткова прадугледжвалася абменьваць крэдытныя білеты па курсе 570,0 кап. за залаты паўімперыял і 110,5 кап. за 1 руб. серабром з тым, каб у далейшым устанавіць абмен па курсе 100 кап. крэдытнымі білетаў за 1 руб. звонкай манетай.

Разменная аперацыя пачалася 1 мая 1862 г. Аднак з самага яе пачатку сталі прад'яўляцца крэдытныя білеты на значныя сумы, што выклікала хуткае скарачэнне разменнага фонду. Да 1 студзеня 1864 г. Дзяржаўны банк прыняў 77,1 млн руб., у той час як разменны фонд паменшыўся на 55,2 млн руб., і складаў усяго 10,2 % ад агульнай колькасці выпушчаных крэдытных білетаў.

Працяг размену пагражаў поўным расходаваннем запасу металу. У канцы 1864 г. урад вымушаны быў забараніць выдачу залатой і сярэбранай манеты ўзамен крэдытных білетаў. Аднавіць даваенную пакупную здольнасць крэдытнага рубля і прыныцыпы арганізацыі грашовай сістэмы не ўдалося. Расія зноў вярнулася да абарачэння нерухомай папярочнай грошай.

Правал спробы ўрада стабілізаваць грашовае абарачэнне быў прадвызначаны эканамічнай і палітычнай сітуацыяй у краіне. Прычынай эканамічнай слабасці Расіі з'яўлялася захаванне перажыткаў прыгонніцтва. Сельская гаспадарка і прамысловасць перажывалі востры крызіс, які перашкаджаў павелічэнню выпуску таварнай масы, здольнай паменшыць лішак крэдытных білетаў. Акрамя таго, застоў у гаспадарчым жыцці абумовіў рост дэфіцыту дзяржаўнага бюджэту, які ў першыя гады Крымскай вайны некалькі скараціўся. Калі ў 1862 г. дэфіцыт дзяржаўнага бюджэту склаў 11 млн руб., або 2,8 % дзяржаўнага бюджэту, то ў 1864 г. — 90 млн руб., або 20,6 %. Такое становішча дзяржаўных фінансаў спрыяла далейшаму абясцэньванню крэдытных білетаў.

Спроба стабілізацыі рубля не ўдалася таксама і з-за адмоўнага гандлёвага балансу 1862 г. Хуткі рост імпарту прамысловых тавараў (станкоў, машын, механізмаў), які ўсямерна падтрымліваўся, не кампенсаваўся аналагічным развіццём экспарту, што з'явілася вынікам маруднага развіцця прадукцыйных сіл прыгонніцкай гаспадаркі Расіі.

Пасля спынення размену крэдытных білетаў на залатую

і сярэбраную манету ўрад звярнуўся да эмісіі папяровых грошай для пакрыцця дэфіцыту дзяржаўнага бюджэту, у сувязі з чым сума крэдытных білетаў у абарачэнні значна ўзрасла. Разам з эмісіяй крэдытных білетаў для пакрыцця дэфіцыту бюджэту пачалі выпускаць білеты дзяржаўнага казначэйства. Па імператарскім указе Дзяржаўны банк павінен быў выпускаць крэдытныя білеты пад забеспячэнне білетаў дзяржаўнага казначэйства, што па сутнасці азначала скрытнае крэдытаванне дэфіцыту. У гэтых умовах курс крэдытнага рубля пастаянна паніжаўся: у 1864 г. ён зменшыўся да 83,4 %, у 1865 — да 81,6, у 1866 — да 76,4 %. Толькі ў пачатку 70-х гг. у Расіі намецілася тэндэнцыя некаторага паляпшэння фінансавага становішча.

У 60—70-я гг. XIX ст. у Расіі былі таксама праведзены рэформы дзяржаўнага кіравання. Яны насілі буржуазны характар і таму іх правядзенне стала магчымым толькі пасля адмены прыгоннага права.

Першай з праведзеных урадам рэформаў была земская, у выніку якой меркавалася палепшыць мясцовае кіраванне і стан гаспадаркі. У адпаведнасці з "Палажэннем аб губернскіх і павятовых земскіх установах" у гарадах утвараліся выбарныя ад усіх саслоўяў земскія ўстановы — губернскія і павятовыя сходы (гаспадарчыя органы) і ўправы (выканаўчыя органы). Земскія сходы складаліся з гласных, якія выбіраліся на тры гады. Яны збіраліся адзін раз у год на некалькі дзён, каб абмеркаваць каштарысы земскіх даходаў і расходаў, абраць членаў земскай управы і яе старшыню. Узначальваў земскі сход прадвадзіцель дваранства.

Выбарчая сістэма земстваў будавалася па прынцыпе маёмаснага цензу, таму ў іх была значнай перавага дваран. Па статыстычных даных, у губернскія земскія сходы ў 1865—67 гг. дваран было абрана 72,4 %, купцоў — 10,9, сялян — 10,6, іншых — 4,3 %.

Земскія ўстановы займаліся толькі гаспадарчымі і культурнымі справамі губерні або павета. Яны павінны былі садзейнічаць развіццю мясцовай прамысловасці і гандлю, адказваць за стан мясцовых сродкаў зносін, будаваць бальніцы, школы і г.д. Земскія ўстановы атрымалі права абкладваць насельніцтва земскімі падаткамі, а таксама мець свае грашовыя сродкі. Разам з тым яны не мелі органаў выканаўчай улады і для выканання сваіх пастановаў павінны былі здзейсніць праз паліцыю. Земскія ўстановы знаходзіліся пад кантролем губернатара і міністра ўнутраных спраў, якія маглі прыпыніць выкананне любой пастановы

земскага сходу. Акрамя таго, старшыня павятовай земскай управы зацвярджаўся на пасадзе губернатарам, а старшыня губернскай управы — міністрам унутраных спраў. Земствам было забаронена склікаць агульназемскія з'езды.

Але і ў такім урэзаным выглядзе рэформа была праведзена не адначасова і не ўсюды. Увядзенне земскіх устаноў пачалося з лютага 1865 г. і расцягнулася на працяглы тэрмін. Да канца 70-х гг. земствы былі ўведзены толькі ў 34 губернях Расійскай імперыі. Не былі ўведзены земствы і ў некаторых нацыянальных акраінах. У беларускіх губернях рэформа была праведзена толькі ў 1911 г., таму што царскі ўрад баяўся, каб дваранства гэтых губерняў не выкарыстала земствы ў якасці цэнтраў апазіцыйнага руху.

Аднак пры ўсёй сваёй абмежаванасці земская рэформа давала вядомы прастор мясцовай самадзейнасці, садзейнічала развіццю капіталістычнай гаспадаркі і культуры. У сваёй практычнай дзейнасці земствы дабіліся поспеху ў распаўсюджванні школьнай адукацыі і медыцынскай справы, на што, дарэчы, трацілася значная частка іх бюджэту. Вялікае значэнне для вывучэння эканомікі парэформеннай Расіі мела і арганізацыя земскай статыстыкі.

Змены гарадскога кіравання былі праведзены на той жа аснове, што і земскага.

Развіццё капіталізму пасля адмены прыгоннага права абумовіла значны рост гарадоў. Але ўпарадкаванне іх заставалася вельмі адсталым. У 1864 г. быў складзены праект гарадской рэформы, які пасля неаднаразовай перапрацоўкі быў зацверджаны толькі ў 1870 г. У гарадах ствараліся гарадскія думы і ўправы. На чале ўправы стаяў гарадскі галава, які адначасова з'яўляўся і старшынёй гарадской думы. Выбары ў думу праходзілі на аснове прынцыпу маёмаснага цэнзу. Правам выбару карысталіся асобы, якія дасягнулі 25-гадовага ўзросту і валодалі нерухомай уласнасцю і капіталам не менш 15 000 руб. Каб прымаць удзел у выбарах, неабходна было пражыць у даным горадзе больш 5 гадоў.

У распараджэнні гарадскіх дум і ўпраў знаходзіліся справы, якія адносіліся да знешняга ўпарадкавання горада: развіццё прамысловасці і гандлю, арганізацыя адукацыі і медыцынскага абслугоўвання. На гарадскія органы кіравання былі ўскладзены абавязковыя расходы па ўтрыманні пажарнай аховы, паліцыі, турызму і казармаў. Таксама як і земствы, думы і ўправы не мелі органаў выканаўчай улады і падпарадкоўваліся губернатарам і міністру ўнутраных спраў.

На Беларусі гарадская рэформа была праведзена ў 1876 г.

З прыняццем гэтага Палажэння гарадская гаспадарка пачала развівацца больш інтэнсіўна.

У 1864 г. была праведзена судовая рэформа, якая з'яўлялася бадай самай паслядоўнай з усіх буржуазных рэформаў 60—70-х гг. У адпаведнасці з ёю былі ліквідаваны старыя саслоўныя суды, замест шматлікіх судовых інстанцый утвараліся толькі дзве: акружныя суды і судовыя палаты. Судовыя палаты разглядалі апеляцыі і займаліся палітычнымі справамі. Для разбору дробных правапарушэнняў ствараўся міравы суд. На чале ўсіх судовых устаноў стаяў прывачы Сенат, які з'яўляўся касацыйнай інстанцыяй.

Суд становіўся адкрытым, галосным і незалежным ад урада. Ствараўся інстытут адвакатуры і прысяжных засядацеляў, для засведчання розных актаў была ўведзена пасада натарыўса. Усе справы разглядаліся ў прысутнасці абвінавачванага, сведкаў і публікі, друкаваліся ў газетах. Вердыкт прысяжных аб'яўляўся ў судзе, і толькі ў адпаведнасці з ім суд мог вынесці прыгавор.

З нагоды палітычных абставін судовая рэформа на Беларусі пачалася толькі ў 1872 г., калі былі ўведзены міравыя суды. Але яны не выбіраліся, як гэта было ў Расіі, а назначаліся міністрамі юстыцыі. Гэта тлумачыцца тым, што ў беларускіх губернях адсутнічалі земствы. Акружковыя суды, пракуратура і інстытут прысяжных засядацеляў былі ўтвораны толькі ў 1882 г. Спіс прысяжных засядацеляў зацвярджаўся мясцовымі ўладамі.

У сувязі з незадаволенасцю памешчыкаў дзейнасцю міравых судов у 1889 г. у Расіі быў уведзены інстытут земскіх начальнікаў, якія назначаліся з ліку памешчыкаў і мелі права ўмешвацца ў рашэнні органаў сялянскага самакіравання, а таксама караць сялян без судовага разгляду. На Беларусі закон аб земскіх начальніках быў уведзены ў 1900 г., прычым у трох губернях — Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай. Звяза- на гэта было з тым, што царскі ўрад не даваў у палітычных адносінах мясцовым памешчыкам каталіцкай веры, якія складалі пераважную большасць у краі, і асцерагаўся даваць ім адміністрацыйную ўладу ў сельскай мясцовасці.

Але, нягледзячы на абмежаванні, судовая рэформа была значным крокам наперад у параўнанні з дарэформенным судом і адыграла вялікую ролю ў станаўленні буржуазных адносін у Расійскай імперыі.

Адной з важнейшых была ваенная рэформа, якая пачалася ў 1862 г. Крымская вайна паказала, што рэгулярная

армія, заснаваная на рэкруцкіх наборах, не можа супрацьстаяць буржуазным арміям заходніх дзяржаў. Таму мэтай пераўтварэння старой арміі з'яўлялася прыбліжэнне яе да арміі буржуазнага тыпу, якой валодала абучаным асабістым саставам, была забяспечана сучаснай зброяй і добра падрыхтаванымі афіцэрскімі кадрамі.

Рэформа праводзілася на працягу некалькіх гадоў. Расія была падзелена на 15 ваенных акруг, быў распрацаваны новы статут страйвой службы. Утварэнне ваенных гімназій, вучылішчаў і акадэміі дазволіла палепшыць ваенную падрыхтоўку афіцэраў. Было паскорана ўзбраенне арміі новымі тэхнічнымі сродкамі — артылерыяй і вінтоўкамі, створаны ваенны паравы флот і г.д. Аднак гэтыя паляпшэнні не ліквідавалі галоўную прычыну слабасці рускай арміі — яе феадальна-саслоўную структуру.

У сувязі з гэтым у 1874 г. урад прыняў закон аб усесаслоўнай воінскай павіннасці мужчын, якія дасягнулі 20-гадовага ўзросту. Гэта дазваляла скараціць армію ў мірны час і рэзка павялічыць яе ў перыяд ваенных дзеянняў за кошт запаснікаў. Замест ранейшых 25 гадоў знаходжання ў арміі быў устаноўлены новы, скарачаны тэрмін службы: для сухапутных войскаў — 6 гадоў абавязковай службы і 9 гадоў запасу, для флоту — 7 гадоў абавязковай службы і 3 гады запасу. Для асоб, якія мелі адукацыю, тэрмін службы значна скарачаўся. Для тых, хто скончыў вышэйшыя навучальныя ўстановы, ён складаў 6 месяцаў, гімназіі — 1,5 года, гарадскія вучылішчы — 3 гады, пачатковыя школы — 4 гады. Ад усеагульнай воінскай павіннасці вызваліліся карэнныя жыхары Сярэдняй Азіі, Казахстана, Сібіры, а таксама асобныя групы насельніцтва.

Такім чынам, новы закон аб воінскай павіннасці вырашаў важнейшую задачу арганізацыі арміі — стварэнне рэзерваў.

У 1865 г. была праведзена цэнзурная рэформа, якая некалькі пашырыла магчымасці друку. Была адменена папярэдняя цэнзура для твораў больш 10 друкаваных аркушаў, а для перакладаў — 20 друкаваных аркушаў. Лічылася, што выданні меншых памераў з'яўляюцца больш даступнымі для шырокай грамадскасці і таму яны абавязкова павінны былі праходзіць папярэднюю цэнзуру. Такія ж правілы распаўсюджваліся і на правінцыяльныя органы перыядычнага друку. Сталічныя газеты і часопісы маглі быць вызвалены ад папярэдняй цэнзуры толькі пры ўмове ўнясення вялікага грашовага закладу. У гэтым выпадку іх рэдактары і выдаўцы за парушэнне законаў друку неслі

асабістую адказнасць. Пры гэтым царская адміністрацыя мела права накладаць на газеты і часопісы штрафы, прыпыняць на пэўны час і нават забараняць выданне, калі яго напрамак расходзіўся з афіцыйным палітычным курсам. У 1873 г. спыняць перыядычныя выданні было дазволена міністру ўнутраных спраў, а праз 6 гадоў такія ж паўнамоцтвы атрымалі і генерал-губернатары.

Вельмі складана было атрымаць дазвол на выданне новага перыядычнага выдання. Хадайніцтвы маглі быць адвергнуты без усякай матывацыі. Менавіта па гэтай прычыне ў Беларусі да 80-х гг. XIX ст. не было ніводнага перыядычнага выдання, незалежнага ад урада або праваслаўнай царквы.

У 60-я гг. XIX ст. была праведзена і рэформа адукацыі. Студэнцкія хваляванні восенню 1861 г. вымусілі ўрад прыняць новы ўніверсітэцкі статут. Паводле статута ўніверсітэты атрымлівалі аўтаномію. Кіраўніцтва імі даручалася савету прафесараў, які выбіраў рэктара, дэканаў факультэтаў, запрашаў прафесараў на вакантныя пасады. Савет ўніверсітэта меў права ствараць новыя кафедры. Аднак значная ўлада захоўвалася за міністрам народнай адукацыі і папярочнікам вучэбнай акругі, якія ажыццяўлялі нагляд за дзейнасцю прафесараў. Жанчыны ва ўніверсітэт не дапускаліся.

У 1864 г. быў абнародаваны новы статут гімназіі. У навучальных установах маглі вучыцца прадстаўнікі ўсіх саслоўяў, але з высокай платай за адукацыю. Па статуце сярэднія навучальныя ўстановы маглі быць двух тыпаў: класічныя і рэальныя гімназіі. У першых галоўнае месца ў адукацыі адводзілася выкладанню класічных моў — лацінскай і грэчаскай. У рэальных гімназіях вывучаліся ў асноўным дакладныя і прыродазнаўчыя навукі. Класічная гімназія рыхтавала сваіх выхаванцаў да паступлення ва ўніверсітэты, куды яны залічваліся без экзамену пасля заканчэння гімназіі. Рэальныя гімназіі такой прывілеяй не валодалі. Яны рыхтавалі вучняў да работы ў прамысловасці і гандлі.

У 1864 г. было зацверджана "Палажэнне аб пачатковых народных вучылішчах", у адпаведнасці з якім грамадскім установам і прыватным асобам дазвалялася са згоды ўлад адкрываць пачатковыя вучылішчы. У праграмах навучальных устаноў значнае месца адводзілася вывучэнню закона божага і царкоўным спевам.

Такім чынам, сялянская рэформа 1862 г. з'явілася пачаткам важных змен у сацыяльна-эканамічным і палітычным жыцці краіны. Услед за адменаў прыгоннага права ўрад вымушаны быў пайсці на шэраг другіх буржу-

азных рэформаў — увесці элементы самакіравання на месцах, адмяніць цялесныя пакаранні, замест рэкруцкіх набораў увесці ўсеагульную воінскую павіннасць, правесці рэарганізацыю асветы і фінансаў. Рэформы не краналі асноў самадзяржаў і ў значнай ступені захоўвалі прывілеі дваранства, аднак садзейнічалі пераўтварэнню Расійскай дзяржавы з феадальнай манархіі ў буржуазную.

Г л а в а 8

НАРОДНАЯ ГАСПАДАРКА БЕЛАРУСІ Ў ПАРЭФОРМЕННЫ ПЕРЫЯД (60—90-я гг. XIX ст.)

8.1. Развіццё капіталістычнага спосабу вытворчасці ў сельскай гаспадарцы

Рэформа 1861 г. адкрыла шлях да капіталізму ў сельскай гаспадарцы, аднак пераход ад старой, прыгонніцкай да капіталістычнай сістэмы гаспадарання не мог адбыцца адразу па дзвюх прычынах. Па-першае, "патрабаваўся клас людзей, якія прывыклі працаваць па найму". Па-другое, сялянская гаспадарка ў першыя гады рэформы не была цалкам адзелена ад гаспадаркі памешчыкаў, бо ў апошніх засталіся адразныя землі, лясы, лугі, вадапоі, выганы і г. д., без якіх выдзенне уласнай гаспадаркі было немагчыма.

На змену прыгонніцтву прыйшла пераходная сістэма гаспадарання, якая спалучала ў сабе рысы феадальнай і капіталістычнай сістэм, — так званая адрабочная сістэма. Яна зводзілася да таго, што малазямельныя сяляне вымушаны былі арандаваць зямлю ў памешчыкаў і за гэта адпрацоўваць яе частку сваім інвентаром і рабочай жывёлай. У адрозненне ад паншчыннай сістэмы гаспадарання селянін працаваў на памешчыка не з прычыны пазаэканамічнага прымусу, а ў выніку эканамічнай неабходнасці. Падабенства адрабочнай і капіталістычнай сістэм заключалася ў тым, што і пры гэтай сістэме селянін быў асабіста свабодны, але пры капіталістычнай сістэме гаспадарання памешчыцкая зямля апрацоўвалася інвентаром і рабочай жывёлай уладальніка.

У 60—70-я гг. XIX ст. у памешчыцкіх гаспадарках Беларусі панавала адрабочная сістэма. Шырокае распаўсюджванне набылі здольшчына, палавіншчына, адрабочкі за ўсялякія ўгоддзі. Частка памешчыкаў адразу пасля

рэформы пачала выкарыстоўваць вольнанаёмную працу, але адсутнасць сродкаў прыводзіла да таго, што яны адмаўляліся ад новаўвядзенняў і ўжывалі апрабкі.

Апрабачная і капіталістычная сістэмы гаспадарання існавалі як паасобку, так і разам, часам у адным і тым жа маёнтку, калі адны работы выконваліся на падставе апрабкі, а другія — шляхам капіталістычнага найму. Апрабачная сістэма паступова падрывалася і выціскалася капіталістычнай. У канцы 80-х гг. XIX ст. у заходніх беларускіх губернях — Мінскай, Гродзенскай, Віленскай — пераважала капіталістычная сістэма гаспадарання, ва ўсходніх — Віцебскай і Магілёўскай — змешаная апрабачная-капіталістычная сістэма.

У выніку аграрнай рэформы 1861 г. у памешчыкаў Беларусі захаваліся буйнейшыя масівы зямлі. У другой палове 70-х гг. ім належала 8,7 млн (50,5 %) дзесяцін прыдатнай зямлі, казне — 1,6 млн (9,9 %), царквам і манастырам — 122,9 тыс. (0,7 %) дзесяцін. На кожнага памешчыка ў сярэднім прыходзілася 1097 дзесяцін зямлі, альбо ў 75 разоў больш, чым на сялянскі двор.

На Беларусі пераважала буйное, латыфундыяльнае памешчыцкае землеўладанне (звыш за 500 дзесяцін на ўладальніка). Латыфундыі, паводле перапісу 1877 г., складалі 88,6 % памешчыцкай зямельнай уласнасці. Па велічыні латыфундыяльнага землеўладання Беларусь знаходзілася на адным з першых месцаў у Еўрапейскай частцы Расіі. Асабліва гэта было характэрна для Мінскай губерні, дзе кожны памешчык валодаў у сярэднім 1753 дзесяцінамі зямлі, што ў 100 з лішнім разоў больш, чым прыходзілася на адзін сялянскі двор. У Мінскай губерні знаходзіліся буйнейшыя на Беларусі магнацкія ўладанні Вітгенштэйна, Радзівіла, Патоцкіх, Тышкевіча.

У парэформенны час на Беларусі, як і ва ўсёй Расіі, ішоў працэс пераходу саслоўнага землеўладання ў бессаслоўнае, але тут ён адбываўся больш замаруджана. Гэта тлумачылася, з аднаго боку, адноснай эканамічнай устойлівасцю буйных памешчыцкіх гаспадарак, у большасці арганізаваных на капіталістычны лад, а з другога — пераход зямлі ад дваран да іншых саслоўяў тармазіўся царскім урадам, які пасля паўстання 1863 г. забараніў памешчыкам-католікам зноў набываць зямлю, а сялянам-католікам купляць яе больш за 60 дзесяцін на аднаго чалавека. Забаранялася мець зямлю яўрэям. Гэта, безумоўна, затрымлівала працэс фарміравання сельскай буржуазіі. Разам з тым царскі ўрад насаджаў на

Беларусі прыватнае землеўладанне рускіх памешчыкаў, плошча ўладанняў якіх павялічылася ў Мінскай, Гродзенскай, Віцебскай, Віленскай губернях з 1,8 млн дзесяцін у 1865 г. да 3,6 млн дзесяцін у 1870 г., альбо ў 2 разы. Рэформа 1861 г., якая вызваліла сялян ад прыгоннай залежнасці, стварыла перадумовы для канчатковага падрыву натуральнай гаспадаркі. Сельская гаспадарка Беларусі ўсё шырэй уцягвалася ў рыначныя адносіны. Менавіта рынак з'явіўся тым рычагам, які рэгуляваў яе развіццё. Ён патрабаваў павелічэння вытворчасці розных сельскагаспадарчых вырабаў, што ў сваю чаргу было абумоўлена развіццём прамысловасці, чыгуначным будаўніцтвам, ростам гарадоў і гарадскога насельніцтва. На рост гандлёвага земляробства і жывёлагадоўлі ўплывала і канцэнтрацыя войскаў на Беларусі, для ўтрымання якіх таксама патрабавалася шмат прадуктаў.

Павелічэнне сельскагаспадарчай вытворчасці адбывалася шляхам пашырэння пасяўных плошчаў. На памешчыцкіх землях заходніх губерняў у 70-я гг. у параўнанні з 60-мі яны ўзраслі ў сярэднім на 12 % і асабліва хутка пашыраліся ў Мінскай (на 55,5 %) і Гродзенскай (на 22,5 %) губернях.

Вядучае месца ў гаспадарках памешчыкаў у першае парэформеннае дваццацігоддзе займала вытворчасць збожжа. У 70-я гг. у параўнанні з 50-мі валавы збор збожжа павялічыўся на 62,6 %, а чыстыя зборы (за вылікам насення) — на 96 %. Беларусь у другой палове 70-х гг. становіцца важным у Расіі раёнам экспарту збожжа. Збожжавыя тавары праз Рыгу, Любаву (цяпер Ліепая), Польшчу вывозіліся за мяжу. Напрыклад, у 1878 г. з заходніх губерняў па чыгуначных шляхах і рэках было вывезена 20,5 млн пудоў збожжа. За мяжу вывозіліся жыта, авёс, ячмень, а ўвозілася пшаніца.

У памешчыцкіх гаспадарках пачалі распаўсюджвацца мнагапольныя севазвароты, выкарыстоўвацца сельскагаспадарчыя машыны. Напрыклад, у Мінскай губерні ў канцы 70-х гг. амаль у 20 % абследаваных маёнткаў прымяняліся мнагапольныя севазвароты і палепшаныя машыны і прылады. Паступова таварны характар набывалі таксама жывёлагадоўля, льнаводства. Разам з тым узровень развіцця капіталізму ў памешчыцкай гаспадарцы ў 60—70-я гг. не трэба перабольшваць, бо ён рабіў толькі першыя крокі па гэтым шляху.

Да сістэмы капіталістычнай вытворчасці паступова далучалася і гаспадарка сялян. Паказчыкам гэтага працэсу з'явіліся рост гандлёвага земляробства, а таксама маёмаснае рассяленне сялянства.

У выніку аграрнай рэформы сяляне былі абрабаваны

памешчыкамі. Набытых надзелаў у большасці выпадкаў не хапала для вядзення ўласнай гаспадаркі. Сярэдні надзел памешчыцкіх сялян вагаўся па губернях ад 3,9 да 5,1 дзесяцін на рэвізскую мужчынскую душу, а былых дзяржаўных — ад 5,5 да 6 дзесяцін. На Беларусі, дзе патрабавалася ўзмоцненае ўгнаенне глебы, пражытачны мінімум мог забяспечыць надзел не менш чым 8 дзесяцін зямлі на душу. З прыростам сельскага насельніцтва і ў выніку абменаў, адрэзкаў, прырэзкаў, развярстання сялянскіх угоддзяў надзелы сялян паменшыліся і ў канцы 70-х гг. ў сярэднім у былых памешчыцкіх сялян складалі 3,3 дзесяціны, а ў былых дзяржаўных — 4,5 дзесяціны на рэвізскую душу. У 80—90-я гг. скарачэнне сялянскіх надзелаў працягвалася. З 1880 да 1900 г. сярэдні надзел на душу мужчынскага пола паменшыўся з 3,2 да 2,1 дзесяціны.

Галоўнай галіной сялянскай гаспадаркі было земляробства. З пачатку 60-х да канца 90-х гг. XIX ст. на сялянскіх надзельных землях Беларусі пасевы збожжавых узраслі на 23,9 %, а іх ураджайнасць — на 50 %. Хутчэй пашыраліся пасевы і раслі зборы кармавых і тэхнічных раслін. За парэформенны час пасяўная плошча пад бульбай узрасла ў 2 разы, чыстыя зборы — у 4,6 раза, льновалакна — адпаведна на 35 і 82,5 %. Трэба адзначыць, што прырост прадукцыі ўсіх культур быў дасягнуты як экстенсіўным, так і інтэнсіўным шляхам. У гаспадарках заможных сялян пачалі выкарыстоўвацца палепшаныя прылады працы, штучныя ўгнаенні, сартавое насенне.

Важнай галіной народнай гаспадаркі з'яўлялася жывёлагадоўля. У канцы 90-х гг. XIX ст. у параўнанні з пачаткам 70-х пагалоўе буйной рагатай жывёлы павялічылася на 50 %. Але гэтая галіна вытворчасці развівалася галоўным чынам у гаспадарках заможных сялян.

Узросшы попыт на сельскагаспадарчую прадукцыю на ўнутраным і знешнім рынках абумовіў павелічэнне таварнасці сялянскай гаспадаркі. У другой палове XIX ст. на Беларусі сялянства давала каля 1/4 таварнага збожжа, 3/4 таварнага льну, значную частку бульбы, а таксама прадуктаў мясной і малочнай жывёлагадоўлі.

Але, нягледзячы на развіццё капіталістычных адносін, сялянская гаспадарка ўвогуле заставалася адсталай. У пераважнай большасці выкарыстоўваліся руцінныя прылады працы — драўляная саха і барана. Збожжа і травы ўбіраліся ўручную, сярпамі і косамі. Пераважала трохпольная сістэма земляробства.

Развіццё прадукцыйных сіл у сялянскай гаспадарцы стрымлівалася шматлікімі перажыткамі прыгонніцтва. Акрамя буйнога памешчыцкага землеўладання, розных подацяў і павіннасцяў да іх адносіліся захаванне ў некаторых губернях сялянскай абшчыны, сервітутаў, цераспалосіца, малазямелле.

У другой палове 70-х гг. на Беларусі налічвалася 7,7 тыс. абшчын былых прыватнаўладальніцкіх і 17 тыс. былых дзяржаўных сялян, якія былі найбольш пашыраны ў Магілёўскай і Віцебскай губернях (больш за 96 % усёй колькасці двароў з абшчынным землеўладаннем). Хаця ў парэформенны час перадзелы зямлі амаль што не мелі месца, абшчынная ўласнасць не магла быць прададзена селянінам другой асобе без згоды абшчыннікаў. Як і раней, існавала кругавая параўка пры выплаце падаткаў і адбыцці павіннасцяў. Такім чынам, абшчына садзейнічала захаванню адработкаў і росту аграрнага перанасялення.

Анахранізмам прыгонніцкай эпохі з'яўляліся таксама сервітуты. Сервітутныя ўгоддзі былі ўласнасцю памешчыкаў, і сяляне маглі карыстацца імі толькі на пэўных умовах. У 60—90-я гг. XIX ст. імі карысталася каля 50 % сялянскіх двароў.

Малазямелле сялян узмацнялася цераспалосіцай. Сялянскія надзелы вельмі часта размяшчаліся не на адным месцы, а паасобку, сярод памешчыцкіх угоддзяў. У заходніх губернях цераспалосіца была распаўсюджана больш, чым ва ўнутраных раёнах Расіі. Яна затрымлівала ўвядзенне рацыянальнай сістэмы земляробства, інтэнсіфікацыю сялянскай гаспадаркі.

З ростам таварна-грашовых адносін паскорыўся працэс маёмаснага і класавага расслаення сялянства. У канцы 70-х гг. 61,9 % сялянскіх двароў мелі каля 15 дзесяцін зямлі, а 10,4 % — звыш 20. У выніку рэформаў 60-х гг. зямля стала аб'ектам куплі-продажу, і на Беларусі павялічвалася колькасць сялян, якія набывалі дзесяткі і нават сотні дзесяцін зямлі. Некаторыя з іх куплялі цэлыя маёнткі. Ужо ў 70-я гг. XIX ст. былі сяляне, якія купілі маёнткі плошчай больш за тысячу дзесяцін, нават 2400—2800 дзесяцін. Важную ролю ў працэсе куплі зямлі адыграў Сялянскі банк, заснаваны царскім урадам у 1882 г. Банк выдаваў доўгатэрміновыя пазыкі сялянам з мэтай куплі зямлі і садзейнічаў памешчыкам у выгадным продажы зямлі сялянам па завышаных цэнах. Пазыкі выдаваліся, як правіла, на 55 з паловай гадоў пры ўмове штогадовага пагашэння іх у памеры 6,5 % даўгавой сумы. Банкаўская ацэнка прадаваемай зямлі праводзілася на выснове капіталізацыі з разліку 5 % яе даходнасці. З па-

велічэннем попыту на зямельныя ўгоддзі цэны на зямлю пачалі хутка расці. У 90-я гг. у параўнанні з 60-мі яны ўзраслі ў пяці заходніх губернях з 11 руб. 45 кап. да 34 руб. 87 кап. за дзесяціну, гэта значыць больш чым у 3 разы. Высокія цэны на зямлю абумовілі і высокія плацяжы па банкаўскіх пазыках. У канцы XIX ст. яны складалі ў сярэднім 3,6 % на дзесяціну пакупной зямлі. Але, нягледзячы на гэта, купля зямлі сялянамі пры садзейнічанні Сялянскага банка паступова ўзрастала. У 1886 — 1890 гг. у параўнанні з 1883 — 1885 гг. колькасць пакупак павялічылася больш чым у 20 разоў. Да 1890 г. сяляне ў пяці заходніх губернях набылі праз Сялянскі банк 984,3 тыс. дзесяцін зямлі.

У беларускай вёсцы пераважала пакупка зямлі таварыствамі, а не асобнымі гаспадарамі. Яны лічыліся банкамі больш надзейнымі ў сэнсе пагашэння пазыкі. Сяляне, якія аб'ядноўваліся ў таварыства, маглі яе прадаць, перадаць па спадчыне, здаць у арэнду, але ўсе гэтыя здзелкі разглядаліся і зацвярджаліся таварыствам, якое павінна было сачыць за плацежаздольнасцю сваіх членаў.

Працэс развіцця капіталістычных адносін у сельскай гаспадарцы Беларусі паскорыўся ў 80-я гг. Значную ролю ў гэтым адыграў сусветны аграрны крызіс 80 — 90-х гг. XIX ст. Непасрэднай прычынай крызісу з'явіўся ўвоз у Еўропу таннага збожжа з Амерыкі, Канады, Аргенціны і Аўстраліі, у выніку чага рэзка ўпала яго цана на ўнутраных рынках еўрапейскіх краін, а таксама Расіі.

На Беларусі зніжэнне цэн пачалося ў 1881 г. і працягвалася да 1897 г. Так, з 1881 па 1887 г. цэны на жыта знізіліся ў сярэднім у 2 разы, на пшаніцу па асобных губернях — на 10—35 %, на авёс — на 12—57 і на ячмень — на 38—62 % (дадатак 2). Такое працяглае зніжэнне цэн было выклікана і тарыфнай палітыкай царскага ўрада. Ён, абараняючы інтарэсы памешчыкаў цэнтральных губерняў Расіі, устанавіў для іх значна ніжэйшы тарыф на правоз збожжавых грузаў, чым для памешчыкаў заходніх губерняў.

Хлебны гандаль Беларусі пачаў цягнуць вялікія страты. У сярэдзіне 90-х гг. ва ўмовах высокага сабекошту вытворчасці, нізкіх цэн і існуючых тарыфаў памешчыкам нязручна было збываць збожжавыя ў Рыгу і Варшаву, якія традыцыйна з'яўляліся рынкамі збыту беларускага жыта, аўса і ячменю. Збожжавая гаспадарка Беларусі ў ходзе аграрнага крызісу не змагла прыстасавацца да новых умоў рынку. З гэтай прычыны памешчыкі пачалі пераарыentoўваць свае гаспадаркі на вытворчасць жывёлагадоўчай прадукцыі.

Малочная жывёлагадоўля становілася той галоўнай галіной, да якой прыстасоўваліся ўсе іншыя галіны сельскай гаспадаркі. Многія памешчыкі заводзілі жывёлу палепшаных парод: галандскай, сіментальскай, тырольскай. У Мінскай губерні знаходзіўся буйнейшы ў Расіі завод па вывядзенні альдэнбергскай пароды. Широкае распаўсюджванне набыла вытворчасць масла і сыра. На Беларусі налічвалася больш за 200 маслабоен і сыраварань. У масларобчай вытворчасці і ў сыраварэнні выкарыстоўваліся сепаратары, розныя прэсы, удасканаленыя катлы і г.д. На рубяжы XIX — XX стст. Беларусь разам з прыбалтыйскімі губернямі стала трэцім па значэнні пасля паўночных і сібірскіх губерняў раёнам малочнай гаспадаркі Расійскай імперыі.

Пад уплывам аграрнага крызісу з мэтай зніжэння выдаткаў вытворчасці і павелічэння прыбыткаў памешчыкі пачалі ўкараняць машынную тэхніку. Памешчыцкая гаспадарка беларускіх губерняў у канцы XIX ст. займала другое месца ў Расіі пасля прыбалтыйскіх па распаўсюджванні сельскагаспадарчых машын і прылад. У 90-я гг. больш увагі пачалі ўдзяляць насенняводству, паскорыўся пераход да шматпольных севазваротаў. Яшчэ адным следствам сусветнага аграрнага крызісу з'явіўся рост запазычанасці прыватнага, галоўным чынам памешчыцкага, землеўладання. У 1880 г. у банках было закладзена 27,6 % усіх прыватнаўласных зямель заходніх губерняў, а ў 1899 г. — 56,8 %. Памешчыкі імкнуліся з дапамогай пазыкі выйсці з цяжкага становішча, выкліканага крызісам. Некаторыя з іх здолелі перабудаваць сваю гаспадарку на новы лад. Іншыя разараліся, а іх зямля прадавалася з таргоў. З 1877 па 1905 г. дваранскае землеўладанне ў Віленскай, Гродзенскай, Віцебскай і Магілёўскай губернях паменшылася на 1,3 млн дзесяцін. За той жа час сяляне пяці заходніх губерняў купілі 1,6 млн дзесяцін зямлі.

Широкае распаўсюджванне ў гады крызісу набыла здача зямлі ў арэнду. Так, у 1887 г. на Беларусі ў арэнду здавалася 2,5 млн дзесяцін дваранскай зямлі.

Сусветны аграрны крызіс аказаў уплыў і на сялянскую гаспадарку. З аднаго боку, ён садзейнічаў далейшаму развіццю капіталізму ў гаспадарках заможных сялян, з другога — ажывіў перажыткі прыгонніцтва ў вёсцы, якія прывялі да пагаршэння і без таго цяжкага становішча шырокіх сялянскіх мас. У выніку крызісу паскорылася маёмасная дыферэнцыяцыя сялянскіх гаспадарак. Так, з 1877 па 1905 г. група бяднейшых сялян (да 15 дзесяцін зямлі на двор) павялічылася на 100 %, а група заможных (звыш 20 дзесяцін

зямлі на двор) — на 17 %. Увогуле сацыяльнае расслаенне беларускага сялянства ў пачатку XX ст. было даволі значным. Група заможных сялян складала 8 — 10 % усіх сялянскіх гаспадарак, бедната — 60, сярэднія сяляне — каля 32 %.

Сялянская буржуазія вяла гандлёвую, прадпрымальніцкую дзейнасць, прадавала сельскагаспадарчую прадукцыю, а купляла рабочую сілу. У гаспадарках заможных сялян у 80-я гг. працавала не менш 55 тыс. батракоў. Многія мелі прамысловыя або прамыслова-гандлёвыя ўстановы: маслабойні, лаўкі, млыны. Аднак у цэлым гаспадарчая дзейнасць сялянскай буржуазіі ў парэформенны час мела раннекапіталістычны характар. Гандлёва-капіталістычнае земляробства спалучалася са здачай зямлі ў кабальную арэнду, з адработкамі, ліхварствамі і г.д.

У 60—90-я гг. XIX ст., асабліва пасля сусветнага аграрнага крызісу, акрэслілася спецыялізацыя сельскай гаспадаркі Беларусі. Акрамя малочнай жывёлагадоўлі набылі развіццё льна- і бульбаводства.

Галоўным цэнтрам вытворчасці льновалакна сталі паветы Віленскай, а таксама Віцебскай і Магілёўскай губерні. Льновалакно прадавалася як на ўнутраным рынку, так і за мяжой: у Германіі, Аўстра-Венгрыі. Цэнтрам канопляводства з'яўлялася Магілёўская губерня. У 60-я гг. галоўным рынкам збыту пнянкі была Англія, куды яна збывалася праз Рыгу, а ў 70-я — Германія, збыт у якую ішоў праз Польшчу і Лібаву.

Паўсюдна набывала развіццё бульбаводства. Бульба ўжывалася ў вялікай колькасці ў ежу, была асноўнай сыравінай для вінакурнай прамысловасці. Найбольшая колькасць бульбы перапрацоўвалася ў Гродзенскай і Мінскай губернях. У 1882 г. па размерах перапрацоўкі бульбы на вінакурных заводах Мінская губерня займала чацвёртае месца ў еўрапейскай частцы Расіі, Гродзенская — шостае, Віленская — дзевятае, Магілёўская — пятнаццатае. У некаторых гаспадарках памешчыкаў і заможных сялян прыкметную ролю адыгрывалі гандлёвае агародніцтва і садоўніцтва.

Такім чынам, галоўнай рысай парэформеннага развіцця сельскай гаспадаркі Беларусі з'явіўся рост гандлёвага земляробства і жывёлагадоўлі, яе спецыялізацыя па раёнах. Рост таварна-грашовых адносін паступова разбураў патрыярхальны лад у вёсцы, узмацняў сацыяльнае расслаенне сялянства, паскараў фарміраванне сялянскай буржуазіі. Аднак тэмпы развіцця сельскай гаспадаркі стрымліваліся перажыткамі прыгонніцтва.

8.2. Рост капіталістычнай эканомікі і прамысловасці

Развіццё капіталізму ў прамысловасці Беларусі, як і ў Расіі ў цэлым, прайшло тры галоўныя стадыі: дробнатаварнай вытворчасці (дробныя, пераважна сялянскія промыслы), капіталістычнай мануфактуры і фабрыкі (буйная машынная індустрыя). У дарэформенны час прамысловасць знаходзілася пераважна на першых дзвюх стадыях і толькі ўваходзіла ў апошнюю — стадыю фабрычнай вытворчасці.

У першыя два парэформенныя дзесяцігоддзі рост прамысловасці Беларусі быў павольны, большасць прадпрыемстваў працягвала заставацца на стадыі дробнатаварнай вытворчасці і мануфактуры.

Зыходнай формай дробнатаварнай вытворчасці былі хатнія і адыходныя промыслы. Перавага ў дарэформеннай Беларусі паншчыны над аброкам прывяла да таго, што адыходныя промыслы не набылі тут такога развіцця, як у Расіі. Хатнія промыслы былі састаўной часткай сялянскай паўнатуральнай гаспадаркі. Сяляне займаліся кавальскай справай, вырабам скур, драўніны, кравецтвам і шавецтвам. Параўнальна невялікая частка сялян вырабляла прамысловыя тавары на заказ або для продажу на рынку. У 60 — 90-я гг. у сувязі з развіццём фабрычна-заводскай вытворчасці колькасць сялян-саматужнікаў скарацілася ўдвая. Збяднелае сялянства шукала заробкаў на адыходных промыслах, будаўніцтве чыгунак, шашэйных дарог, сплаве лесу і г.д. За парэформенны перыяд колькасць адыходнікаў сярод сялян павялічылася ў 6,6 раза і ў 90-я гг. XIX ст. складала каля 300 тыс. чалавек у год.

Характэрнай рысай парэформеннага перыяду быў рост рамяства па ўсіх паказчыках: колькасці прадпрыемстваў, рабочых, суме вытворчасці. З 1860 па 1890 г. колькасць рамесных майстэрняў павялічылася з 20,2 да 58,1 тыс., рабочых на іх — з 30,4 да 110 тыс., сума вытворчасці — з 4,3 да 14,1 млн руб. Большасць рамеснікаў, амаль 63 %, знаходзілася ў мястэчках, каля 37 % — у гарадах. У парэформенны час узрасла спецыялізацыя рамяства. Рамеснікі былі розных спецыяльнасцяў: пекары і капялюшнікі, краўцы і шаўцы, сталяры і цесляры. Сярод іх былі кавалі, шкляры, рымары, гарбары, пераплётчыкі і г.д. Тэхнічныя прыёмы і самі прылады працы рамеснікаў на працягу доўгіх гадоў заставаліся нязменнымі. Вытворчыя навыкі перадаваліся з пакалення ў пакаленне і былі далёкімі ад дасканаласці. Звычайна рамеснік самастойна зай-

маўся збытам сваіх вырабаў і з'яўляўся адначасова і вытворцам і гандляром. Потым гэтыя функцыі перайшлі да пасрэдніка — скупшчыка.

Апрача дробных сялянскіх промыслаў і рамеснай вытворчасці на працягу парэформеннага часу на Беларусі дзейнічалі дробнакапіталістычныя прадпрыемствы. Да іх звычайна далучаюць такія прадпрыемствы, якія не мелі паравых рухавікоў і на якіх працавала ад 5 да 16 наёмных рабочых. Дробнакапіталістычныя прадпрыемствы пераважалі ў харчовай, гарбарнай і тэкстыльнай вытворчасці. З 1860 г. па 1900 г. колькасць такіх прадпрыемстваў павялічылася з 7,8 да 17,1 тыс., рабочых на іх — з 2364 да 63,5 тыс., сума вытворчасці — з 14 да 44 млн руб. Да прамысловага ўздыму 90-х гг. на дробнакапіталістычных прадпрыемствах выраблялася палова ўсёй прамысловай прадукцыі Беларусі. Хуткае зніжэнне ўдзельнай вагі ў агульным аб'ёме прадукцыі ў 90-я гг. XIX ст. было абумоўлена інтэнсіўным ростам мануфактурнай і фабрычнай прамысловасці.

Разам з тым дробныя прадпрыемствы, нягледзячы на будаўніцтва фабрык і заводаў, на працягу амаль усяго парэформеннага часу пераважалі па колькасці. Вялікая ўдзельная вага дробнатаварнай вытворчасці ў прамысловасці Беларусі ў параўнанні з Расіяй тлумачыцца як гістарычнымі, так і эканамічнымі ўмовамі.

Па-першае, яўрэйскае насельніцтва, якое асела ў гарадах і мястэчках Беларусі, было пазбаўлена правоў на валоданне зямлёй і яе нетрамі, у большасці сваёй не мела вялікіх капіталаў для заснавання буйных прадпрыемстваў і займалася ў асноўным рамяством.

Па-другое, на Беларусі ў адрозненне ад Расіі не былі знойдзены радовішчы нафты, вугалю, жалезных руд, што патрабавалася для буйной вытворчасці. Тут пераважала гарбарная, тэкстыльная, харчовая сыравіна, на базе якой працавалі дробныя прадпрыемствы з ручнымі, вадзянымі і ветранымі рухавікамі.

Па-трэцяе, адмоўна адбівалася суседства Беларусі з такімі буйнымі прамысловымі раёнамі царскай Расіі, як Цэнтральны, Пецябургскі, Прыбалтыйскі, у якіх буйная прамысловасць пераважала над сярэдняй і мелкай. Трэба таксама мець на ўвазе, што ўрад царскай Расіі быў зацікаўлены ў захаванні Беларусі як аграрнага прыдатку імперыі.

На базе дробных сялянскіх промыслаў і гарадскога рамяства вырастала капіталістычная мануфактура. Да мануфактуры звычайна адносілі прадпрыемствы, на якіх пра-

цавала не менш за 16 рабочих, існаваў дакладны падзел працы паміж імі і не было паравых рухавікоў.

Напярэдадні сялянскай рэформы на Беларусі існавалі капіталістычныя і прыгонныя (вотчынныя) мануфактуры, у тым ліку 54 тэкстыльныя, 35 харчовых, 28 сілікатных, 15 гарбарных, 8 металаапрацоўчых. Мануфактуры ў 1860 г. давалі 48 % аб'ёму прамысловай прадукцыі, на іх працавалі 4,7 тыс. рабочих. Пасля рэформы рабочыя вотчынных мануфактур, якія працавалі на памешчыка амаль, што дарма, вярнуліся да сваіх надзелаў. Вотчынныя мануфактуры паступова закрываліся.

У парэформенны час капіталістычныя мануфактуры ствараліся купецтвам, часам разбагацеўшымі рамеснікамі або ўладальнікамі буйных сялянскіх хатніх майстэрняў. У 60 — 70-я гг. XIX ст. на мануфактурнай стадыі знаходзіліся ваўнаткацкая вытворчасць у Дуброўне, гарбарная ў Смаргоні, майстэрні па выпрацоўцы сельскагаспадарчых прылад у Віцебску, Жлобіне, Ракаве і г.д. Яны ўзніклі на базе рамесных майстэрняў. За парэформенны час колькасць мануфактур павялічылася з 140 да 760. Сярод іх было 193 дрэваапрацоўчыя, 185 сілікатных, 166 харчовых з колькасцю рабочих на іх 28,8 тыс. Да канца стагоддзя мануфактуры пераважалі ў гарбарнай, цагельнай, ганчарнай вытворчасці, нямала іх было ў суконнай, льняной, пенькатрапальнай, шкляной і іншых вытворчасцях.

Пераход ад мануфактурнай да фабрычнай сістэмы капіталістычнай вытворчасці (так званы прамысловы пераварот) пачаўся на Беларусі яшчэ ў дарэформенны час. Трэба адзначыць, што прамысловы пераварот на Беларусі ў адрозненне ад расійскіх губерняў пачаўся не з баваўнянай, а з металаперапрацоўчай і вінакурнай прамысловасці. Аб гэтым сведчыць не толькі ўкараненне паравых рухавікоў у галіне металаапрацоўкі, але і змяненне яе тэхналогіі. У металургіі, напрыклад, крыжны спосаб атрымання жалеза быў заменены пудлінгавым (у домнах). Ужо ў 50-я гг. XIX ст. тры пудлінгавыя печы былі на Старынкаўскім чыгуналіцейным заводзе (вёска Старынка Чэрыкаўскага павета, цяпер вёска ў Слаўгарадскім раёне), адна — на Барысаўшчынскім металургічным заводзе (у маёнтку Барысаўшчына паблізу мястэчка Чарняўка Барысаўскага павета, цяпер вёска ў Барысаўскім раёне), восем — на Налібоцкім металургічным камбінаце (мястэчка Налібокі Ашмянскага павета, цяпер вёска ў Стаўбцоўскім раёне). Яшчэ да сялянскай рэформы на першых двух вырабляліся паравыя машыны.

Прамысловая рэвалюцыя на Беларусі адбывалася і ў

іншых асноўных галінах (харчовая, дрэваапрацоўчая, хімічная) і завяршылася ў канцы 90-х гг., на 10 гадоў пазней, чым у Расіі. За 40 паслярэформенных гадоў аб'ём фабрычнай прадукцыі ўзрос у 37 разоў.

У першыя два дзесяцігоддзі пасля рэформы 1861 г. фабрычна-заводская прамысловасць развівалася марудна. З усіх прадпрыемстваў, якія меліся ў 1890 г., удзельная вага заснаваных у 60—70-я гг. складала трохі болей за 18 %. Асноўная колькасць фабрык і заводаў была пабудавана ў 80—90-я гг., калі ўжо былі пракладзены галоўныя чыгуначныя магістралі і калі дзякуючы дзейнасці акцыянерных таварыстваў і аддзяленняў буйных расійскіх банкаў быў пераадолены недахоп у капіталах.

Да 1890 г. фабрыкі і заводы Беларусі давалі амаль палову (47,8 %) усёй прамысловай прадукцыі. Аднак на Беларусі ўзровень яе канцэнтрацыі быў ніжэйшы, чым па краіне ў цэлым. Тут пераважалі сярэднія і дробныя прадпрыемствы, на кожным з якіх працавала менш за 50 чалавек. У канцы XIX ст. яны складалі 85,5 % ад прадпрыемстваў цэнзавай прамысловасці (па Расіі — 70,5 %). У той жа час фабрык і заводаў з колькасцю рабочых больш за 500 чалавек на Беларусі было толькі 9, або 1 % ад агульнай колькасці прадпрыемстваў (па Расіі — 3,5 %).

Канцэнтрацыя вытворчасці абумовіла стварэнне акцыянерных кампаній. У канцы XIX ст. на Беларусі дзейнічалі каля 10 акцыянерных таварыстваў, якім належалі буйныя прадпрыемствы. Так, з 1877 г. пачало дзейнічаць "Гродзенскае таварыства водазабеспячэння і эксплуатацыі водаправодаў", у 1895 г. — "Таварыства віцебскіх водаправодаў", у 1898 г. — бельгійскае акцыянернае таварыства "Віцебскі трамвай".

У апошняя трэці XIX ст. у эканамічным жыцці Беларусі значную ролю пачалі адыгрываць банкі. Вядучае месца сярод крэдытных устаноў займаў Мінскі камерцыйны банк, заснаваны ў 1873 г. У шэрагу гарадоў дзейнічалі аддзяленні буйнейшых расійскіх банкаў. Так, з 1871 г. Азова-Данскі камерцыйны банк меў свае філіялы ў Мінску, Магілёве, Пінску. У 90-я гг. у Мінску дзейнічала аддзяленне Пецярбургска-Азоўскага банка. На Беларусі было 5 аддзяленняў Дзяржаўнага банка. Свае філіялы ў Бабруйску, Гомелі, Гродне і Слоніме мелі Віленскі прыватна-камерцыйны банк, а таксама Камерцыйны банк у Беластоку. У выніку іх дзейнасці назапашваліся значныя капіталы, якія ўкладаліся пераважна ў сферу гандлю. Банкаўскія сродкі

накіроўваліся таксама ў прамысловасць па пярвiчнай апрацоўцы лесу і льну. Істотную ролю ў вывазе за мяжу гэтых тавараў адыгрываў германскі капітал, які актыўна ўкладваўся ў большасць леса- і льногандлёвых фірмаў.

Развіццё фабрычна-заводскай прамысловасці з'явілася асновай росту гарадоў. У шэрагу гарадоў у апошняя трэці XIX — пачатку XX ст. буйнымі прамысловымі прадпрыемствамі сталі чыгуначныя майстэрні і дэпо (Пінск, Гомель, Мінск, Віцебск). У Мінску да буйных прадпрыемстваў адносіліся машынабудаўнічы і чыгуналіцейны завод Якабсана, Ліфшыца і К^о, машынабудаўнічы завод "Тэхналаг"; у Віцебску — льнопрадзільная фабрыка "Дзвіна", тытунёва-махорачная і папярова-кардонная фабрыкі, фабрыка акулераў і аптычных прылад; у Пінску — дрэваапрацоўча-фанерная і запалкавая фабрыкі; у Брэсце — чыгуналіцейны і механічны заводы, фабрыкі па выпуску папяросных гільзаў; у Магілёве — пiваварны завод Лекерта; у Гродне — тытунёвая фабрыка Шарашэўскага.

Аднак на Беларусі не сфарміраваліся такія буйныя прамысловыя цэнтры, якімі ў Расіі з'яўляліся Пецярбург, Масква, на Украіне — Харкаў, Кіеў і інш. Галоўная прычына гэтага — спецыялізацыя беларускай прамысловасці на перапрацоўцы мясцовай сельскагаспадарчай, лясной і мінеральнай сыравіны, што абумовіла яе размяшчэнне ў асноўным у сельскай мясцовасці. У парэформенны час у гарадах выраблялася толькі каля 31 % усёй прадукцыі, пераважная колькасць прадпрыемстваў размяшчалася па-за гарадамі.

Прамысловасць Беларусі, у якой пераважалі харчовая, гарбарная, тэкстыльная і дрэваапрацоўчая галіны, залежала ад сельскай і лясной гаспадарак, якія пастаўлялі шмат відаў сыравіны і паліва. Першае месца па аб'ёме вытворчасці належала харчовай (у прыватнасці, вінакурнай) прамысловасці. Яна была распаўсюджана па ўсёй тэрыторыі Беларусі. На другім месцы знаходзілася дрэваапрацоўчая (запалкавая і папярова-друкарская) прамысловасць. Значную частку яе прадукцыі давалі Мінская і Магілёўская губерні. Тэкстыльная прамысловасць, якая займала трэцяе месца па аб'ёме вытворчасці, набыла найбольшае развіццё ў Гродзенскай губерні, дзе выпускалася больш паловы ваўнаткацкіх вырабаў, а таксама ў Магілёўскай і Мінскай губернях. Металаапрацоўчая прамысловасць (разам з чыгуначнымі майстэрнямі) была лепей развіта ў Мінскай і Магілёўскай губернях. Сілікатна-керамічная і будаўніча-рамонтная прамысловасць, якая знаходзілася на пятым месцы па аб'ёме вытворчасці,

размяшчалася пераважна ў Магілёўскай, Мінскай і Гродзенскай губернях, а прамысловасць па выпуску шкла — у Магілёўскай. У гэтых жа губернях да 1875 г. была добра развіта гарбарная прамысловасць, але пазней першыństwo перайшло да Віленскай губерні. Горш за другія на Беларусі развівалася хімічная прамысловасць. У прыватнасці, толькі ў Мінскай і Магілёўскай губернях існавала некалькі невялікіх прадпрыемстваў дзягцярнай і смола-шкіпінарнай вытворчасці.

У перыяд даманапалістычнага капіталізму прамысловасць Беларусі, як і Расіі, развівалася пад уплывам сусветнага эканамічнага цыкла. Прамысловы крызіс 1873 — 1875 гг., які пачаўся з фінансавых цяжкасцяў у Заходняй Еўропе, а потым ахапіў і Расію, выклікаў рэзкае зніжэнне цэн на тавары і выявіў нізкую пакупную здольнасць насельніцтва, асабліва сялянства. У выніку крызісу на Беларусі скараціўся прырост прадукцыі мануфактур, але ён амаль не закрануў фабрычна-заводскую прамысловасць. Крызіс у значнай ступені адбіўся на дрэваапрацоўчай і харчовай галінах.

У другім парэформенным дзесяцігоддзі для развіцця прамысловасці Беларусі былі характэрныя больш высокія тэмпы прыросту прадукцыі фабрык і заводаў у параўнанні з прадукцыяй мануфактур. У выніку гэтага ўдзельная вага фабрычна-заводскай прамысловасці ва ўсёй прамысловасці Беларусі дасягнула каля 20 %, мануфактур — 9 %. Такім чынам, па аб'ёмах вытворчасці фабрыкі абагналі мануфактуры больш чым у 2 разы і пачалі пераважаць у буйной вытворчасці.

Трэцяе парэформеннае дзесяцігоддзе, як і другое, пачалося з крызісу. Эканамічны крызіс 1881 — 1882 гг., які таксама перакінуўся з Заходняй Еўропы ў Расію, у тым ліку і ў яе заходнія губерні, ахапіў харчовую, дрэваапрацоўчую, сілікатную, гарбарную, тэкстыльную прамысловасць і асабліва адбіўся на дробнай вытворчасці, сярэднегадавы прырост якой скараціўся з 1881 па 1884 г. амаль у 2 разы. Упалі тэмпы прыросту прадукцыі мануфактур. Аднак не прыпыніліся тэмпы развіцця фабрычнай прамысловасці. Крызіс на Беларусі зацягнуўся да 1887 г., гэта значыць, што ў заходніх губернях ён быў больш працяглым, чым па Расіі ў цэлым, дзе ў гэтыя гады ўжо назіралася стадыя дэпрэсіі. Тлумачыцца гэта тым, што ў выніку ўвядзення царскім урадам вялікіх мытных пошлін з мэтай абароны мясцовай прамысловасці ад тавараў з Заходняй Еўропы беларуская прамысловасць пазбавілася больш таннай увазнай сыравіны (метал, баваўняныя тканіны і г.д.).

З 1887 па 1890 г. назіралася ажыўленне беларускай

прамысловасці. Крызіс і дэпрэсія 80-х гг. з'явіліся штурш-ком да замены дробнай і мануфактурнай прамысловасці фабрычнай. Пасля крызісу ажыўленне ахапіла амаль усе галіны, акрамя хімічнай, у якой зніжэнне вытворчасці назіралася да 1885 г. у сувязі з выцясненнем беларускай лесахіміі расійскай нафтахіміяй.

Бурны прамысловы ўздым прыйшоўся на 90-я гг. XIX ст. Сярэднегадавыя тэмпы прыросту ўсёй прадукцыі склалі 8,2, колькасці рабочых — 3,9 %. Ён характарызаваўся найбольш інтэнсіўным ростам вытворчасці, прадукцыйнасці працы і канцэнтрацыі прамысловасці. Асабліва хутка развівалася буйная прамысловасць. Калі прадукцыя дробных прадпрыемстваў узрасла на 3,4 % у год, то мануфактур — на 12,8, а фабрык і заводаў — на 13,3 %. За 10 гадоў, з 1890 да 1900, узніклі 16 тыс. новых прадпрыемстваў. За апошняе дзесяцігоддзе XIX ст. тэмпы развіцця прамысловасці былі вышэй, чым за папярэднія 30 гадоў, у выніку чаго ўдзельная вага беларускай прамысловасці дасягнула ў прадукцыі прамысловасці Расіі 5 %, колькасць рабочых — амаль 10 %.

Такім чынам, у парэформенны час у выніку прамысловага перавароту на Беларусі набыла развіццё фабрычна-заводская прамысловасць, вядучае месца ў якой займалі апрацоўчыя галіны. У цэлым прамысловасць Беларусі ў гэты перыяд у параўнанні з іншымі раёнамі царскай Расіі дасягнула сярэдняга ўзроўню развіцця.

8.3. Развіццё транспарту, сродкаў сувязі, гандлю. Фарміраванне буржуазіі і пралетарыяту

Велізарную ролю ў развіцці капіталістычных адносін адыграла чыгуначнае будаўніцтва, якое разгарнулася ў 60—70-я гг. XIX ст. Яно паскорыла развіццё прамысловасці, гандлю, умацніла таварнасць сельскай гаспадаркі, садзейнічала тэхнічнаму прагрэсу, спецыялізацыі эканомікі раёнаў, фарміраванню ўсерасійскага і абласных рынкаў, росту прамысловасці, грамадскаму падзелу працы і міграцыі насельніцтва.

На Беларусі купцы, мясцовая буржуазія добра ўсведамлялі неабходнасць будаўніцтва чыгунак перш за ўсё для гандлёвых патрэб. Іх падтрымліваў царскі ўрад, які апрача эканамічных інтарэсаў кіраваўся і ваенна-стратэгічнымі мэтамі. Кірункі чыгунак вызначаліся галоўным чынам старымі гандлёвымі шляхамі хлебных, лясных і іншых грузаў з цэнтральных раёнаў Расіі ў Заходнюю Еўропу.

Першай чыгункай, якая прайшла праз тэрыторыю Беларусі (праз Гродна), была Пецябургска-Варшаўская, пабудаваная ў 1862 г. з мэтай хуткіх зносін з Заходняй Еўропай. Лінія працягласцю 50 верстаў (1 вярста — 1,066 км) прайшла па маланаселеных месцах і мела другараднае эканамічнае значэнне. У 1866 г. быў адкрыты шлях на Дзвінска-Полацка-Віцебскім участку Рыга-Арлоўскай чыгункі працягласцю 245 верстаў.

Інтэнсіўнае чыгуначнае будаўніцтва разгарнулася ў 70-я гг. У гэты час была пабудавана найважнейшая ў эканамічных і ваенных адносінах Маскоўска-Брэсцкая магістраль, якая перасякала тэрыторыю Беларусі з захаду на ўсход; участак Смаленск — Орша — Баранавічы — Брэст складаў 600 верстаў. У 1871 — 1874 гг. была пабудавана Лібава-Роменская чыгунка праз Вільню, Маладзечна, Мінск, Асіповічы, Бабруйск, Жлобін. Даўжыня гэтай лініі на тэрыторыі Беларусі складала каля 520 верстаў. У 1873 г. праз Брэст і Ковель на Кіеў прайшла Прывіслінская чыгунка, яе беларускі ўчастак працягнуўся на 60 верстаў.

У 80-я гг. чыгуначнае будаўніцтва пачалося на Палессі. Пабудаваная ў 1882 г. чыгунка Пінск — Жабінка даўжынёй 134 вярсты злучыла палескія дарогі з Маскоўска-Брэсцкай, а ў 1886 г. лінія Лунінец — Гомель у 282 вярсты — з Лібава-Роменскай. У гэтым жа годзе было закончана будаўніцтва чыгункі Беласток — Баранавічы з працягласцю беларускага ўчастка ў 150 верстаў. У 1877 г. была здадзена ў эксплуатацыю лінія Гомель — Бранск (40 верстаў), а ў 1896 г. — Асіповічы — Старыя Дарогі (39 верстаў). З канца XIX ст. да 1902 г. будавалася Пецябургска-Адэская чыгунка, якая прайшла праз Віцебск, Оршу, Магілёў, Жлобін. Працягласць яе на тэрыторыі Беларусі склала 332 вярсты. Чыгункі будаваліся пераважна прыватнымі кампаніямі і таварыствамі, а потым выкупляліся ўрадам.

Такім чынам, чыгуначнае будаўніцтва ў перыяд даманапалістычнага капіталізму на Беларусі ішло вельмі хутка: калі ў 1870 г. працягласць чыгуначных ліній складала 302 км, то ў 1902 г. — 2752 км. За парэформенны час чыгуначная сетка Беларусі павялічылася больш чым у 10 разоў, у Расіі за адпаведны перыяд — у 7 разоў. У пачатку XX ст. чыгуначныя лініі Беларусі складалі 8 % чыгуначнай сеткі еўрапейскай Расіі, у той час як тэрыторыя — 9,9 %. Такім чынам, па гушчыні чыгунак Беларусь была на адным з першых месцаў у Расіі. Узніклі буйныя чыгуначныя вузлы: Мінск, Віцебск, Гомель, Жлобін, Лунінец, Брэст, Баранавічы і інш., якія

злучылі тэрыторыю Беларусі з важнымі эканамічнымі цэнтрамі Расіі, Украіны, Прыбалтыкі, Польшчы.

Вялікую ролю ў эканамічным жыцці Беларусі, як і раней, адыгрывалі водныя шляхі зносін, грузапатокаў на якіх таксама павялічваўся. Па рэках Беларусі — Прыпяці, Бярэзіне, Сожы — плавала ў 1900 г. 310 непаравых і 23 паравыя судны.

Будаўніцтва чыгунак паскорыла развіццё ўнутранага і знешняга гандлю. Прадукты сельскай гаспадаркі і вырабы прамысловасці Беларусі вывозіліся ў гарады Расіі, Украіны, Польшчы, Германіі. Напрыклад, прадукцыя запалкавых фабрык знаходзіла збыт у Ромнах, Растове, Палтаве, Адэсе, Харкаве, Варшаве, Баку, Кішынёве і іншых гарадах, папера і кардон вывозіліся ў Кіеў, Екацярынаслаўль, Рыгу, Беласток, вырабы шкляной і керамічнай прамысловасці — у Маскву, Кіеў, Адэсу.

Варта асабліва зазначыць, што з пачаткам будаўніцтва чыгунак пачала хутка памяншацца роля кірмашовага гандлю. Усё большае значэнне набываў крамны і магазінны гандаль. Гэта сведчыла аб тым, што рыначныя сувязі беларускіх гарадоў і вёсак, а таксама Беларусі з іншымі часткамі краіны становіліся ўсё больш рэгулярнымі і трывалымі.

У канцы XIX ст. на Беларусі ўжо склаліся мясцовыя (абласныя) рынкі, якія былі цесна звязаны паміж сабой, і ў той жа час наладжваліся сувязі з усерасійскім рынкам. Асаблівасцю ўтварэння нацыянальнага рынку на Беларусі з'яўлялася тое, што тут эканамічная агульнасць не ўмацоўвалася дзяржаўным аб'яднаннем у рамках нацыянальнай тэрыторыі, паколькі беларуская нацыя, якая толькі складвалася, не мела сваёй дзяржаўнасці. Цэнтрам абласных рынкаў становяцца ў канцы XIX ст. найбольш буйныя гарады: Мінск, Віцебск, Магілёў, Гомель, Гродна, Брэст і Пінск. Характар гандлёвых сувязяў унутры мясцовых рынкаў вызначаўся асаблівасцю эканамічнага развіцця кожнага з раёнаў.

Галоўным гандлёва-прамысловым цэнтрам Беларусі ў гэты час стаў Мінск, які знаходзіўся ў прамых ці ўскосных сувязях з усёй яе тэрыторыяй. На мінскім рынку гандлявалі пераважна вырабамі шкляной вытворчасці, паперай, кардонам, сельскагаспадарчымі машынамі. Сюды прывозілі шмат прамыслова-мануфактурных тавараў з Маскоўскага, Пецярбургскага раёнаў, Польшчы. Мінск у якасці зборнага і размеркавальнага пункта абслугоўваў большую частку раёнаў Палесся, многія раёны поўначы і захаду Беларусі. З прадуктаў сельскай гаспадаркі перава-

жаў гандаль збожжам, малочнымі прадуктамі, мясам, рыбай і г.д.

Буйным гандлёвым цэнтрам з'яўляўся таксама Гомель, які абслугоўваў суседнія паветы Магілёўскай, Мінскай і Чарнігаўскай губерняў. Прамысловыя тавары, якія вырабляліся ў Гомельскім раёне — папера, запалкі, цэгла, кафля, аконнае шкло, вяроўкі, канаты і г.д., — вывозіліся нават за межы Беларусі. Гомель з'яўляўся размеркавальным пунктам для лясных матэрыялаў і дроў, якія сплаўляліся ў сярэднія і ніжнія Падняпроўе, галоўным чынам у Адэсу, Екацярынаслаўскую, Кіеўскую і іншыя губерні.

Частка грузаў вывозілася па чыгунцы на поўнач і ўсход, у Рыгу, Пецярбург, Лібаву. У Гомель лясныя матэрыялы ў сваю чаргу дастаўляліся з Рэчыцкага, Рагачоўскага, Мазырскага і іншых паветаў. З сельскагаспадарчых прадуктаў, якія траплялі на гомельскі рынак, пераважала ўкраінскае збожжа.

Для Магілёўскага эканамічнага раёна найбольш характэрным з'яўляўся гандаль ляснымі і земляробчымі прадуктамі. Магілёў знаходзіўся ў цеснай сувязі з сярэднім і ніжнім Падняпроўем, а таксама з Оршай, праз якую ішлі тавары ў Мінскую і Смаленскую губерні. З Оршы адпраўляліся галоўным чынам лясныя грузы, збожжа, пянька, макуха, вотруб'е, яблыкі і іншыя тавары. Прывозілі на аршанскі рынак хлебныя прадукты, соль, газу, нафту, будаўнічыя матэрыялы.

Значная частка Магілёўскай губерні мела сувязі з Віцебскім эканамічным раёнам. Галоўнымі прадметамі вывазу адсюль былі лес і прадукты льнаводства, якія вывозіліся большай часткай за мяжу. Лясныя грузы сплаўляліся па Заходняй Дзвіне ў Рыгу, з Украіны прывозіліся пшанічная мука і цукар.

Важнае месца ў гандлёвых сувязях Беларусі займаў Гродна. Праз яго ажыццяўляўся гандаль з Польшчай, Літвой і замежнымі краінамі. Гродзенскі рынак быў цесна звязаны з Ваўкавыскім раёнам, а таксама з Мінскам, Вільняй, Масквой, Пецярбургам. Галоўнымі прадметамі збыту з Гродзенскага раёна былі лясныя грузы, аржаная мука, вотруб'е, спірт, малочныя прадукты, бульбяная мука.

Сярод гандлёвых цэнтраў Беларусі асабліва вылучаўся Пінск. Ён служыў размеркавальным цэнтрам збыту прамысловых тавараў і лясных грузаў, якія перавозіліся з басейнаў Дняпра і Прыпяці ў сістэмы Нёмана і Віслы.

Такім чынам, Беларусь з'яўлялася часткай усе-расійскага рынку. Для гандлю Беларусі характэрная перавага вывазу сельскагаспадарчай сыравіны і лясных матэры-

ялаў. У той жа час яна служыла рынкам збыту прамысловых тавараў і збожжа, якія ўвозіліся з іншых раёнаў Расіі.

Разам з развіццём капіталістычных адносін у прамысловасці і сельскай гаспадарцы фарміраваліся два грамадскія класы: буржуазія і пралетарыят.

Прамысловая буржуазія складалася ў многіх галінах з ліку дваран. Абуржуажаным памешчыкам належала большасць вінакурнаў, хаця арандатарамі часткі іх былі купцы і мяшчане. Памешчыкі з'яўляліся ўладальнікамі часткі лесапільных, большасці цукровых, крахмала-патачных, мукамольных, вінакурных, смола-шкіпінарных, шэрага суконных, металаапрацоўчых, цагельных, кафляных, шкляных і іншых прадпрыемстваў, сыравіна і лес для якіх меліся ў маёнтку.

Клас прамысловай буржуазіі складаўся з іншых саслоўяў: мяшчан, купцоў, рамеснікаў. Яшчэ да рэформы 1861 г. многімі капіталістычнымі мануфактурамі і фабрыкамі валодалі купцы і мяшчане. Адны з іх назапашвалі капіталы і арандавалі частку памешчыцкіх прадпрыемстваў, а потым выкуплялі іх і становіліся ўладальнікамі. Другія, гандляры-скупшчыкі або разбагацеўшыя рамеснікі, набывалі на свае капіталы цэлыя прадпрыемствы.

Пасля адмены прыгоннага права сярод уладальнікаў прамысловых прадпрыемстваў усё часцей паяўляліся разбагацеўшыя сяляне. У парэформенны час яны валодалі 16 мануфактурамі і фабрыкамі ў харчовай, гарбарнай, тэкстыльнай, дрэваапрацоўчай і сілікатнай галінах.

Зводных статыстычных звестак аб колькасці буржуазіі на Беларусі ў перыяд капіталізму няма. Аднак на выснове перапісу 1897 г. падлічана, што ў пяці заходніх губернях да мелкай буржуазіі адносіліся 103 тыс. чал., сярэдняя — 47 тыс., крупная — 33 тыс. чал. Па нацыянальным складзе беларусы састаўлялі 17 %, рускія і палякі па 10, яўрэі — 60, іншыя — да 3 %.

Асноўнымі крыніцамі фарміравання пралетарыяту Беларусі ў парэформенны час з'яўляліся збяднелыя сяляне, рамеснікі, дробныя гандляры і рабочыя.

Развіццё капіталізму ў сельскай гаспадарцы прывяло да разарэння сялянства і ўтварэння залішняй рабочай сілы ў вёсцы. Збяднелыя сяляне ў пошуках работы накіроўваліся ў гарады, дзе наймаліся на прамысловыя прадпрыемствы. Напрыклад, на Віцебскай ільнопрадзільнай фабрыцы "Дзвіна" выхадцамі з сельскай мясцовасці былі 82 % рабочых, на шпалернай фабрыцы ў Мінску — 75 %. На прамыс-

ловых прадпрыемствах Беларусі, большасць якіх размяшчалася па-за гарадамі і мястэчкамі, рабочымі былі пераважна мясцовыя сяляне, многія з якіх не парывалі сувязяў з сельскай гаспадаркай.

Рады рабочага класа папаўнялі таксама мяшчане-саматужнікі, рамеснікі, дробныя гандляры, якія не вытрымлівалі жорсткай канкурэнцыі ва ўмовах рынку. Асабліва хутка яны бяднелі і страчвалі незалежнасць у часы крызісу і лічылі за лепшае ісці працаваць на фабрыку ці завод, дзе мелі нізкі, але пастаянны заробак.

Пралетарыят Беларусі папаўняўся членамі сем'яў рабочых — жанчынамі і дзецьмі. Паводле перапісу 1897 г. сярод рабочых пяці губерняў, улічаных у мясцовай прамысловасці, гандлі, будаўніцтве, на транспарце, жанчыны складалі 16,4 %, дзеці ва ўзросце да 15 гадоў — прыкладна 6 %.

Да пачатку XX ст. на Беларусі налічвалася 178,8 тыс. рабочых, занятых у буйной і дробнай прамысловасці, у тым ліку 33,6 тыс. у фабрычна-заводскай і 116,3 тыс. у рамеснай і капіталістычнай вытворчасці. У памешчыцкіх і кулацкіх гаспадарках працавала 130 тыс. батракоў. Такім чынам, усяго на Беларусі налічвалася прыкладна 400 тыс. пастаянных наёмных работнікаў.

У 90-я гг. у прамысловасці Беларусі сфарміраваліся кадры пастаянных рабочых, і ў 1900 г. яны склалі больш паловы колькасці працуючых. Па ступені канцэнтрацыі пралетарыяту Беларусь адставала ад галоўных прамысловых цэнтраў краіны. Асаблівасцямі структуры рабочага класа былі яго распыленасць па дробных прадпрыемствах і нязначная ўдзельная вага занятых на буйных фабрыках і заводах.

Характэрнай асаблівасцю пралетарыяту Беларусі ў парэформенны час з'яўляўся таксама яго шматнацыянальны склад (беларусы, рускія, палякі, яўрэі, украінцы, літоўцы, латышы, татары). Так, сярод рабочых чыгуначных майстэрняў і дэпо, паравозных машыністаў, тэлеграфістаў значную ўдзельную вагу складалі рускія. Пераважная большасць рабочых, занятых на лесапавале, на будаўніцтве і рамонце чыгуначных і шашэйных дарог, на прамысловых прадпрыемствах у сельскай мясцовасці, былі беларусамі. У запалкавай, тытунёвай, гарбарна-абутковай галінах вытворчасці, у друкарнях пераважалі яўрэйскія рабочыя, але побач з імі працавалі беларусы, рускія, палякі. У дробнай і рамеснай вытворчасці, гандлі і іншых відах абслугоўвання большасць наёмных работнікаў належала да асоб яўрэйскай нацыянальнасці.

Увогуле ў канцы XIX ст. усе насельніцтва Беларусі

паводле класавага складу размяркоўвалася наступным чынам: буйная буржуазія, памешчыкі, вышэйшыя чыноўнікі — 147 тыс. чал., заможныя дробныя гаспадары — 670 тыс., бяднейшыя дробныя гаспадары — 1993 тыс., пралетарыі і паўпралетарыі — 3674 тыс. чал.

Такім чынам, на працягу чатырох дзесяцігоддзяў пасля сялянскай рэформы капіталістычны спосаб вытворчасці паступова ўстанаўліваўся ва ўсіх галінах гаспадаркі Беларусі.

Г л а в а 9

ЭКАНАМІЧНАЕ РАЗВІЦЦЁ БЕЛАРУСІ У ПАЧАТКУ XX ст. (1900 — 1913 гг.)

9.1. Асаблівасці прамысловага развіцця Беларусі ў пачатку XX ст.

Ідучы па сусветным шляху эканамічных пераўтварэнняў, расійскі капіталізм на рубяжы XIX — XX стст. уступіў у імперыялістычную стадыю. Для гэтага этапа капіталізму характэрныя высокая ступень канцэнтрацыі вытворчасці і капіталу і ўзнікненне манапалістычных аб'яднанняў, якія адыгрывалі рашучую ролю ў гаспадарчым развіцці; зліццё прамысловага і банкаўскага капіталу і ўтварэнне фінансавага капіталу; вываз капіталу за мяжу; барацьба паміж буйнейшымі капіталістычнымі і асобнымі міжнароднымі манаполіямі за перадел ужо падзеленага свету, што вяло да агрэсіўных захопніцкіх войнаў. Акрамя таго, імперыялізм Расіі меў свае асаблівасці. Па-першае, ступень манапалізацыі прамысловасці і банкаў тут была значна большай, чым у краінах Захаду. Па-другое, у Расіі вываз тавараў працягваў адыгрываць рашаючую ролю ў параўнанні з вывазам капіталу. Па-трэцяе, у расійскай эканоміцы перапляталіся высокаразвітыя формы прамысловага і банкаўскага капіталу, адносна развіты аграрны капіталізм з сярэднявечным паўфеадальным землеўладаннем і адсталяй сацыяльна-эканамічнай сістэмай.

Пры аналізе адметных рыс імперыялізму патрэбна ўлічваць тое, што сусветны рынак выпрацоўваў дзейсныя сродкі барацьбы з манапалізмам, якія ўмацоўваліся таксама антыманапольным заканадаўствам краін свету. Фінансавы ж капітал адчыняў дзверы для інвестыцый толькі ў перс-

пектыўныя галіны вытворчасці і ствараў дапаўняльныя абмежаванні на шляху безгаспадарчасці.

Расія ўваходзіла ў стадыю імперыялізму ў той час, калі тэмпы яе эканамічнага развіцця былі даволі значнымі. Па агульным колькасным паказчыку сусветнага сукупнага прыродна-дэмаграфічнага, фінансава-эканамічнага і ваенна-тэхнічнага патэнцыялу яна займала чацвёртае — пятае месца разам з Францыяй, прычым значна ўступаючы ЗША, Вялікабрытаніі і Германіі. Але па ўзроўні індустрыялізацыі грамадства і эканамічным патэнцыяле Расія разам з Японіяй уваходзіла ў трэцюю групу індустрыяльна развіваючыхся краін, адстаючы нават ад другога эшалона прамыслова развітых дзяржаў — Аўстра-Венгрыі і Італіі, дзе працэс індустрыялізацыі грамадства яшчэ не завяршыўся. Аднак пры гэтым трэба ўлічваць і тое, што Расія мела перавагу над другімі краінамі ў тым, што яе капіталізм быў адносна маладым і яна валодала багацейшымі радовішчамі ўсіх відаў сыравіны.

Эканоміка Беларусі, якая з'яўлялася часткай народна-гаспадарчага комплексу Расіі, развівалася па тых жа эканамічных законах. Да пачатку XX ст. яна ў той ці іншай ступені прайшла стадыю прамысловага капіталізму, але яе прамысловасць была адсталай параўнальна з Паўднёвым, Цэнтральна-прамысловым, Пецярбургскім, Прыбалтыйскім і некаторымі іншымі рэгіёнамі Расійскай імперыі. Для прамысловага развіцця Беларусі таксама былі характэрныя нераўнамернасць і цыклічнасць, але іх праяўленне набывала свае асаблівасці.

Так, на фоне расійскага зацяжнага эканамічнага крызісу 1900 — 1903 гг. і дэпрэсіі 1904 — 1908 гг. большасць беларускіх прадпрыемстваў ад крызісу ў 1900 г. пацярпела менш, чым у цэлым па Расіі. З другой паловы 1902 г. пачалося ажыўленне ў прамысловасці Беларусі, і ўжо ў 1903 г. агульны аб'ём яе прадукцыі перавысіў узровень 1900 г. на 9,4 %. З 1904 г. у прамысловасці Беларусі наступіла эканамічная дэпрэсія, якая працягвалася да 1907 г., хаця ў 1906 г. і назіралася некаторае ажыўленне. З 1908 г. пачалося пераадоленне дэпрэсіі, перайшоўшае ў эканамічны ўздым, які працягваўся аж да пачатку першай сусветнай вайны, прычым сярэднегадавы рост валавой прадукцыі фабрычна-заводскай прадукцыі склаў 13,9 % — гэта адзін з самых высокіх паказчыкаў за ўсю гісторыю Беларусі.

У выніку такога цыклічнага развіцця адбыліся істотныя змены ў прамысловасці Беларусі (табл. 9.1).

Таблица 9.1. Развіццё прамысловасці Беларусі ў 1900—1913 гг.

Прамысловыя прадпрыемствы	Колькасць прадпрыемстваў			Колькасць рабочых, тыс. чалавек			Валавая прадукцыя, тыс. руб.		
	1900	1913	1913, % да 1900 г.	1900	1913	1913, % да 1900 г.	1900	1913	1913, % да 1900 г.
Буйная (цэнзавая)	799	1282	161,2	31,1	54,9	176,5	38 448,7	88 295,0	229,6
Дробная	7297	7778	106,6	14,8	16,0	108,1	10 653,0	11 714,4	110,0
Рамесна-саматужная	77 050	90 763	117,8	129,2	168,8	130,6	67 291,7	89 839,4	133,5
Усяго	85 146	99 823	117,2	175,1	239,7	136,9	119 393,4	189 848,8	163,1
Удзельная вага, %									
Буйная (цэнзавая)	0,9	1,3	—	17,7	22,9	—	33,0	46,5	—
Дробная	8,6	7,8	—	8,5	6,7	—	9,2	6,2	—
Рамесна-саматужная	90,5	90,9	—	73,8	70,4	—	57,8	47,3	—
Усяго	100,0	100,0	—	100,0	100,0	—	100,0	100,0	—

Аналіз прыведзеных даных сведчыць аб тым, што ішоў працэс канцэнтрацыі вытворчасці, выцяснення дробных прадпрыемстваў буйнымі капіталістычнымі фабрыкамі і заводамі. Так, калі колькасць цэнзавых прадпрыемстваў за 1900 — 1913 гг. павялічылася на 61,2 %, то дробных — усяго на 17 % (дадатак 4). Аднак валавая прадукцыя буйной прамысловасці ўзрасла на 229,6 %, а дробнай — на 110 %. Тым не менш у 1913 г. вытворчасць дробнай і саматужнай прамысловасці Беларусі складала 53,5 %, а буйной — 46,5 % усёй валавой прадукцыі. Але аблічча асноўных галін прамысловасці Беларусі вызначалі ўжо фабрыкі і заводы. Шматлікія рамесна-саматужныя прадпрыемствы адыгрывалі дапаможную ролю, аказваючы бытавыя паслугі насельніцтву. Прамысловыя прадпрыемствы былі параўнальна невялікімі. Яны часта размяшчаліся ў сельскай мясцовасці, у непасрэднай блізкасці ад крыніц сыравіны і таннай рабочай сілы, што дазваляла іх гаспадарам атрымліваць высокія прыбыткі. Менавіта такія прадпрыемствы забяспечвалі перапрацоўку ўсёй сельскагаспадарчай вытворчасці і збыт тавараў як на ўнутраным, так і на знешнім рынку.

Склаўшаяся раней галіновая структура прамысловасці Беларусі амаль што захавалася. У 1913 г. вядучымі заставаліся харчовая прамысловасць, удзельная вага якой складала 26 % ад аб'ёму буйной прамысловасці, лесанарыхтоўкі і сплаў — 16,8, дрэваапрацоўчая — 16,1, папяровая — 7, чыгуначныя і рамонтныя майстэрні — 5,8, шкляная — 5,7, тэкстыльная — 4,8, гарбарна-абутковая — 4,1, металаапрацоўчая — 3,8, запалкавая — 2,9 % і г.д.

Будаўніцтва новых прадпрыемстваў, іх інтэнсіўнае тэхнічнае і тэхналагічнае пераабсталяванне, напавуенне новымі паравымі, механічнымі і электрычнымі рухавікамі сталі характэрнымі рысамі дрэваапрацоўчай, цагельнай, шкляной і металаапрацоўчых галін прамысловасці. У харчовай прамысловасці прамысловы пераварот ішоў маруднымі тэмпамі. Тым не менш з 1908 па 1913 г. магутнасць рухавікоў павялічылася з 27,3 тыс. да 44,9 тыс. к.с., а энергаўзброенасць на аднаго рабочага ўзрасла з 0,7 да 0,82 к.с.

У тэкстыльнай прамысловасці адбыліся некаторыя перамены — скарацілася суконная вытворчасць і развілося льнопрадзенне. У дрэваапрацоўчай прамысловасці з'явілася фанерная і мэблевая вытворчасці. Значныя змены адбыліся ў гарбарна-абутковай прамысловасці. Калі да пачатку XX ст. абутак вырабляўся ў рамесных майстэрнях, то потым — на новых фабрыках. У лесахімічнай прамыс-

ловасці, дзе пераважна былі дробныя смалакурныя, шкпінарныя і дзягцярыныя прадпрыемствы, было пабудавана некалькі новых, у тым ліку ў Аршанскім павеце Вындыцкі завод па сухой перагонцы дрэва — самы буйны ў Расіі. Металаапрацоўчая прамысловасць складалася з невялікіх прыватнакапіталістычных і казённых прадпрыемстваў і даволі буйных рамонтных чыгуначных майстэрняў.

У пачатку XX ст. у прамысловасці Беларусі пачалі ўзнікаць манапалістычныя аб'яднанні. Так, у чэрвені 1905 г. у Мінску быў створаны камітэт запалкавых фабрыкантаў Заходняга края, які устанаўліваў адзіныя манапольныя цэны на рынку, рэгуляваў вытворчасць і продаж запалак. У Віцебску дзейнічаў сіндыкат гаспадароў цагельных заводаў, у Оршы. — піваварных заводчыкаў Паўночна-заходняга края. Лесапрамыслоўцы і гаспадары папяровых прадпрыемстваў таксама стварылі рэгіянальныя аб'яднанні — Саюз лесапрамыслоўцаў Паўночна-заходняга края і "Прадакон".

Больш таго, беларускія запалкавыя фабрыканы ініцыявалі арганізацыю Усерасійскага запалкавага сіндыката. Такім жа шляхам імкнуліся пайсці ўладальнікі шклянных заводаў Беларусі. Але ж узровень манапалізацыі прамысловасці ў Беларусі быў ніжэй, чым у індустрыяльна развітых рэгіёнах Расіі.

У пачатку XX ст. на Беларусі нарастаў працэс акцыяніравання прадпрыемстваў. Напярэдадні першай сусветнай вайны налічвалася 34 акцыянерныя прадпрыемствы. Яны атрымлівалі перавагу ў тэмпях павелічэння вытворчасці ў параўнанні з індывідуальнымі капіталістамі. Так, з 1900 па 1903 г. аб'ём вытворчасці на акцыянерных прадпрыемствах Беларусі павялічыўся ў 5,2 раза, а ўдзельная вага — з 0,6 у 1900 да 14,8 % у 1913. Акцыянерныя таварыствы, карыстаючыся падтрымкай банкаў, параўнальна хутка засвойвалі і пераносілі ў мясцовую прамысловасць больш дасканалыя формы арганізацыі вытворчасці, а таксама будавалі новыя прадпрыемствы. Так, у Мінску ўзнікла шпалерная фабрыка, якая ў 1912 г. вырабляла 14,5 % усіх шпалераў Расіі. Таксама пачала працаваць буйная абутковая фабрыка "Скараход" маскоўскага акцыянернага таварыства "Шаўрохром". Перад сусветнай вайной акцыянернае таварыства "Валынь" у Ваўкавыскім павеце пабудавала цэментны завод.

Эканамічны ўздым стварыў спрыяльныя ўмовы для замежных інвестыцый. Іншаземны капітал стаў актыўна пранікаць у лесаапрацоўку і іншыя галіны прамысловасці. Аб'ём вытворчасці на прадпрыемствах, якія належалі за-

межным уласнікам і замежным акцыянерным таварыствам, за гэты час павялічыўся ў 11,6 раза. Аднак іх удзельная вага ў валавой прадукцыі цэнзавай прамысловасці Беларусі 1913 г. складала ўсяго 6,7 %.

Так, буйная нямецкая фірма "Фрыц Шульц" (Лейпцыг) вяла лесапрацоўкі ў 4 маёнтках Бабруйскага павета. У маёнтку Вярхуціна яна пабудавала буйны лесапільна-фанерны завод, на якім працавала больш як 400 рабочых. Нямецкія і аўстрыйскія лесапрамыслоўцы пабудавалі лесапільна-фанерны завод на станцыі Калодзішчы, які перапрацоўваў закупленую на карні драўніну ў Мінскім і Ігуменскім паветах. Таварыства руска-амерыканскай вытворчасці абутку пабудавала ў Мінску абутковую фабрыку "Арол".

Істотныя змены адбыліся ў тэкстыльнай прамысловасці. Так, руска-бельгійскае акцыянернае таварыства пабудавала льнопрадзільную фабрыку "Дзвіна", на якой працавала 1,5 тыс. рабочых; аўстрыйскія капіталісты — Высачанскую льнопрадзільную фабрыку, а французскае "Акцыянернае таварыства Баньфуа, Жорж і К^о" набыло 2 шоўкакруцільныя фабрыкі. У выніку адбылося значнае абнаўленне асноўнага капіталу. У 1913 г. на новых прадпрыемствах выраблялася 78,2 % тэкстыльнай прадукцыі. З 1908 па 1913 г. аб'ём вытворчасці ў гэтай галіне павялічыўся ў 1,6 раза.

Аднак, нягледзячы на істотныя зрухі, узровень прамысловага развіцця Беларусі заставаўся па-ранейшаму ніжэйшым, чым у цэлым у Расійскай імперыі. Так, на душу насельніцтва Беларусі прамысловай прадукцыі прыпадала амаль у 2 разы менш, чым у Расіі. Калі ў 1908 г. колькасць рабочых Беларусі складала 2,2 % рабочых усіх рускіх фабрык, то ў 1913 г. ужо 3,5 %.

Развіццё прамысловасці садзейнічала далейшаму росту гарадоў і гарадскога насельніцтва, асабліва рабочых. У 1913 г. у Мінску налічвалася 69 цэнзавых прадпрыемстваў з 5097 рабочымі, у Віцебску адпаведна — 45 і 3886, у Гродне — 19 і 2342. Прамысловымі цэнтрамі станавіліся Пінск, Гомель, Магілёў, Брэст, Барысаў, Мазыр, Смаргонь, Копыль і Орша. Прычым за 1900 — 1913 гг. колькасць рабочых на прадпрыемствах цэнзавай прамысловасці павялічылася з 31 тыс. да 57 тыс., альбо на 76,6 %. Агульная колькасць асоб наёмнай працы ў Беларусі да пачатку першай сусветнай вайны дасягнула 514 тыс. чалавек, без сельскагаспадарчых рабочых — 400 тыс. чалавек. З кожным годам узрастала патрэба ў кваліфікаваных рабочых. Невялікая іх колькасць рыхтавалася ў Горацкім рамесным

і Гомельскім тэхнічным чыгуначным вучылішчах. Рамесныя вучылішчы ці рамесныя школы былі адкрыты ў Мінску, Гродне, Клімавічах, Ракаве, Мазыры, Рэчыцы, Дрысе, Негневічах (Навагрудскі павет), Баранавічах. На 1 студзеня 1910 г. у Беларусі дзейнічала 66 навучальных прафесійных устаноў, якія падрыхтавалі 4085 рабочых ніжэйшай і сярэдняй кваліфікацыі.

У нацыянальным складзе як буржуазіі, так і рабочых у Беларусі ў пачатку XX ст. значных змен не адбылося, паколькі палітычныя і сацыяльна-эканамічныя ўмовы фарміравання гэтых класаў захоўваліся ў аснове тыя ж, што і ў канцы XIX ст. Нагадаем, што па перапісе 1897 г. сярод занятых у прамысловасці, гандлі, на ўсіх відах транспарту і сродкаў сувязі, а таксама ў ролі хатняй прыслугі і гарадскіх падзёншчыкаў яўрэяў было 59,9 %, беларусаў — 17,1, палякаў — 10,2, рускіх — 10,1, латышоў — 1,3, літоўцаў — 8, украінцаў — 0,6 %. Напярэдадні першай сусветнай вайны на долю нацыянальнага беларускага класа і буржуазіі прыходзілася каля 2 % ад усёй колькасці пражываючых на радзіме беларусаў, у тым ліку буржуазіі налічвалася каля 20 тыс. чалавек.

У беларускай гістарыяграфіі амаль не асветленай застаецца праблема дабрабыту насельніцтва Беларусі ў 1900 — 1913 гг., у тым ліку рабочых. Часцей за ўсё ў літаратуры савецкага часу гаворыцца аб пагаршэнні з кожным годам умоў жыцця і працы народа. Між тым памер сярэднегадавой зароботнай платы фабрычна-заводскіх рабочых Беларусі зазнаў наступныя змены: 1901 г. — 157,9 руб., 1904 г. — 159,4 руб., 1907 г. — 207,6 руб., 1913 г. — 210,4 руб. (дадатак 5). У сямейным бюджэце рабочых расходы на харчаванне і жыллё складалі амаль 2/3 заробткаў. Настаўнікі зараблялі 200 руб. у месяц у залежнасці ад адукацыі і тыпу навучальнай установы. Нядрэнна нагадаць, што перад першай сусветнай вайной у Мінску фунт (409,5 г.) жытняга хлеба каштаваў 1 кап., фунт ялавічыны — 14—15 кап., кварта (3,07 г) малака — 6 кап., наём на месяц таннай кватэры дзе-небудзь на Старажоўцы — 5 руб., звычайныя боты — 3 руб.

Адзначым таксама, што ў пачатку XX ст. царскім урадам былі зроблены пэўныя захады па паляпшэнні ўмоў працы рабочых. Так, 2 чэрвеня 1903 г. быў прыняты закон аб дапамозе рабочым, што пацярпелі ад няшчасных выпадкаў на вытворчасці. У 1902 — 1903 гг. было прынята заканадаўства па рэгуляванні ўзаемаадносін гаспадароў і

рабочых у рамеснай вытворчасці. Рабочы дзень па законе павінен быў працягвацца з 6 да 13 гадзін з паўгадзінным перапынкам для снедання і паўтарагадзінным для абеду. Аднак належнага кантролю за выкананнем законаў не было.

Такім чынам, 1900 — 1913 гг. сталі важным этапам у далейшым прамысловым развіцці Беларусі. Калі ў 1900 г. прамысловасць давала толькі 15 % ад усяго нацыянальнага даходу, то ў 1913 г. яе доля узрасла на 5,4 % і ўдзел у даходзе Беларусі стаў набліжацца да памеру ўдзелу ўсёй прамысловасці Расійскай імперыі — 24 % у яе нацыянальным даходзе.

9.2. Сталыпінская аграрная рэформа і яе ўплыў на сельскую гаспадарку Беларусі

Пачатак XX ст. увайшоў у эканамічную гісторыю як гады больш настойлівага ўкаранення капіталізму ў сельскую гаспадарку як Расійскай імперыі ў цэлым, так і Беларусі ў прыватнасці. З сярэдзіны 90-х гг. у Расіі пачалося хуткае развіццё вытворчасці ўсіх сельскагаспадарчых тавараў і прадуктаў харчавання. За два дзесяцігоддзі перад пачаткам першай сусветнай вайны збор зерня падвоіўся. У 1913 г. па Расіі атрымалі 550 кг зерня на душу насельніцтва (у 1903 г. на Беларусі — 780 кг.). Кіруючыся прынцыпам міністра фінансаў І. А. Вышнеградскага "не даядзім, а вывезем", Расія ператварылася ў адну з галоўных карміліц Еўропы. Яна вывозіла за мяжу 50 % сусветнага экспарту яек, давала 25 % сусветнага экспарту зерня. Нарыхтоўка лёну складала 80 % сусветнай вытворчасці. Але калі сярэднегадавыя ўраджай пшаніцы ў Расіі складалі 8,5 ц/га, то ў ЗША — 10,2, Францыі — 13,3, Германіі — 24,1, Бельгіі — 28,7 ц/га.

Пры гэтым трэба адзначыць, што ў заходнееўрапейскіх краінах да пачатку XX ст. ужо канчаткова вызначыўся свой, капіталістычны шлях развіцця аграрных адносін. Для Расійскай імперыі так званае "аграрнае пытанне" заставалася сапраўдным галаўным болем. У ходзе першай расійскай рэвалюцыі Мікалай II пачаў імпульсіўна шукаць выйсце са складанай сітуацыі. З лістапада 1905 г. цар выдаў маніфест аб адмене выкупных плацяжоў з сялян з 1 студзеня 1906 г. — напалову, а з 1 студзеня 1907 г. — поўнасю. З гэтага часу надзельная зямля пры падворным землеўладанні перадавалася ва ўласнасць домагаспадару. Адразу ж у Расіі стварылася 2,8 млн новых прыватных уласнікаў зямлі. Да 1906 г. іх усяго 186

налічувалася 0,8 млн чалавек. Пры абшчынным землеўладанні ўласнікам зямлі юрыдычна становілася абшчына.

Рашаючым у выбары шляхоў перабудовы расійскага аграрнага сектара стала прызначэнне ў красавіку 1906 г. міністрам унутраных спраў, а праз два з паловай месяцы і старшынёй Савета міністраў Пятра Аркадзьевіча Сталыпіна (1862 — 1911) — былога губернатара Гродзенскай і Саратаўскай губерняў. Адразу на яго плечы лягло нялёгкае бярэмя барацьбы з рэвалюцыяй, пошукаў новай сацыяльнай апоры для самадзяржаўнай сістэмы, а таксама рэфармавання сельскай гаспадаркі. Пры гэтым Сталыпін улічваў тое, што ў дзяржаўных структурах пашыраліся колы, якія былі зацікаўлены ў ліквідацыі рэшткаў прыгонніцкай сістэмы і далейшай капіталізацыі сельскай гаспадаркі.

Згодна з артыкулам 87 "Асноўных законаў Расійскай імперыі", якім дазвалялася Савету міністраў у перыяд паміж пасяджэннямі Думы звяртацца непасрэдна да цара з прапановай аб выдачы заканадачых актаў і толькі потым уносіць іх на зацвярджэнне ў Дзярждуму і Дзяржсавет, Сталыпін дабіўся падпісання Мікалаем II свайго знамянальнага ўказа 9 лістапада 1906 г. у час паміж первай і другой Думай. Дакумент меў досыць сціплую назву "Аб дапаўненні некаторых пастаноў дзейнічаючага закона, які тычыцца сялянскага землеўладання і землекарыстання". Нагадаем, што гэты акт пасля зацвярджэння Дзярждумай і Дзяржсаветам і падпісання царом стаў імянавацца законам толькі 14 чэрвеня 1910 г., амаль праз тры с паловай гады.

Сутнасцю сталыпінскай аграрнай рэформы было разбурэнне сялянскай абшчыны і ўкараненне прыватнай зямельнай уласнасці, што было абумоўлена неабходнасцю паскарэння развіцця капіталізму на вёсцы і канчатковай ліквідацыі рэшткаў прыгонніцтва ў аграрнай сферы. У сталыпінскай праграме капіталізацыі вёскі вызначаюць асноўныя напрамкі:

- 1) разбурэнне сельскай абшчыны;
- 2) насаджэнне хутарскіх ці адрубных сельскіх гаспадарак;
- 3) правядзенне комплексу агратэхнічных мерапрыемстваў;
- 4) добравольнае перасяленне сялян на свабодныя землі Сібіры, Паўночнага Каўказа і Сярэдняй Азіі.

Правядзенне рэформы было даручана "Асобаму Камітэту па землеўпарадкавальных справах", у падпарадкаванні якога былі губернскія і павятовыя землеўпарадкавальныя камісіі. Менавіта яны ажыццяўлялі выкананне ўказа на месцах. Усе фінансавыя аперацыі, звязаныя з купляй і продажам зямлі, праводзіў Сялянскі пазямельны банк. Для правядзення рэ-

формы былі таксама прыцягнуты земствы, створаныя ў сакавіку 1911 г. у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях.

Беларускія губерні адносіліся да рэгіёна, дзе з самага пачатку работы па землеўпарадкаванні развярнуліся фарсіраванымі тэмпамі. Гэтаму спрыяла тое, што ў 1905 г. на Беларусі з 27 млн дзесяцін агульнай зямельнай плошчы 60 % прыпадала на долю прыватнага землеўладання і 34 % — на долю сялянскіх надзельных зямель. Пры гэтым па ўдзельнай вазе памешчыцкага непрацоўнага землеўладання Беларусь займала другое месца ў Еўрапейскай Расіі пасля прыбалтыйскіх губерняў. Многія памешчыкі валодалі тысячамі і нават дзесяткамі тысяч дзесяцін зямлі. Сутнасць эвалюцыі ў гаспадарчых адносінах выяўлялася ў тым, што на працягу ўсяго перыяду расло сялянскае землеўладанне за кошт скарачэння дваранскага.

Аднаводна ўказу 9 лістапада 1906 г. кожны селянін, які меў у сваім карыстанні абшчынную надзельную зямлю, не ўлічваючы арандаванай, мог патрабаваць замацавання яе ў прыватную ўласнасць. У выпадку выхаду з абшчыны за селянінам заставалася права карыстацца выганамі, сенакосамі, ляснымі і другімі ўгоддзямі, якія раней знаходзіліся ў агульным валоданні. Выхад з абшчыны праводзіўся рашэннем агульнага сходу сялян у месячны тэрмін з дня падачы заявы. Па законе ад 14 чэрвеня 1910 г. выхад з абшчыны стаў абавязковым.

У Беларусі хуткае разбурэнне абшчыны праводзілася ў Магілёўскай і Віцебскай губернях, дзе яна, як вядома, была асабліва распаўсюджана. У выніку да 1915 г. у Магілёўскай губерні з абшчыны выйшла 56,8 % усіх абшчыннікаў, у Віцебскай — 28,9 %. Гэта былі адны з самых высокіх паказчыкаў па Расіі. У Гродзенскай і Мінскай губернях абшчыны ў 1905 г. практычна ўжо не было, у Віленскай у абшчыне знаходзілася 0,4 % усіх сялянскіх двароў.

Даказваючы правільнасць сваёй палітыкі, Сталыпін сцвярджаў, што мэта ўрада — "бачыць селяніна багатым". На стварэнне моцнай прыватнай зямельнай уласнасці было таксама накіравана насаджэнне хутарскіх і вотрубных сельскіх гаспадарак. Менавіта на руінах сельскай абшчыны іх было лягчэй стварыць. Указ ад 9 лістапада 1906 г. сцвярджаў, што "кожны домагаспадар, за якім замацаваны ўчасткі надзельнай зямлі... мае права ў любы час патрабаваць, каб грамадства выдзеліла яму адпаведны ўчастак адным месцы..." Пры гэтым прыватныя гаспадаркі меркаваліся ў форме хутароў, калі на дзялянку зямлі пера-

носілася сядзіба гаспадара альбо адруба, а гаспадар працягваў пакуль пражываць у вёсцы. Прадугледжвалася правесці землеўпарадкавальныя работы па арганізацыі хутароў і адрубоў на надзельных землях і землях, набытых праз банкi, а таксама выкарыстоўваць казённы зямельны фонд.

У цэлым рассяленне на хутары ішло марудна. Галоўнымі прычынамі гэтага былі малазямелле і вялікасямейнасць. На працягу 1907 — 1916 гг. у беларускіх губернях на надзельных, казённых і банкаўскіх землях узнікла больш за 128 тыс. хутароў і адрубоў, што складала 12 % ад агульнай колькасці сялянскіх двароў (па Расіі ў цэлым 10 %).

Важнае значэнне ў справе стымулявання рэформы надавалася стварэнню паказальных хутароў. Так, у 1909 г. у Гродзенскай губерні на гэтыя мэты было асігнавана 20 тыс. руб. Сярэдні памер такой гаспадаркі складаў каля 11 дзесяцін, пры хутары высаджваўся фруктовы сад з 20 — 30 дрэў. "Культурным хутарам" у невялікіх колькасцях бясплатна раздавалася насенне траў. Для хутаран выдавалася ссуда на поўны кошт пакупной зямлі, вотрубшчыкам трэба было адразу уносіць 5 % наяўнымі, а суполкам — 20 % наяўнымі. Ідэя хутарызацыі шырока прапагандавалася праз газеты і часопісы. На службу хутарызацыі была пастаўлена арганізацыя экскурсій у раёны заможнага хутарскога рассялення. Да канца 1914 г. у Мінскай губерні было наладжана 65 паказальных хутароў на плошчы 732,5 дзесяцін, а таксама 1604 паказальных участкаў на плошчы 217,5 дзесяцін.

Трэці напрамак сталыпінскай рэформы звязаны з так званай "расійскай аграцэхналагічнай рэвалюцыяй". У гэтае паняцце ўключаецца цэлы комплекс мерапрыемстваў, прынятых урадавымі, земскімі і кааператыўнымі ўстановамі па перабудове ўсяго сельскагаспадарчага жыцця краіны. Капіталізацыя вёскі патрабавала арганізацыі гаспадарання на аснове шырокага выкарыстання наёмнай працы, навукова-агранамічных дасягненняў, новай тэхнікі. Згодна са сталыпінскай рэформай у Беларусі напярэдадні першай сусветнай вайны пачала аказвацца дапамога галоўным чынам заможным гаспадарам-хутаранам, якая прадугледжвала наладжванне сельскагаспадарчых складоў, пракатных зернеачышчальных і ветэрынарных пунктаў, племянных рассаднікаў жывёлы і інш.; арганізацыю сельскагаспадарчых, спажывецкіх, малочных кааператыўных таварыстваў і суполак; стварэнне доследна-паказальных гаспадарак, садоў, агародаў, пчальнікаў; наём на службу аграномаў і іншых спецыялістаў сельскай гаспадаркі; размеркаванне грашовых дапа-

мог і ссуд на агранамічныя і тэхнічныя мэты; прапаганду агранамічных ведаў, арганізацыю курсаў і лекцый для сялян па мнагапольных севазваротах, прымяненні машын, угнаенняў, лепшых сартоў насення, жалезных плугоў і г.д.

Безумоўна, станоўчымі былі мерапрыемствы мясцовых улад па наладжванні на вёсцы, пераважна на хутарах, вогнеўстойлівага будаўніцтва, якое распаўсюджвалася і ў гарадах. Сталі адкрывацца чарапічныя, цагельныя, бетонныя і іншыя майстэрні, з'явіліся школы, якія рыхтавалі майстроў-спецыялістаў па гэтай справе.

На службу сталыпінскаму землеўпарадкаванню і хутарскай палітыцы былі пастаўлены гідратэхнічныя работы, звязаныя з асушэннем, абвадненнем, пабудовай мастоў, бетонных калодзежаў і інш. Але адсутнасць сродкаў, няхватка спецыялістаў, гаспадарчая адсталасць і галеча, пачаўшаяся неўзабаве першая сусветная вайна не далі магчымасці дабіцца сур'ёзных вынікаў на гэтым напрамку работы. Дастаткова нагадаць, што ў 1914 г. у Мінскай губерні налічвалася ўсяго 12 аграномаў, у Віцебскай — 16. У Гродзенскай губерні на 1913 г. на агранамічную дапамогу было асігнавана толькі 85,5 тыс. руб. Адмоўна адбівалася таксама малаграмацкасць і няграмацкасць сялян.

Урад Сталыпіна выдаў шэраг законаў аб перасяленні сялян на свабодныя землі імперыі. Само ж перасяленне было арганізавана слаба. На ўсіх перасяленчых пунктах павінна было выдавацца на адну сям'ю пуцявых 4 руб. 79 кап., кароткатэрміновых ссуд — 2 руб. 61 кап., беззваротнай дапамогі — 2 руб. 93 кап. Аднак гэтыя сродкі атрымлівалі толькі ад 1 да 10 % перасяленцаў. Улічваючы тое, што сярэдняя выручка на радзіме ад прададзенай зямлі складала для Мінскай губерні 194 руб., Магілёўскай — 245, Віленскай — 227, Віцебскай — 262 руб., а для ўладкавання на новым месцы патрэбна было мець не менш 450 руб., то большасць сялян-перасяленцаў апынулася ў цяжкім становішчы.

За 1904 — 1914 гг. з пяці беларускіх губерняў выехала 356 378 чал. (дадатак 6). Гэта былі ў асноўным малазямельныя і сярэднія слаі сялянства. Найбольшую колькасць перасяленцаў дала Магілёўская вобласць, а найменшую — Віленская. У сярэднім на адну перасяленчую сям'ю з Беларусі ў Сібіры прыходзілася 6 дзес. зямлі. Зразумела, што на іх магла быць толькі бядняцкая гаспадарка. Гэта была адна з важнейшых прычын таго, што на Беларусь вярнуліся 36 544 чал. (10,9 % усіх выехаўшых). Палітыка перасялення паскорыла працэс сацыяльнага расслаення сялян.

Пры гэтым трэба ўлічваць і тое, што як вёскі, так і гарады і мястэчкі Беларусі былі перанаселены, таму людзі перасяляліся таксама ў гарады Расіі і выезджалі за мяжу. За 1903 — 1913 гг. адсюль эмігрыравала пераважна ў ЗША, Аргенціну, Бразілію і Канаду звыш 1,5 млн чалавек. Але потым 600 тыс. з іх, прыдбаўшы грошай на абзавядзенне гаспадаркі, вярнуліся на радзіму. Неабходна адзначыць, што ў 1912 г. толькі ў Германіі працавала 100 тыс. выхадцаў з беларускіх губерняў, а ў 1917 г. беларусаў пражывала, напрыклад, у Петраградзе, Маскве і Адэсе больш, чым у гарадах Беларусі.

Выключную ролю ў правядзенні сталыпінскай аграрнай рэформы адыграў Сялянскі пазямельны банк, заснаваны ў 1882 г. Хутка былі адкрыты яго аддзяленні ва ўсіх губернскіх гарадах Беларусі. Менавіта праз гэты банк праводзіліся грашовыя аперацыі, звязаныя з купляй і продажам зямлі, атрыманнем ссуд, крэдытаў і г.д. Выхаваўчае значэнне банка грунтавалася на тым, што селянін, зрабіўшыся ўласнікам купленай зямлі, стане паважаць не толькі сваю ўласнасць, але і чужую, і будзе ўсяляк абараняць яе. Банк выдаваў ссуды сялянам пад залог надзельнай зямлі, а таксама зямлі, купленай без дапамогі банка. Купленая зямля за нявыплату ў тэрмін працэнтаў ці за непашэнне доўгу прадавалася крэдыторам. Так, толькі ў 1908 г. на Беларусі было адабрана ў непакорных заёмшчыкаў звыш 13 тыс. дзесяцін зямлі. Для куплі зямлі ў адзіночку даваўся крэдыт да 500 руб., а пры закупцы абшчыннай адкрываўся крэдыт да 150 руб. на кожнага.

Галоўнымі прадаўцамі зямлі былі памешчыкі. Да пачатку XX ст. памешчыкі заходніх губерняў залажылі праз Дваранскі банк (1885 г.), які цесна супрацоўнічаў з Сялянскім, 52 % прыватнаўласніцкай зямлі і атрымалі за гэта 83 млн руб. Плошча памешчыцкай зямлі, якая прапанавалася банку, расла. Калі на 1 студзеня 1905 г. фонд Сялянскага банка складаўся з 36 маёнткаў і 36 799 дзесяцін зямлі, то на 1 студзеня 1914 г. у распараджэнні банка было ўжо 315 маёнткаў і 211 302 дзесяцін зямлі. Гэта сведчыла аб тым, што даходнасць памешчыцкіх маёнткаў падала, а цэны на зямлю раслі. У 1906 — 1915 гг. толькі Сялянскі банк заплаціў памешчыкам за купленую ў іх зямлю 28 млн руб. Сярод прадаўцоў зямлі былі таксама купцы, мяшчане, малазямельныя сяляне-абрубшчыкі, якія атрымлівалі большую плату за ўгоддзі ў адным месцы. Галоўнымі пакупнікамі зямлі былі ў першую чаргу заможныя сяляне, а

таксама разбагацеўшыя сельскія пісары, ураднікі, гандляры і інш. Пры гэтым рабіліся пэўныя захады па пашырэнні рускага землеўладання. Паказчыкам такой палітыкі з'явілася стварэнне "особого фонда для устройства русских поселенцев в Северо-Западном крае", які арганізаваўся перш за ўсё за кошт казённых зямель... Нагадаем, што Дзяржаўны банк не даваў крэдытаў землеўладальнікам каталіцкага веравызнання. За 10 гадоў у пяці губернях Сялянскім банкам было прададзена з выдзяленнем ссуд і за наяўны разлік звыш 250 тыс. дзесяцін зямлі на суму 20,5 млн руб. У прыватную ўласнасць было перададзена каля 91 % зямлі, таварыствам — 6,67, а сялянскім абшчынам — усяго 2,36 %, з іх пад хутары і адрубы — каля 229 тыс., ці 98,3 %.

Апрача продажу зямлі Сялянскі банк практыкаваў так званы продаж банкаўскай зямлі. Запродаж здзяйсняўся ў форме грашовай арэнды зямлі сялянам, продажу ў рас-тэрміноўку, продажу з атрыманнем задатку і г.д. Плошча запраданай зямлі была даволі значнай. Так, у 1907 — 1909 гг. у беларускіх губернях было запрадана 38 736 дзесяцін. Пры гэтым цэны на зямлю банк завывішаў.

Сталыпінская рэформа прадугледжвала таксама адмену цялесных пакаранняў сялян, свабоду выбару імі месца пастаяннага пражывання і іншыя правы. Між тым некаторая частка сялянства выступала супраць хутарызацыі. Дарэчы, колькасць падпалаў маёмасці хутаран у 1913 г. у параўнанні з 1907 г. павялічылася ў 2 разы.

Такім чынам, сталыпінская рэформа насіла ярка акрэслены буржуазны характар. Яна закранала асноўныя бакі эканамічнага ўкладу сельскай гаспадаркі Расійскай імперыі: надзяляла сялян уласнай зямлёй, давала ім магчымасць абзавесціся ўласнай гаспадаркай на новых землях, спрыяла некатораму паляпшэнню арганізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці.

Правадзенне рэформы на тэрыторыі Беларусі за адносна кароткі час змагло выявіць пэўныя становішчы зрухі ў аграрнай сферы. Доля памешчыцкага землеўладання скарацілася да 47 % агульнай зямельнай плошчы. Некаторыя памешчыкі пераходзілі на капіталістычныя формы гаспадарання — сталі ўкараняць мнагаполле, прымяняць жалезныя плугі, сельскагаспадарчыя машыны, мінеральныя ўгнаенні, наёмную рабочую сілу. У іх гаспадарках павысілася ўдзельная вага і рыначнае значэнне такіх галін, як малочная і мясная жывёлагадоўля, свінаводства, сада-

водства і інш. Адметную ролю ў гандлёвым земляробстве адыграла льнаводства.

Сталыпінская аграрная рэформа садзейнічала агульнаму росту сялянскай гаспадаркі. Напярэдадні рэвалюцыі яна апрацоўвала 90,7 % усёй сялянскай пасяўной плошчы, давала каля 90 % усяго збору збожжа і бульбы. Пасяўныя плошчы пад тэхнічнымі культурамі і бульбай у сялянскіх гаспадарках перавышалі памешчыцкія гаспадаркі адпаведна ў 5,7 і 12 разоў. Ім належала 94,4 % коней і буйной рагатай жывёлы.

Важным вынікам сталыпінскай рэформы, з аднаго боку, стала канцэнтрацыя зямельнай уласнасці ў руках сялян-заможнікаў, што з'яўлялася неабходнай умовай буржуазнай перабудовы сельскай гаспадаркі, а з другога — рост колькасці беззямельных і незаможных сялян. На пачатак сусветнай вайны незаможнае сялянства складала не менш 68 % двароў, сярэдняе — 20, заможнае — 12 %. Апошняе вяло сваю гаспадарку па законах рынку. Яму належала асноўная колькасць сельскагаспадарчых машын. Трэба адзначыць, што сельскагаспадарчая буржуазія пераважна была беларускай.

Рост капіталізму спрыяў і таму, што за 1908 — 1913 гг. пасяўная плошча па дзесяці асноўных культурах павялічылася на 56 тыс. дзесяцін, ці на 2,3 %. Ураджайнасць узрасла да 46,4 пудоў, ці на 16,4 %. Па ўраджайнасці жыта Гродзенская губерня займала першае месца, Мінская — трэцяе, Віленская — пятае, Магілёўская — адзінаццатае, астатнія апынуліся ў сярэдзіне сярод губерняў Еўрапейскай Расіі. Беларусь вылучалася сярод іншых губерняў па развіцці і перапрацоўцы жывёлагадоўчых прадуктаў, па павелічэнні траванасення, рабіла поспехі ў выкарыстанні сельскагаспадарчых машын.

У вёску пачалі пранікаць грашовыя адносіны, якія застаўлялі сялян пашыраць вытворчасць сельскагаспадарчай прадукцыі на рынак. Галоўную ролю ў сялянскай гаспадарцы адыграла бульбаводства, на другім месцы — льнаводства. Багатыя хутаране па прыкладу памешчыкаў заводзілі буйныя малочныя фермы. Частку жывёлы сяляне адкармлівалі на мяса і прадавалі на рынках. Пачыналася станаўленне сялянскага рацыянальнага гандлёвага свінаводства, пчалаводства, садаводства, у меншым памеры агародніцтва і рыбалоўства. Усё гэта сведчыць аб пашырэнні працэсу спецыялізацыі сялянскіх гаспадарак.

Значна ўмацавалася рыначная накіраванасць белару-

скай сельскай гаспадаркі. За 1900 — 1913 гг. чысты вываз з Беларусі малочных прадуктаў вырас на 20,8%, мяса — на 193,6, льновалакна — на 18 %. У 1913 г. было вывезена 9671 тыс. вёдраў спірту (68 % ад вырабленага). Але калі ў 1900 г. чысты ўвоз зерня ў Беларусь складаў каля 118 тыс. т, то ў 1913 г. — 309 тыс., або вырас у 2,6 раза. Гэта тлумачыцца як спецыялізацыяй беларускай сельскай гаспадаркі ў мяса-малочным напрамку, так і велізарнай канцэнтрацыяй тут войска ў сувязі з падрыхтоўкай да першай сусветнай вайны.

Пра здаровы рост сялянскай гаспадаркі сведчыць хуткае нарастанне капіталаў. Калі ў 1910 г. на Беларусі былі 1422 установы дробнага крэдыту, якія абслугоўвалі сялян, то ў 1913 г. іх стала 2046. Колькасць іх членаў падвоілася. З 1905 па 1912 г. сума ўкладаў вырасла з 22 млн да 53 млн руб. Калі ў 1905 г. на адну ашчадную кніжку "земляробца" прыходзілася 177 руб., то ў 1915 г. — 212 руб. Паскараўся працэс стварэння розных формаў кааперацыі — спажывецкай, вытворчай, крэдытнай, збытавой і інш.

Такім чынам, сталыпінская аграрная рэформа і яе здзяйсненне адчынілі шырока дзверы для капіталістычнай эвалюцыі сельскай гаспадаркі Беларусі. Рэформа спрыяла распаду сялянскай абшчыны, надзелу сялян прыватнай зямлэй, паляпшэнню структуры сялянскай гаспадаркі і яе матэрыяльнага дабрабыту, пашырэнню праслойкі заможных гаспадароў і росту вясковага пралетарыяту. Але сталыпінскія перабудовы не змаглі карэнным чынам змяніць паўфеадальны характар беларускай вёскі і паставіць яе на заходнееўрапейскі ўзровень.

9.3. Развіццё транспарту, унутранага і знешняга гандлю. Фінансава-крэдытная сістэма

Станоўчыя зрухі ў прамысловай і сельскагаспадарчай вытворчасці актыўна спрыялі развіццю інфраструктуры Беларусі як важнага стратэгічнага рэгіёна Расійскай імперыі. Усё ж у перыяд з 90-х гг. будаўніцтва чыгунак тут вялося больш павольнымі тэмпамі, чым у 1870 — 1890 гг. Была працягнута Пецярбургска-Адэская дарога ад Віцебска да Жлобіна. Важнае як гаспадарчае, так і стратэгічнае значэнне набыла чыгуначная лінія Балагое — Полацк — Маладзечна — Седлецк. Былі ўведзены ў эксплуатацыю другія калей дарог на розных напрамках. Да

канца 1913 г. агульная працягласць чыгуначных пудей на Беларусі складала 3,9 тыс. км. На 1000 км² тэрыторыі прыходзілася 18,8 км чыгуначных ліній. Гэта ў 1,8 раза больш, чым у еўрапейскай частцы Расійскай імперыі.

Вялікую ролю ў будаўніцтве чыгунак адыгрываў прыватны капітал, але амаль усе чыгункі, што праходзілі праз Беларусь, сталі ўласнасцю дзяржавы. Чыгуначнае будаўніцтва паскарала распрацоўку і выкарыстанне прыродных багаццяў на тэрыторыі Беларусі, спрыяла развіццю прамысловасці і сельскай гаспадаркі, пашырала прыток і сферу прымянення капіталу. Вузлавая станцыя ператварылася ў прамысловыя гарады.

Чыгуначны транспарт стаў асноўным канкурэнтам воднага транспарту, які быў на Беларусі таксама добра развіты. Да пачатку XX ст. тут на 1000 км² прыходзілася 0,66 км рачных шляхоў, што ў 3 разы больш, чым у цэлым па Еўрапейскай Расіі. Хутка ішло будаўніцтва шашэйных дарог, якія злучалі як прамысловыя, так і адміністрацыйныя цэнтры.

Выгаднае геаграфічнае становішча, адносна шырокая сетка чыгуначнага, воднага і шашэйнага транспарту ператварылі Беларусь у важны рэгіён, які злучаў прамысловыя цэнтры Расійскай імперыі — Польшкі, Пецярбургскі, Прыбалтыйскі і Украінскі, з прамыслова развітай Германіяй. Усё гэта давала магчымасць Беларусі ўдзельнічаць у міжнародным падзеле працы і развіваць эканамічныя сувязі як з замежнымі краінамі, так і з другімі расійскімі раёнамі.

Галоўнымі экспартнымі таварамі былі лес і лён. За 10 гадоў колькасць экспартнага лёну павялічылася на 1/3 і складала 1/6 агульнарасійскага льнянога экспарту. На долю Беларусі прыходзілася 54,1 % агульнарасійскага экспарту лесу ў Германію.

Хутка рос вываз як на рускі, так і на замежны рынак прадуктаў інтэнсіўнай вытворчасці — масла, хлеба, яек, сыру, жывой і забітай птушкі, садавіны. Значна зніжаецца вываз жывой жывёлы і рэзка павялічваецца вываз жывёлы ў перапрацаваным выглядзе. Жалезных вырабаў прывозілася ў 3 разы менш, чым заготовак і сталі, якія перапрацоўваліся на мясцовых заводах. Пачаў набываць адметную ролю вываз сельскагаспадарчых машын і прылад побач са значным жа іх прывозам. Апрача таго, за мяжу вывозіліся тавары лесаперапрацоўчай, шкляной, керамічнай і іншых галін прамысловасці. Вываз беларускіх вырабаў даваў магчымасць прывозіць з іншых раёнаў па 15 аршынаў

паркалю ў год на кожнага жыхара, па 8 фунтаў цукру, па 0,2 пуда газы, збожжа, якога не хапала, і інш.

Развіццё капіталізму ў прамысловасці і сельскай гаспадарцы Беларусі садзейнічала пашырэнню рознічнага тавараабароту, які за 1900 — 1913 гг. павялічыўся на 72 % і складаў на душу насельніцтва перад пачаткам вайны 23,6 руб. (дадатак 7). Хаця тэмпы росту рознічнага тавараабароту на Беларусі былі большымі, чым па Расіі ў цэлым, аднак у 1913 г. сярэдні ўзровень беларускага тавараабароту быў у 1,8 раза ніжэй, чым у Расіі, прычым тавараабарот на душу гарадскога насельніцтва быў у 18 разоў большым, чым сельскага, а $1/3$ яго складалі алкагольныя напіткі.

На змену ярмаркам і базарам прыйшоў аптovy і рознічны гандаль. У 1913 г. удзельная вага ў рознічным тавараабароце прыватнакапіталістычнага гандлю складала 78,9 %, дзяржаўна-капіталістычнага — 19,9 і спажывецкай кааперацыі — 1,2 %. Ішоў працэс канцэнтрацыі і цэнтралізацыі гандлёвага капіталу. У 1913 г. у Беларусі налічвалася 220 гандлёвых дамоў і акцыянерных таварыстваў, а таксама 55,3 тыс. гандлёвых прадпрыемстваў, большасць з якіх былі ларкі, палаткі, тракцыі, карчмы і г.д.

Пасля грашовай рэформы 1895 — 1897 гг. фінансавакрэдытная сістэма Расійскай імперыі стабілізавалася. У абарачэнні былі папярковыя крэдытныя білеты ад 1 да 50 руб., якія свабодна разменьваліся на золата, а таксама залатыя, сярэбраныя і медныя манеты (наміналы — ад чвэрці капейкі да 10 руб.). На 1 студзеня 1914 г. у агульнай грашовай масе золата складала 21,2 %, серабро — 5,4 і крэдытныя білеты — 73,4 %.

Характэрнай рысай дзяржаўнага бюджэту беларускіх губерняў было перавышэнне яе даходнай часткі над расходнай. Калі за 1900 — 1913 гг. у дзяржаўны бюджэт паступіла 879 млн руб., то было выдаткавана ўсяго 588 млн руб. Асноўнымі крыніцамі даходаў былі чыгунка і ўскоснае абкладанне — акцызы, пошліны, віна-водачная манаполія. Так, у 1913 г. валавыя даходы ад чыгункі ў бюджэце складалі каля 50 %, даходы ад казённай віна-водачнай манаполіі — 24,2. Значны прыбытак давала эксплуатацыя казённых лясоў. Сялянскія землі абкладаліся ў 2 разы большым падаткам, чым памешчыцкія. Прамысловасць і гандаль абкладаліся мізэрным падаткам. Падатак з грашовых капіталаў у 1913 г. даў 0,6 млн руб. бюджэту.

Больш паловы расходнай часткі бюджэту ішло на гаспадарчыя мэты, каля $1/3$ — на ўтрыманне дзяржаўнага

апарату. Нягледзячы на павелічэнне расходаў на асвету з 1,2 млн да 6,6 млн руб., яны заставаліся мізэрнымі — усяго 74 кап. на душу насельніцтва Беларусі. Між тым плата за навучанне ў гімназіі складала 75 руб. у год.

Асноўнай крыніцай мясцовых бюджэтаў было абкладанне нерухомай маёмасці, доля якой дасягала звыш 50 %. У асноўным сродкі выдаткоўваліся на будаўніцтва і рамонт дарог, на медыцыну, ветэрынарныя мерапрыемствы, школы, утрыманне мясцовых органаў улады і інш. Апрача таго, сяляне абкладаліся абавязковымі ўраўняльнымі зборамі з грамады для ўтрымання ўсіх валасных адміністрацыйных і паліцэйскіх органаў, а таксама на грамадскія расходы — на царкву, школу і інш.

Шматукладная эканоміка Беларусі знайшла адлюстраванне ў банкаўска-крэдытнай сістэме. Тут меліся крэдытныя ўстановы ад самых прымітыўных — сялянскіх саслоўных кас — да філіялаў найбуйнейшых камерцыйных банкаў і Дзяржаўнага банка Расіі. Дзяржаўны банк, абапіраючыся галоўным чынам на бюджэтныя і эмісійныя рэсурсы, праз губернскія аддзяленні абслугоўваў на Беларусі ў асноўным буйны гандлёвы абарот і больш дробныя крэдытныя ўстановы. Пазыкі выдаваліся пад кароткатэрміновыя вэксалі.

Эканамічны ўздым выклікаў хуткі рост акцыянерных камерцыйных банкаў. Яны вялі паміж сабой напружаную канкурэнтную барацьбу за сферы ўплываў пазыковага капіталу. Да канца 1913 г. на Беларусі налічвалася 18 банкаў. Сярод іх выдзяляліся аддзяленні Руска-Азіяцкага, Азоўскага, Злучанага, Беластоцкага камерцыйнага, які ў 1914 г. перайшоў да Руска-Французскага, Віленскага камерцыйнага і інш. Як правіла, камерцыйныя банкі непасрэдна ў прамысловасць свае капіталы не ўкладвалі. Яны выдавалі крэдыты пад кароткатэрміновыя вэксалі прыватных банкірскіх кантор, якім належалі прамысловыя прадпрыемствы. Менавіта банкірскія канторы ўкладвалі атрыманыя сродкі ў прамысловасць і гандаль. Так адбывалася зрошчванне банкаўскага буйнога капіталу з прамысловым капіталам праз пасрэдніцтва банкірскіх кантор, якія становіліся агентамі фінансавага капіталу. Такая сістэма ў сваю чаргу выклікала развіццё таварыстваў узаемнага крэдыту. Да канца 1913 г. іх колькасць дасягнула 74.

Банкі ўкладвалі значныя сродкі ў эканаміку Беларусі. Калі на 1 студзеня 1902 г. іх інвестыцыі складалі 16 млн руб., то на 1 студзеня 1914 — 83,5 млн руб. Тэмпы росту

кредытавання апераджалі рост фабрычна-заводскай прамысловасці і тавараабароту ў 2 — 3 разы. У 1913 г. чысты прыбытак акцыянерных камерцыйных банкаў на Беларусі склаў 1 млн руб., Дзяржаўнага банка — каля 500 тыс. руб. Абароты банкірскіх дамоў і шматлікіх дысканцэраў складалі больш за 300 млн руб.

Наяўнасць на Беларусі вялізнай колькасці дробнатаварнай вытворчасці ў горадзе і вёсцы і мноства дробных гандляроў, якія не кредытаваліся названымі банкамі, спрыялі шырокаму развіццю дробных кредытных устаноў на кааператыўнай аснове. Калі рэсурсы кредытнай кааперацыі на пачатак 1904 г. раўняліся 4,1 млн руб., то ў 1914 г. — амаль 29 млн руб. Запазычанасць па пазыках павялічылася за гэты час у 14 разоў і дасягнула 25,6 млн руб.

У першае дзесяцігоддзе XX ст. на Беларусі прыкметную ролю адыгрываў нямецкі капітал, асабліва ў нарыхтоўках і вывазе лесу і сельскагаспадарчай сыравіны. Але ў асноўным капітал быў мясцовым, пераважна яўрэйскім. Напрыклад, у 1900 г. з 300 кредытараў Мінскага аддзялення Дзяржаўнага банка толькі 8 чалавек не належалі да асоб неяўрэйскай нацыянальнасці.

Відавочна, што ў 1900 — 1913 гг. на Беларусі разам з прамысловым і сельскагаспадарчым ажыўленнем атрымаў далейшае развіццё чыгуначны, водны і шашэйны транспарт, рос унутраны і знешні гандаль, умацоўвалася фінансава-кредытная сістэма (дадатак 8). Закамерна, што нацыянальны даход стаў хутка расці. З 1900 па 1913 г. нацыянальны даход Беларусі вырас удвая, падняўшыся з 536 млн да 1 млрд руб.

Такім чынам, эканамічнае развіццё Беларусі ў пачатку XX ст. з усёй перакананасцю сведчыць аб далейшым удасканаленні капіталістычных формаў гаспадарання на стадыі імперыялізму ў прамысловасці, аграрным сектары, будаўніцтве, гандлі, фінансавай і іншых сферах. Але на тэрыторыі Беларусі гэтыя працэсы не змаглі набыць класічныя ўзоры і формы з-за недастатковага ў цэлым развіцця капіталізму. Беларусь і ў 1913 г. працягвала заставацца ў гаспадарцы Расійскай імперыі аграрным раёнам. У сукупнай чыстай прадукцыі прамысловасці і сельскай гаспадаркі ўдзельная вага апошняй складала 57,5 %, а ў імперыі — 47,5 %. Больш таго, не збылася запаветная мара Сталыпіна пра 20 гадоў унутранага і знешняга спакою, якія змаглі б перайначыць Расію, таму што пачынаўся 1914 ваенны год.

ЭКАНОМІКА БЕЛАРУСКІХ ЗЯМЕЛЬ ПАДЧАС ВОЙНАЎ І РЭВАЛЮЦЫЙ (1914 — 1920 гг.)

10.1. Стан прамысловасці і сельскай гаспадаркі Беларусі ў гады першай сусветнай вайны. Сацыяльна-эканамічная палітыка Часовага ўрада

Працэс мірнага развіцця капіталізму ў прамысловасці і сельскай гаспадарцы быў перапынены першай сусветнай вайной. Як вядома, Расія ўступіла ў вайну 1 жніўня 1914 г., а ўжо летам 1915 г. тэрыторыя Беларусі стала арэнай ваенных дзеянняў. У сувязі з наступленнем нямецкіх войскаў з заходніх паветаў Беларусі патак бежанцаў на ўсход склаў звыш 1,3 млн чалавек. На працягу жніўня 1915 г. немцы занялі крэпасці Асавец і Брэст, у пачатку верасня — Гродна. Увосень 1915 г. фронт стабілізаваўся па лініі Дзвінск — Паставы — Баранавічы — Пінск. У выніку Беларусь была падзелена на дзве часткі: заходняя апынулася пад нямецкай акупацыяй, а ўсходняя ператварылася ў прыфрантавую паласу, у бліжэйшы тыл рускай арміі. На Заходнім фронце, які праходзіў па Беларусі, налічвалася 1,5 млн салдат і афіцэраў. Гарады і мястэчкі, не акупіраваныя немцамі, былі перапоўнены бежанцамі. Яны ператварыліся ў бяздомных і галодных жабракоў. Пачаліся эпідэміі тыфу і халеры. У кастрычніку 1915 г. быў дадзены загад перасяліць бежанцаў у прымусовым парадку за Днепр.

Такая асноўная хроніка ваенных падзей, якую трэба, безумоўна, мець на ўвазе пры аналізе эканамічнай дзейнасці ў той перыяд. За ваенны час намаганнямі ваенна-прамысловых капіталаў, якія прыцягнулі прыватны расійскі капітал да выканання заказаў фронту, а таксама плённай працай Камітэта ваенна-навуковай дапамогі — аб'яднання выдатных расійскіх навукоўцаў — працэс мабілізацыі (і расійскай прамысловасці) ішоў хуткімі тэмпамі. У армію была мабілізавана палова мужчын — работнікаў ва ўзросце 18 — 40 гадоў. З тых, хто застаўся, на патрэбы фронту працавала 80 %. Рост ваеннай вытворчасці ішоў за кошт цывільных галін прамысловасці. Пасяўныя плошчы скараціліся на 10 %, паменшылася пагалоўе кароў і коней. Смяротнасць насельніцтва, нягледзячы на страты на франтах, зменшылася галоўным чынам з-за ўвядзення "сухога" закону. Аднак гаспадарчая разруха ўсё больш і больш набывала катастрофічны характар.

На Беларусі да акупацыі было створана 8 ваенна-прамысловых камітэтаў у Гродна, Слоніме, Мінску, Пінску, Магілёве, Бабруйску, Віцебску, Гомелі. 19 ліпеня 1915 г. у Вільні сфарміраваўся Паўночна-Заходні ваенна-прамысловы камітэт. Ён уплываў на фабрыкі, заводы, ваенныя майстэрні, што абслугоўвалі Заходні і часткова Паўночны франты.

Беларусь жа, якая хутка апынулася ў зоне баявых дзеянняў, спаўна перанесла ўвесь цяжар і разбурэнні ваеннага часу. На тэрыторыі, акупіраванай немцамі, у адпаведнасці з загадам нямецкага галоўнакамандуючага Гіндэнбурга быў уведзены жорсткі рэжым дэспатызму. Грамадзяне павінны былі выконваць цэлую сістэму падаткаў і штрафаў. Натуральны падатак уключаў воўну, авёс, скуры, масла, метал, паперу і інш. Падаткамі абкладаліся бойні, рынкі, відовішчныя ўстановы, бальніцы і г.д.

Цяжкім было эканамічнае становішча ўсходняй часткі Беларусі. Эканамічныя сувязі з другімі рэгіёнамі Расіі былі парушаны. Прадпрыемствы зведалі вялікія перабоі ў забеспячэнні сыравінай, палівам, збыцці гатовай прадукцыі. Па гэтых прычынах ужо ў першыя месяцы вайны ў Беларусі закрылася каля 20 % прадпрыемстваў. Сур'ёзная перашкода ў рабоце прамысловых прадпрыемстваў стала разбурэнне транспарту. Перавозкі войскаў і ваенных матэрыялаў да лініі фронту прывялі да таго, што многія чыгуначныя станцыі наогул перапынілі прыём цывільных грузаў.

З набліжэннем нямецкіх войскаў частка прадпрыемстваў была эвакуіравана на ўсход. Калі з Гродзенскай і Віленскай губерняў удалося вывезці толькі асобныя заводы і фабрыкі, то з Мінскай — 24 прадпрыемствы. Эвакуацыя праходзіла ў спешцы, неарганізавана, з вялікімі стратамі абсталявання, гатовай прадукцыі. У той жа час у Беларусь былі эвакуіраваны заводы і фабрыкі з Польшчы і Прыбалтыкі. Так, з Варшаўскай губерні ў Мінск былі вывезены аўтамабільныя майстэрні і школа шафёраў, у Нова-Барысаў — завод металічных вырабаў і алоўкавая фабрыка, у Магілёў — дзве фуфаечныя фабрыкі і гарбарны завод, у Гомель — чыгуначныя майстэрні і інш. З Рыгі ў Віцебск былі эвакуіраваны суперфасфатны, два гарбарныя, кансервавы заводы, шарсцяная і ватная фабрыкі.

Ва ўмовах вайны ў Беларусі пашыралі вытворчасць толькі ваенныя галіны прамысловасці. Усе мясцовыя металаапрацоўчыя прадпрыемствы сталі вырабляць узбраенне і боепрыпасы. Льнопрадзільная фабрыка "Дзвіна", абутковыя фабрыкі "Скараход", "Арол" і інш. выконвалі ваенныя заказы,

пашыралі вытворчасць і павялічвалі колькасць рабочых. У Беларусі пачалі вырабляцца кампрэсары, марля, бінты, процівагазы і другое ваеннае абсталяванне і амуніцыя. Лекапільныя заводы Бабруйска, Барысава, Мазыра пастаўлялі ваеннаму ведамству дошкі, бярвенне, фанеру, ручкі для шанцавага інструменту. Широкае распаўсюджванне ў Беларусі атрымала хлебапекарна-сухарная вытворчасць, якая абслугоўвала патрэбы арміі. Усяго на 1 студзеня 1917 г. з 134 прадпрыемстваў, якія знаходзіліся пад надзорам фабрычнай інспекцыі, 79 (58,2 %) працавалі па забеспячэнні арміі. Да выпуску вайсковай прадукцыі былі прыцягнуты таксама невялікія прадпрыемствы і рамесныя майстэрні.

Акрамя таго, на тэрыторыі Беларусі пачалі сваю дзейнасць спецыялізаваныя разнастайныя ваенныя перасоўныя прадпрыемствы. Напрыклад, у Полацку ў канцы 1914 г. дыслацыравалася авіяцыйна-аўтамабільная майстэрня, у якой праводзіўся капітальны рамонт рухавікоў. Яна абслугоўвала ўсю дзеючую рускую армію. Аружэйныя майстэрні дзейнічалі ў Бабруйску і Нова-Беліцы. Патрэбы фронту выклікалі будаўніцтва новых чыгунак Жлобін — Оўругі ў 1915 г., Уручча — Слуцк у 1916 г. Вялася рэканструкцыя старых чыгуначных ліній, пашыралася іх прапускная здольнасць.

Такім чынам, за гады вайны галіновая структура прамысловасці Беларусі значна змянілася. Амаль спынілі сваю дзейнасць вінакурна-водачныя прадпрыемствы, скарацілі вытворчасць цагляна-чарапічныя, кафельныя, суконныя і інш. Швейная, абутковая, льнопрадзільная, табачная, хімічная, харчовая і іншыя галіны прамысловасці таксама пачалі працаваць на патрэбы фронту. Вытворчасць прадукцыі цывільнаму насельніцтву рэзка скарацілася. У цэлым умовы для развіцця прамысловасці былі надзвычай нездавальняючымі. Агульная колькасць прадпрыемстваў цэнзавай прамысловасці ў 1917 г. у параўнанні з 1913 г. ва ўсходняй частцы Беларусі скарацілася з 822 да 297, або у 2,7 раза (дадатак 9). Да пачатку 1917 г. грамадзянская вытворчасць прамысловасці складала ўсяго 15 — 16 % даваеннага ўзроўню. Разам з тым у гэты час ішоў працэс канцэнтрацыі прамысловасці і рабочай сілы. У 2 разы павялічылася колькасць жанчын і падрастаў сярод рабочых. Рэальная зароботная плата рэзка падала на працягу ўсёй вайны. Квартплата ўзрасла на 50 — 100 %.

У яшчэ больш цяжкім стане апынулася сельская гаспадарка Беларусі. Звыш палавіны працаздольнага насельніцтва было мабілізавана ў армію. У 1917 г. 32,5 %

сялянскіх гаспадарак Віцебскай губерні аказаліся без работнікаў — мужчын. Паменшылася колькасць наёмных рабочых у памешчыцкіх і заможных гаспадарках. Сяляне шырока прыцягваліся да выканання ваенна-абарончых работ — будаўніцтва мастоў, рамонту дарог, капання акопаў і г.д. Праводзілася прымусовая мабілізацыя насельніцтва на ўборку ўраджаю ў памешчыцкіх гаспадарках. Велізарныя страты наносілі сялянскім гаспадаркам рэквізіцыі коней, кароў, фуражу, хлеба, іншых прадуктаў харчавання. Была фурманковая павіннасць. Не хапала ўгнаенняў, новай сельскагаспадарчай тэхнікі. Усё гэта прывяло да таго, што пасяўныя плошчы па Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губернях скараціліся ў 1914 — 1916 гг. на 15,6 %. Яшчэ ў большай ступені паменшыліся пасевы пад асноўныя харчовыя культуры: пад жыта — на 20,6 %, пад пшаніцу — на 23,3, пад бульбу — на 37,7 %. Пагалоўе жывёлы скарацілася на 671 тыс. галоў, ці на 11,4 %, кароў — на 34 %. Большасць сялян была даведзена да галечы. Многія з іх пераходзілі да натуральнай гаспадаркі.

Скарачэнне сельскагаспадарчай і прамысловай цывільнай вытворчасці, разбурэнні на транспарце прывялі да скачка цэн на прадукты харчавання і асноўныя прамысловыя тавары ў 2 — 7 разоў. Гэта ў сваю чаргу прывяло да рэзкага збыднення і класавага расслаення грамадства Беларусі, росту яго рэвалюцыйнага настрою. Таму лютаўская буржуазна-дэмакратычная рэвалюцыя ў Беларусі прайшла хутка: 2 — 8 сакавіка 1917 г. царская адміністрацыя была ліквідавана ва ўсіх значных цэнтрах Беларусі.

Як вядома, у выніку перамогі лютаўскай рэвалюцыі ў Расіі фактычна ўсталявалася рэспубліка ў форме двоеўладдзя — улады Петраградскага Савета рабочых і салдацкіх дэпутатаў і Часовага ўрада. Яшчэ больш заблытанай была палітычная атмасфера ў Беларусі. Тут перапляліся ўлада Саветаў з уладамі камісараў Часовага ўрада і камітэтаў грамадскай бяспекі, што, акрамя таго, абцяжарвалася нямецкай акупацыяй, знаходжаннем у Магілёве стаўкі Вярхоўнага галоўнакамандуючага і барацьбой розных палітычных сіл за аднаўленне беларускай дзяржаўнасці. Усе гэта, безумоўна, не спрыяла вырашэнню эканамічных праблем горада і вёскі.

Нагадаем, што з 2 (15) сакавіка па 25 кастрычніка (7 лістапада) 1917 г. змянілася чатыры кабінеты Часовага ўрада. Усе яны лічылі галоўнымі сваімі мэтамі працяг вайны, скліканне ўстаноўчага сходу, які павінен быў вырашыць

далейшы лёс Расійскай дзяржавы, і вызначэнне палітыкі ў адносінах да рабочых, сялян і салдат. Між тым Часоваму ўраду дасталася вельмі цяжкая эканамічная спадчына. Крызіс народнай гаспадаркі ўжо набыў рысы ўсеагульнай фінансава-эканамічнай катастрофы. Чыгуначны транспарт быў паралізаваны. Ваенныя расходы дасягнулі 30,5 млрд руб. у год, што перавышала ў 10 разоў сярэднегадавы даход даваеннага пяцігоддзя. Афіцыйны знешні курс рубля ўпаў да 55 кап., унутры краіны ён каштаваў не больш 27 кап. Рэзка ўзрасла дзяржаўная пазыка.

У такіх умовах кожны склад Часовага ўрада прымаў афіцыйныя эканамічныя праграмы. Між тым нават сам міністр гандлю і прамысловасці А.І.Канавалаў скардзіўся на тое, што ўрад не ў дастатковай ступені заняты праблемай вываду эканомікі з разрухі, галоўную прычыну якой ён бачыў у непамерна растуцых патрабаваннях рабочых. Яны ж выступалі за ўвядзенне 8-гадзіннага рабочага дня, павышэнне заробтнай платы, устанаўленне свабоды прафесійных саюзаў і забастовак, дзяржаўнага сацыяльнага страхавання. Відавочна, што няма ніякіх падстаў лічыць іх непамернымі. І хаця фактычна ў сакавіку — маі 1917 г. парадкам прыватных пагадненняў быў устаноўлены 8-гадзінны рабочы дзень, Часовы ўрад так і не ўзаконіў яго.

Урад праследаваў мэту далейшай мабілізацыі прамысловасці на патрэбы "абароны". Аднак ніводны кабінет не змог яе ажыццявіць і, больш таго, з лета 1917 г. пачаўся стыхійны працэс канверсіі фабрык і заводаў. Расійская прамысловая буржуазія рашуча выступала супраць умяшання дзяржавы ў сферу вытворчасці і размеркавання эканамічных рэсурсаў. Часовы ўрад аказаўся поўным банкрутам у правядзенні палітыкі рэгулявання цэн, у барацьбе з дарагавізнай і спекуляцыяй, з нарастаннем інфляцыі. Агульны дэфіцыт бюджэту за 1917 г. склаў 23,4 млн руб. Пры гэтым урад прадэманстраваў поўнае бяссілле ў зборы падаткаў. За 8 месяцаў 1917 г. дзяржаўная пазыка Расіі павялічылася на 14,4 млрд руб. і дасягнула сумы ў 49 млрд руб., з іх на ўнутраную пазыку прыходзілася 37,8 млрд руб. і знешнюю — 11,2 млрд руб.

Часовы ўрад не змог вырашыць харчовую праблему, хаця ў Расіі было дастаткова хлеба. 25 сакавіка 1917 г. была ўведзена дзяржаўная манаполія на хлебны гандаль пры адначасовым павышэнні цвёрдых цэн на ўсе віды хлебных вырабаў на 60 — 70 %. Аднак паступовая капітуляцыя ўрада перад капіталістамі і памешчыкамі прывяла да пра-

валу хлебнай манаполіі, ліквідацыі рэгулявання спажывання і наступлення голаду.

Адной з лёсавызначальных памылак Часовага ўрада стала невырашэнне аграрнага пытання. Прызнаючы неабходнасць зямельнай рэформы, ён абяцаў паставіць яго на рашэнне ўстаноўчага сходу. Былі нават створаны галоўны, губернска, павятовыя і валасныя камітэты для падрыхтоўкі матэрыялаў па рэформе. Адначасова былі выдадзены гарантыі памешчыкам на пакрыццё патраў, а таксама распараджэнні аб прыцягненні сялян да крымінальнай адказнасці за ўдзел у беспарадках. У 112 выпадках у час падаўлення сялянскіх хваляванняў у Расіі была прыменена зброя.

Нагадаем, што летам 1917 г. Часовы ўрад увёў земскія ўстановы ў Віленскай і Гродзенскай губернях.

Такім чынам, відавочна, што такія захады Часовага ўрада не толькі не палепшылі сацыяльна-эканамічнае становішча Расіі, але і прывялі да рэвалюцыйнага выбуху восенню 1917 г., які паклаў пачатак сацыялістычнаму эксперыменту ў краіне.

10.2. Перамога Кастрычніцкай рэвалюцыі і першыя сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні

З перамогай Кастрычніцкай рэвалюцыі ў Петраградзе і ўстанаўленнем там Савецкай улады пачынаюцца сацыялістычныя пераўтварэнні і на нацыянальных ускраінах Расіі. Ужо ў кастрычніку — лістападзе 1917 г. Савецкая ўлада была ўстаноўлена на неакупіраванай тэрыторыі Беларусі, і з гэтага моманту яна прыступіла да стварэння сваёй мадэлі дзяржавы, галоўным элементам якой была эканоміка.

Большавікі спрабавалі стварыць эканоміку, якая б апіралася на грамадскую ўласнасць на сродкі вытворчасці. Пошук формаў і метадаў гаспадарання пачаўся ў надзвычай цяжкіх умовах, пры развале народнай гаспадаркі ў выніку сусветнай, а затым і грамадзянскай войнаў, поўным расстройстве фінансаў і грашовага абарачэння, натуралізацыі ўсіх гаспадарчых адносін. У сувязі з гэтым толькі за першыя 2,5 месяцы было прынята 25 дэкрэтаў, якія, па словах саміх аўтараў, былі больш "інструкцыі, якія звалі да масавай практычнай справы", чым збор сур'ёзных юрыдычных прадпісанняў. Дакладнай праграмы жыцця-дзеянасці будучай эканомікі ў большавікоў проста не было.

У другой палове лістапада 1917 г. у Мінску прайшлі тры

з'езды: Саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў Заходняй вобласці, Саветаў сялянскіх дэпутатаў Мінскай і Віленскай губерняў і Саветаў салдацкіх дэпутатаў арміі Заходняга фронту. У пастановах з'ездаў падкрэслівалася, што Саветы працоўных, салдацкіх, сялянскіх і батрацкіх дэпутатаў поўнаасцю самастойныя ў вырашэнні пытанняў мясцовага характару, але заўсёды абавязаны дзейнічаць згодна з дэкрэтамі і пастановамі вышэйшастаячых органаў улады.

На з'ездах былі абраны выканаўчыя камітэты, якія аб'ядналіся і ўтварылі абласны выканаўчы камітэт Саветаў рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў Заходняй вобласці і фронту (Аблвыканкамзах), які і стаў вышэйшым органам улады рэспублікі. Перад новым кіраўніцтвам паўсталі цяжкія пытанні кіравання народнай гаспадаркай, ускладненыя тым, што ішла вайна і значная частка тэрыторыі была акупіравана нямецкімі войскамі.

Усе органы ўлады Часовага ўрада былі ліквідаваны. Аблвыканкамзах меў свой рабочы апарат. Было створана 13 аддзелаў (камісарыятаў): ваенны, унутраных спраў, харчовы, фінансавы, працы, прамысловасці і гандлю, нацыянальны і інш. Пры выканкаме функцыяніравалі тры камісіі: рэдакцыйная, інфармацыі і гаспадарчая. Для кіраўніцтва аддзелаў выбіраліся камісары.

Удасканальваючы сваю структуру, Аблвыканкамзах у снежні 1917 г. дадаткова стварыў аддзел грамадскіх работ, рэарганізаваны пазней у Камісарыят народнай гаспадаркі, Камісарыят па польскіх справах, Камісарыят народнага здароўя. У студзені 1918 г. былі аб'яднаны Камісарыят працы і Камісарыят прамысловасці і гандлю ў адзіны камісарыят.

Для каардынацыі дзеянняў камісарыятаў і аператыўнага рашэння асабліва важных пытанняў на аснове пастановы абласнога выканаўчага камітэта 26 лістапада 1917 г. быў створаны Савет Народных Камісараў Заходняй вобласці і фронту. СНК быў адказны перад абласным выканаўчым камітэтам і абавязаны даваць справаздачу як перад сходам выканкама, так і перад насельніцтвам вобласці на публічных сходах. СНК накіроўваў дзейнасць камісараў, кіраваў усім гаспадарчым і культурным жыццём вобласці, дэмабілізацыяй з фронту, барацьбой супраць контррэвалюцыйных выступленняў, прымаў меры па ліквідацыі старых устаноў.

22 лістапада 1917 г. Саўнаркам прыняў дэкрэт аб судзе, у адпаведнасці з якім ліквідавалася старая судовая сістэма. На працягу лістапада — снежня 1917 г. Саветы і ваенна-рэвалюцыйныя камітэты Беларусі прынялі шэраг рашэнняў аб

ліквідацыі судова-следчых органаў. На месцах былых судовых органаў ствараліся прынцыпова новыя ўстановы: народныя суды, следчыя камісіі, рэвалюцыйныя трыбуналы. У Беларусі шырокае распаўсюджанне атрымалі рэвалюцыйныя трыбуналы, у задачу якіх уваходзіла барацьба з контррэвалюцыйнымі злачынствамі, сабатажам, спекуляцыяй і г.д. Суддзі рэвалюцыйных трыбуналаў выбіраліся не на аснове прамых выбараў, як народныя, а губернскімі і гарадскімі Саветамі. Гэта давала магчымасць камплектаваць іх склад з палітычна надзейных работнікаў. Кіраўніцтва вышэйшымі судовымі органамі ажыццяўлялі аддзелы і секцыі юстыцыі, створаныя ў Саветах. Такім чынам, адным з першых мерапрыемстваў новай улады была ліквідацыя дастаткова дэмакратычных па тых часах судовых органаў, якія з'яўляліся гарантам утрымання праў грамадзян любой дзяржавы.

На месцах працэс фарміравання новай улады ішоў дастаткова складана, але ўжо ў студзені 1918 г. у большасці гарадоў Беларусі асноўныя функцыі кіравання разнастайнымі галінамі ажыццяўлялі выканкамы і аддзелы Саветаў.

Вялікае значэнне ў справе ўмацавання савецкага дзяржаўнага апарату мела прыняцце Савецкай Канстытуцыі, якая была зацверджана 10 чэрвеня 1918 г. на Усерасійскім з'ездзе Саветаў. Такім чынам, ужо к лету 1918 г. была створана новая сістэма кіравання дзяржавай. Важнейшым звяном у гэтай сістэме было стварэнне апарату кіравання народнай гаспадаркай.

Напярэдадні Кастрычніцкай рэвалюцыі стан эканомікі Беларусі быў цяжкім: з невялікай колькасці цэнзавых прамысловых прадпрыемстваў, якія былі на гэтай тэрыторыі ў 1913 г., уцалела толькі 23,2 %, а іх прадукцыя складала не больш 30 % даваеннай. З 715 прамысловых прадпрыемстваў Беларусі было ліквідавана да 480. Галоўная маса ліквідаваных прадпрыемстваў прыходзілася на долю харчовай (312 прадпрыемстваў), вінакурнай (266), дрэваапрацоўчай (48), сілікатнай (32), цагельнай і паліграфічнай (26), гарбарнай (11), папяровай (122), металаапрацоўчай (11) і хімічнай (8).

У сувязі з першай сусветнай вайной яшчэ больш знізілася дробная саматужна-рамесная вытворчасць, якая ў 1913 г. давала больш паловы (53,5 %) прамысловай прадукцыі. Калі па Расіі валавая прамысловая прадукцыя зменшылася да гэтага ж перыяду на 22 %, то па Беларусі — на 70 %.

У вельмі цяжкім становішчы аказаліся чыгуначны транспарт Беларусі, які хранічна не спраўляўся з перавозкай

грузаў. Рэзка знізіўся ўзровень жыцця насельніцтва: заробная плата рабочых у 1917 г. знізілася амаль напалову ў параўнанні з даваеннай. Больш за ўсё ад вайны пацярпела вёска, таму што амаль усе працаздольнае насельніцтва было мабілізавана на фронт, увесь час праводзіліся рэквізіцыі жывёлы, зніжалася ўраджайнасць усіх сельскагаспадарчых культур і ў цэлым скараціўся аб'ём сельскагаспадарчай вытворчасці. Становішча ў сельскай гаспадарцы ўскладнілася яшчэ і тым, што ў 1917 г. градам былі пашкоджаны азімыя і яравыя пасевы ў 48 валасцях Віцебскай губерні на плошчы 18 тыс. дзесяцін.

Пасля ўборкі ўраджаю ў 1917 г. у Беларусі выявілася нястача хлеба ў памеры каля 1 млн пудоў. Становішча ўскладнялася і прытокам бежанцаў з раёнаў ваенных дзеянняў.

Вельмі складанай аказалася сітуацыя і з фінансамі. Першая сусветная вайна, а затым і палітыка Часовага ўрада прывялі фінансавую сістэму краіны да краху. Яшчэ летам 1914 г. быў прыняты закон, які прыпыняў размен крэдытных білетаў на золата. Дзяржбанк атрымаў права выпускаць крэдытныя білеты, якія не былі пакрыты золатам. У выніку гэтага прагрэсіруючы рост масы папяровых грошай пацягнуў за сабой рост цен на тавары. У 1917 г. аснову грашовага абарачэння састаўлялі "раманаўскія", "думскія" грошы і "керанкі". У якасці грошай пачалі выкарыстоўваць розныя цэнныя паперы — аблігацыі, купоны да іх.

Важнейшым з першачарговых мерапрыемстваў новай улады было ўстанаўленне кантролю над фінансамі. З гэтай нагоды дэкрэтам УЦВК 14 снежня 1917 г. была праведзена нацыяналізацыя ўсіх прыватных банкаў краіны і створаны адзіны Дзяржаўны банк з яго канторамі на месцах, у тым ліку і ў гарадах Беларусі.

Але ў Беларусі, як і па ўсёй Расіі, працягвалі абарачэнне розныя грашовыя знакі, а ў час акупацыі часткі тэрыторыі немцамі і нямецкія маркі. Пасля адыходу немцаў быў забаронены прыём акупацыйных знакаў, якія павінны былі здавацца і абменьвацца ў мясцовых казначэйствах. рабочым і служачым забаротную плату выдавалі ў асноўным "керанкамі". З пачаткам польскай акупацыі ў лютым 1919 г. беларускі рынак зноў захліснула маса разнастайных папяровых грошай.

Наступным крокам Савецкага ўрада было рашэнне аб увядзенні рабочага кантролю з мэтай барацьбы з сабатажам былых царскіх чыноўнікаў, шэрага прадпрымальнікаў і банкіраў. 21 лістапада 1917 г. у "Вестках Віцебскага рэва-

люцыйнага Савета салдацкіх і рабочых дэпутатаў” было апублікавана “Палажэнне аб рабочым кантролі”. У выніку гэтага ўдалося прадухіліць спыненне многіх заводаў і фабрык, прыватных чыгунак, банкаў. Увядзенне рабочага кантролю спрыяла таксама навучанню малапісьменных рабочых і сялян азам кіравання гаспадаркай рэспублікі.

Неабходнай мерай па перабудове народнай гаспадаркі на сацыялістычны лад была нацыяналізацыя прамысловасці. Працэс нацыяналізацыі ў Беларусі, якому перашкаджала спачатку нямецкая, а потым польская акупацыя, зацягнуўся. Ён праходзіў па меры вызвалення тэрыторыі ў некалькі этапаў. У першую чаргу былі нацыяналізаваны чыгуначныя майстэрні па рамонце паравозаў і вагонаў, усе чыгуначныя дарогі, а затым лесапільныя заводы, млыны, торфапрадпрыемствы і іншыя аб’екты, якія ўяўлялі цікавасць для ваеннага ведамства, паколькі яны працавалі на фронт. Сярод іх былі фабрыкі “Везувій” у Нова-Беліцы, шчацінная ў Віцебскай губерні, торфапрадпрыемствы, два лесапільныя заводы, Бешанковіцкі паравы млын у Полацкім павеце і інш.

У сярэдзіне лютага 1918 г. быў апублікаваны дэкрэт аб нацыяналізацыі кніжных, газетных кіёскаў і кантор, якія належалі прыватным асобам. У радзе гарадоў былі нацыяналізаваны рэстараны, кафейні, аптэкі.

2 лютага 1918 г. УЦВК зацвердзіў дэкрэт аб стварэнні Вышэйшага савета народнай гаспарадкі (ВСНГ), на які ўскладалася задача аднаўлення народнай гаспадаркі і дзяржаўных фінансаў, аб’яднання дзейнасці цэнтральных і мясцовых устаноў, а таксама фабрычна-заводскіх камітэтаў і прафсаюзаў у галінах эканомікі. Ён павінен быў фарміравацца з прадстаўнікоў народных камісарыятаў і Усерасійскага савета рабочага кантролю. ВСНГ падпарадкоўваўся Саўнаркаму і Усерасійскаму з’езду Саветаў.

У снежні 1917 — студзені 1918 г. на месцах пачалося стварэнне саўнаргасаў. Першы з’езд Саветаў народнай гаспадаркі Заходняй вобласці (кастрычнік 1918 г.) зацвердзіў Палажэнне аб арганізацыі губернскіх Саветаў народнай гаспадаркі (саўнаргасаў). Губсаўнаргас як выканаўчы орган ВСНГ на тэрыторыі сваёй губерні арганізоўваў і рэгуляваў работу прадпрыемстваў у межах пастановаў і дэкрэтаў ВСНГ і свайго абласнога СНГ. Губсаўнаргасы надзяляліся вялікімі правамі. Яны маглі канфіскоўваць капіталы, рухомую і нерухомую маёмасць прыватнікаў на прадпрыемствах губернскага маштабу, фінансаваць дзяржаўныя прадпрыемствы, дапамагаць з выдачай пазык, за-

беспячэннем сыравінай і са збытам гатовай прадукцыі, вырашаць шэраг арганізацыйных пытанняў. Першы ў Беларусі саўнаргас быў створаны ў Віцебскай губерні 28 мая 1918 г. на базе аддзела прамысловасці і гандлю губвыканкама, губернскіх нарыхтоўчых арганізацый, упраўленняў водных і шашэйных шляхоў зносін і іншых гаспадарчых арганізацый. Гаспадарчыя арганізацыі ваеннага ведамства ў склад саўнаргаса не ўваходзілі. Па меры вызвалення тэрыторыі ад акупантаў утвараліся новыя саўнаргасы.

Пасля абвяшчэння ў студзені 1919 г. Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі быў сфарміраваны Савет народнай гаспадаркі рэспублікі, які стварыў цэнтралізаванае ўпраўленне прамысловасцю па галінах, якія адпавядалі глаўкам ВСНГ.

Разам з вырашэннем важнейшых эканамічных пытанняў Савецкая ўлада ў рэспубліцы рабіла многае для паляпшэння становішча рабочага класа. З гэтай мэтай на прадпрыемствах, у майстэрнях заканадаўчым шляхам быў уведзены 8-гадзінны рабочы дзень, забаранялася праца малалетніх, падлеткі працавалі па 4 — 6 гадзін.

Для аператыўнага рашэння пытанняў працоўнага заканадаўства 17 мая 1918 г. УЦВК і СНК РСФСР устанавілі інспекцыю працы. Яна ажыццяўляла шэраг мерапрыемстваў па рэгуляванні звышурочных работ. 2 снежня 1918 г. СНК РСФСР прыняў пастанову аб увядзенні штотыднёвага адпачынку і святочных дзён. Гэтай жа пастановай рэгулявалася права працоўных на аплачваемы адпачынак. Згодна з дадзенымі пастановамі на прадпрыемствах Беларусі былі створаны інспекцыі аховы працы, органы нагляду за тэхнікай бяспекі.

Перамога Кастрычніцкай рэвалюцыі дазволіла змяніць жыллёва-бытавыя ўмовы і медыцынскае абслугоўванне працоўных. Першыя мерапрыемствы, распачатыя Савецкай уладай, былі звязаны з канфіскацыяй прыватнай уласнасці на гарадскую нерухомасць. У жніўні 1918 г. УЦВК РСФСР прыняў дэкрэт, які ўстанаўліваў значныя прававыя нормы муніцыпалізацыі, права ўласнасці на пастройкі адмянялася і перадавалася ў функцыі мясцовых Саветаў. Створаныя пры Саветах спецыяльныя камісіі займаліся перасяленнем рабочых у кватэры буржуазіі, згодна са спісамі, якія складаліся прадпрыемствам. З гэтага моманту людзі былі вымушаны жыць у камунальных кватэрах.

Першыя гады Савецкай улады былі найбольш цяжкімі ў справе медыцынскага абслугоўвання. Фактычна на новай сацыяльнай аснове былі створаны прынцыпова новыя ор-

ганы аховы здароўя. На фабрыках і заводах дзейнічалі спецыяльныя санітарныя інспекцыі, быў забяспечаны значны рост сеткі медыцынскіх устаноў. Упершыню ў Беларусі былі адкрыты акушэрска-гінекалагічныя бальніцы. Усе лячэбныя ўстановы, належачы прыватным асобам, пераходзілі ў падчыненне Савецкай дзяржавы і становіліся бясплатнымі, шырока даступнымі для працоўных.

Адной са складаных праблем, якую прыйшлося вырашаць Савецкай уладзе, была праблема беспрацоўя. Так, толькі ў Мінску са снежня 1917 г. па студзень 1918 г. у камісарыяце працы было зарэгістравана 2030 беспрацоўных, 665 чорнаробчых. Для вырашэння гэтай задачы пры СНК Заходняй вобласці і фронту, пры губернскіх і павятовых Саветах былі створаны біржы працы. Ужо ў лютым — сакавіку 1918 г. яны дзейнічалі ў Віцебску, Мінску, Магілёве, Оршы. На барацьбу з беспрацоўем СНК асігнаваў 35 тыс. руб. Яшчэ адной мерай па барацьбе з беспрацоўем стаў дэкрэт аб аднаразовым падатку на буржуазію ў фонд дапамогі беспрацоўным. Ад прадпрымальнікаў патрабавалася рабіць адлічэнні ад прыбытку ў фонд беспрацоўных. Было ўведзена сацыяльнае страхаванне за кошт дзяржавы на выпадак беспрацоўя. Савецкая ўлада падтрымлівала дзеянні прадпрымальнікаў па стварэнні новых працоўных месцаў. Так, на месцы былых артылерыйскіх майстэрняў у Віцебску былі адкрыты шавецкая, кравецкая, рымарская майстэрні і дрэвапрацоўчы завод, дзе ў першы час было занята 24 былых беспрацоўных.

Для забеспячэння працоўных прадуктамі харчавання былі арганізаваны спецыяльныя харчовыя органы. У складзе Аблвыканкамзаха быў створаны харчовы аддзел прамысловасці і гандлю, які наладжваў кантроль за прыватным гандлем, а таксама вёў улік і кантроль запасаў харчавання. Уводзіліся хлебная манаполія і цвёрдыя цэны на хлеб. Рабочыя шэрага прамысловых прадпрыемстваў былі пераведзены на ўзмоцненае забеспячэнне, сярод іх рабочыя фабрык "Днепр" (Рэчыца), "Везувій" (Нова-Беліца), Аршанскага дражджавога завода, запалкавай фабрыкі "Бярэзіна" і інш. Толькі ў Рагачоўскім павеце на прадпрыемствах для рабочых былі адкрыты чатыры сталовыя. Адна сталовая ў дзень адпускала не менш 450 абеданцаў. У норму абеду ўваходзіла 1/4 фунта хлеба, 1/2 фунта мяса, 1 фунт бульбы. У Магілёве восенню 1918 г. і зімой 1919 г. у грамадскіх сталовых горада харчавалася 1 тыс. рабочых. Для аказання дапамогі рабочым Беларусі толькі ў жніўні 1919 г. у Віцебскую, Гомельскую і Мінскую

губерні былі накіраваны з Расіі і Украіны 15 670 пудоў мяса, 18 вагонаў цукру.

Не заставаліся па-за полем зроку новай улады і пытанні культурнага развіцця рэспублікі. Важнейшай праблемай з'яўлялася ліквідацыя непісьменнасці. У 1918 г. у беларускай вёсцы на 100 дарослых даводзілася 17 пісьменных. Для арганізацыі школьнай справы былі асігнаваны грашовыя сродкі, у шэрагу гарадоў адкрыты кароткатэрміновыя педагагічныя курсы. Так, са снежня 1917 г. па люты 1918 г. у Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай губернях было адкрыта звыш 2300 новых пачатковых школ, а 14 лютага 1918 г. у Мінску — народны ўніверсітэт.

Адкрываліся, у тым ліку і ў сельскай мясцовасці, бібліятэкі, хаты-чытальні, наладжваўся выпуск новых газет, такіх як "Звязда", "Савецкая праўда", "Бядняк" і інш.

Адной з праблем, якая паўстала ў гэты час перад Савецкай уладай, быў востры недахоп спецыялістаў. Для яе вырашэння разам з выкарыстаннем буржуазных спецыялістаў, якія перайшлі на бок Савецкай улады, арганізоўваліся кароткатэрміновыя курсы па падрыхтоўцы кіруючага саставу для савецкіх і гаспадарчых устаноў з рабочых і сялян. Для камунараў былі адкрыты бясплатныя месячныя курсы, дзе чыталіся лекцыі па палітычных, сельскагаспадарчых і агульнаадукацыйных пытаннях. Рыхтаваліся на курсах рахункавыя работнікі і служачыя для банкаў і іншых фінансавых устаноў. Адбор на курсы ажыццяўляўся па класавым прынцыпе, таму да кіраўніцтва народнай гаспадаркай прыходзілі "палітычна надзейныя", але некампетэнтныя людзі.

Беларусь была аграрным краем, і асноўную масу насельніцтва тут складала сялянства, таму адным з важнейшых пытанняў для новай улады было зямельнае. За аснову аграрнага заканадаўства быў узяты Дэкрэт аб зямлі, прыняты II Усерасійскім з'ездам Саветаў. Дэкрэт змяшчаў тры важныя палажэнні: нацыяналізацыю зямлі, канфіскацыю панскіх зямель і ўраўняльнае землекарыстанне. II Усерасійскі з'езд Саветаў прыняў "Асноўны закон аб сацыялізацыі" (студзень 1918 г.), на аснове якога быў распрацаваны шэраг дакументаў па размеркаванні зямлі ў Беларусі. Так, II з'ездам Саветаў Заходняй вобласці (красавік 1918 г.) былі прыняты "Інструкцыі па размеркаванні зямель у Заходняй вобласці ў 1918 г.", якія ўстанаўлівалі ўраўняльныя прынцыпы. Усе землі падзяляліся на тры катэгорыі: да першай адносіліся землі і спецыялізаваныя гаспадаркі (сады, гадавальнікі, насенныя гаспадаркі і г.д.).

Гэтыя землі выключаліся з фонду ўраўняльнага размеркавання. Да другой катэгорыі адносіліся землі, якія падлягалі размеркаванню: былыя памешчыцкія, казённые, удзельныя, кабінецкія, царкоўныя, манастырскія. Да трэцяй катэгорыі адносіліся нетры зямлі, ласы і воды, горы, якімі распараджаліся мясцовыя ўлады розных узроўняў.

Пры размеркаванні зямлі ўлічвалася не толькі колькасць едакоў, але і наяўнасць зямель і іх якасць. Так, у Лепельскім павеце на едака была ўстаноўлена норма ад 1 да 3 дзесяцін, у Віцебскім — ад 1 да 4, у Полацкім — ад 1/5 да 5 дзесяцін на едака.

Пры размеркаванні зямлі ў першую чаргу ўлічваліся інтарэсы бяднейшых сялян, а ўжо потым і іншых груп землеўладальцаў. Аднак правесці размеркаванне зямлі на ўсёй тэрыторыі Беларусі адразу не ўдалося з-за наступлення нямецкай арміі ў другой палове 1918 г. Поўнаццю размеркаванне зямель было праведзена толькі ў сямі паветах усходняй часткі цяперашняй Беларусі: Горыцкім, Клімавіцкім, Мсціслаўскім, Чавускім, Чэрыкаўскім, Віцебскім, Сенненскім, Полацкім, Лепельскім і інш. У Мінскай губерні размеркаванне зямель завяршылася толькі ў 1920 — 1921 гг. У выніку рэалізацыі Дэкрэта аб зямлі змяніўся сацыяльны склад беларускай вёскі: асноўную масу сялян сталі складаць сярэдніякі.

У Беларусі, як і па ўсёй краіне, сталі арганізоўвацца першыя калектыўныя гаспадаркі: камуны, сельгасарцелі і ТОЗы (таварыствы па сумеснай апрацоўцы зямлі), якія адрозніваліся паміж сабой па ступені абагульнення сродкаў вытворчасці. Яна была найвышэйшай у камунах, дзе абагульняліся пабудовы, жыллё, дробная жывёла, птушкі, інвентар. Першая камуна была арганізавана ў вёсцы Дубакрай Гарадоцкага павета. Усяго на працягу вясны 1918 г. у Віцебскай губерні было ўлічана сем дзеючых камун. Як правіла, пад камуны адводзіліся сярэднія па памеры маёнткі. Так, камуна "Заря" ("Світанак") у вёсцы Вавенкі Болецкай воласці Гарадоцкага павету мела 125 дзесяцін зямлі (першапачаткова ў яе ўваходзіла 90 чалавек). У гаспадарцы было 23 каровы, 57 авечак, 13 свіней, 3 сахі. Відавочна, што гэта была маламоцная гаспадарка і такімі былі практычна ўсе камуны. Кожная камуна прымала свой статут, у аснову якога быў пакладзены "Прыкладны статут працоўнай землеўладальцаў камуны", распрацаваны Наркамземам. У сваіх статутах камунары рэгламентавалі ўсё жыццё, даходзячы часам да смехатворнага. У прыватнасці, у статуте камуны "Світанак" быў пункт: "Пытанне аб памнажэнні насельніцтва рашае камунальны сход" і

за асобыя заслугі камунальны сход мог прадаставіць членам камуны "права мець многа дзяцей".

У Беларусі пераважалі земляробчыя камуны, але існавалі і земляробча-прамысловыя, у прыватнасці ў Віцебскай губерні былі арганізаваны камуны, дзе сумяшчалася праца земляроба і рабочага ў майстэрнях. Гэта было выклікана малаземеллем і тым, што заводы не працавалі. У наступныя гады камуны паступова распаліся, і асноўнымі формамі арганізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці сталі калгасы і саўгасы.

Калектыўныя гаспадаркі былі, як правіла, невялікімі з малой колькасцю зямлі, інвентару і жывёлы, па сацыяльным складзе прадстаўленыя беднякамі і батракамі. Адносіны асноўнай масы сялян да гаспадарак, якія ствараліся на базе памешчыцкіх маёнткаў, былі негатыўнымі. Так, па прызнанні старшыні Саюза сельскагаспадарчых рабочых С. Бабіньскага, сяляне адмоўна адносіліся да савецкіх маёнткаў, бачылі ў іх старыя памешчыцкія эканоміі.

Першай калектыўнай гаспадаркай тыпу калгаса на Беларусі было так званае савецкае памесце Няўляны ў Віцебскай губерні, у якое ўваходзілі 42 батракі. Да студзеня 1919 г. па 13 паветах Беларусі налічвалася 175 камун, 36 арцеляў і 75 таварыстваў па сумеснай апрацоўцы зямлі.

Арганізацыя калектыўных гаспадарак на тэрыторыі Беларусі найбольшы размах набыла з утварэннем летам 1918 г. камітэтаў беднаты, якія былі створаны для барацьбы з голадам. Па колькасці створаных камбедаў Беларусь займала адно з вядучых месцаў у краіне: 125 валасных і каля 3250 вясковых. Камбедам прадастаўляліся неабмежаваныя правы. Яны мелі права нават расстрэльваць тых, хто хаваў хлеб і не аддаваў яго дабравольна. Непасрэдна праз камбеды ішло размеркаванне прадуктаў харчавання і насення беднаце. Больш таго, усе сабраныя грашовыя сродкі (штрафы, кантрыбуцыі) ішлі на ўтрыманне членаў камбедаў, гэта значыць людзі былі вельмі зацікаўлены ў раскулачванні больш заможных сялян.

Камітэты беднаты збіралі хлеб для галадаючых рабочых горада і ліквідавалі кулацкія гаспадаркі, а таксама садейнічалі арганізацыйнаму і матэрыяльна-тэхнічнаму ўмацаванню калектыўных гаспадарак шляхам перадачы інвентару і тэхнікі з былых памешчыцкіх маёнткаў.

Такім чынам, ужо ў першыя месяцы Савецкай улады была разгорнута шырокая праграма па сацыялістычным пераўтварэнні ўсёй народнай гаспадаркі Беларусі. Аднак

ажыццяўленне гэтай праграмы ішло вельмі складана і было перапынена наступленнем на фронце нямецкіх войскаў і ўвядзеннем палітыкі "ваеннага камунізму" на ўсёй тэрыторыі Савецкай краіны.

У гэты ж гістарычны перыяд на акупіраванай нямецкімі войскамі тэрыторыі Беларусі часткай інтэлігенцыі 9 сакавіка 1918 г. была абвешчана Беларускае Народнае Рэспубліка (БНР), якая абвясціла свабоду слова, друку, сходаў і інш., а таксама адмяніла прыватную уласнасць на зямлю. Аднак Германія не прызнала БНР і яе незалежнасць. Зварот жа Рады БНР да імператара Германіі Вільгельма II з удзячнасцю за вызваленне Беларусі выклікаў негатывную рэакцыю з боку рабочых і сялян. На акупіраванай тэрыторыі Беларусі разгарнуўся партызанскі рух.

10.3. Становішча гаспадаркі Беларусі ў гады грамадзянскай вайны. Палітыка "ваеннага камунізму"

Вясной 1918 г. маладая Савецкая рэспубліка аказалася ў найцяжэйшым становішчы: вайна, гаспадарчая разруха, голад патрабавалі прыняцця надзвычайных мер у галіне эканомікі, у далейшым названых "ваенным камунізмам". Галоўнымі задачамі палітыкі "ваеннага камунізму" былі правядзенне харчовай развёрсткі і манополіі хлебнага гандлю, нацыяналізацыя ўсёй прамысловасці, жорсткае размеркаванне харчовых і прамысловых тавараў, усеагульная працоўная павіннасць. Быў ліквідаваны прыватны гандаль, адбылося адзяржаўленне кааперацыі. Рабілася спроба ўстанавіць прамы прадуктаабмен паміж горадам і вёскай, што вяло да натуралізацыі эканамічных сувязяў.

Цэнтральнае месца ў палітыцы "ваеннага камунізму" займала харчовая развёрстка. Яна заключалася ў тым, што ўлады фактычна бралі лішкі хлеба для пакрыцця выдаткаў на армію і ўтрыманне рабочых, бралі пры гэтым большай часткай у доўг, за папяровыя грошы. Інакш перамагчы памешчыкаў і капіталістаў у разбуранай дробнасялянскай краіне Савецкая ўлада не магла.

Гэта былі сродкі для дасягнення мэты, выкліканых адчаем. З пункту гледжання тэорыі сацыялізму крытэрыі неабходнасці, магчыма, здаваўся натуральным і правільным: ад селяніна патрабавалася аддаць усё, што перавышала яго ўласныя патрэбнасці і патрэбнасці сям'і, а з пункту гледжання практыкі гэта было згубна. Непрыкры-

тая рэквізіцыя ў так званага кулака адвольна вызначаных лішкаў выклікала звычайна рэакцыю двух відаў: каротка-тэрміновую, якая заключалася ва ўтойванні запасаў, і доўгатэрміновую — у адмове засяваць больш зямлі, чым было неабходна для пражытку сваёй сям'і.

З прычыны хуткага распаўсюджвання крытычнага становішча, выкліканага грамадзянскай вайной, збор збожжа ў сялян для патрэб горада і арміі стаў пытаннем жыцця і смерці. Яшчэ больш цяжкім становіцца забеспячэнне сялян тканінамі і іншымі таварамі першай неабходнасці, паколькі армія забірала ўсе наяўныя запасы. Такім чынам, не заставалася нічога іншага, як удвая мацней выкарыстоўваць метады рэквізіцыі пры дапамозе такога механізма, як рабочыя атрады і камітэты беднаты. Рабоце гэтых атрадаў было прысвечана не менш за тры дэкрэты, выдадзеныя ў першы тыдзень красавіка 1918 г. Яны надзялялі харчовыя атрады амаль неабмежаванымі паўнамоцтвамі і дазвалялі здабываць хлеб па цвёрдых цэнах за кошт канфіскацыі ў кулакоў.

Дзеся таго каб было прасцей рэквізаваць хлеб у сялян, Савецкая ўлада працягвала арганізоўваць калектыўныя гаспадаркі на сяле і, у прыватнасці, ствараць саўгасы. З гэтай мэтай у лютым 1919 г. УЦВК прымае "Палажэнне аб сацыяльным землеўладкаванні і мерах пераходу да сацыялістычнага землеўладання", якое паскарае працэс фарміравання саўгасаў і на тэрыторыі Беларусі. Камісарыятам землеўладання была выдадзена дырэктыва, па якой усе нацыяналізаваныя маёнткі дзяліліся на тры катэгорыі. Да першай адносіліся спецыялізаваныя маёнткі з высокай культурай гаспадарання, размешчаныя блізка да буйных цэнтраў. Усе астатнія адносіліся да другой і трэцяй катэгорый. Менавіта ў маёнтках першай катэгорыі і ствараліся саўгасы, а астатнія прызначаліся для стварэння калектыўных гаспадарак іншых тыпаў. Да чэрвеня 1919 г. у Мінскай губерні з наяўных 3000 памесцяў у 604 былі створаны саўгасы. Складанасць работы новых калектыўных гаспадарак была ў тым, што катастрафічна не хапала сельскагаспадарчай тэхнікі, цяглавай сілы і кадраў спецыялістаў. У асноўнай масе саўгасы аказваліся нерэнтабельнымі, стратнымі. Па даных Усерасійскага сельскагаспадарчага перапісу 1920 г., на адзін саўгас у Беларусі ў сярэднім плугоў прыходзілася 10,8; сеялак — 2,2; сенакасілак, снопавязалак — 2,6; малацілак конных — 0,33; малацілак паравых — 0,23. З-за недахопу інвентару і жывёлы саўгасы не былі здольныя ўзараць усе наяўныя землі. Так, у Гарадоцкім павеце Віцебскай губерні ўвосень 1920 г. недасеў азімых склаў

25 %, прычына — недахоп інвентару і рабочай жывёлы. У саўгасах Гомельскай губерні недасеў у 1920 г. склаў больш 35 % усёй ворнай зямлі. У рэспубліцы назіраўся працэс скарачэння пасяўных плошчаў як вынік дзейнасці закону аб харчразвёрстцы. Так, з 1916 г. пасяўныя плошчы ў Беларусі скараціліся на 36,5 %. Пры параўнанні даных перапісаў 1917 г. і 1920 г. відаць, што пасяўныя плошчы толькі ў Гомельскай губерні зменшыліся на 538 тыс. дзесяцін, або на 43 %, прычым па асобных паветах змяншэнне вагаецца ад 31 да 51 %.

Разам з тым са стварэннем саўгасаў ішоў працэс скарачэння камун і рост колькасці арцеляў (табл. 10.1).

Табліца 10.1

Губерня	1919		1920			
	Май	Верасень	Чэрвень		Верасень	
	Камуна	Арцель	Камуна	Арцель	Камуна	Арцель
Віцебская	70	174	68	215	58	26
Гомельская	111 7	116 83	70	225	59	331

Трэба, зразумела, улічваць і страты, нанесеныя сельскай гаспадарцы рэспублікі белапольскімі акупантамі, якія на акупіраванай тэрыторыі поўнасю аднаўлялі памешчыцкае землеўладанне і права прыватнай уласнасці. Сяляне былі абкладзены велізарнымі прадуктовымі падаткамі. У прыватнасці, толькі ў ліпені 1920 г. сяляне Бабруйскага павета павіны былі паставіць польскім легіянерам 22 986 пудоў мяса. Дастаткова жорстка акупанты распраўляліся з "непаслухмянымі": вялікая колькасць вёсак пры адступленні была спалена. Так, у сакавіку 1920 г. спалілі жыхароў вёскі Касарэвічы Бабруйскага павета (200 чалавек мужчын, жанчын, старых і дзяцей).

Усе пасяўныя плошчы Беларусі ў 1920 г. складалі 2/3 даваенных, рэзка знізілася ўраджайнасць, панесла страты жывёлагадоўля. Агульная колькасць коней да канца 1920 г. скарацілася да 80 %, буйной рагатай жывёлы — да 65,8, свіней — да 44 % даваеннага ўзроўню.

Такім чынам, сельская гаспадарка рэспублікі к 1921 г. была ў вельмі цяжкім становішчы: саўгасы, калгасы і камуны былі стратнымі, маламоцнымі гаспадаркамі і не карысталіся папулярнасцю ў сялян. Асноўны цяжар харчразвёрсткі клаўся на плечы сярэдняцкіх гаспадарак, якія, як і па ўсёй краіне, складалі асноўную масу.

Сістэма кіравання савецкай прамысловасцю ў перыяд грамадзянскай вайны і ваеннай інтэрвенцыі характарызавалася абсалютнай цэнтралізацыяй кіравання прадпрыемствамі і другімі звеннямі гаспадаркі. Прадпрыемствы здавалі вырабленую прадукцыю цэнтралізавана і бясплатна, у такім жа парадку адбывалася і забеспячэнне прадпрыемстваў сыравінай, палівам і г.д. У 1920 г. у краіне налічвалася да 50 галёўкаў: Галоўнафта, Галоўадзенне, Галоўцэмент, Галоўмука і інш. Праведзена была таксама рэарганізацыя ў прамысловасці, якая ажыццяўлялася па трох накірунках: аб'яднанне дробных нацыяналізаваных прадпрыемстваў, адкрыццё новых дзяржаўных і арганізацыя кааператыўных прадпрыемстваў. Аб'яднанне дробных прадпрыемстваў аблягчала іх кіраванне, забеспячэнне сыравінай і арганізацыю збыту гатовай прадукцыі. Да канца 1920 г. дзяржаўны сектар аб'ядноўваў 94,2 % усіх прамысловых прадпрыемстваў і 98,7 % рабочых.

Пры вельмі абмежаваных рэсурсах, калі краіна была адрэзана ад асноўных паліўных, сыравінных і харчовых раёнаў, сістэма галёўкаў змагла забяспечыць работу прамысловасці, якая галоўным чынам абслугоўвала патрэбы фронту, ажыццявіць найбольш рацыянальнае размеркаванне гатовай прадукцыі.

Такім чынам, у першыя гады Савецкай улады былі закладзены элементы камандна-адміністрацыйнай сістэмы з яе развітай бюракратыяй і многазвеновай структурай рэгулявання эканамічных адносін.

У сувязі з вайной, развязанай польскімі інтэрвентамі, большая частка прамысловых прадпрыемстваў Беларусі зноў пераклучылася на вытворчасць прадукцыі для арміі. Так, толькі ў Віцебскай губерні на яе працавалі каля 70 % прамысловых прадпрыемстваў. Перад прамысловасцю рэспублікі была пастаўлена задача выпусціць 238,5 тыс. пар ботаў, 400 комплектаў зброі, 2 тыс. чахлоў для бінокляў, 4,5 тыс. пар абутковых калодак. Разам з прадукцыяй ваеннага ведамства прамысловасць Беларусі выпускала тавары для насельніцтва. Так, толькі ў 1919 г. было выпушчана 22,8 тыс. пар рознага абутку, 231,7 тыс. шапак, 20 тыс. сукенак, 33,9 тыс. пар рукавіц, 35,6 тыс. адзінак рознай зброі.

Паступова з вызваленнем тэрыторыі ад акупантаў пачалі аднаўляцца прадпрыемствы і даваць прадукцыю. У пачатку верасня 1920 г. уступілі ў строй тры чыгуналіцейныя заводы, сталярная і дзве абозарамонтныя майстэрні ў Мінску. Сталі працаваць Добрушская і Шклоўская

папяровыя фабрыкі, былі адноўлены Наспенскі, Ветранскі і Серкавіцкі шклозаводы. Пашыраецца здабыча торфу, што, безумоўна, садзейнічала паліпшэнню работы прадпрыемстваў. Сталі працаваць шэраг электрастанцый — Мінская, Магілёўская, Гомельская і інш. У снежні 1920 г. уступілі ў строй дзве запалкавыя і тры канатныя фабрыкі, 37 лесапільных і 7 фанерных заводаў, некалькі смалакурных і дрожджавінакурных заводаў у Мінскай губерні. У Гомелі пачалося будаўніцтва лесапільнага завода, а ў Віцебску — панчошна-трыкатажнай фабрыкі.

У аднаўленні эканомікі рэспублікі станоўчую ролю адыграла дапамога Расіі: Беларусі былі выдзелены дадатковыя сродкі, а таксама пастаўлена абсталяванне для паліграфічнай, швейнай, металаапрацоўчай прамысловасці.

Да канца грамадзянскай вайны лёгкай прамысловасць Беларусі выйшла на першае месца, яе ўдзельная вага склала 42,3 %, што было вышэй, чым па краіне ў цэлым, — 22,2 %. Змяніліся суадносіны ўнутры самой прамысловасці: узрасла доля швейнай і гарбарна-абутковай вытворчасці і некалькі знізілася тэкстыльнай. Так, у 1920 г. на швейных фабрыках працавала 40,4 % рабочых лёгкай прамысловасці ў параўнанні з 20,2 % у 1917 г. Вырабы гарбарна-абутковай галіны за гэты перыяд выраслі з 4,1 да 10,8 %. За перыяд вайны пашырыліся металаапрацоўчая вытворчасць, рамонтная база чыгункі.

Разам з тым варта адзначыць, што ў цэлым пасля заканчэння грамадзянскай вайны эканоміка рэспублікі была ў вельмі цяжкім становішчы. Даўжыня чыгуначнай сеткі скарацілася к 1920 г. амаль на 2/3, не хапала паліва, моцна знісіўся машынны парк. Былі разбураны і паграбавалі капітальнага рамонт пінская, гомельская і іншыя чыгуначныя майстэрні і дэпо, амаль поўнасю былі знішчаны сродкі воднага транспарту, а непаравы флот выведзены са строю на 90 %. З-за адсутнасці неабходных тэхнічных сродкаў і паліва на Заходняй Дзвіне і Дняпры ў 1918 — 1920 гг. не праводзіліся работы па паглыбленні іх дна. Агульны аб'ём рачных перавозак к 1920 г. упаў да 10 % ад узроўню 1913 г. Судны хадзілі толькі па Заходняй Дзвіне да Віцебска, па Дняпры вышэй Оршы.

У час завяршэння грамадзянскай вайны ў рэспубліцы працавала з перабоямі толькі 40 % буйных прамысловых прадпрыемстваў, на якіх было занята каля 70 % усіх рабочых даваеннага часу. Агульны аб'ём валавой прадукцыі ўсёй прамысловасці склаў каля 15 — 20 % да ўзроўню 1913 г.

Узровень тэхнічнай і вытворчай базы прамысловасці быў

нізкім. Сярэдняя магутнасць механічных рухавікоў у разліку на аднаго занятага рабочага ў Беларусі была намогва ніжэй, чым у прамысловасці Расіі ў цэлым. За гады вайны амаль напалавіну скарацілася магутнасць механічных рухавікоў, у разліку на аднаго рабочага — на 39 — 40 %. Рухавікі, якія засталіся, да 1920 г. былі фізічна зношаныя і маральна ўстарэлыя, а на многіх прадпрыемствах іх наогул не было. Прычым на такіх прадпрыемствах у 1920 г. працавала 46,1 % рабочых, 86,5 % рамеснікаў і дробных прадпрыемальнікаў.

За гады першай сусветнай і грамадзянскай войнаў грунтоўна змяніўся склад рабочага класа Беларусі. Так, у пачатку 1921 г. у БССР налічвалася 11 723 кваліфікаваных і 18 209 некваліфікаваных рабочых. Для забеспячэння рабочай сілай прадпрыемстваў, якія маглі працаваць, не хапала 28 954 кваліфікаваных рабочых. За гады вайны ў дзяржаўную прамысловасць улілася значная колькасць рамеснікаў. Па прафесіянальным перапісе 1918 г. у Мінскай і Магілёўскай губернях каля 50 % рабочых прыйшлі на прадпрыемствы ў гады першай сусветнай вайны. Толькі 1/3 усёй колькасці рабочых складалі патомныя пралетары. Такое змяненне ў складзе рабочага класа Беларусі адмоўна адбілася на развіцці прамысловасці ў наступныя гады.

У парушаным стане аказаліся і фінансы. На 1 студзеня 1919 г. пакупная здольнасць рубля знізілася ў параўнанні з 1913 г. у 16 разоў, а на 1 студзеня 1920 г. — у 2420 разоў. Заработная плата рабочых у 1920 г. складала 10 — 20 % даваеннага ўзроўню.

Такім чынам, за гады грамадзянскай вайны і палітыкі "ваеннага камунізму" эканоміка рэспублікі была даведзена да катастрофічнага стану. "Ваенны камунізм" уяўляў сабой тып гаспадарчай сістэмы, у якой па сутнасці не было эканамічнага механізма. Кіраванне поўнасю апіралася на адміністрацыйныя метады і жорсткую цэнтралізаваную адміністрацыйную структуру. Патрабавалася наладжваць улік, аналіз, кантроль, планаванне. Якасць работы новага дзяржаўнага апарату была вельмі нізкай.

К канцу 1920 г. стала зразумела, што развал народнай гаспадаркі — вынік не толькі вайны, разрухі, сабатажу, але і самой сістэмы. Нацыяналізацыя ўсёй эканомікі, банкаў, злом старога дзяржаўнага апарату не прывялі да самакіравання народа, да пад'ёму эканомікі. Сістэма рабочага самакіравання на нацыяналізаваных прадпрыемствах не апраўдала сябе. Свядомая стаўка на ліквідацыю таварна-грашовых рыначных адносін прывяла да практычнай адме-

ны грошай і пераходу на талонную сістэму натураплаты. Замест грошай у зарплату сталі выдаваць паёк (пераход на "пайковую" зарплату па картачках і катэгорыях). Аднак даная палітыка вырашыла галоўнае для таго часу пытанне — дазволіла партыі бальшавікоў утрымаць уладу.

Г л а в а 11

ГАСПАДАРЧАЕ РАЗВІЦЦЁ БЕЛАРУСІ Ў ГАДЫ НОВАЙ ЭКАНАМІЧНАЙ ПАЛІТЫКІ (1921 — 1927 гг.)

11.1. Новая эканамічная палітыка, яе сутнасць і значэнне

Першая сусветная і грамадзянская войны прывялі да велізарных разбурэнняў на Беларусі. Гаспадарка была даведзена да крайняй ступені жабрацтва. Не было такой часткі былой царскай імперыі, якая б так моцна пацярпела, як Беларусь.

Заканчэнне грамадзянскай вайны і аслабленне міжнароднай напружанасці вырашылі лёс "ваеннага камунізму", які страціў колькі-небудзь трывалую эканамічную і сацыяльную базу пасля таго, як абставіны перасталі быць надзвычайнымі. У гэты час рашаючым фактарам сталі адносіны да Савецкай улады сялян, чыя лаяльнасць да яе і падпарадкаванне харчразвёрстцы былі выкліканы страхам страты сваіх зямельных надзелаў у выпадку "белай рэстаўрацыі". Як толькі гэта пагроза знікла, сяляне сталі патрабаваць права распараджацца зямлёй і прадукцыяй сваёй працы, выказваць незадаволенасць канфіскацыяй лішкаў. "Ваенны камунізм" перажыў сябе. Сяляне ўсё часцей аказвалі супраціўленне прадстаўнікам улады, у розных рэгіёнах успыхвалі паўстанні. Узброенае выступленне маракі Кранштата, у асноўным сялян, апранутых у ваенную форму, якія патрабавалі адмены харчразвёрсткі і свабоднага гандлю хлебам, адлюстравала настрой сялянства ў цэлым.

Прычынай найцяжэйшага эканамічнага крызісу на рубяжы 1920 — 1921 гг. было раз'яднанне палітычных і эканамічных інтарэсаў, захаванне былых "ваенна-камуністычных" метадаў ажыццяўлення ўлады пры змяненні эканамічнай палітычнай сітуацыі. Тэрміновы перагляд метадаў кіравання грамадствам і гаспадаркай стаў неабходны.

Адначасова трэба было вырашыць, якой павінна быць эканоміка не ў надзвычайных, а ў нармальных умовах.

Адказам на гэтыя пытанні стала новая эканамічная палітыка — НЭП (пачатак ёй пакладзены на X з'ездзе РКП(б) у сакавіку 1921 г.). Спачатку гаворка ішла аб асобным пытанні эканамічнай палітыкі — адмаўленні ад харчразвёрсткі. Толькі з цягам часу НЭП ператварыўся ў цэлую сістэму мер, разлічных, як тады меркавалася, на пераходны перыяд ад капіталізму да сацыялізму. У вобласці сельскай гаспадаркі першаступеннай мерай стала замена харчразвёрсткі харчовым падаткам, які быў меншы за развёрстку і аб'яўляўся загадзя, напярэдадні пасяўной. Спачатку падатак быў устаноўлены на ўзроўні прыкладна 20 % ад чыстага прадукту сялянскай працы (гэта значыць патрабаваў здачы хлеба амаль удвая менш, чым харчразвёрстка). Затым ён быў зніжаны да 10 % ураджаю, а з 1 студзеня 1924 г. збіраўся толькі чырвонцамі ў памеры да 5 % даходу з аднаго двара. Падатак меў прагрэсіўны характар, сяляне-сераднякі і беднякі атрымлівалі больш ільгот: тым, хто пашыраў пасяўныя плошчы і павялічваў ураджайнасць, прадастаўляліся падатковыя скідкі. У выніку ў сялян з'явілася асабістая зацікаўленасць у пашырэнні вытворчасці.

Селянін атрымліваў свабоду выбіраць форму апрацоўкі зямлі і гарантыю землекарыстання. (У верасні 1922 г. прэзідыум ЦВК БССР зацвердзіў Закон аб працоўным землекарыстанні.) Аднолькава законнымі прызнаваліся арцель, абшчына, прыватнае ўладанне ў выглядзе вотрубаў ці хутароў, а таксама камбінацыі гэтых формаў землекарыстання. Дазвалялася здача зямлі ў арэнду і выкарыстанне наёмнай працы, агаворвалася, што працаўнікоў можна наймаць пры ўмове, калі члены сям'і таксама працуюць. Тэрміны арэнды абмяжоўваліся. Заахвочвалася развіццё кааперацыі. Роля вытворчых кааператываў была невялікай, а прасцейшымі (збытавымі, забеспячэнскімі, крэдытнымі) к канцу 20-х гг. было ахоплены больш паловы ўсіх сялянскіх гаспадарак.

У вобласці гандлю НЭП прадугледжваў, што ўсе лішкі, якія заставаліся ў селяніна пасля выплаты падатку, можна было прадаць па сваім меркаванні. Зварот да прыватнага гандлю быў натуральным вынікам пераходу да харчпадатку.

Спачатку прадугледжвалася, што лішкі маглі быць выкарыстаны земляробамі для абмену на прадукты фабрычна-заводскай і саматужнай прамысловасці ў межах мясцовага гаспадарчага абароту як праз кааператывыя арганізацыі, так і на рынках і кірмашах. Але спроба абмежа-

ваць прыватны абмен мясцовымі рынкамі ці натуральным абменам была асуджана на няўдачу, і з мая 1921 г. грамадзянам і кааператывам было прадастаўлена права "абменьваць, закупаць і прадаваць" сельскагаспадарчыя прадукты, якія засталіся пасля выплаты натуральнага падатку.

Пры НЭПе існавалі тры віды гандлю: прыватны, кааператыўны і дзяржаўны. Усе яны адкрыта канкурыравалі паміж сабой на роўных умовах. Прыватны гандляр быў найбольш актыўны ў рознічным гандлі, дзяржаўныя органы — у аптовым, кааператывы спалучалі функцыі аптовых і рознічных гандляроў.

У вобласці фінансаў і крэдыту НЭП прадугледжваў правядзенне грашовай рэформы (аўтар — Г.Я.Сакольнік). Яе канцэпцыя заключалася ў наступным: легалізацыя і арганізацыя ўнутранага валютнага рынку; развіццё знешняга гандлю; стымуляванне экспарту, збіранне валютных рэзерваў для ажыццяўлення валютных інтэрвенцый; эмісія Дзяржбанкам чырвонцаў, меўшых намінальнае залатое забеспячэнне, і падтрыманне валютнага курсу чырвонца на ўзроўні парытэту з дапамогай інтэрвенцый; ліквідаванне бюджэтнага дэфіцыту, спыненне выпуску саўзнакаў для яго пакрыцця; выкуп саўзнакаў за новыя казначэйскія білеты з намінальным залатым зместам, якія ўяўлялі сабой разменныя купюры чырвонца.

Практычна ўся гэтая задума была рэалізавана. У 1922 г. Дзяржбанк выпусціў у абарачэнне чырвонцы, якія абменьваліся на золата (1 чырвонец = 10 дарэвалюцыйным залатым рублям = 7,74 г чыстага золата). Адначасова ў 1922 і 1923 гг. былі выпушчаны саўзнакі і праведзены дзве дэнамінацыі (змяненне намінальнага кошту грашовых знакаў з абменам па вызначнай суаднесенасці старых грашовых знакаў на новыя). Адзін рубель узору 1923 г. раўняўся 1 млн былых рублёў ці 100 руб. узору 1922 г.

Знамянальна, што спачатку чырвонец разглядаўся не як грошы ў пэўным сэнсе слова, а як асобны тавар, які захоўваў зберажэнні грамадзян і юрыдычных асоб ад абясцэньвання ва ўмовах падаючага саўзнака. Да лета 1923 г. чырвонец не выходзіў з буйнога аптовага абароту і міжбанкаўскіх разлікаў. Але вясной — летам 1923 г. празмерная эмісія чырвонцаў выклікала стихійнае выцісканне саўзнакаў з абарачэння, і ўжо к лету чырвонец пранік у рознічны абарот. Імкненне суб'ектаў гаспадарчага жыцця хутчэй пазбавіцца саўзнакаў, трымаць як мага большую частку наяўнасці ва ўстойлівай валюце звязіла сферу іх ужывання.

У лютым 1924 г. эмісія саўзнакаў завяршылася. Адна-часова былі выпушчаны новыя казначэйскія білеты вартасцю 1, 3, 5 руб. золатам, разменная сярэбраная і медная манеты. У сакавіку 1924 г. саўзнакі былі зняты з абароту і выкуплены па цвёрдым курсе: 1 руб. 1924 г. — 50 тыс. руб. саўзнакаў выпуску 1923 г. ці 50 млрд руб. да дэнамінацыі 1923 г. На валютным рахунку ўнутры краіны і за мяжой чырвонцы свабодна абменьваліся на золата і асноўныя замежныя валюты па даваенным курсе царскага рубля (1 амер.дол. = 1,94 руб.).

У 1921 г. быў адноўлены Дзяржбанк і створаны спецыялізаваныя банкі (акцыянерныя, камерцыйныя і г.д.), якія канкурыравалі паміж сабой. Адно і тыя ж прадпрыемствы, трэсты часта крэдытаваліся ў некалькіх банках адначасова і заўсёды мелі магчымасць звярнуцца за пазыкай у любы банк па сваім выбары.

У сістэме ашчадбанкаў былі адменены ўсе абмежаванні на сумы, якія маглі захоўвацца ў прыватных асоб ці арганізацый. Уклады ў ашчадных касах не падпадалі пад канфіскацыю і павінны былі выдавацца ўтрымальнікам па іх патрабаванні; гарантавалася тайна ўкладаў.

НЭП ахапіў і сферу прамысловасці. Паколькі буйная прамысловасць не магла быць адноўлена без вялікіх капіталаўкладанняў, пачаць гэты працэс можна было, стымулюючы спачатку развіццё дробнай і сярэдняй прамысловасці. Таму перш за ўсё аказвалася падтрымка дробным і сярэднім прыватным і кааператыўным прадпрыемствам, адмяняліся дэкрэты, якія абмяжоўвалі свабоду іх дзеянняў і паўнамоцтвы. Прамысловыя кааператывы атрымлівалі правы юрыдычных асоб, маглі выкарыстоўваць наёмную працу, атрымліваць доўга- і кароткатэрміновыя крэдыты.

Былі вернуты пад прыватныя ўпраўленне і кантроль шляхам здачы ў арэнду раней нацыяналізаваныя прамысловыя прадпрыемствы, паколькі ў новых умовах дзяржава не магла падтрымліваць іх у рэнтабельным стане. Перавага пры здачы ў арэнду аддавалася кааператывам, хаця не выключалася здача прыватным асобам і замежным фірмам у форме канцэсій, аднак іх роля была невялікай. Тэрмін арэнды звычайна складаў ад двух да пяці гадоў, а арэндная плата бралася натурай у выглядзе пэўнага працэнта ад выпускаемай прадукцыі. У цэлым у перыяд НЭПа на долю прыватнага сектара прыходзілася ад $1/5$ да $1/4$ прамысловай прадукцыі.

Карэнным чынам змяніліся адносіны да ўпраўлення буйной нацыяналізаванай прамысловасцю. Глаўкі былі

ліквідаваны, а замест іх створаны трэсты-аб'яднанні аднародных ці звязаных паміж сабой прадпрыемстваў, якія атрымалі поўную гаспадарчую і фінансавую незалежнасць, у тым ліку права выпуску доўгатэрміновых аблігацыйных пазык. Трэсты самі вырашалі, што выпускаць і дзе рэалізоўваць прадукцыю; прадпрыемствы, якія ўваходзілі ў трэст, здымаліся с дзяржаўнага забеспячэння і пераходзілі да закупак рэсурсаў на рынку, дзяржава за даўгі трэстаў не адказвала. УСНР не мог умешвацца ў бягучую дзейнасць прадпрыемстваў і трэстаў, ён ператварыўся ў каардынацыйны цэнтр.

Стварэнне трэстаў з'явілася сродкам ажыццяўлення пераходу прамысловасці на гаспадарчы разлік, гэта значыць, што прадпрыемства пасля абавязковых фінансавых узносаў у дзяржбюджет само распараджалася даходамі ад продажу прадукцыі, адказвала за вынікі сваёй гаспадарчай дзейнасці, самастойна выкарыстоўвала прыбытак і пакрывала страты. Гасразлік дазваляў спыніць такі стан, калі дзяржаўныя прадпрыемствы цяжарам клаліся на плечы дзяржавы, і дапамагаў вызначыць, якія прадпрыемствы здольныя заставацца дзяржаўнай маёмасцю.

Сталі ўзнікаць сіндыкаты — аб'яднанні трэстаў на аснове кааперацыі, якія займаліся збытам, забеспячэннем, крэдытаваннем, знешнегандлёвымі аперацыямі, гэта значыць манапалізавалі ўвесь гандлёвы апарат асобна ўзятай галіны прамысловасці, сканцэнтравалі ў сваіх руках асноўную частку аптовага гандлю. Былі адноўлена грашовая аплата працы, уведзены тарыфы зарплаты, якія выключалі ўраўнілаўку, зняты абмежаванні на павелічэнне заробкаў пры росце выпрацоўкі, ліквідаваны працоўныя арміі, адменены абавязковая працоўная павіннасць і асноўныя абмежаванні на перамену месца работы. Гэта значыць, што арганізацыя працы пачала будавацца на прынцыпах матэрыяльнага стымулявання.

Такім чынам, эканамічны механізм у перыяд НЭПа грунтаваўся на рыначных прынцыпах. НЭП пачаўся з сельскагаспадарчай палітыкі, задачай якой было атрыманне большай колькасці прадуктаў харчавання; затым ён развіўся ў камерцыйную палітыку заахвочвання гандлю і абмену, уключаючы фінансавую палітыку, накіраваную на стабілізацыю валюты; нарэшце, ён стаў прамысловай палітыкай, якая дазволіла павялічыць вытворчасць у прамысловасці. НЭП стаў своеасаблівай спробай інтэграцыі ў рамках адзінага гаспадарчага комплексу якасна разнастайных вытворчых сіл і ўкладаў. Яго можна разглядаць як тып шматукладнай эканомікі, унутрана

няўстойлівы па сваёй прыродзе. Тагачаснае кіраўніцтва дзяржавы лічыла мэтай НЭПа максімальна хуткае пераадольванне шматукладнасці на шляху стварэння аднароднага сацыялістычнага грамадства.

11.2. Развіццё сельскай гаспадаркі рэспублікі на аснове НЭПа

З усіх рэспублік СССР Беларусь з'яўлялася найбольш сельскагаспадарчай: у 1920 — 1923 гг. тут налічвалася 89 % сельскага насельніцтва. Зразумела, што сельская гаспадарка была стрыжнем, вакол якога варочалася ўся эканоміка рэспублікі.

Асабліваасцю эканамічнага становішча Беларусі было тое, што ўвядзенне НЭПа супадала па часе з перадачай зямлі сялянам, якім яна патрабавалася асабліва востра. Да гэтага ж большая частка зямель была нізкай якасці, мела малую распаханасць, а беларуская вёска пакутавала ад перанаселенасці. Шчыльнасць насельніцтва на 1 км² складала 33,2 чалавек — яна была самай высокай сярод другіх раёнаў.

28 студзеня 1921 г. была зацверджана інструкцыя Наркамзема БССР "Аб парадку часовага размеркавання былых памешчыцкіх зямель". У выніку ў 1921 г. сялянства павялічыла сваё землекарыстанне да 5,4 млн дзесяцін, або на 11,4 %. Але прырэзка зямлі аказалася нязначнай: калі б яе размеркаваць раўнамерна між усімі гаспадаркамі (а ў 1921 г. у Беларусі налічвалася 789 тыс. аднаасобных сялянскіх гаспадарак, якія распараджаліся 63,5 % агульнай колькасці зямлі), кожная з іх павялічылася б менш чым на 1 дзесяціну. А прырэзка старым гаспадаркам была яшчэ меншай, таму што больш паловы яе паглынулі нанова ўтвораныя гаспадаркі. У выніку сярэдняя забяспечанасць аднаго двара зямлёй заставалася амаль былой: да 1917 г. на адзін двор прыходзілася 8,35 дзесяціны зямлі, у 1924 — 8,41 (павелічэнне нязначнае — 0,6 дзесяціны), прычым атрымана яно галоўным чынам за кошт былой Міншчыны, а на Віцебшчыне забяспечанасць двара зямлёй нават скарацілася амаль на 1 дзесяціну.

Такім чынам, большасць сялянскіх гаспадарак зямлі не атрымала. З нацыяналізаваных прыватнаўласніцкіх зямель толькі 23,3 % было перададзена сялянам, у той час як 69,9 % перайшло ў дзяржаўныя лясны і зямельны фонды, 3,8 % перададзена саўгасам, калгасам, кааператывам. У выніку землезабяспечанасць у БССР была

ніжэй сярэдняй па СССР на 41 %, а сярэдняй беларускай сялянскай гаспадаркі — на 35,6 %.

Адным з вынікаў ажыццяўлення Дэкрэту аб зямлі ў рэспубліцы з'явілася змяненне сацыяльнага складу насельніцтва. Найбольш шматлікай групай сталі гаспадаркі з зямельным надзелам ад 2,2 да 6,4 дзесяціны (іх налічвалася 65 %). Ім належала 75 % усёй пасяўной плошчы. Размеркаванне груп гаспадарак па даных даследавання аддзела сельскагаспадарчай эканомікі Наркамзема БССР за 1923 г. прыведзена ў табл. 11.1.

Табліца 11.1. Размеркаванне груп гаспадарак

Групы гаспадарак	Землезабеспечанасць на 1 едака, дзесяцін	Гаспадаркі, %	Сенажаці, %	% належачай ім жывёлы
Дробныя	да 0,5	25,7	12,4	22,6
Сярэднія	0,5 — 1,5	65,2	70,9	67,2
Буйныя	больш 1,5	9,1	16,7	10,2

З ростам колькасці сярэдніх гаспадарак скарацілася колькасць дробных і буйных. Гэтыя гаспадаркі адрозніваліся па забеспечанасці рабочай і прадукцыйнай жывёлай, сродкамі вытворчасці, складам даходу. Найменш маёмасная група сялян была ў 45 разоў бяднейшая за найбольш заможную.

Дзякуючы НЭПу ўжо да пачатку 1925/26 гаспадарчага года памеры сельскагаспадарчай вытворчасці ў БССР у агульным дасягнулі даваеннага ўзроўню. Пасяўныя плошчы ў параўнанні з 1913 г. павялічыліся на 15 %, колькасць жывёлы (у пераводзе на буйную рагатую) — на 27,3 %. Па ўдзельнай вазе сярод іншых галін эканомікі сельскай гаспадарцы належала 71,6 % (прамысловасці — 22,3 %, лясной гаспадарцы — 6,1 %). Па сваім тыпе яна не з'яўлялася чыста зернавой і характарызавалася развіццём жывёлагадоўлі з малочным і свінагадоўчым ухілам. Значныя плошчы займалі пасевы тэхнічных культур.

Аднак тэмпы развіцця сельскай гаспадаркі ўсё больш замаруджваліся, а ў асобных выпадках з'яўляліся прыкметы рэгрэсу. 74% насельніцтва вёскі мелі менш 1 дзесяціны на чалавека, валавая даходнасць адной дзесяціны не перавышала 57 руб. па цэнах на 1 жніўня 1925 г. Жывёлагадоўля, якая з'яўляецца прыкметай наяўнасці капіталу ў сельскай гаспадарцы, была развіта слаба. Амаль 1/5 гаспадарак не была забеспечана цяглавай сілай і вяла апрацоўку

зямлі наспех, з дапамогай суседзяў (бясконных было 19,8 %, з адным канём — 67,8; бескароўных — 6,1, з адной каровай — 58 % сялянскіх гаспадарак). Гэта значыць, што беларускае сялянства было ў асноўным маламоцным, прычым 25 — 26 % складалі абсалютна бядняцкія гаспадаркі, якія стваралі вялізную колькасць беспрацоўных. Агульная таварнасць сельскай гаспадаркі была нізкай, у 1926 г. яна не дасягнула даваеннага ўзроўню. Так, па даных бюджэтных даследаванняў, таварнасць сельскай гаспадаркі Беларусі ў 1914 г. складала 30 — 35 %, а ў 1926 г. — прыкладна 13,2 %. На долю сярэдніх і часткова бядняцкіх гаспадарак прыходзілася 67,7 % усёй таварнай прадукцыі сельскай гаспадаркі, заможных — каля 20 %. Бядняцкія гаспадаркі былі ў асноўным спажывецкімі.

Тым не менш тагачаснае кіраўніцтва рэспублікі апіралася на ініцыятыву селяніна, яго жаданне мець зямлю ў асабістым карыстанні. Аднак уся зямля была аб'яўлена дзяржаўнай уласнасцю; тыя, хто непасрэдна на ёй працаваў, з'яўляліся толькі карыстальнікамі зямлі без права яе прадаваць, дарыць, завяшчаць, закладваць. У Зямельным кодэксе БССР 1923 г. права карыстання зямлёй прадастаўлялася ўсім грамадзянам БССР, якія яе апрацоўвалі, не выкарыстоўваючы наёмную працу. Такое права прадастаўлялася як калектыўным гаспадаркам (камунам, сельгасарцелям, ТОЗам), так і аднаасобным (хутарам, вотрубам, цэраспалосным участкам). Адразу пасля ўзбуйнення БССР у 1924 г. на тэрыторыі рэспублікі дзейнічалі два зямельныя кодэксы: у старых раёнах БССР — кодэкс 1923 г., у далучаных — кодэкс РСФСР. З гэтай нагоды быў распрацаваны новы Зямельны кодэкс БССР, які быў уведзены ў дзеянне на тэрыторыі рэспублікі з красавіка 1925 г. Ён фіксаваў участкава-падворны парадак землекарыстання ў БССР замест абшчыннага ў РСФСР. Хаця да 1927 г. у Беларусі ў асноўным захоўвалася свабода выбару землекарыстання, Зямельны кодэкс 1925 г. ужо абмяжоўваў развіццё хутароў і вотрубаў, вызначаў адрэзкі зямель у тых, хто меў яе звыш нормы, рэкамендаваў калектыўныя формы землекарыстання.

З улікам асаблівасцяў рэспублікі перавага аддавалася развіццю дзвюх формаў аднаасобнага землеўладкавання — пасёлкаў (Гомельская, Магілёўская і Мінская акругі), хутароў і вотрубаў (Віцебская і Аршанская акругі). Усяго за 1921 — 1928 гг. у рэспубліцы было землеўладкавана 2344 тыс. га зямель. З іх землеўладкаваныя сёлы і пасёлкі складалі 60 %, хутары і вотрубы — 23, калгасы — 3,9 %. Наркамзем БССР,

які ўзначальваў з 1925 па 1929 г. Д.Ф.Прышчэпаў (ён заняў пост наркама ва ўзросце 27 гадоў), прадугледжваў стварэнне хутароў і пасёлкаў па тыпу вотрубаў як асноўнай для рэспублікі формы землеўладкавання.

Больш высокі працэнт хутарскіх гаспадарак у Беларусі ў параўнанні з другімі рэгіёнамі СССР тлумачыцца гістарычна склаўшыміся ўмовамі землекарыстання, калі падворнае карыстанне зямлёй без рэгулярна праводзімых абшчынных перацэлаў прывяло да масавай цераспалосіцы, ахапіўшай 74,2 % гаспадарак. Зразумела, што, скарыстаўшы права выбару формы землекарыстання, сяляне імкнуліся аб'яднаць палоскі ў адзіныя надзелы. На патрэбы хутарызацыі было зрасходавана 4,8 млн руб., выдзелена каля 6 млн руб. крэдыту. У выніку ў сярэдзіне 20-х гг. 20,3 % сялянскіх гаспадарак рэспублікі карысталіся хутарскай і 4 % — вотрубнай формай землекарыстання.

Адначасова ў гады НЭПа ў рэспубліцы ўмацавалася сельскагаспадарчая кааперацыя, якая развівалася галоўным чынам па крэдыце і таксама па забеспячэнні і збыце сродкаў вытворчасці. Калі ў 1921 г. нізавая сетка сельскагаспадарчых кааператываў налічвала 19 кааператывных таварыстваў, то ў сярэдзіне 20-х гг. у Беларусі было 884 кааператывныя арганізацыі з колькасцю ўдзельнікаў больш за 85 тыс. чалавек. Кааперываванне складала 12,9 %. Назіралася тэндэнцыя да яго росту, і на 1 кастрычніка 1927 г. яно дасягнула 37 %. Магутнасць асобных відаў кааперацыі можна праілюстрыраваць данымі табл. 11.2.

Табліца 11.2

Віды арганізацый	Колькасць членаў арганізацыі	
	01.01.24 г.	01.05.25 г.
Таварыствы:		
крэдытныя	56	524
сельскагаспадарчыя	26	60
крэдытныя сельскагаспадарчыя	26	266
Самагужныя прамысловыя арцелі	80	56
Калгасы	12	14

Даныя табл. 10.2 сведчаць аб тым, што шматлікімі былі крэдытныя арганізацыі, вытворчая ж кааперацыя ў рэспубліцы была развіта нязначна з-за яе нерэнтабельнасці.

Па маёмасным становішчы сярод членаў сельскагаспадарчых кааператываў былі галоўным чынам сярэднія сяляне: у

1924 г. у гэтых арганізацыі аб'ядналіся 35 % беднякоў, 61 % — сяраднякоў і 3,9 % — заможных сялян. У 1925 г. гэтыя суадносіны была адпаведна 40, 62,7 і 2,4 %. Відавочна, што Савецкая ўлада апіралася ў асноўным на беднату і сярэдняе сялянства, якое паступова выціскала з кааператываў кулацтва.

У пачатку 20-х гг. у рэспубліцы пачалося і калгаснае будаўніцтва. Ва ўмовах Беларусі, пры малой колькасці сельскагаспадарчых спецыялістаў (у 1922 г. у Беларусі было ўсяго 30 землеўладкавальнікаў), адсутнасці вялікіх масіваў ворнай зямлі, прыгоднай для апрацоўкі трактарамі, нізкім узроўні механізацыі і яшчэ больш нізкім узроўні сельскагаспадарчых машын (трактарам належала 2,5 % энергетычных магутнасцяў сельскай гаспадаркі, рабочай жывёле — 24,8 %) стварэнне вялікіх калектыўных гаспадарак было нерэнтабельным. Таму ў "Матэрыялах к пяцігадоваму перспектыўнаму плану народнай гаспадаркі БССР на 1927/28 — 1931/32 гг." адзначалася, што "асобных перспектыў на значнае павелічэнне плошчы калгасаў і саўгасаў не можа быць", што "прадукцыйнасць іх нават ніжэй прадукцыйнасці зямель працоўнага землекарыстання". Саўгасы як дзяржаўныя гаспадаркі павінны былі быць "праваднікамі мерапрыемстваў урада па падняцці сельскагаспадарчай культуры". Тут селянін-аднаасобнік мог атрымаць лепшае насенне, жывёлу, плодovыя саджанцы, парадy і наглядны прыклад па прымяненні новых тэхналогій. Асноўнымі формамі калектыўных гаспадарак у рэспубліцы былі камуны, сельгасарцелі і ТОЗы. Аб іх колькасці сведчаць даныя табл. 11.3.

Табліца 11.3. Асноўныя формы калектыўных гаспадарак

Гаспадаркі	Да пачатку 1921 г.	На чэрвень 1923 г.	На кастрычнік 1924 г.	1925 г.
Усяго калектыўных гаспадарак	740	428	414	447
У тым ліку:				
камуны	132	82	61	52
арцелі	588	300	283	325
ТОЗы	20	46	70	70
Усяго саўгасаў	118	164	285	233

Відавочна, што колькасць камун зніжалася, а ТОЗаў і саўгасаў павялічвалася. Удзельная вага камун у агульнай масе калектыўных гаспадарак знізілася з 17,9 % у 1921 г. да 11,8 % у 1925 г., удзельная вага сельгасарцеляў, нягледзячы

на некаторае абсалютнае скарачэнне іх колькасці, узрасла з 70 % у 1921 г. да 72,7 % на 1 кастрычніка 1925 г.

Камуны, сельгасарцелі і ТОЗы адрозніваліся па ступені абагульнення сродкаў вытворчасці. Яно было найвышэйшым у камунах, дзе абагульняліся нават пабудовы, жыллё, дробная жывёла, птушка, інвентар. У сельскагаспадарчых арцелях абагульняліся зямля, рабочы і прадукцыйны скот, сельскагаспадарчы інвентар, гаспадарчыя пабудовы, а ў асабістым карыстанні сяляне маглі мець прысядзібныя ўчасткі, прасцейшыя прылады працы, дамашнюю жывёлу. Высокі ўзровень абагульнення характэрны і для ТОЗаў Беларусі. Зразумела, што ў асноўнай масе сялянства не хацела і не было гатова аддаваць сваю маёмасць, таму арганізатарамі і ўдзельнікамі калгасаў былі амаль усе беднякі. Па сацыяльным складзе члены 434 калгасаў, якія былі створаны к вясне 1927 г., размяркоўваліся такім чынам: рабочыя — 9,5 %, батракі — 30,5, беднякі — 52,5, служачыя і рамеснікі — 4,5, іншыя — 3 %. Паказальны той факт, што калгасы рэдка ўтвараліся на надзельных сялянскіх землях: на 1 чэрвеня 1928 г. 91,3 % камун, 95 % сельгасарцеляў і 71,9 % ТОЗаў былі створаны на землях дзяржаўнага зямельнага фонду, а на надзельных адпаведна толькі 3,4; 0,8; 8,4 %. Гэта значыць, што ніякіх рэальных прычын для масавай калектывізацыі ў БССР не было.

Цікава, што ў сярэдзіне 20-х гг. павелічэнне колькасці калгасаў адбывалася галоўным чынам за кошт арганізацыі яўрэйскіх арцеляў. Частка яўрэйскай нацыянальнасці ў складзе насельніцтва калгасаў рэспублікі ўзрасла з 11 % у 1925 г. да 28,7 % у 1927 г. У той жа час адбываўся распад калгасаў, створаных беларускім насельніцтвам, што тлумачылася ўздымам сялянскай аднаасобнай вытворчасці і павелічэннем магчымасцяў для яго пашырэння.

Тым не менш дзяржава аказвала калгасам значную дапамогу, што адпавядала ідэі прыцягнення сялян да сацыялізму. Была адменена арэндная плата за зямельныя плошчы і пабудовы, інвентар, рабочую і прадукцыйную жывёлу, меліярацыйныя збудаванні; слабыя калгасы зусім вызваліліся ад падатку. Да 1927 г. калгасы падтрымліваліся галоўным чынам эканамічнымі мерамі, але пачынаючы з хлебнарыхтовак 1927/28 гаспадарчага года палітыка дзяржавы рэзка змянілася. Пачатая індустрыялізацыя патрабавала значных сродкаў, атрымаць якія можна было ад рэалізацыі хлеба, а сяляне адмаўляліся прадаваць дзяржаве хлеб па заніжаных цэнах. Тады ўлады ўпершыню з пачатку

НЭПа вярнуліся да метадаў харчразвёрсткі, канфіскауючы хлеб і забараняючы вывозіць яго на рынак. Канфіскацыя хлеба прывяла да голаду ў шэрагу раёнаў Беларусі. У Гомельскім раёне, напрыклад, меліся выпадкі смерці ад недаядання. Аднак план дзяржаўных хлебанарыхтовак 1927/28 гаспадарчага года быў выкананы, хлеба нарыхтавалі ў 3,5 раза больш, чым у папярэднім годзе. Затым пачаліся фарсіраваныя індустрыялізацыя і калектывізацыя; было спынена землеўладкаванне аднаасобных гаспадарак, забаронена перасяленне з пераносам двароў.

Такім чынам, сельская гаспадарка рэспублікі к 1927 г., атрымаўшы значны стымул для развіцця ў перыяд НЭПа, аднавіла свае даваенныя аб'ёмы і мела некаторыя магчымасці для далейшага прагрэсу. Разам з тым яна была даволі адсталай, патрабавала карэннага пераўтварэння. Метады ж, выбраныя для дасягнення гэтай мэты, супярэчылі інтарэсам сялян і ў цэлым усёй дзяржавы.

11.3. Прамысловасць і гандаль у 1921 — 1927 гг.

Новая эканамічная палітыка спрыяльна адбівалася на развіцці не толькі сельскай гаспадаркі, але і прамысловасці. Эканамічны комплекс рэспублікі сфарміраваўся ў выніку двух узбуйненняў тэрыторыі БССР. Пасля далучэння Віцебшчыны ў 1924 г. прамысловасць павялічыла сваю магутнасць на 90 %, а ў выніку далучэння Гомельшчыны ў 1926 г. — яшчэ на 45 %. Гэта значыць, што фактычна да 1926 — 1927 гг. прамысловасць расла галоўным чынам колькасна, якасныя бакі яе знаходзіліся ў пачатковым стане.

Аднаўляліся буйныя прадпрыемствы, на працягу 1922 — 1927 гг. было пераабсталявана 1 прадпрыемства, расшырана 119, некаторыя былі перабудаваны карэнным чынам, напрыклад мінскі металаапрацоўчы завод "Энергія" (цяпер станкабудаўнічы завод Кастрычніцкай рэвалюцыі). У цэлым жа капітальнае будаўніцтва, якое ўпершыню ў 1926/27 гаспадарчым годзе насіла рэканструкцыйны характар, дало станоўчыя вынікі толькі ў 1927/28 гаспадарчым годзе. Да гэтага часу для прамысловасці былі характэрныя фізічнае і маральнае старэнне асноўных фондаў, крайняя тэхнічная адсталасць, нізкі ўзровень вытворчасці працы і кваліфікацыі работнікаў, высокі сабекошт прадукцыі, недастатковая насычанасць вытворчасці спецыялістамі. Напрыклад, на 1 кастрычніка 1927 г. у рэспубліканскай прамысловасці налічвалася 474 спецы-

Показчик	1913	1921 — 1922	1922 — 1923	1923 — 1924	1924 — 1925	1925 — 1926	1926 — 1927
<i>Буйная промысловаясь</i>							
Колькасць прадпрыемстваў:							
тыс.	815	227	227	266	297	352	410
% к 1913 г.	100	34,0	27,9	32,6	36,4	43,2	50,3
Колькасць рабочых:							
тыс.	34,2	23,9	12,4	15,0	20,9	29,3	32,1
% к 1913 г.	100	69,9	36,3	43,8	61,1	85,7	93,9
Валовая прадукцыя 1926/27 г.:							
млн руб.	91,5	25,4	33,9	41,4	66,1	116,7	129,7
% к 1913 г.	100	27,8	37,0	45,2	72,2	127,5	141,7
% к папярэдняму году	—	100	133,5	122,1	159,6	176,6	111,1
<i>Дробная саматужна-рамесніцкая промысловаясь</i>							
Колькасць прадпрыемстваў:							
тыс.	70 253	—	—	—	50 478	—	60 178
% к 1913 г.	100	—	—	—	71,9	—	85,7
Колькасць занятых асоб:							
тыс.	146,5	—	33,8	—	64,9	—	100,7
% к 1913 г.	100	—	23,1	—	44,3	—	68,7
Валовая прадукцыя ў нязменных ценах 1926/27 г.:							
млн руб.	142	—	64,0	—	87,8	—	88,8
% к 1913 г.	100	—	45,1	—	61,8	—	62,5

ялісты, што ў адносінах да агульнай колькасці занятых рабочых складала 1,9 %, прычым больш паловы з іх — практыкі, а вышэйшую адукацыю мелі толькі 17,3 %. Але, нягледзячы на гэта, была праведзена вялікая работа па наладжванні нармальных вытворчых працэсаў. Аб тэмпах адраджэння і развіцця прамысловасці рэспублікі гавораць даныя табл. 11.4.

Відавочна, што была адноўлена палова буйных прамысловых прадпрыемстваў, якія дзейнічалі да першай сусветнай вайны, колькасць рабочых амаль зраўнялася з даваенным узроўнем (93,9 %), а выпуск валавой прадукцыі перавысіў даваенны на 41,7 %.

Значна хутчэй і ў больш поўным аб'ёме аднаўляліся дробныя саматужна-рамесніцкія прадпрыемствы, бо яны валодалі больш значным вопытам у параўнанні з буйной і не патрабавалі вялікіх капітальных укладанняў. К 1927 г. такіх прадпрыемстваў было 85,7 % ад даваеннай колькасці, аднак занята ў гэтай сферы было менш работнікаў (68,7 %), а выпуск валавой прадукцыі дасягнуў толькі 62,5 % даваеннага ўзроўню.

Асноўнымі галінамі буйной прамысловасці БССР былі харчовая, дрэваапрацоўчая, папяровая. К 1927 г. назіралася замаруджанасць тэмпаў развіцця асноўных галіновых груп з-за недахопу сыравіны, адсталай тэхнічнай базы, пераразмеркавання ў саюзным маштабе раёнаў збыту. Востра паўстала пытанне аб арганізацыі новых вытворчасцяў.

З увядзеннем НЭПа многія буйныя прадпрыемствы былі зняты з дзяржбюджэту і пераведзены на гасразлік. Па ініцыятыве Гомельскага саўнаргаса першай са студзеня 1922 г. на гасразлік была пераведзена папяровая прамысловасць, а на працягу 1922 г. — прадпрыемствы Мінскай і Віцебскай губерняў. К канцу 1922 г. амаль уся дзяржаўная прамысловасць Беларусі была знята з дзяржзабеспячэння і пераведзена на гасразлік. Адбывалася таксама павелічэнне і трэставанне прамысловых прадпрыемстваў. Трэсты ствараліся галоўным чынам на тэрыторыі Гомельскай губерні, у астатніх жа губернях — аб'яднанні аднародных прадпрыемстваў ці аб'яднанні прадпрыемстваў, звязаных тэрытарыяльна. Гэта тлумачыцца тым, што аб'ядноўваць у трэсты неаднародныя дробныя і сярэднія прадпрыемствы было немэтазгодна. Таму на тэрыторыі былой Мінскай губерні асноўнай формай упраўлення прамысловасцю сталі групавыя ўпраўленні, якія аб'ядноўваліся па прынцыпу аднароднасці. Толькі к верасню 1924 г. трэсты былі ар-

ганізаваны па ўсёй тэрыторыі рэспублікі: Скуратрэст, Паператрэст, Шклотрэст, Харчтрэст, Дзяржспірт, Металатрэст і інш. Усяго ў канцы 1924 г. існавала 9 трэстаў.

К 1925 г. валавая прадукцыя цэнзавай (буйной) прамысловасці перавысіла ўзровень 1913 г. на 28,5 %. Доля дзяржаўнага сектара ў буйной прамысловасці рэспублікі ў пачатку 1926 г. складала 96,8 %. Некаторае развіццё атрымала металаапрацоўчая прамысловасць, вытворчасць якой за 1923 — 1925 гг. павялічылася больш чым у 5 разоў. Выпрацоўка торфу перавысіла даваенны ўзровень у 2,3 раза. Былі праведзены работы па электрыфікацыі. Калі ў 1913 г. электрастанцыі меліся толькі ў Мінску, Магілёве, Полацку, Клімавічах, дык к 1925 г. яны былі ва ўсіх акружных цэнтрах. Усяго ў 1925 — 1926 гг. у Беларусі дзейнічала 40 электрастанцый.

Аднак, нягледзячы на зрухі ў развіцці прамысловасці, у цэлым яна мела паўсаматужны характар і базіравалася амаль выключна на мясцовай сыравіне. Пры адносна вялікай колькасці ўсіх прамысловых прадпрыемстваў найбольш буйных, якія знаходзіліся ў распаджэнні ВСНГ, у 1925 г. налічвалася 76, з якіх дзейнічала 67. Асноўны капітал рэспубліканскай дзяржаўнай прамысловасці на 1 кастрычніка 1925 г. складаў 9,57 млн руб., ці ў сярэднім на адно прадпрыемства 126 тыс. руб. Некалькі металаапрацоўчых заводаў выпускалі прадметы хатняга ўжытку і нескладаны сельскагаспадарчы інвентар. Удзельная вага рабочых, занятых у металаапрацоўчай прамысловасці, складала ў 1926 г. толькі 9,2% ад агульнай колькасці рабочых цэнзавай прамысловасці.

Велізарнае значэнне ў эканоміцы БССР мела дробная прамысловасць. У 1926 г. у ёй было занята 73 % рабочых, а па валавой прадукцыі на яе долю прыходзілася каля 58 % вытворчасці ўсёй прамысловасці. Дамінуючымі галінамі з'яўляліся (у зыходным парадку): харчовая, вытворчасць адзення, гарбарна-футравая, апрацоўка металаў, дрэва, воўны, мінералаў. Прадпрыемствы гэтых галін былі маладаходнымі, ужываемыя метады вытворчасці адсталымі, кошт маёмасці аднаго прадпрыемства ў сярэднім не перавышаў 250 руб.

Значэнне дзяржпрадпрыемстваў у дробнай прамысловасці было даволі значным: у 1926/27 гаспадарчым годзе тут было занята 13,5 % рабочых дробнай прамысловасці і выпушчана амаль 1/4 валавой прадукцыі.

Саматужна-рамесніцкая прамысловасць мела ў рэспубліцы спрыяльныя ўмовы існавання і далейшага развіцця, паколькі тут мелася шмат свабодных рабочых

рук, была недастаткова развіта буйная прамысловасць, марудна ішоў працэс наапалення капіталаў. Яна магла параўнаўча доўгі час запаўняць сваімі вырабамі прабелы на рынку прамтавараў.

Пачаўся працэс кааперывавання дробнага таваравытворцы, які некалькі паскорыўся пасля стварэння ў 1925 г. арганізацыйна-эканамічнага цэнтара "Белсаматужпрамсаюз". На 1 кастрычніка 1927 г. у рэспубліцы налічвалася 265 вытворчых прамысловых арцеляў. Але ў аб'ёме прадукцыі дробнай прамысловасці кааператыўны сектар займаў толькі 5,6 %.

Асноўная маса прадпрыемстваў або належала прыватным асобам, або здавалася ў арэнду. Дзейнасць прыватнакапіталістычных прадпрыемстваў абмяжоўвалася і рэгулявалася дзяржавай. Іх патрэбы ў абсталяванні, матэрыялах, атрымання крэдытаў задавальняліся ў апошнюю чаргу, на дзейнасць гэтых прадпрыемстваў аказвала ўздзеянне падатковая сістэма. Таму ўдзельная вага прыватнай прамысловасці (зыходзячы з валавой прадукцыі, валюціраванай па тагачасных цэнах) паступова зніжалася: ад 4,4 % у 1925/26 гаспадарчым годзе да 3,1 % у 1926/27 і 0,6 % у першай палове 1927/28.

Здача прадпрыемстваў у арэнду ў БССР пачалася з другой паловы 1921 г. Аб яе памерах гавораць даныя табл. 11.5.

Табліца 11.5. Памеры здачи прадпрыемстваў у арэнду

Прамысловасць	Колькасць прадпрыемстваў						Усяго
	1921	1922	1923	1924	1925	1926	
Буйная	24	50	8	3	5	—	90
Дробная	76	230	19	121	86	4	536
Усяго	100	280	27	124	91	4	626

Па памерах вытворчасці і колькасці занятых рабочых прадпрыемствы, якія здаваліся ў арэнду, былі невялікія. У сярэднім на адно прадпрыемства цэнзавай прамысловасці, якое знаходзілася ў арэндзе прыватных асоб, прыходзілася каля 15 чалавек, а ў дробнай прамысловасці і таго менш. Здаваліся яны ў арэнду на кароткі тэрмін. З 536 прамысловых прадпрыемстваў на тэрмін да аднаго года было здадзена 61,2 %, на два — 20,7, на тры — 10,8 на чатыры і больш — 7,3 %. Найбольшую распаўсюджанасць набыла арэнда ў харчовай (асобую зацікаўленасць праявілі арандатары да мукамольнай прамысловасці), гарбарнай, лесапільнай, сма-

лакурна-шкіпінарнай і цэглавай прамысловасцях. Памер арэнднай платы ўстанаўліваўся ў залежнасці ад кошту маёмасці. Яна вызначалася на таргах, якія назначаліся арэнднымі камісіямі з шырокім абвясчэннем у друку. Улічваліся таксама стан прадпрыемства, затраты на яго аднаўленне, магчымая эфектыўнасць выкарыстання.

Але не заўсёды вызначаныя да здачы ў арэнду прадпрыемствы знаходзілі сабе арандатараў. Гэта тлумачыцца тым, што, як правіла, здаваліся дрэнна абсталяваныя нерэнтабельныя прадпрыемствы. Прыватныя прадпрыемальнікі стараліся пусцаць свой капітал у больш выгаднае гандлёвае абарачэнне. Прычым у перыяд павелічэння ёмкасці рынку цікавасць да арэнды павышалася, у перыяд дэпрэсіі колькасць прадпрыемстваў, якія здаваліся ў арэнду, рэзка падала.

Нягледзячы на некаторыя поспехі ў развіцці прамысловасці рэспублікі, яе магчымасці да далейшага пашырэння вытворчасці былі абмежаванымі. Слабае развіццё вытворчых сіл, аграрнае перасяленне абумовілі беспрацоўе — на 1 кастрычніка 1925 г. па ўліку біржаў працы, яўна прыменшанаму, у гарадах налічвалася 17 тыс. беспрацоўных. Для забеспячэння эканамічнай стабільнасці неабходна было правядзенне індустрыялізацыі. З 1926 г. у рэспубліцы разгарнулася будаўніцтва шэрага буйных прадпрыемстваў, такіх як Бабруйскі дрэваапрацоўчы камбінат, Гомсельмаш, Магілёўская фабрыка штучнага шоўку, запалкавая фабрыка "Чырвоная Бярэзіна" у Новабарысаве, некаторых цэглавых заводаў. У 1928 г. у Мінску быў заснаваны металаапрацоўчы завод "Камунар", цяпер імя С.М.Кірава. З 1927 г. пачата будаўніцтва БелДРЭС.

У выніку к 1927/28 гаспадарчаму году валавая прадукцыя цэнзавай прамысловасці рэспублікі ўзрасла да 177,3 млн руб., перавысіўшы ўзровень 1913 г. амаль у 2 разы. Аднак укладваемых сродкаў, атрыманых ад дзяржаўных займаў, даходаў ад унутранага і знешняга гандлю, было яўна недастаткова. Кіраўніцтва краіны з канца 20-х гг. пераарыентавалася на жорсткія, надзвычайныя метады накаплення рэсурсаў для індустрыялізацыі — у асноўным за кошт рабавання сялянства.

Паколькі НЭП дазваляў свабодны гандаль, у рэспубліцы даволі хутка аднаўляліся таварна-грашовыя адносіны, хаця тавараабменныя аперацыі ажыццяўляліся паралельна з гандлем да восені 1922 г. Развіваліся разнастайныя віды гандлю — прыватны, дзяржаўны, кааператыўны, удзельная вага якіх (у працэнтах) адлюстравана ў табл. 11.6.

Табліца 11.6. Удзельная вага розных відаў гандлю, %

Сектар	Гандаль							
	аптовы	роз- нічны	аптовы	роз- нічны	аптовы	роз- нічны	аптовы	роз- нічны
	1923/24		1924/25		1925/26		1926/27	
Дзяржаўны	55	4,9	56,0	8,6	54,9	8,7	45,9	9,5
Каапера- тыўны	34	23,8	35,5	37,7	38,1	45,0	50,8	51,2
Прыватны	11	71,3	8,5	53,7	7,0	46,3	3,3	39,3

Відавочна, што ў аптовым гандлі вядучыя пазіцыі ўтрымліваў дзяржсектар, а ў рознічным — кааператыўны і прыватны, прычым апошні паступова выціскаўся, што адпавядала агульнаму курсу кіраўніцтва краіны на паслабленне пазіцый прыватнага сектара, паколькі ён лічыўся несумяшчальным з сацыялізмам.

У цэлым месца дзяржаўнага гандлю ў валавым абарачэнні Беларусі амаль не змянілася: у 1923/24 гаспадарчым годзе на яго долю прыходзілася 25,6 %, у 1926/27 — 24,8 %.

Кааператыўныя арганізацыі ажыццяўлялі аптова-рознічны гандаль галоўным чынам прадметамі шырсажыву, сельгасмашынамі, сыравінай. Кааперацыя ў Беларусі была даволі маладой. 33541 спажывецкага таварыства, улічанага на 1 студзеня 1926 г., даваенны стаж мела толькі 10. Асноўная частка спажывецкіх таварыстваў узнікла ў гады аднаўлення народнай гаспадаркі: 110 — у 1920 — 1923 гг., 126 — у 1924 г. і 58 — у 1925 г.

Прыватны гандаль развіваўся ў гэты перыяд вельмі інтэнсіўна. Прыватнік добра ведаў стан рынку, умеў фарміраваць свае таварныя запасы так, што абарачэнне капіталу складала 10 — 15 абаротаў у год. Прыватны гандаль у рэспубліцы меў перспектывы і для далейшага развіцця, таму што дзяржаўны і кааператыўны не ў стане былі ахапіць увесь рынак з-за адсутнасці матэрыялаў і людскіх рэсурсаў, дарагавізны гандлёвага апарату (дарэчы, пытанне аб аднаўленні даваеннай колькасці гандлёвых кропак у рэспубліцы нават не ставілася). Прыватныя прадпрыемствы выказвалі велізарную жвавасць, паспяхова канкурыруючы з дзяржаўнымі прадпрыемствамі. Слабасць прыватнага сектара была не ў галіне эканомікі, а ў сферы заканадаўства: прававая бяспека прыватнага сектара адсутнічала. Яшчэ ў 1924/25 гаспадарчым годзе была

канфіскавана значная частка прыватнага капіталу, прыватнікам забаранялі прадаваць прадукцыю буйной прамысловасці, іх месца занялі грувасткія кааператыўныя таварыствы (напрыклад, Белпайгандаль), якія знаходзіліся пад кантролем дзяржавы.

11.4. Крызісы НЭПа і прычыны яго згортвання

НЭП — гэта перыяд не беспраблемнага развіцця, а, насупраць, час, калі функцыяніраванне рыначных адносін паміж горадам і вёскай немінуча стварала крызісныя з'явы.

Першы крызіс развіўся восенню 1923 г. Парадаксальна, але гэты "крызіс збыту" меў месца ва ўмовах таварнага голаду. Пачынаючы яшчэ са жніўня 1922 г. сталі ўтварацца так званыя "нажніцы цэн". Іх памер павялічваўся і ў верасні 1923 г. дасягнуў кульмінацыйнага пункту, калі цэны на прамысловыя вырабы пераўзышлі цэны на сельскагаспадарчую прадукцыю ў параўнанні з даваеным узроўнем больш чым у 3 разы. Адносіны прамысловага індэкса да сельскагаспадарчага склалі 386,8 %. Рыначная цана пары ботаў, складаўшая ў 1913 г. у пераводзе на жыта 12,2 пуда, у кастрычніку 1923 г. дасягнула 64,3 пуда, адпаведна плуга — 6,1 і 12,1 пуда, пачкі запалак — 9,1 і 32,3 пуда. Сялянам стала нявыгадна прадаваць сваю прадукцыю.

Парушэнне рыначнай раўнавагі было выклікана, па-першае, больш хуткім аднаўленнем сельскай гаспадаркі, чым прамысловасці, як вынік, прадукцыя першай была значна танней. Па-другое, церазмерным крэдытаваннем Дзяржбанкам дзяржаўных і кааператыўных арганізацый, якое выклікала "агонію" саўзнака. Па-трэцяе, манапольным узняццем цэн на прамысловыя вырабы з боку трэстаў і сіндыкатаў. Па-чацвёртае, умовамі здавання сельгаспадатку, які па жаданні сялян збіраўся натурай або грашыма. Восенню 1923 г. (дарэчы, ураджайнага) сяляне аддавалі перавагу грашовай форме разліку. Дзеля гэтага яны выкінулі на рынак вялізную масу хлеба, што пры слабейшым развіцці рыначнай інфраструктуры і несвоечасовым фінансаванні дзяржаўных хлебнарыхтовак выклікала рэзкае зніжэнне цэн на хлеб. Па-пятаяе, неразвітасцю гандлёвага апарату і памяншэннем крэдытавання гандлю ў верасні — кастрычніку 1923 г. У гандлёвых арганізацый іншы раз не было магчымасці перавезці прамысловыя тавары з месца вырабу ў месца продажу.

Для выпраўлення сітуацыі ў цэнаўтварэнне ўмяшалася

дзяржава. Былі ўстаноўлены дырэктыўныя цэны на прадметы спажывання. Спрыяльна паўплывала і грашовая рэформа 1924 г. Але адзначым, што ўстанаўленне цэн зверху было неўласціва рыначнай эканоміцы прывяло ў наступным годзе да таварнага голаду, але так і не было адменена, і стала элементам накіроўваючай эканомікі.

Наступны крызіс меў месца на рубяжы 1925/26 гг. У адрозненне ад папярэдняга ў рэспубліцы ўзнік востры дэфіцыт тавараў. Характэрна, што недахоп тавараў праявіўся не ў выніку разбурэння вытворчых сіл, а на ступені іх хуткага росту. Тлумачыцца гэты крызіс, па-першае, пралікамі ў планаванні, калі дзяржаве не ўдалося закупіць хлеб у сялян па нізкіх цэнах, як гэта было раней (1925 г. быў неўраджайны). У выніку экспарт аказаўся значна меншым, намечаныя тэмпы разгортвання прамысловасці не былі дасягнуты. Па-другое, залежнасцю рынку прамтавараў БССР ад іх паступлення з-за межаў. Па-трэцяе, значным ростам пакупніцкай здольнасці сельскага і гарадскога насельніцтва, якую прамысловасць не паспявала задавальняць. Дзяржава даволі хутка адрэагавала на гэты крызіс: быў скарачаны імпорт, замарожаны новабудовлі, павялічаны ўскосныя налогі. З 1925 г. быў уведзены дзяржаўны продаж водкі; павялічана нарыхтоўчая цана на зерне, выкарыстаны ўсе рэзервы і нават пушчаны ў ход закансерваваныя старыя, тэхнічна адсталыя прадпрыемствы. Надоўга хапіць гэтых рэзерваў не магло.

Крызіс 1925 г. паказаў, што вельмі цяжка накіраваць назапашванне, створаныя ў прыватным сектары, на мэты, якія выбірае дзяржава. Патрабавалася ўменне валодаць эканамічнымі рычагамі, праводзіць такую палітыку, якая б не парушала рыначную раўнавагу, што ў сваю чаргу абмяжоўвала тэмпы індустрыялізацыі.

Калі першы і другі крызісы былі чыста эканамічнымі, то наступны крызіс на рубяжы 1927/28 гг. быў ужо сацыяльна-палітычным. Ён быў таксама звязаны з невыкананнем плана хлебнарыхтовак і недахопаў сродкаў для распачаўшайся індустрыялізацыі. Аднак калі ў першых двух выпадках дзяржава шукала выйсце на шляху развіцця НЭПа з дапамогай рыначных механізмаў, хаця не выключалася і дзяржаўны націск, дык цяпер звярнулася да надзвычайных мер. Любая ж спроба пераадолець супярэчнасці рынку неэканамічнымі сродкамі прыводзіла ў сваім лагічным развіцці да метадаў "ваеннага камунізму". Такім чынам, сістэма НЭПа стала змярцвела.

У чым прычыны частых крызісаў НЭПа? Справа ў тым,

што ў адзіным працэсе ўзнаўлення аб'ядналіся горад, які імкнуўся к пашыранаму ўзнаўленню, і арыентаваная га-лоўным чынам на простае ўзнаўленне вёска. Акрамя таго, партыйна-дзяржаўнае кіраўніцтва імкнулася да паскоранай мадэрнізацыі грамадства пад флагам "рыўка ў сацыялізм", што не магло не весці да пастаянных збояў у працэсе ўзнаўлення.

Большасць сучасных даследчыкаў праблем НЭПа пры-ходзяць да вываду, што яго згортванне ў канцы 20-х гг. — гэта не акт суб'ектыўнага самавольства, а заканамернае следства абвастрэння супярэчнасцяў НЭПа. Адмаўленне ад гэтай палітыкі было падрыхтавана складаным узаемадзеян-нем эканамічных, палітыка-ідэалагічных і сацыяльна-псіхалагічных прычын.

Бясспрэчна, што асноўнай супярэчнасцю дадзенага перы-яду была неадпаведнасць паміж аўтарытарнай палітычнай сістэмай і рыначнымі метадамі эканомікі. Але сутнасць праб-лемы гэтым не вычэрпваецца. НЭП нельга разглядаць як закончаную сістэму, у ёй было шмат элементаў як рыначных, так і "ваенна-камуністычных". Напрыклад, натуральная фор-ма харчовага падатку існавала да 1924 г. Працягвалася адзяржаўленне простаі кааперацыі, якая з афіцыйнага пун-кту гледжання разглядалася як альтэрнатыва прыватна-капіталістычным элементам у сельскай гаспадарцы, але на працягу ўсіх 20-х гг. працавала за кошт капіталаў дзяржаўнай банкаўскай сістэмы і пад жорсткім кантролем дзяржаўных фінансавых і планавых органаў. Заахвочванне саматужна-ра-месніцкай кааперацыі на практыцы вяло да таго, што яна ўсё больш страчвала сваю гаспадарчую незалежнасць.

Дзяржпрамысловасць, хаця і набыла элементы рыначнай канкурэнцыі, але ў асноўным працягвала кіравацца агульным дзяржаўным планам эканамічнага рэгулявання (прамога — цераз вытворчыя праграмы, ускоснага — цераз адпускныя цэны, бюджэтнае фінансаванне, банкаўскае крэдытаванне). Трэстыраванне было зроблена механічна, у большасці выпад-каў яно не цягнула за сабой стварэння адзінага гаспадарчага арганізма, павышэння тэхнічнага ўзроўню вытворчасці, зніжэння сабекошту прадукцыі. Трэсты на сталі вынікам арганічнага развіцця эканомікі, а больш ці менш выпадковым аб'яднаннем нацыяналізаваных прадпрыемстваў, якія групаваліся па тэрытарыяльнай або вытворчай прыкмеце.

Рыначны механізм адсутнічаў у адносінах паміж лёгкай і цяжкай прамысловасцю, апошняя працавала на дзяр-жаўных заказах і датацыях. Аплата працы работнікаў

240

дзяржсектара па-ранейшаму фарміравалася расцэнкамі, норма­мі, тарыфамі, не ўдзялялася пэўная ўвага здзельшчыне. Адсутнічала рэальная канкурэнцыя паміж дзяржаўнымі і кааператыўнымі прадпрыемствамі.

Не была спынена інфляцыйная крэдытна-грашовая эмісія, паколькі дзяржаўная банкаўская сістэма была вымушана фінансаваць практычна кожныя затраты трэстаў. Не дала доўгачасовага эфэкта і грашовая рэформа. Цвёрдая валюта пратрымалася не больш двух гадоў, хаця на валютным рахунку ўнутры краіны і за мяжой чырвонцы абменьваліся на золата і асноўныя замежныя валюты па дадзенаму курсу царскага рубля (1 амер. дол. = 1,94 руб.). Слабымі месцамі чырвонца былі нізкая велічыня залатога запасу, якая складала толькі 1/7 дарэвалюцыйнага, нерэальны курс чырвонца і малы аб'ём савецкага экспарту. Як толькі пад уплывам невыканання планавых заданняў на 1925 г. станючае сальда гандлёвага балансу змянілася адмоўным, грашовая сістэма захісталася. Ужо з сакавіка 1926 г. гандаль валютай на фондавых аддзелах гандлёвых біржаў быў забаронены, нават частковая канверсаванасць чырвонца была ліквідавана.

Нарэшце НЭП ажыццяўляўся пры адсутнасці нармаль­ных сувязяў з сусветнай эканомікай. Захоўвалася манаполія знешняга гандлю, стаўшая буйнейшай перашкодай для пашырэння знешнеэканамічных сувязяў, без якіх доўгатэрміновы эканамічны ўздым быў немагчымы.

Нельга не сказаць і аб некаторых палітычных і сацыяль­ных фактарах, якія садзейнічалі згортванню НЭПа: 1) уся гаспадарчая стратэгія 20-х гг. падпарадкоўвалася інтарэсам унутрыпартыйнай барацьбы: адсутнічаў дэмакратычны кан­троль за дзейнасцю партыі і ўрада; 2) НЭП атрымаў у спадчыну ад "ваеннага камунізму" некампетэнтнасць апарату кіравання. Так, на 1 студзеня 1928 г. у праўленнях трэстаў і сіндыкатаў асоб з ніжэйшай адукацыяй налічвалася 45,6 і 50% адпаведна; 3) безупынна разрастаўся адміністрацыйна-бюра­кратычны апарат, які ва ўмовах НЭПа пазбаўляўся надзвы­чайных паўнамоцтваў, размяркоўваючых і кіруючых функ­цый, бачыў у адраджэнні вольнага рынку смяротную небяспе­ку сваім прывілеям; 4) НЭП своеасабліва праламляўся ў маса­вай свядомасці. Рэзкі кантраст паміж сучаснасцю і чакаемым "зямным раем" адштурхваў ад гэтай палітыкі ў бок "ваенна­камуністычных" пераваг, ствараў сацыяльна-псіхалагічны тып працаўніка, які быў арыентаваны на агульную роўнасць. Сказаўся нізкі ўзровень палітычнай культуры большасці насельніцтва, партыйнага і савецкага апарату 20-х гг.

У выніку адзначым, што дзякуючы НЭПу, які дазволіў спалучыць дзяржаўныя і асабістыя інтарэсы, была паспяхова адноўлена сельская гаспадарка рэспублікі, атрымала стымул да развіцця прамысловасць, узрасла колькасць прамысловых прадпрыемстваў і працуючых на іх. Спажывецкі рынак быў напоўнены, павялічваў абароты гандаль. Аднак Беларусь усе яшчэ заставалася слаба развітай у індустрыяльным плане, удзельная вага яе ў прамысловасці СССР была зусім нізкай: у 1923/24 гаспадарчым годзе — 0,7 %, у 1925/26 — 0,67 %. Нягледзячы на бяспрэчны патэнцыял для далейшага руху наперад, патрэбна была мадэрнізацыя эканамічнага комплексу як усяго СССР, так і нашай рэспублікі. У канцы 20-х гг. перад палітычным кіраўніцтвам краіны паўсталі нялёгкае пытанні выбару шляхоў такой мадэрнізацыі.

Г л а в а 12

ЭКАНАМІЧНАЕ РАЗВІЦЦЕ БЕЛАРУСІ Ў ГАДЫ ПЕРШЫХ ПЯЦІГОДАК І ЎСТАЛЯВАННЯ ТАТАЛІТАРНАГА РЭЖЫМУ (1928 — чэрвень 1941 г.)

12.1. Курс на фарсіраваную індустрыялізацыю. Фарміраванне камандна-адміністрацыйнай сістэмы кіравання гаспадаркай

Перыяд сацыяльна-эканамічнага развіцця грамадства ў канцы 20-х і на працягу 30-х гг. быў часам настойлівай працы на крайняй мяжы чалавечых магчымасцяў, шматпланавых палітычных і сацыяльных працэсаў.

Па меры таго як у краіне завяршалася аднаўленне народнай гаспадаркі, перад грамадствам, яго дзяржаўнымі органамі паўставалі задачы, якія патрабавалі выпрацоўкі новых стратэгічных рашэнняў, палітычных лозунгаў, стварэння сістэмы кіравання народнай гаспадаркай. Пошук практычных шляхоў ажыццяўлення сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў быў звязаны з вострымі супярэчнасцямі. На гэтым шляху было многа цяжкасцяў і памылак, падзвігаў і злачынстваў, перамог і горкіх пралікаў; поспехаў у развіцці народнай гаспадаркі ў цэлым і правалаў на многіх яго ўчастках, асабліва ў сельскай гаспадарцы, спроб ажыццяўлення сацыяльнай палітыкі на карысць народа і голад мільёнаў людзей;

імкненне да стварэння цэласнай сістэмы кіравання народнай гаспадаркай і развіццё дэфармуючай яе камандна-адміністрацыйнай сістэмы; абвяшчэнне работніка гаспадаром сродкаў вытворчасці і фактычнае яго адхіленне ад іх; жаданне дасягнуць збалансаванасці народнай гаспадаркі і ўзнікненне дыспрапорцый у ёй.

Усё гэта патрабуе глыбокага аналізу рэальных супярэчнасцяў гэтага часу, без чаго нельга выявіць і зразумець крыніцы крызісных з'яў нашага грамадства ў наступныя гады.

Як жа ажыццяўляўся выбар эканамічнага курсу СССР у гады першых пяцігодак?

У сярэдзіне 20-х гг. большасць кіраўніцтва партыі бальшавікоў рашуча падтрымлівала ідэю аб магчымасці пабудовы сацыялізму ў адной, асобна ўзятай, краіне. На першы план непазбежна выйшла праблема шляхоў і метадаў сацыялістычнага будаўніцтва. У кіраўніцтва партыі і краіны паступова фарміруюцца дзве асноўныя стратэгіі эканамічнага развіцця. Зыходным пунктам рознагалосся стала пытанне аб суадносінах долі назапашання і спажывання. М.І.Бухарын і яго прыхільнікі (А.І.Рыкаў, М.П.Томскі і інш.) пры падтрымцы спецыялістаў Дзяржплана выступілі з ідэяй "аптымальнага спалучэння абодвух гэтых момантаў". Гэта азначала імкненне адначасова дасягнуць некалькіх узаемазвязаных мэт: павышэнне жыццёвага ўзроўню і культуры "рабочых і сялянскіх мас, рост дзяржаўнай прамысловасці на падмурку расшыранага ўзнаўлення ў народнай гаспадарцы наогул, больш высокія, чым у капіталістычных краінах, тэмпы развіцця і павышэнне ўдзельнай вагі сацыялістычнага гаспадарчага сектара".

Тое ж аптымальнае спалучэнне прапанавалася ў развіцці цяжкай і лёгкай прамысловасці, у адносінах прамысловасці і сялянскай гаспадаркі. Гэты падыход падкрэсліваў, што асабістая ўласная гаспадарка "яшчэ значны час будзе падмуркам усёй сялянскай гаспадаркі".

Стратэгія развіцця краіны ў рамках НЭПа і на аснове яго прынцыпаў адхіляла шлях павышэння прамысловых ці рэзкага зніжэння сельскагаспадарчых цэн, значнага павышэння падатковага абкладання сялянства. Фінансавая палітыка прапанавала павышэнне пакупной здольнасці чырвонца, прыцягненне дробных зберажэнняў для індустрыялізацыі, сувязь эмісіі грошай з ростам тавараабароту. Адначасова адваргалася ідэя "вялікага скачка" і падкрэслівалася неабходнасць забяспечыць дастаткова высокія тэмпы развіцця на працяглы

перыяд часу. Першы пяцігадовы план разумеўся імі як больш ці менш дакладны прагноз асноўных тэндэнцый у развіцці эканомікі з непазбежнымі папраўкамі пад уплывам міжнародных і ўнутраных умоў. Такім чынам, гэта была стратэгія рэгулюемага рынку з абавязковым выкарыстаннем таварна-грашовых адносін і пераадольваннем дыспрапорцый эканамічнымі метадамі.

Адначасова складваецца і іншы варыянт развіцця краіны, які ўзначальваў І.Сталін і яго прыхільнікі (В.Куйбышаў, В.Молатаў, А.Андрэеў, Л.Кагановіч, С.Кіраў, А.Мікаян, Г.Арджанікідзе і інш.). Абвешчаючы тыя ж канчатковыя мэты — індустрыялізацыю народнай гаспадаркі, кааперыванне сялянства і сярэдніх слаёў горада, пад'ём дабрабыту і культуры мас, пабудову сацыялізму, яны схіляліся да нерэальнасці вываду аб адначасовым і раўнамерным руху да ўсіх галоўных мэт. Прыхільнікі групы І.Сталіна верылі ў неабмежаваныя магчымасці энтузіязму рабочага класа, здольнасці абвергнуць аб'ектыўныя эканамічныя законы.

Ідзі гэтай групы засноўваліся на перакананасці ў неабходнасці ў недалёкай будучыні захавання і ўмацавання партыйна-дзяржаўнай сістэмы, яе правы і здольнасці вырашаць складанейшыя эканамічныя праблемы пры дапамозе энтузіязму і прымусу, непазбежнасці значных ахвяр для дасягнення "светлай будучыні". Гэтыя людзі лічылі, што НЭП — толькі часовая, вымушаная палітыка, і, як казаў І.Сталін, калі яна "перастане служыць справе сацыялізму, мы яе адкінем к чорту". Натуральна, што гэтым людзям больш прывычнымі і надзейнымі прадстаўляліся адміністрацыйна-камандныя метады кіраўніцтва, адваргаўся ўсялякі намёк на магчымасць плюралізму ў грамадскім жыцці.

Такім чынам, кожная з гэтых груп бачыла свае шляхі развіцця і разумела НЭП як асаблівую палітыку пралетарскай дзяржавы, можа, і не заўсёды адназначна. Так, стратэгія групы М.Бухарына мела на ўвазе палітычнае фарміраванне дзяржаўных структур на асновах ўмацавання законнасці, развіцця агульнадэмакратычных нормаў, магчымасці з'яўлення новых палітычных аб'яднанняў, гэта значыць паступовай эвалюцыі аўтарытарнага рэжыму 20-х гг. у бок яго лібералізацыі і плюралістычнасці, адмаўленне ад псіхалогіі "абложнай цытадэлі".

Адкрытае сутыкненне дзвюх стратэгий развіцця НЭПа адбылося ў студзені 1928 г., калі Палітбюро ЦК УКП(б) вырашыла правесці хлебнарыхтоўку адміністрацыйна-прымусовымі мерамі, уключаючы канфіскацыю зерня. Ад мясцо-

вых работнікаў патрабавалася прымяняць артыкул 107 УК РСФСР аб адказнасці за спекуляцыю да тых, хто адмаўляўся здаваць хлеб па дзяржаўных цэнах. Гэта азначала адыход ад прававых нормаў і вяртанне да практыкі часоў грамадзянскай вайны. Адначасова І.Сталіным былі высунуты тэзісы аб неабходнасці паскарэння прамысловага ўздыму і абвастрэння класавай барацьбы. У цэлым гэта азначала рашучы паварот ва ўнутранай палітыцы ад прынцыпаў НЭПа да нормаў адміністрацыйна-каманднай сістэмы, уступленне на шлях пераўтварэння ў таталітарную дзяржаву.

Таталітарызм прадстаўляе сабой цэласную ідэалагічную, палітычную і арганізацыйную структуру, якая падмінае пад сябе эканамічныя формы гаспадарання. У таталітарным грамадстве "кіруе балем" не эканоміка, а ідэалогія, палітыка. Галоўнымі рысамі эканамічнай сістэмы сталі:

- манапольная дзяржаўная ўласнасць на сродкі вытворчасці і вынікі працы;

- шматлікі бюракратычны апарат, які распараджаўся грамадскай уласнасцю і кадрамі;

- дырэктыўнае планаванне;

- цэнтралізаванае размеркаванне ўсіх відаў рэсурсаў і прадукцыі;

- шырокае ўжыванне пазаканамічных формаў прымушэння;

- іерархічная вертыкальная структура кіравання эканомікай;

- ураўняльныя тэндэнцыі пры размеркаванні вынікаў працы ў спалучэнні з сістэмай прывілеяў;

- экстэнсіўны тып эканамічнага развіцця;

- адмаўленне ад рэнтабельнасці як крытэрыю ацэнкі эканамічнай дзейнасці;

- нізкі жыццёвы ўзровень усіх слаёў насельніцтва.

Усталяванне такой сістэмы дазволіла І.Сталіну і яго прыхільнікам поўнасцю кантраляваць не толькі эканоміку, але і ўсе бакі жыцця насельніцтва — палітыку, ідэалогію, культуру, мараль і г.д. На далейшае развіццё ўсёй краіны ўсё большае ўздзеянне пачалі аказваць асабістыя якасці правадыра.

У Беларусі сталінізм знаходзіў тое ж спрыяльнае асяроддзе, што і ў краіне ў цэлым. Асноўнае насельніцтва рэспублікі складала сялянства, якое, нягледзячы на рэвалюцыйныя перамены, пакутавала ад недахопу зямлі, аграрнага перасялення і класавай дыферэнцыяцыі. У найцяснейшай сувязі з ім знаходзіўся нешматлікі рабочы клас. Удзельная вага кад-

равых рабочых, дэмакратычнай інтэлігенцыі была нязначнай. У процівагу ім раслі слаі насельніцтва, неасвечаныя ў палітыцы, але актыўныя прыхільнікі сацыялізму, якія мелі ад пралетарскай дзяржавы гарантыю пэўнага матэрыяльнага дабрабыту і таму выступалі за адзінаначалле як узор адзіна магчымай арганізацыі вытворчага і ўсяго грамадскага жыцця.

Будаўніцтва сацыялізму яны звязвалі ў першую чаргу са стварэннем яго матэрыяльна-тэхнічнай базы. Стваралася ж гэта база на падмурках планавай эканомікі, якой І.Сталін у фарміраванні адміністрацыйна-каманднай сістэмы надаваў асаблівае значэнне. У 1927 г. ён гаварыў: "Нашы планы ... планы-дырэктывы абавязковыя для кіруючых органаў". Гэта гучала як упэўненасць у неабходнасці выканання планаў любой цаной.

Пачынаючы з 1926 г. Дзяржплан і ВСНГ сталі рыхтаваць варыянты пяцігадовага плана. лепшыя спецыялісты на чале з Г.М.Кржыжановскім падрыхтавалі два варыянты плана — максімальны і мінімальны. Па максімальным за пяць гадоў прамысловая вытворчасць павінна была ўзрасці на 180 % (амаль што ў 3 разы), у тым ліку вытворчасць сродкаў вытворчасці — на 230 %. Прадукцыйнасць працы ў індустрыі неабходна было падняць на 110 %. Сельскай гаспадарцы быў зададзены прырост аб'ёмаў на 55 %. Былі запраграмаваны хуткі рост рэальнай зарплаты, падваенне нацыянальнага даходу.

Заданні не выглядалі фантастычнымі — прыкладна такімі былі рэальныя хуткасці развіцця ў папярэднія гады. Усё ж планавікі падстрахаваліся: па мінімальным варыянце заданні скарачаліся на 20 %. Гэта і зразумела, таму што максімальны варыянт зыходзіў з таго, што ўсе пяць гадоў будуць ураджайнымі, замежжа дасць тэхніку і крэдыты, паменшацца расходы на абарону. Але ў справу ўмяшаўся асабіста І.Сталін, які даў указанне браць у разлік толькі максімальны варыянт.

Эканоміка Савецкай Беларусі была неад'емнай, арганічнай часткай эканомікі Савецкага Саюза. Разам з тым у Беларусі меліся свае асаблівасці. Іншымі былі тут тэрміны і тэмпы, галіновыя прапорцыі і структурныя зрухі. Пачынаючы з 1926 г. (і да канца першай пяцігодкі) у рэспубліцы асноўную ўвагу ўдзялялі развіццю лёгкай і харчовай прамысловасці, што было абумоўлена наяўнасцю мясцовай сыравіны, склаўшыміся кадрамі, існуючымі традыцыямі большага выкарыстання мясцовай сыравіны і прыродных багаццяў, а таксама павелічэння першараднай перапрацоўкі прадуктаў сельскай гаспадаркі. І аж да сярэдзіны 1929 г. у

Беларусі праводзілася эканамічная палітыка, якая сумяшчала ў сабе і дырэктывныя пачаткі, і таварна-грашовыя адносіны.

Канец гэтаму сумяшчэнню паклаў першы пяцігадовы план развіцця народнай гаспадаркі і культуры БССР, які быў распрацаваны на аснове агульнасаюзнага плана, зацверджанага IX Усебеларускім з'ездам Саветаў (май 1929 г.). Яго характэрнай асаблівасцю з'яўлялася збалансаванасць і дакладная абгрунтаванасць мэт і задач пяцігодкі. Галоўная задача плана фармулявалася як фарсіраваны тэмп індустрыялізацыі Беларускай ССР, павышэнне ўдзельнай вагі прамысловасці ў народнай гаспадарцы і на гэтай аснове магутны ўздым эканомікі і культуры, ліквідаванне эканамічнай і культурнай адсталасці рэспублікі, рэканструяванне сельскай гаспадаркі, выцісканне капіталістычных элементаў у горадзе і вёсцы.

Агульны аб'ём капіталаўкладанняў у прамысловасць рэспублікі за пяцігодку склаў 243 млн руб. і перавысіў укладанні папярэдніх 10 гадоў больш чым у 5,3 раза. З гэтай сумы на новае будаўніцтва было выдаткавана 58,8 %, на расшырэнне і рэканструкцыю дзеючых прадпрыемстваў — 38,6 %. Асаблівая ўвага звярталася на развіццё такіх галін прамысловасці, як дрэваапрацоўчая, запалкавая, папяровая, харчовая, лянная і швейная. Адначасова планавалася развіццё машынабудавання для патрэб сельскай гаспадаркі і прамысловасці будаўнічых матэрыялаў.

У Беларусі разгарнулася будаўніцтва новых прамысловых прадпрыемстваў. Былі пабудаваны швейная фабрыка "Сцяг індустрыялізацыі" і панчошна-трыкатажная фабрыка "КІМ" у Віцебску, далі першую прадукцыю фабрыка штучнага валакна і трубаліцейны завод у Магілёве, бабруйскі, барысаўскі і гомельскі дрэваапрацоўчыя камбінаты, буйнейшая ў рэспубліцы ГРЭС і шэраг іншых. Усяго за пяцігоддзе ў строй уступіла 78 буйных і 480 дробных і сярэдніх прамысловых прадпрыемстваў. Аб'ём прамысловай прадукцыі павялічыўся з 241,2 млн руб. у 1927/28 гаспадарчым годзе да 916,8 млн руб. у 1932 г., гэта значыць у 3,8 раза. Пры гэтым пераважны рост наглядаўся ў лёгкай прамысловасці. Так, пры сярэднегадавым прыросце прадукцыі чатырох наркаматаў, роўным 52,2 %, у групе А ён склаў усяго 37,2 %. За пяцігоддзе прадукцыя металаапрацоўчай прамысловасці павялічылася на 377,2 %, тады як харчасмакавай — на 473,8, гарбарна-абутковай — на 601,6 і швейнай — на 1270,4 %.

Дзякуючы хуткаму росту прамысловасці ўжо ў 1931 г.

аб'ём яе прадукцыі перавысіў аб'ём валавой прадукцыі сельскай гаспадаркі.

З аграрнай рэспубліка ператваралася ў індустрыяльна-аграрную. Калі ў 1928 г. удзельная вага прамысловай прадукцыі ў валавой прадукцыі народнай гаспадаркі складала 41,3 %, дык у 1932 г. яна дасягнула 67 %.

Адзначым, што ў пачатку пяцігодкі ў рэспубліцы перабольшвала дробная прамысловасць (60,2 тыс. дробных прадпрыемстваў, у тым ліку 54,5 тыс. рамесна-саматужных) і толькі 30 прадпрыемстваў налічвалі больш за 300 рабочых. За гады пяцігодкі было пабудавана 538 прадпрыемстваў, з іх 78 буйных, рэканструювана 74 фабрыкі і заводы. У выніку новыя і рэканструюваныя прадпрыемствы ў сістэме чатырох наркаматаў (цяжкай, лёгкай, харчовай прамысловасці і забеспячэння) у 1932 г. склалі 40,2 % усіх заводаў і фабрык. Яны выпусцілі 57,3 % усяго аб'ёму прадукцыі, і на іх было занята больш паловы ўсіх прамысловых рабочых.

Гэтыя даныя гавораць аб тым, што прамысловасць рэспублікі сапраўды зрабіла вялікі крок наперад, але адначасова трэба мець на ўвазе і тое, што ўстанаўленне таталітарнага рэжыму і адказ ад НЭПа на рубяжы 30-х гг. прывялі да значных змен у ходзе індустрыялізацыі. У кіраўніцтве прамысловасцю ўсталёўваюцца цэнтралізм і валонтарысцкія метады, эканамічныя стымулы і гаспадарчы разлік уступаюць месца каманднай эканоміцы. Заданні пяцігадовага плана былі фактычна адкінуты. Са студзеня 1930 г. І.Сталін і яго акружэнне перайшлі да фарсіраваных тэмпаў індустрыялізацыі — "вялікага скачка". Гэта знайшло сваё адлюстраванне на месцах. XII з'езд КП(б)Б (чэрвень 1930 г.), абмяркоўваючы пытанне аб ходзе выканання пяцігадовага плана развіцця народнай гаспадаркі і культуры, адзначыў, што выкананне пяцігодкі ў чатыры гады з'яўляецца першачарговай гаспадарчай задачай. На яе вырашэнне павінны быць накіраваны намаганні камуністаў і ўсяго рабочага класа Беларусі. Але такое паскарэнне вяло да звышнапружанасці і ломкі ўсёй сістэмы кіравання, пастаянных збоях у вытворчасці, а масавыя арышты спецыялістаў і прыток неабучаных рабочых — да росту аварый, якія ў большасці аб'яўляліся "вылазкамі класавага ворага".

З мэтай назапашання сродкаў для разгортвання індустрыялізацыі праводзілася гвалтоўная калектывізацыя сялянства, скарачалася доля нацыянальнага даходу, якая ішла на спажыванне, праводзілася эмісія грошай і г.д.

Усё гэта не паскарала, а, наадварот, прыводзіла да па-

дзення тэмпаў развіцця прамысловасці. Ужо на XIV з'ездзе КП(б)Б (студзень 1932 г.) прызнавалася "невыкананне прамысловасцю БССР колькасных і якасных паказчыкаў у 1932 годзе". План па валу быў выкананы толькі на 79 %, сабекошт прадукцыі не памяншаўся, а рос. Прадукцыйнасць працы ў прамысловасці рэспублікі ўзрасла ўсяго на 15 % замест 33, прадугледжаных планам. І хаця было аб'яўлена аб выкананні пяцігодкі за чатыры гады і тры месяцы, фактычна мінімальны варыянт пяцігадовага плана не быў выкананы.

Менавіта ў гэты час склаўся механізм, які забяспечваў перш за ўсё рост аб'ёмаў вытворчасці. Перавага аддавалася колькасным паказчыкам. Якасць прадукцыі і фінансавая эфектыўнасць адсоўваліся на другі план. Такое гаспадаранне апіралася на шырокае выкарыстанне экстрэнсіўных фактараў: у вытворчасць уцягваліся ўсё новыя дадатковыя рэсурсы, матэрыяльныя і працоўныя.

У пачатку 30-х гг. з цэнтральных органаў краіны рэгламентаваліся фактычна ўсе асноўныя паказчыкі работы рэспубліканскай прамысловасці. Пачасціліся несправядлівыя абвінавачванні мясцовых партыйных і дзяржаўных кадраў у нацыянал-ухілізме. Да таго ж многім гаспадарчым працэсам наогул стала надавацца востра палітычнае значэнне, невыкананне плана растлумачвалася інтрыгамі контррэвалюцыянераў, "нацдэмаў", "шкоднікаў" і г.д.

Правядзенне індустрыялізацыі ў такіх абставінах не магло не адбіцца на канчатковых выніках рэспубліканскай пяцігодкі. Па плане, напрыклад, намячалася дасягнуць вытворчасць электраэнергіі да 260 млн кВт · гадз., а было выраблена ўсяго 177 млн кВт · гадз., або 69 % ад запланаванага. Не атрымалася паскарэнне і ў многіх іншых галінах прамысловасці: у тарфяной план быў выкананы толькі на 85 %, у цаглянай — на 90 %. Аналагічнае становішча было і ў харчовай, хімічнай, тэкстыльнай галінах. У выніку замест запланаванага росту нацыянальнага даходу за пяць гадоў на 100 % атрыманы толькі 86, а прамысловасць рэспублікі не дадала прадукцыі на суму ў 192,5 млн руб.

На Беларусі ўзніклі новыя галіны прамысловасці: сельскагаспадарчае машынабудаванне, станкабудаванне, хімічная (вытворчасць штучнага валакна і хіміка-фармацэўтычная), вытворчасць стандартных будынкаў, вытворчасць маргарына, малочнай кіслаты і інш. Павысілася ўдзельная вага металапрацоўчай, тарфяной, хімічнай, швейнай, тэкстыльнай і абутковай галін прамысловасці.

Буйная прамысловасць за гады пяцігодкі павялічыла

выпуск прадукцыі больш чым у 4 разы, і яе ўдзельная вага ў народнай гаспадарцы БССР узрасла з 41,3 да 67 %.

Але побач з буйной прамысловасцю ў рэспубліцы развівалася і дробная, саматужная прамысловасць, якая базіравалася на выкарыстанні мясцовай мінеральнай і сельскагаспадарчай сыравіны (здабыча торфу, вытворчасць мясцовых будаўнічых матэрыялаў, лесахімічная, харчовая, лёгкая і дрэваапрацоўчая галіны).

У цэлым несумненна трэба адзначыць поспехі ў развіцці прамысловасці, якіх дасягнулі працоўныя рэспублікі за гады пяцігодкі, але адначасова і не трэба абсалютызаваць іх.

Другі пяцігадовы план развіцця народнай гаспадаркі і культуры БССР на 1933 — 1937 гг. быў распрацаваны на падставе агульнасаюзнага і ўхвалены ў студзені 1934 г. Як і ў гады першай пяцігодкі, калі ствараўся падмурак сацыялістычнай эканомікі, так і ў гады другой пяцігодкі, калі будаваўся будынак сацыялізму, цяжкая прамысловасць займала вядучае месца ў развіцці савецкай эканомікі. З 1674 млн руб. капіталаўкладанняў, прадугледжаных планам на развіццё народнай гаспадаркі, звыш адной чацвёртай накіроўвалася ў прамысловасць. Па плане намячалася далейшае развіццё металаапрацоўчай, хімічнай, тарфяной і іншых галін цяжкай прамысловасці, развіццё энергетыкі і павелічэнне магутнасці электрастанцый. Прадугледжваліся развіццё лёгкай і харчовай прамысловасці, рэканструкцыя 80 буйных прамысловых прадпрыемстваў, будаўніцтва шэрага новых аб'ектаў, стварэнне двух энергетычных вузлоў — Гомельскага і Мінскага.

Аднак будаўніцтва, рэканструкцыя фабрык і заводаў, асваенне новай тэхнікі давалася нялёгка. Рэспубліка адчувала вялікі недахоп паліва і электраэнергіі, многія прадпрыемствы з-за арганізацыйных і гаспадарчых цяжкасцяў не выконвалі вытворчых заданняў. З-за недахопу вопыту, кваліфікаваных рабочых і інжынерна-тэхнічных кадраў марудна асвойваліся новыя магутнасці. Адчувалася слабасць гаспадарчага кіраўніцтва. Не хапала жылля, паліва, хлеба, харчовых і прамысловых тавараў.

Каб неяк паскорыць тэмпы сацыялістычнага будаўніцтва ў краіне ў цэлым і ў Беларусі ў прыватнасці ў гады другой пяцігодкі разгарнулася сацыялістычнае спаборніцтва і ўдарніцтва, якое пасля рэкорду данецкага шахцёра А. Стаханова паступова набывае масавы характар. У першых радах удзельнікаў спаборніцтва ішлі камуністы і камсамольцы — ініцыятары многіх працоўных пачынанняў, запланаваных у 250

цішы партыйных і камсамольскіх кабінетаў. На асобных прадпрыемствах рэспублікі 100 % камуністаў становіліся ўдзельнікамі сацыялістычнага спаборніцтва. Як, напрыклад, на "Гомсельмашы", дзе к канцу 1933 г. усе камуністы-рабочыя сталі ўдарнікамі вытворчасці. Аднак у выніку масавы характар спаборніцтва, які насіў больш прапагандысцкі характар, чым эканамічны, адмоўна адбіўся не толькі на якасных, але і на колькасных вытворчых паказчыках пяцігодкі.

Тым не менш у гады другой пяцігодкі ў рэспубліцы былі ўведзены ў эксплуатацыю такія буйныя прадпрыемствы, як Гомельскі шклозавод, які ў 1937 г. даў звыш 7 млн м шкла, Крычаўскі цэментны завод магутнасцю ў 140 тыс. т цэмента ў год, Аршанскі льнокамбінат магутнасцю звыш 15 млн м тканіны ў год, Магілёўскі трубаліцейны завод з выпускам 12 тыс. т труб у год, Магілёўскі аўтарэмонтны, дрэваапрацоўчы камбінат і завод ізаліацыйных пліт у Нова-Беліцы, ацэтонавы завод у Быхаве і інш. Пачалі даваць ток новыя электрастанцыі: Мінская ЦЭЦ-2, Слуцкая, Мазырская, Полацкая, Барысаўская, а таксама шэраг электрастанцый у раённых цэнтрах, як, напрыклад, у Заслаў'і, Дзяржынску, Дрысе, Нароўлі.

Асаблівых змен у галіновай структуры прамысловасці рэспублікі не адбылося, так як галоўная ўвага ўдзялялася завяршэнню прамысловага будаўніцтва, пачатага ў папярэдняй пяцігодцы. Тым не менш прадпрыемствы рэспублікі асвоілі вытворчасць шэрага новых металарэжучых станкоў, машын, гідратурбін, электраматораў, ільнокамбайнаў, сеялак і іншых механізмаў, якія раней увозіліся з-за мяжы.

Усяго за пяцігодку было пабудавана 1700 прадпрыемстваў, каля 90 прадпрыемстваў карэнным чынам рэканструявана.

Што датычыць агульных колькасных паказчыкаў другой пяцігодкі, то яна дала павелічэнне валавой прадукцыі ў 1,9 раза, што значна прасунула прамысловае развіццё рэспублікі. У той час гэты паказчык аказаўся не толькі ніжэй запланаванага (3,8 раза), але і ніжэй агульнасаюзнага (2,2 раза). Сярэднегадавы прырост прадукцыі ў буйной прамысловасці за гэты час панізіўся з 21,6 % у першай пяцігодцы да 13,9 %. Што здарылася? Замаруджванне прамысловага росту растлумачваецца перш за ўсё тым, што ў гады другой пяцігодкі з ўсёй вострынёй праявіліся негатыўныя вынікі каманднай эканомікі, якая стала дамінуючай ва ўсіх сферах гаспадарчага жыцця. Рынак, таварна-грашовыя адносіны паміж гаспадарчымі адзінкамі ўсюды былі выштурхнуты дырэктыўным пла-

навым размеркаваннем рэсурсаў і прадукцыі. А гэта непазбежна прыводзіла да валютарызму ў эканоміцы, гаспадарчыя правалы перакладваліся на плечы працоўных.

Адна з прычын памяншэння росту прамысловай прадукцыі ляжала і ў самім рабочым класе. Гвалтоўная калектывізацыя прывяла да таго, што ў горад з сяла хлынуў шырокі паток таннай рабочай сілы. Усяго за гады першых пяцігодак вёска дала звыш 2/3 новага папаўнення рабочага класа рэспублікі. Адарваныя ад зямлі, псіхалагічна падаўленыя, імкнуўшыся любой цаной захаваць сябе і сваю сям'ю, быўшыя сяляне вельмі балюча прыстасоўваліся да гарадскіх умоў жыцця. Новыя гараджане ў большасці сваёй не ўмелі ні чытаць, ні пісаць. Калі ўлічыць, што ў асноўным яны ішлі на новыя прадпрыемствы, то ўсё гэта вельмі ўскладняла авалоданне новай тэхнікі і тэхналогіі, што ў сваю чаргу не садзейнічала росту прадукцыйнасці працы. Толькі ў 1935 г. каля 40 % прадукцыі было атрымана за кошт прыцягнення новых рабочых рук. Пры гэтым амаль 70 % рабочых мелі вытворчы стаж не больш трох гадоў. Матэрыяльнае стымуляванне працы адмаўлялася як перажытак капіталізму, і асноўнымі стымуламі прызнаваліся толькі маральныя. Але калі яны не дзейнічалі, у справу ўключаўся пазаяканамічны прымус. Нізкая якасць працы, паломкі і прастоі новай тэхнікі павялічвалі затраты вытворчасці. Вядома, што ні аб якіх якасных паказчыках нельга было гаварыць, калі нават і колькасныя аказваліся нярэдка пад пагрозай невыканання.

Эканамічныя пралікі трэба было неяк апраўдаць. І вінаватых шукалі і знаходзілі ў дыверсійна-тэарыстычных цэнтрах за мяжою і іх "філіялах" у рэспубліцы. Адзін за другім праходзілі судовыя працэсы над "шкоднікамі" на заводах, фабрыках, электрастанцыях. Органы НКУС (наркамы Г.А.Малчанаў, Б.Д.Берман), якія арыентаваліся на працэсы "Прампартыі" і "Шахцінскай справы", знайшлі масу "ворагаў народа" і ў прамысловасці Беларусі. Так, яны "выкрылі" дзве групы "трацкісцкіх контррэвалюцыянераў" у Віцебскім чыгуначным дэпо, на фабрыцы "Сцяг індустрыялізацыі", Гомельскім вагонарамонтным заводзе і г.д.

Такім чынам, сталінскі механізм кіраўніцтва ў эканоміцы непазбежна даваў разбуральныя вынікі. Вялікая цяжучасць кадраў на прадпрыемствах рэспублікі, арганізацыйная неразбярыха (у 30-я гг. кіраванне ўвесь час перабудоўвалася), баязлівасць праявіць ініцыятыву і браць на сябе адказнасць вялі да невыканання планаў, якія ўвесь час павялічваліся, і, як вынік, — да замаруджвання працэ-

саў індустрыялізацыі. Працоўны энтузіязм, без якога немагчыма было ў вельмі кароткі тэрмін стварыць індустрыяльны патэнцыял краіны, спалучаўся са сталінскай дыктатурай, з яе карацельнай сістэмай.

Апрабаваныя метады адміністрацыйна-каманднага кіраўніцтва эканомікай у гады першай і другой пяцігодак атрымалі далейшае развіццё і ўмацаванне ў рэспубліцы ў трэцяй пяцігодцы.

XVII з'езд КП(б)Б, які адбыўся ў чэрвені 1938 г., вызначыў асноўныя задачы развіцця народнай гаспадаркі і культуры БССР на 1938 — 1942 гг. Нацыянальны даход планавалася павялічыць амаль у 2 разы, аб'ём валавой прадукцыі прамысловасці — у 1,5 раза, вытворчасць харчовых прадуктаў — у 2,5 раза, узровень народнага спажывання — у 1,5 — 2 разы. Шмат увагі ўдзялялася развіццю машынабудавання і хімічнай прамысловасці, будаўнічай індустрыі. Прадугледжваўся далейшы рост дрэваапрацоўчай, лёгкай і харчовай прамысловасці, транспарту і сувязі.

Сацыялістычная індустрыялізацыя патрабавала інтэнсіўнага развіцця транспартных перавозак, таму развіццё транспарту стала важнай народнагаспадарчай задачай. Асноўную нагрузку нёс чыгуначны транспарт. Эксплуатацыйная даўжыня чыгуначных дарог агульнага карыстання ў 1940 г. складала 5,74 тыс. км і павялічылася ў параўнанні з 1913 г. на 1,93 тыс. км. Былі пабудаваны новыя чыгуначныя лініі: Камунар — Орша, Орша — Лепель, Гомель — Чарнігаў, Асіповічы — Магілёў. Праведзена рэканструкцыя чыгуначнай гаспадаркі, мастоў, грамадзянскіх збудаванняў, рамонтных заводаў і цягніковых дэпо. Адпраўленне грузаў чыгуначным транспартам павялічылася ў 2,8 раза, прыбыццё — у 5,6 раза.

Трэба адзначыць, што асабліва ўвага з боку кіраўніцтва краіны развіццём чыгуначнага транспарту на Беларусі тлумачыцца як эканамічнымі, так і ваенна-стратэгічнымі мэтамі, дзяржаўнай граніцай з Захадам, размяшчэннем амаль у кожным раённым цэнтры ваенных падраздзяленняў Чырвонай Арміі.

Аўтамабільны транспарт зарадзіўся ў гады першай пяцігодкі. Тады яго аўтапарк налічваў 906 аўтамашын, у тым ліку 627 грузавых, а ў 1940 г. толькі ва ўсходніх абласцях Беларусі колькасць грузавых аўтамабіляў павялічылася ў 37,5 раза ў параўнанні з 1928 г. і складала 23 512,5 тыс. Працягласць аўтамабільных дарог з цвёрдым

пакрыццём за гады даваенных пяцігодак у параўнанні з 1913 г. узрасла ў 3,2 раза і склала 11, 2 тыс.км.

Развіваўся рачны транспарт. У міжаеенны перыяд уступіла ў дзеянне Дняпроўска-Дзвінскае рачное параводства, быў пабудаваны Гомельскі рачны порт, рэканструяваны шэраг партоў і прыстаняў на Дняпры, Заходняй Дзвіне, Прыпяці, Бярэзіне. Адкрыўся новы пасажырскі маршрут Гомель — Кіеў. Толькі за сем месяцаў 1940 г. быў узноўлены Дняпро-Бугскі канал працягласцю 202 км, праведзены значныя работы па паляпшэнні судаводства на Нёмане. Паравыя судны замяняліся на газавыя, рачны флот папоўніўся значнай колькасцю матарных суднаў, самаходных баржаў і буксірных параводаў.

Функцыяніравалі і сродкі сувязі. У 1940 г. на тэрыторыі нашай рэспублікі мелася 2 тыс. прадпрыемстваў сувязі. Будаваліся аўтаматычныя тэлефонныя станцыі, ствараліся новыя радыёстанцыі і радыёвузлы.

Пачала развівацца і грамадзянская авіяцыя. З 1935 г. стала дзейнічаць першая ў рэспубліцы авіялінія Мінск — Масква. У Мінску быў пабудаваны аэрапорт. Авіясувязь існавала і паміж рознымі рэгіёнамі рэспублікі.

Аднак развіццё транспарту і сувязі ў гады даваенных пяцігодак у цэлым адставала ад растуцых патрэбнасцяў народнай гаспадаркі рэспублікі.

За гады трэцяй пяцігодкі ў Беларусі былі пабудаваны дзесяткі новых прамысловых прадпрыемстваў. Старыя фабрыкі і заводы падвяргаліся карэннай тэхнічнай рэканструкцыі.

Напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны 80 % усёй прадукцыі народнай гаспадаркі БССР прыходзілася на долю прамысловасці. Прамысловасць рэспублікі выпускала складаныя металаапрацоўчыя станкі, сельскагаспадарчыя машыны, матары, турбіны, радыятары, чугунныя трубы, радыёпрыёмнікі, цэмент, штучны шок, прадукты лесахіміі, фанеру, паперу, мэблю, абутак, лянныя, шарсцяныя і баваўнянапапяровыя тканіны, трыкатажныя, швейныя вырабы і іншую прадукцыю (дадаток 10).

Прамысловасць Беларусі заняла важнае месца і ва ўсесаюзнай вытворчасці. На долю Савецкай Беларусі прыходзілася 33,8 % усёй выпрацоўваемай у краіне фанеры, 27 % — запалак, 30 % — штучнай аліфы, 25 % — дражджэй, 11 % — маргарына, 10 % — торфу, звыш 10 % металарэзных станкоў. Па вытворчасці шарсцяных тканін БССР займала другое месца ў Савецкім Саюзе.

У той жа час значна адставала энергетыка, новабудоўлям не хапала неабходных механізмаў, матэрыялаў. Не поўнасьцю асвойваліся капіталаўкладанні, павялічвалася колькасць незакончаных аб'ектаў будаўніцтва. Не выконвалі планаў прамысловасць будаўнічых матэрыялаў, папяровая, лясная і іншыя галіны. Шмат якія прадпрыемствы працавалі нерытмічна.

Трэба адзначыць, што для паспяховага правядзення індустрыялізацыі ў рэспубліцы важнае значэнне мелі эканамічныя сувязі з рознымі рэспублікамі СССР. Так, метал у Беларусь паступаў з Украіны і Урала, машыны і абсталяванне, хімічныя прадукты — з цэнтральных раёнаў РСФСР і Украіны, нафта і нафтапрадукты — з Азербайджана, будаўнічыя матэрыялы — з Карэліі і Украіны, хлебныя вырабы — з Украіны і Паволжа. Акрамя абмену прыроднымі скарбамі і прамысловымі вырабамі савецкія народы ўзаемадзейнічалі ў тэхніка-эканамічным абгрунтаванні і праектаванні прадпрыемстваў прамысловасці і транспарту. У Маскве быў распрацаваны праект будаўніцтва Магілёўскай фабрыкі штучнага шоўку, у Ленінградзе — барысаўскай запалкавай фабрыкі "Чырвоная Бярэзіна". Праектаваннем "Гомсельмаша" займаліся ленінградскае і маскоўскае аддзяленні "Гіпрамаша".

З кожным годам эканамічная дапамога нашай рэспубліцы няспынна павялічвалася. Прамысловае будаўніцтва ў БССР апіралася на індустрыяльную базу развітых цэнтраў, фінансавую і тэхнічную дапамогу саюзнага ўрада. З іншых рэспублік на Беларусь прыязджалі інжынеры, тэхнікі, высокакваліфікаваныя рабочыя, якія аказвалі дапамогу ў будаўніцтве фабрык і заводаў, асваенні новай тэхнікі, падрыхтоўцы кадраў з карэннага насельніцтва, дзяліліся тэхнічным і вытворчым вопытам.

Амаль 900 рабочых і спецыялістаў з Расійскай Федэрацыі і Украіны прымалі ўдзел у будаўніцтве Беларускай ДРЭС. У ліпені 1929 г. на будаўніцтва завода сельскагаспадарчых машын у Гомелі прыехалі каля 100 рабочых з Гарадзянскай прафесійна-тэхнічнай школы УССР. Ленінградскія і маскоўскія машынабудаўнічыя прадпрыемствы таксама прыслалі сваіх высокакваліфікаваных рабочых. Шмат спецыялістаў з РСФСР і Украіны прымалі ўдзел у будаўніцтве Крычаўскага цэментнага завода. Сюды прыехалі энтузіясты з Калужскай, Бранскай, Чарнігаўскай, Палтаўскай і іншых абласцей.

Такім чынам, гаспадарчыя сувязі з саюзнымі рэспублікамі

судзейнічалі правядзенню індустрыялізацыі Беларусі, паскаралі стварэнне адзінай адміністрацыйна-каманднай эканамічнай сістэмы на ўсёй прасторы Савецкага Саюза.

Укараненне адзінай эканамічнай каманднай сістэмы ў краіне спрыяла ўмацаванню таталітарнага рэжыму і распаўсюджанню яго на іншыя тэрыторыі, у прыватнасці на заходнія вобласці Беларусі і Украіны, краіны Прыбалтыкі і Малдавію.

У верасні 1939 г. Заходняя Беларусь была ўз'яднана з БССР. У выніку тэрыторыя павялічылася амаль у 1,9, а колькасць насельніцтва ў 1,6 раза. На далучанай тэрыторыі бальшавікі здзейснілі рэвалюцыйныя пераўтварэнні, як і ў БССР. Народная гаспадарка рэспублікі ў 1940 г. злілася ў адзінае цэлае.

З лістапада да канца снежня 1939 г. была завершана нацыяналізацыя прамысловых прадпрыемстваў у Гродна, Брэсцкай і Беластоцкай абласцях. Нацыяналізацыі належалі ўсе прамысловыя прадпрыемствы. Усяго ў заходніх абласцях было нацыяналізавана каля 1700 прадпрыемстваў.

Побач з узнаўленнем, расшырэннем і рэканструкцыяй старых прадпрыемстваў паўсюдна вялося будаўніцтва новых заводаў, фабрык, бытавых прадпрыемстваў.

Напрыклад, у Гродне да пачатку 1940 г. былі ўзноўлены, абсталяваны і пушчаны ў ход 26 прамысловых прадпрыемстваў; у Брэсце былі адкрыты швейная і абутковыя фабрыкі, пабудаваны хлебакамбінат; у Баранавіцкай вобласці было арганізавана 39 новых прадпрыемстваў і г.д. У Беластоку шырокае развіццё атрымала сельскагаспадарчае машынабудаванне, абутковая, шкляная, лесаапрацоўчая і іншыя галіны прамысловасці. Хуткімі тэмпамі развівалася мясцовая прамысловасць. У 1940 г. былі ўведзены ў строй 105 новых прамысловых прадпрыемстваў, і іх колькасць у параўнанні з 1938 г. павялічылася ў 5 разоў.

Праводзячы сацыялістычныя пераўтварэнні ў прамысловасці Заходняй Беларусі, кіруючыя органы акрамя эканамічнай ставілі дзве сацыяльныя мэты: ліквідацыю беспрацоўя і стварэнне сацыялістычнага рабочага класа як галоўнай апоры бальшавіцкага рэжыму. Асноўнымі выканаўцамі гэтых мэт сталі камуністы, камсамольцы і маладыя рабочыя, якія падтрымлівалі ідэі бальшавізму. Так, толькі ў Пінскую вобласць напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны ЦК КП(б)Б накіраваў 1100 камуністаў, а на абслугоўванне Брэст-Літоўскай чыгункі было адпраўлена звыш 11 тыс. чалавек, у тым ліку 690 камуністаў і 448 камсамольцаў.

У выніку правядзення індустрыялізацыі рабочы клас Заходняй Беларусі павялічыўся ў параўнанні з 1938 г. больш чым у 3 разы, а беспрацоўе ў асноўным было ліквідавана. Звыш 18 тыс. лепшых прадстаўнікоў рабочых па рэкамендацыі партыйных органаў прафсаюзы накіравалі на работу ў дзяржаўныя і гаспадарчыя ўстановы.

Такім чынам, напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны ў эканоміцы Заходняй Беларусі, як і ў эканоміцы Заходняй Украіны, краін Прыбалтыкі і Малдавіі, усталявалася адміністрацыйна-камандная сістэма. Заходняя Беларусь і Заходняя Украіна ўвайшлі ў склад БССР і УССР, а Літва, Латвія, Эстонія і Малдавія сталі саюзнымі рэспублікамі.

Характарызуючы адміністрацыйна-камандную сістэму, трэба мець на ўвазе, што адным з яе атрыбутаў, і вельмі важным, з'яўляецца лагерная эканоміка, якая ўсталявалася ў гады першых пяцігодак. Разгледзем яе падрабязней. У 20-я гг. праца вязняў у народнай гаспадарцы амаль што не выкарыстоўвалася. Вязні сядзелі ў турмах. Але ў 1929 г. пачынаецца будаўніцтва першых канцэнтрацыйных лагераў АГПУ ў раёне Алонца — Ухты (на 10 і 50 тыс. чалавек). Ужо ў 1932 г. у лагерах АГПУ працавала каля 300 тыс. чалавек. Лагеры і працоўныя калоніі пачыналі адыгрываць усё больш прыкметную ролю ў эканоміцы краіны. Праца зняволеных прымянялася ў рэалізацыі буйнамаштабных гаспадарча-эканамічных праектаў, а гаспадарчыя органы планавалі сваю дзейнасць з улікам магчымасці выкарыстання іх таннай, амаль бясплатнай рабочай сілы. Усе яны працавалі на прамысловых прадпрыемствах і будоўлях, у сельскай гаспадарцы, на лесанарыхтоўках.

Так, на БАМе ў 1935 г. было занята 150 тыс. чалавек, 196 тыс. будавалі канал Масква — Волга, на Беламора-Балтыйскім канале працавалі 71 тыс. зняволеных.

Адной з важнейшых крыніц забеспячэння індустрыялізацыі і масавых закупаў абсталявання за мяжой была золатавыпрацоўка. І калі ў 1928 г. шляхам прымусовай працы вязняў было атрымана толькі 11,5 кг хімічна чыстага золата, то ў 1931 г. — 276,6 кг, у 1934 г. — 1141,4 кг, у 1937 г. — 48 т, крыху менш трэці ўсёй дабычы золата ў краіне.

Эканоміка прымусовай працы была важнай апорай сталінскай сістэмы кіравання. Ужо ў перадваенныя гады НКУС высунуўся ў лік буйнейшых гаспадарчых наркаматаў, забяспечваў значную частку капітальнага будаўніцтва, асабліва ва ўсходніх раёнах, выпрацоўку некаторых відаў

сыравіны. НКУС і яго кіраўніцтва аказалі значны ўплыў на выпрацоўку эканамічнай палітыкі дзяржавы, вызначэнне планаў і прапорцый гаспадарчага развіцця. На яго аб'ектах у розныя гады выкарыстоўваліся мільёны людзей. І хаця да гэтага часу на тэрыторыі Беларусі не выяўлена наўнасць у 30-я гг. папраўча-працоўных лагераў, тым не менш значная колькасць нашых землякоў, бязвінна рэпрэсіраваных, працавалі на будоўлях сацыялізму за межамі сваёй радзімы.

Аналіз крыніц інфармацыі дае магчымасць меркаваць, што цераз ГУЛАГ НКУС СССР у 30 — 40-я гг. прайшло не менш 10 — 12 млн чалавек, у тым ліку звыш 600 тыс. уладжэнцаў Беларусі.

Эксплуатацыя працы зняволеных была адной з умоў жыццяздольнасці сістэмы, давала ёй магчымасць некалькі дзесяцігоддзяў развівацца ў выключным рытме пры высокай марнатраўнасці і нязначнай эфектыўнасці. Існаванне гэтага магутнага сектара прымусовай эканомікі стрымлівала эвалюцыю ладу ў бок дэмакратызацыі.

Такім чынам, к канцу 30-х гг. у Беларусі, як і ў краіне ў цэлым, была рэалізавана сталінская мадэль дзяржаўнага сацыялізму. Усталявалася партыйна-дзяржаўная ўлада. Канстатавалася перамога сацыялістычнай уласнасці ў дзвюх формах — агульнанароднай і калгасна-кааператыўнай, хоць на справе зацвердзілася адзіная дзяржаўная ўласнасць. Таварна-грашовыя адносіны былі зведзены да мінімуму. Прыняцце народнагаспадарчых пяцігадовых планаў фактычна азначала мабілізацыю мільёнаў людзей на абавязковую працу. І хаця сама мабілізацыя была выклікана эканамічнай неабходнасцю, стыль і метады яе правядзення былі ў асноўным гвалтоўнымі. Была створана структура прамысловай вытворчасці рэспублікі, якая адпавядала адведзенай ёй ролі ў агульнасаюзным раздзяленні працы.

Індустрыялізацыя садзейнічала ўмацаванню талітарнай сутнасці палітычнага кіравання. Эканамічную аснову камандна-адміністрацыйнай сістэмы замацавала яшчэ больш праведзеная нацыяналізацыя сродкаў вытворчасці. Выцісканне на яе аснове прыватнай і саматужна-рамеснай вытворчасці прывяло да гіперцэнтралізацыі прамысловасці, устанаўлення дзяржаўнага манапалізму ў сферы вытворчасці і размеркавання, спрыяла росту бюракратыі, устанаўленню загаднага стылю кіраўніцтва эканомікай.

12.2. Насільная калектывізацыя ў вёсцы і яе вынікі

Сельскагаспадарчая вытворчасць Беларусі ў канцы 20-х гг. займала галоўнае месца ў народнай гаспадарцы. Па дадзеных Дзяржплана БССР, прадукцыя сельскай гаспадаркі ва ўсёй валавой прадукцыі рэспублікі (у цэнах 1927 г.) у 1928 — 1929 гг. складала 51 %.

У параўнанні з даваенным перыядам сельская гаспадарка дасягнула некаторых поспехаў. Пасяўныя плошчы ў 1926 г. перабольшвалі ўзровень 1913 г. на 7,9 %, пагалоўе буйной рагатай жывёлы ў параўнанні з 1916 г. вырасла на 48,2 %, свіней — на 27,9, авчак — на 100,5, коней — на 55,1 %. Была ўдасканалена структура пасяўных плошчаў: панізіўся ўдзельны вес плошчаў пасяўных культур у параўнанні з 1913 г., хаця абсалютныя памеры плошчы павялічыліся, узрасла доля сеяных траў, тэхнічных і прапашных культур. Трохпольная сістэма земляробства паступова замянялася шматпольнай.

Аднак узровень развіцця сельскай гаспадаркі заставаўся нізкім. У сувязі з памяншэннем плошчаў паменшыліся валавыя зборы зерня і бульбы, а гэта выклікала скарачэнне колькасці жывёлы. Толькі ў 1929 г. пагалоўе буйной рагатай жывёлы скарацілася ў параўнанні з папярэднім годам на 2 %, свіней — на 8,8, авчак — на 6 %.

У выніку нізкіх ураджаяў рэспубліка не забяспечвала сваіх патрэб у збожжы. Згодна з хлебафуражным балансам 1927 — 1928 гг. агульны недахоп зерня дасягнуў 328 тыс. т, што складала 22 % валавога збору. Тэмпы росту таварнай прадукцыі пачынаючы з 1927 — 1928 гг. зніжаліся. У 1927/28 гаспадарчым годзе прырост таварнай прадукцыі ў параўнанні з папярэднім годам склаў 19,7 %, у 1928/29 — 8,2, у 1929/30 — 4,4 %.

Стала зразумела, што дробнатаварная аднаасобная гаспадарка знаходзіцца на мяжы сваіх магчымасцяў. Нізкая прадукцыйнасць працы на вёсцы не магла забяспечыць узрастаючых запатрабаванняў сацыялістычнай прамысловасці. А індустрыялізацыя і звязаная з ёю ўрбанізацыя прад'яўлялі павышаны попыт на сельскагаспадарчую прадукцыю і сыравіну. Апроч таго, вёска мусіла ўдзельнічаць і ў фінансаванні індустрыялізацыі, рэалізуючы на сялянскім рынку прамысловыя тавары. Але неаднолькавыя суадносіны цэн на збожжа ў параўнанні з цэнамі на мяса і тэхнічныя культуры не спрыялі продажу лішкаў збожжа, таму зімой 1927/28 года у краіне ўзнік хлебнарыхтоўчы

крызіс. Экспарт збожжа ўпаў да нуля, пад пагрозай аказаліся планы індустрыялізацыі. У гарадах была ўведзена сістэма забеспячэння прадуктамі па картках.

Абставіны патрабавалі ўраўнаважанага падыходу ў вызначэнні шляхоў і метадаў далейшага далучэння вёскі да сацыялізму. Для І.Сталіна і яго паплечнікаў крызіс хлебна-рыхтовак растлумачваўся "кулацкай стачкай" — выступленнем кулацтва, якое вырасла ва ўмовах НЭПа, супраць Савецкай улады. Прыхільнікі І.Сталіна лічылі, што ўсе цяжкасці ствараюцца ўнутранымі і знешнімі ворагамі і шляхі пераадолення ўзнікаючых праблем бачылі ў бязлітасным знішчэнні ворагаў, сярод якіх на першым месцы стаялі кулакі.

М.Бухарын і яго аднадумцы прычыны такой сітуацыі бачылі ў недахопах і памылках органаў улады, лічылі, што трэба рабіць упор не на ўзмацненне адміністрацыйна-камандных метадаў кіравання эканомікай, а на ўдасканаленне работы партыі і дзяржавы, на ажыццяўленне індустрыялізацыі краіны і сацыяльнага кааперыравання сельскай гаспадаркі па меры выпявання аб'ектыўных і суб'ектыўных умоў. Іх прапановы па выхаду з сітуацыі, створанай крызісам хлебна-рыхтовак, на шляхах НЭПа (адказ ад "надзвычайных" мер, захаванне курсу на ўздам сялянскай гаспадаркі і развіццё гандлёва-крэдытных формаў кааперацыі, павышэнне цэн на хлеб і інш.) былі адкінуты як уступка кулаку і праяўленне правага ўхілу.

Бухарынскі варыянт рашэння праблемы не быў адзінай альтэрнатывай сталінскаму. Не менш важным, а галоўнае, прывязаным да часу, быў варыянт, прадугледжаны першым пяцігадовым планам развіцця народнай гаспадаркі і культуры СССР (1928 — 1933 гг.). Па плане да канца пяцігодкі ўсе формы сельскагаспадарчай кааперацыі павінны былі ахапіць да 85 % сялянскіх гаспадарак, 18 — 20 % з іх прадугледжвалася ўцягнуць у калгасы, а па Беларусі трэба было калектывізаваць каля 79 400 сялянскіх двароў (9,8 %). Планаваліся рэальныя меры, накіраваныя на пад'ём вытворчасці ў асабістым сектары. Усё гэта падмацоўвалася неабходнымі матэрыяльнымі рэсурсамі, тэхнікай, падрыхтоўкай кадраў. Гэта быў вельмі напружаны, патрабуючы вялікіх намаганняў, але рэальны план. У аснове яго ляжалі прынцыпы НЭПа і кааператыўнага развіцця.

Выбар шляхоў адбыўся ў канцы 1929 г. і знайшоў праяву перш за ўсё ў асуджэнні групы М.Бухарына як праваапартуністычнай і ў адхіленні яе ад удзелу ў палітычным кіраўніцтве краіны (лістападаўскі пленум). У

той жа самы час быў фактычна адкінуты і першы пяцігадовы план: прадуманыя і ўзаемаўвязаныя заданні сталі адвольна пераглядацца ў бок павелічэння без уліку рэальных умоў і магчымасцяў.

Такая эканамічная палітыка адлюстроўвала пазіцыю І.Сталіна і яго акружэння. У яе аснове ляжала зняважлівасць да настрою сялянства, ігнараванне яго непадрыхтаванасці і нежадання адмовіцца ад уласнай дробнай гаспадаркі. "Тэарэтычным" абгрунтаваннем фарміравання калектывізацыі з'явіўся артыкул І.Сталіна "Год вялікага пералому", надрукаваны 7 лістапада 1929 г., у якім сцвярджалася, што ў калгасы пайшлі асноўныя сярэдняяцкія масы сялянства, што ў сацыялістычным пераўтварэнні сельскай гаспадаркі ўжо атрымана "рашаючая перамога". На самой справе ў калгасах тады было 6—7 % сялянскіх гаспадарак, пры тым што звыш трэцяй часткі вёскі складала бедната.

Пачалася шалёная і бяздумная гонка за "тэмпамі". Каб забяспечыць высокія тэмпы калектывізацыі, у вёску паслалі тысячы ўпаўнаважаных; у гарадах на прамысловых прадпрыемствах ствараліся спецыяльныя брыгады дапамогі калектывізацыі. Адным з такіх атрадаў упаўнаважаных былі дваццаціпяцітысячнікі.

У адпаведнасці з ленінскім вучэннем аб вядучай ролі рабочага класа ў сацыялістычным будаўніцтве палітычнае кіраўніцтва рэспублікі фарміруе першы атрад рабочых-дваццаціпяцітысячнікаў агульнай колькасцю 612 чалавек (99 з іх прыслаў горкаўскі завод "Чырвонае Сормава"). Сярод гэтага набору камуністы складалі 71 %. Пасля двухтыднёвай падрыхтоўкі на курсах усе выпускнікі ў пачатку лютага 1930 г. выехалі на месцы прызначэння. З іх 402 працавалі старшынямі і членамі праўленняў калгасаў, 71 — старшынямі і членамі куставых калгасных аб'яднанняў, 10 — загадчыкамі аддзелаў і інструктарамі ў акруговым апарате, астатнія — на партыйнай і культурнай рабоце.

Пачынаецца масавае стварэнне калектывных гаспадарак. Так, толькі за тры месяцы 1930 г. (студзень — сакавік) у Беларусі ў калгасы пазаганялі больш як 430 тыс. сялянскіх гаспадарак, і працэнт калектывізацыі падскокыў амаль у 10 разоў. У сямі раёнах рэспублікі была завершана суцэльная калектывізацыя. Аднак гэтым лявацкія загібы кіраўніцтва рэспублікі не скончыліся. Студзеньскі (1930 г.) пленум ЦК КП(б)Б паставіў скончыць суцэльную калектывізацыю да 1931 г. У Маскву накіроўваецца "дакладная запіска" з просьбай уключыць рэспубліку ў лік раёнаў поўнага абагульнення

сельскай гаспадаркі і абвясціць Беларусь рэспублікай суцэльнай калектывізацыі, хаця згодна з пастановай ЦК УКП(б) ад 5 студзеня 1930 г. "Аб тэмпе калектывізацыі і мерах дапамогі дзяржавы калгаснаму будаўніцтву" тэрмін заканчэння калектывізацыі для Беларусі прадугледжваўся ў 1932 — 1933 гг., гэта значыць на канец пяцігодкі.

Фарсіраваныя тэмпы калектывізацыі ў рэспубліцы прывялі да шырокага ўжывання гвалтоўных метадаў арганізацыі калектывных гаспадарак, запалохвання і прымусу. Нават сяраднякоў і беднякоў, якія сумняваліся ў мэтазгоднасці суцэльнай калектывізацыі, абвешчалі класавымі ворагамі, агентамі кулацтва, падкулачнікамі; іх арыштоўвалі, пазбаўлялі права голасу і нават высылалі. У выніку ў вёсцы зноў абвастрылася становішча, сталі нарастаць сялянскія хваляванні, аж да антысавецкіх узброеных выступленняў. Толькі з пачатку студзеня да сярэдзіны красавіка 1930 г. у рэспубліцы іх было зарэгістравана 520.

Незадаволенасць гвалтоўнай калектывізацыяй сялян вылілася перш за ўсё ў расправу з камуністамі і калгаснымі актывістамі. Акты тэрору супраць партыйных і савецкіх работнікаў набылі масавы характар. Толькі з пачатку студзеня да сярэдзіны красавіка 1930 г. у рэспубліцы было зарэгістравана 520 кулацкіх выступленняў. Так, у лістападзе 1929 г. кулакі застралілі старшыню Дудніцкага сельсавета Чачэрскага раёна камсамольца Сініцкага, у канцы 1929 г. у вёсцы Шкураты Уваравіцкага раёна быў забіты сельскі актывіст А. Раманавец, а ў сакавіку 1930 г. у вёсцы Саковічы Старобінскага раёна — камуніст А. Слесарэнка.

Трэба мець на ўвазе і тое, што сяляне не мелі матэрыяльных стымуляў уваходжання ў калгасы. Жывёла і інвентар абагульняліся бясплатна. Пай, які яны ўносілі ў калгас, не ўлічваўся пры размеркаванні вырабленай прадукцыі. Многія вяскоўцы, перад тым як уступіць у калгас, забівалі сваю жывёлу, знішчалі насенне, кармы.

У той час не было гатовых формаў рацыянальнай арганізацыі вытворчасці працы, яе ўліку і аплаты, суадносін грамадскага і індывідуальнага спосабаў гаспадарання.

Кіраўніцтва краіны вырашыла прыняць тэрміновыя захады. 2 сакавіка 1930 г. на старонках "Праўды" быў надрукаваны артыкул І. Сталіна "Галавакружэнне ад поспехаў", дзе ўпершыню асуджалася практыка прымусовай калектывізацыі, давалася ўказанне весці работу ў адпаведнасці з мясцовымі ўмовамі, не абагульняць прысядзібныя землі, агароды, жылыя будынкі, пэўную частку малочнай

жывёлы, хатнюю птушку і г.д. Тым не менш за сітуацыю, якая склалася ў сельскай гаспадарцы, абвінавачваліся мясцовыя савецкія і партыйныя органы.

Адначасова ў гэтым жа нумары газеты змяшчаўся Прыкладны статут сельскагаспадарчай арцелі. Ён рэгуляваў і замацоўваў прынцыпы пабудовы калгасаў і ўнутрыкалгасных адносін. Асноўнай формай арганізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці прызнавалася сельскагаспадарчая арцель. У адпаведнасці з гэтым вызначаліся і нормы ўнутрыкалгаснага жыцця. Але станоўчага выніку статут не меў, таму што ён быў складзены паспешліва, у адміністрацыйным парадку, без удзелу калгаснікаў і ўліку іх інтарэсаў.

Артыкул І.Сталіна выклікаў магутную хвалю выхаду сялян з калгасаў. Да 1 чэрвеня 1930 г. працэнт калектывізацыі сялянскіх гаспадарак знізіўся ў рэспубліцы з 58 да 11, а ворнай зямлі — з 66 да 15. Пакідаючы калгасы, людзі забіралі абагульнены да гэтага інвентар, жывёлу, фураж. У выніку частка сельгасарцеляў распалася, шмат якія аказаліся на мяжы распаду.

Нягледзячы на наяўнасць дапушчаных пралікаў і свядомых злачынстваў, пачалася новая хваля калектывізацыі. Актыўную ролю ў яе правядзенні адыгралі МТС (машынна-трактарныя станцыі). Менавіта яны, па задуме бальшавіцкага кіраўніцтва, павінны былі пераканаць сялянскія масы ў перавазе сацыялістычнага спосабу вытворчасці, заснаванага на калектывнай працы. У пачатку 1930 г. пачалася арганізацыя МТС у БССР, а к канцу года іх налічвалася 6 (Койданаўская, Асвейская, Капыльская, Ветрынская, Чырвонаслабадская і Заслаўская). Далей працэс пайшоў яшчэ хутчэй — ужо ў 1932 г. 57 МТС рэспублікі мелі 1469 трактароў і абслугоўвалі 33 % калгасаў Беларусі. У зоне дзейнасці машынна-трактарных станцый прыліў у калгасы быў большы, чым у іншых месцах. Так, да лістапада 1931 г. у зонах МТС было калектывізавана 57,4 % сялянскіх гаспадарак, у той час як у цэлым па рэспубліцы — 50 %.

У адпаведнасці з рашэннем Студзенскага (1933 г.) пленума ЦК і ЦКК У КП(б) у шэрагу МТС рэспублікі былі створаны палітычныя аддзелы, якія сталі апорнымі пунктамі бальшавікоў па калектывізацыі дробнатаварнай вытворчасці і арганізацыйна-гаспадарчым ўмацаванні калгасаў. Яны фарміраваліся з правяраных людзей, у асноўным тых, хто меў вопыт работы ў органах дзяржбеспекі або ў арміі. Палітаддзелы кіравалі дзейнасцю МТС, а таксама павінны былі наглядаць за мясцовымі партыйнымі арганізацыямі, якія

лічыліся занадта ліберальнымі ў адносінах да сялян. Толькі за год сваёй работы яны "выкрылі" і звольнілі з калгасаў 2700 "кулакоў-шкоднікаў", знялі з работы за "варожую" дзейнасць 1544 работніка. Пры непасрэдным удзеле палітаддзелаў у Беларусі было калектывізавана 174 тыс. гаспадарак. Толькі ў 1933 — 1934 гг. яны падабралі на кіруючыя і іншыя пасады ў калгасы 2338 старшын, загадчыкаў фермаў, брыгадзіраў палыводчых брыгад.

Палітаддзелы былі ініцыятарамі і арганізатарамі сацыялістычнага саборніцтва ў сельскай гаспадарцы. К сярэдзіне 1934 г. яны выканалі ўскладзеную на іх партыяй задачу і былі пераўтвораны ў звычайныя партыйныя органы.

Дзейнасць МТС і мясцовых партыйных і савецкіх органаў па сацыялістычнай перабудове вёскі дала некаторыя станоўчыя вынікі. У пачатку 1932 г. калектывізацыя сялянскіх гаспадарак склала 50,4 %. Аднак ужо вясной гэтага года ў выніку слабай арганізацыі працы, адсутнасці ўліку і матэрыяльнай зацікаўленасці ў працы працэнт калектывізацыі паменшыўся да 43,7 — распалася звыш 1000 калгасаў.

Партыйнаму кіраўніцтву краіны стала зразумела, што толькі голым адміністраваннем вырашыць праблему перабудовы сельскай гаспадаркі немагчыма. Тады ў лютым 1932 г. ЦК УКП(б) прыняў пастанову "Аб чарговых мерапрыемствах па арганізацыйна-гаспадарчым умацаванні калгасаў", а ў чэрвені гэтага года — пастанову аб калгасным гандлі і памяншэнні падатку на гандаль сельскагаспадарчымі прадуктамі. Былі намечаны канкрэтныя мерапрыемствы па арганізацыі, уліку і аплаце працы, умацаванні грамадскай гаспадаркі, аб размеркаванні ўраджаю і даходаў калгасаў, па забеспячэнні асабістай жывёлы калгаснікаў кармамі, вызначаны меры па паляпшэнні калгаснага гандлю. Усё гэта некалькі садейнічала ўмацаванню калгасаў.

І ўсё ж галоўнымі метадамі, якімі кіраваліся балышавікі пры правядзенні калектывізацыі, былі гвалтоўныя: запалохванне, прымус, раскулачванне, спецпасяленні, расстрэлы. Аб гэтым яскрава сведчыць пастанова ЦВК і СНК СССР ад 1 лютага 1930 г., якая заканадаўча замацоўвала ліквідацыю кулацтва як класа. Нізавыя партыйныя і савецкія органы атрымалі нават "квоту" раскулачваемых — (3)5 % ад усіх сялянскіх гаспадарак. Кулацтва было падзелена на тры катэгорыі: актыўныя праціўнікі калектывізацыі, найбольш зможныя і ўсе астатнія. Раскулачванне адбывалася наступным чынам. З органаў партыйнай і савецкай улады раёна ў вёску накіроўваўся ўпаўнаважаны, які разам з членамі сельсавета

і бядняцкім актывам складаў спісы тых, каго належала раскулачыць. Усіх аднесеных да першай катэгорыі без суда і следства, паводле рашэння "троек" (першы сакратар райкама партыі, старшыня райвыканкама і начальнік ДПУ) арыштоўвалі і накіроўвалі ў месцы зняволення або расстрэльвалі. Залічаных у другую катэгорыю разам з сем'ямі вывозілі на Поўнач, Урал, у Сібір або Казахстан. Трэцяя катэгорыя раскулачваемых пазбаўлялася права на надзел зямлі ў сваёй вёсцы і атрымлівала ўчасткі за межамі калгасаў. Але ў Беларусі адчувалася велізарная нястача зямлі, таму гэтыя людзі траплялі ў катэгорыю спецпасяленцаў, якія знаходзіліся пад адміністрацыйным наглядом у своеасаблівых рэзервацыях. Паколькі выразных крытэрыяў размежавання "трох катэгорый" не існавала і яны мелі вельмі ўмоўны характар, пад раскулачванне пападала намнога шырэйшае кола сельскіх жыхароў. Так, толькі за чатыры месяцы (люты — май 1939 г.) у Беларусі было раскулачана 15 629 сялянскіх гаспадарак, што складала амаль 2 %. Вясной 1931 г. пачалася новая хваля раскулачвання. Дзеля кіраўніцтва і кантролю за яе ажыццяўленнем была створана спецыяльная камісія на чале з намеснікам старшыні СНК СССР А. Андрэевым.

Вельмі дарагую цану заплаціў беларускі селянін за сталінскую калектывізацыю. Па афіцыйных даных, у 1929 г. да кулацкіх было аднесена прыкладна 4 % сялянскіх гаспадарак, а колькасць раскулачаных у асобных раёнах дасягала 10 — 15 %. Калі сюды яшчэ дабавіць "лішэнцаў" — людзей, незаконна пазбаўленых выбарчых правоў, якіх было каля 20 %, то атрымаецца, што ў Беларусі было разбурана прыкладна 95 500 сялянскіх гаспадарак і 600 — 700 тыс. чалавек назаўсёды пакінулі родныя мясціны.

Адначасова з калектывізацыяй сялянскіх гаспадарак бальшавікі разгарнулі будаўніцтва саўгасаў. На іх думку, яны павінны былі стаць галоўнай апорай сацыялістычнага будаўніцтва на вёсцы. Колькасць іх паступова павялічвалася. Так, калі ў 1929 г. было створана 227, то ў 1931 — 358, але ў 1941 г. іх заставалася толькі 132 (памяншэнне за кошт узбуйнення) і за гэты перыяд колькасць рабочых і служачых вырасла з 12,1 да 56,4 тыс. чалавек.

Саўгасы ствараліся галоўным чынам на меліяратыўных, дзяржаўных і сялянскіх землях. Нягледзячы на тое, што яны лепш, чым калгасы, забяспечваліся рознымі сельскагаспадарчымі машынамі і ўраджайнасць у іх была крыху вышэй, чым у сялян-аднаасобнікаў і калгасаў, тым не менш яны не

карысталіся асаблівай павагай беларускіх сялян і не змаглі стаць прыкладам вядзення буйной сацыялістычнай сельскай гаспадаркі. Іх доля ў агульным аб'ёме сельскагаспадарчай прадукцыі ў 1932 г. не перабольшвала 6 %.

Такім чынам, намаганнямі балышавіцкага кіраўніцтва за гады першай пяцігодкі было калектывізавана 47,8 % сялянскіх двароў, створана больш 9 тыс. калгасаў. Каля 50 % пасяўных плошчаў належалі сацыялістычнаму сектару. Аднак намечаны на першую пяцігодку ўзровень сельскагаспадарчай вытворчасці не быў дасягнуты. Больш таго, рост вытворчасці валавой прадукцыі пасля 1930 г. стаў хутка скарачацца. У сельскай гаспадарцы рэспублікі, як і ўсёй краіны, к канцу пяцігодкі паказчыкі рэзка ўпалі. Напрыклад, пагалоўе буйной рагатай жывёлы скарацілася ў параўнанні з 1928 г. у 1932 г. на 34,2 %, свіней — на 37,9, статак авечак — на 50,8 %. Ураджайнасць збожжа культур к канцу пяцігодкі заставалася на ўзроўні 1927/28 гаспадарчага года.

У першыя гады другой пяцігодкі ў рэспубліцы працягвалася калектывізацыя аднаасобных сялянскіх гаспадарак. Уступленне ў калгасы часцей за ўсё не суправаджалася павелічэннем вытворчых фондаў. Аднаасобнікі нярэдка знішчалі хатнюю жывёлу, якая належала да абагульнення. У выніку гэтага пагалоўе жывёлы працягвала скарачацца. На працягу 1933 г. колькасць коней ва ўсіх катэгорыях гаспадарак Беларусі паменшылася на 9,2 %, кароў — на 8, свіней — на 3, авечак — на 33,3 %.

Недастатковае забеспячэнне жывёлы кармамі было галоўнай прычынай яе нізкай прадукцыйнасці. У выніку скарачэння коней зацягваліся пасяўная, уборка і іншыя палявыя работы. Калі ў 1928 г. на аднаго працоўнага каня прыходзілася 5 га ворыва, то ў 1933 г. — 11 га. Сеў ярыны ў 1933 г. цягнуўся да канца ліпеня, азімых — да канца кастрычніка, уборка збожжа і бульбы расцягвалася на паўтара — два месяцы.

Адмоўна сказвалася на ўмацаванні і развіцці грамадскай гаспадаркі недастатковая матэрыяльная зацікаўленасць калгаснікаў ва ўздыме вытворчасці. Аплата працы была нізкай, а ў многіх калгасах яна зусім адсутнічала.

Трэба адзначыць, што ў сувязі з правядзеннем калектывізацыі была зменена форма нарыхтовак сельскагаспадарчай прадукцыі. Да калектывізацыі дзяржава заключала дагаворы з сялянскімі гаспадаркамі на кантрактацыю розных прадуктаў, а таксама закупала лішкі ў сялян. У 1932 г. былі ўведзены абавязковыя пастаўкі мяса і малака, у 1933 г. —

збожжа, бульбы і іншых прадуктаў земляробства, у 1940 г. — агародніны, сена, сям'яна алейных культур, у 1941 г. — як.

Абавязковыя пастаўкі вылічваліся зыходзячы з плана сяўбы сельскагаспадарчых культур і фактычнай колькасці пагалоўя жывёлы. Такі парадак не стымуляваў уздыму земляробства і жывёлагадоўлі і ў 1940 г. быў заменены пагектарным прынцыпам. Пастаўка дзяржаве прадуктаў паляводства налічвалася з кожнага гектара ворыва, а прадуктаў жывёлагадоўлі — з кожнага гектара ворыва, лугоў і выганаў, замацаваных за калгасам. Гэты прынцып быў больш прагрэсіўны, але і ён таксама не ўлічваў спецыялізацыі калгасаў, якасці глебы і іншых умоў.

На прадукцыю, якая прадавалася дзяржаве ў парадку абавязковых паставак, былі ўстаноўлены цэны, якія ў большасці выпадкаў не пакрывалі затрат на вытворчасць здаваемай прадукцыі. Яны былі ў 10 — 12 разоў ніжэй рыначных.

Увядзеннем абавязковых паставак гарантавалася паступленне ў дзяржаўныя рэсурсы магчыма большай колькасці сельскагаспадарчай прадукцыі ва ўмовах, калі вытворчасць іх была яшчэ недастатковай. Абавязковыя пастаўкі прадукцыі дзяржаве па нізкіх цэнах з'явіліся адной з крыніц, неабходных для індустрыялізацыі і рэканструкцыі ўсёй народнай гаспадаркі краіны. Але адначасова яны стрымлівалі назапашванне сродкаў у калгасах, тармазілі рост грамадскай гаспадаркі, умацнялі адміністрацыйны ціск на селяніна, пагаршалі яго матэрыяльнае становішча.

Адной з адміністрацыйных спроб палітычнага кіраўніцтва краіны ўмацаваць эканоміку сельскай гаспадаркі быў Другі Усесаюзны з'езд калгаснікаў-ударнікаў (люты 1935 г.) (па сутнасці з'езд калгасных актывістаў), які прыняў Прыкладны статут сельскагаспадарчай арцелі. У гэтым Статуце абагульняліся і замацоўваліся новыя эканамічныя адносіны, азначаліся правыя асновы развіцця калгасаў, асноўныя прынцыпы арганізацыі вытворчасці і грамадскага жыцця ў калгасах. Уся зямля знаходзілася ў карыстанні калгасаў, бязвыплатна і навечна замацоўвалася за калгасамі. Да канца 1936 г. за калгасамі рэспублікі было замацавана навечна 7 млн га зямлі. Увядзенне здзельнай аплаты працы садзейнічала арганізацыйна-гаспадарчаму ўмацаванню калгасаў, паляпшэнню ўнутрыгаспадарчых адносін.

Статут сельскагаспадарчай арцелі прадугледжваў асабістую гаспадарку ў кожным калгасным двары з мэтай палепшыць матэрыяльнае становішча калгаснікаў паскорыць рост грамадскай гаспадаркі. Асноўнай крыніцай даходу кал-

гаснай сям'і павінна была стаць грамадская гаспадарка, а асабістай гаспадарцы надаваўся падсобны характар.

Але і гэты статут, як і папярэдні 1930 г., не выканаў ускладзенай на яго ролі стымулятара развіцця сельскай гаспадаркі, таму што асноўныя яго палажэнні насілі пераважна дэкларатыўны характар; яны ў любы час маглі быць перагледжаны партыйным кіраўніцтвам на сваю карысць. На першым месцы стаялі інтарэсы дзяржавы, ім была падпарадкавана ўся дзейнасць калгасаў. Калгаснікі фактычна былі прымацаваны да калгаса. Яны не мелі пашпартаў і поўнаасцю залежалі ад свайго старшыні. Старшыня ў сваю чаргу падпарадкоўваўся райкаму партыі, ад якога залежаў яго лёс. Напрыклад, толькі ў 1936 г. у Беларусі было заменена 1500 старшынь калгасаў.

Партыйнае кіраўніцтва рэспублікі ў гады другой пяцігодкі імкнулася падштурхнуць развіццё жывёлагадоўлі. У 1934 г. у калгасах рэспублікі было створана 7368 малочнатаварных, 4079 свінаводчатаварных і 3482 авечкатаварных фермы. Пачалося будаўніцтва грамадскіх жывёлагадоўчых двароў, але без тыпавых праектаў і механізацыі вытворчых працесаў. У калгасах ствараліся племянныя фермы, што спрыяла паляпшэнню парод калгаснай жывёлы. Аднак гэта былі толькі першыя крокі ў падняцці прадукцыйнасці калгаснай жывёлагадоўлі.

У выніку ўзбуйнення калгасаў іх колькасць у канцы другой пяцігодкі паменшылася ў параўнанні з 1935 г. на 1,2 тыс. гаспадарак. У калгасы да канца 1937 г. было аб'яднана 685 тыс. аднаасобных гаспадарак, або 87,5 % ад іх агульнага ліку.

Некалькі ўмацавалася тэхнічная база сельскай гаспадаркі. Машынна-трактарных станцый з 57 у 1932 г. стала 200 у 1937 г. Колькасць трактараў у іх вырасла з 3,2 да 8,1 тыс., а магутнасць трактарнага парка павялічылася з 30,9 да 137,6 тыс. конскіх сіл. У 1932 г. у сельскую гаспадарку Беларусі паступілі чатыры першыя камбайны, у 1937 г. іх было ўжо 674.

Праводзілася меліярацыя балот і забалочаных угодзяў. За гады другой пяцігодкі было асушана 60 тыс. га балот, на 102,7 % больш, чым за першую. Адрэгулявана рэчышча рэк і праложана магістральных каналаў 1772 км, на 165,8 % больш, чым за 1929 — 1932 гг.

Пасяўныя плошчы калгасаў за пяцігодку пашырыліся з 1782 да 2948,9 тыс. га, або на 67,1 %. Сельская гаспадарка стала больш інтэнсіўнай, у калгасах і саўгасах уводзіліся

шматпольныя севазвароты, прымянялася новая агра-тэхніка. Збор зерня ва ўсіх катэгорыях гаспадарак у 1937 г. перабольшваў узровень 1932 г. на 7,5 %. Палепшылася структура збожжавых, стала больш вырошчвацца пшаніцы і іншых каштоўных культур. Валавы збор бульбы павялічыўся за гэты перыяд на 38,9 %, льновалакна ў 1937 г. было сабрана на 24,4 % больш, чым у 1932 г. Аднак павелічэнне збора зерня і валакна было дасягнута галоўным чынам за кошт расшырэння пасяўных плошчаў, шляхам асваення новых зямель і скарачэння пароў.

Нягледзячы на некаторыя поспехі ў развіцці калгасаў і саўгасаў, другі пяцігадовы план развіцця сельскай гаспадаркі рэспублікі па многіх відах прадукцыі земляробства і жывёлагадоўлі не быў выкананы. Гэта тлумачыцца шэрагам прычын, але галоўныя — панаванне адміністрацыйна-каманднай сістэмы ў сельскай гаспадарцы, жорсткае планаванне з цэнтра, слабасць матэрыяльна-тэхнічнай базы калгасаў і саўгасаў, нізкія закупачныя цэны на сельскагаспадарчую прадукцыю, адсутнасць матэрыяльнай зацікаўленасці калгаснікаў і рабочых саўгасаў у выніках сваёй працы.

Да пачатку трэцяй пяцігодкі калектывізацыя на Беларусі ў асноўным была завершана, сацыялістычны спосаб вытворчасці ў сельскай гаспадарцы стаў пануючы.

План трэцяй пяцігодкі (1938 — 1942 гг.) прадугледжваў павелічэнне ўраджаю і ўсёй валавой прадукцыі сельскай гаспадаркі ў 2 разы. Планавалася расшырэнне пасеваў тэхнічных культур, асабліва такіх, як каноплі, лён. Намячалася павялічыць унясенне арганічных угнаенняў у 2 разы, мінеральных — у 3.

Пагалоўе буйной рагатай жывёлы павінна было павялічыцца за пяць гадоў больш чым на 44 %, свіней — на 60 %.

Важнай задачай трэцяй пяцігодкі было далейшае асваенне тарфяных балот. Намячалася асушыць і асвоіць 300 тыс. га супраць 60 тыс. га, асушаных за гады другой пяцігодкі. Колькасць МТС планавалася павялічыць з 200 у 1937 г. да 300 у 1942 г.

У сувязі з тым, што ў многіх калгасах асабістая гаспадарка давала больш даходу, чым калгаснікі атрымлівалі па працаднях ад грамадскага, назіралася імкненне да павелічэння падсобных гаспадарак. Партыйныя органы прымаюць рашэнне ўпарадкаваць прысядзібныя ўчасткі ў адпаведнасці з нормай. У выніку плошча грамадскіх зямель калгасаў рэспублікі павялічылася на 110 тыс. га.

У 1939 г. для больш рацыянальнага выкарыстання зямель у калгасах пачынаецца ссяленне хутароў у калгасныя цэнтры. У вырашэнні гэтай важнай задачы "сур'ёзную дапамогу" сялянству аказалі маладыя прадстаўнікі горада і вёскі. Толькі ў 1939 — 1940 гг. у ссяленні хутароў удзельнічала больш 35 тыс. камсамольцаў, працавала 2619 камсамольска-маладзёжных брыгад. За два даваенных гады было сселена 192 тыс. хутароў і створана 927 новых пасяленняў.

З далучэннем Заходняй Беларусі ў 1939 г. плошча ворных зямель вырасла з 4,6 да 6,2 млн га. На працягу кароткага тэрміну тут было ліквідавана 3325 панскіх маёнткаў і буйных кулацкіх гаспадарак. У выніку беззямельныя і малазямельныя сяляне атрымалі звыш 1 млн га зямлі. Пасля гэтага тымі ж гвалтоўнымі метадамі, што і ва Усходняй Беларусі, пачалася калектывізацыя сялянскіх гаспадарак. Нягледзячы на шырокае дэкларыраванне ленінскіх прынцыпаў добраахвотнасці і папярэджванне ад захаплення чыста адміністрацыйнымі метадамі, ужо к маю 1940 г. у Заходняй Беларусі было створана 430 калгасаў, якія аб'ядноўвалі 32 тыс. сялянскіх гаспадарак і 28 саўгасаў.

Аднак гэта былі толькі першыя крокі: калектывізацыя ахапіла ўсяго 6,7 % зямельнай плошчы.

Тым не менш звышвысокія тэмпы калектывізацыі мелі ў гэтых раёнах цяжкія вынікі. З верасня 1940 г. па студзень 1941 г. пагалоўе буйной рагатай жывёлы скарацілася на 6,1%, свіней — на 26,1, авечак — на 9,9, коней — на 8,5 %.

У цэлым у БССР на канец 1940 г. мелася 10 165 калгасаў і 92 саўгасы. У сярэднім на адзін калгас прыходзілася 75 двароў, 285 га псеваў, 75 галоў буйной рагатай жывёлы, 26 свіней, 50 галоў авечак і 56 коней, на адзін саўгас — 900 га зямлі (пасяўной плошчы), звыш 400 галоў буйной рагатай жывёлы, 400 свіней, 7 трактараў.

Паволі раслі і грашовыя даходы калгасаў і саўгасаў рэспублікі. З 1937 па 1940 г. яны павялічыліся на адну гаспадарку ў сярэднім на 0,5 тыс. руб. Тлумачыцца гэта тым, што значная частка прадукцыі выкарыстоўвалася ў сваёй гаспадарцы. У цэлым грашовыя даходы калгасаў у 1937 г. склалі 299,9, у 1940 — 365,9 млн руб.

Такім чынам, практыка і метады сучаснай калектывізацыі ў Беларусі, як і ў СССР у цэлым, у 30-я гг. сталі адным з буйнейшых палітычных злачынстваў супраць сялянства ў сусветнай гісторыі. Дробнатаварная гаспадарка была разбурана і ператворана ў буйную сацыялістычную. Аднак узровень сельскагаспадарчай вытворчасці ўсё ж

заставаўся нізкім, намечаныя планы павелічэння сельскагаспадарчай прадукцыі не былі выкананы.

Па шэрагу паказчыкаў калгасы намнога адставалі ад асабістых сялянскіх гаспадарак. Напрыклад, у 1940 г. удзельная вага калгасаў, саўгасаў і іншых грамадскіх гаспадарак рэспублікі ў вытворчасці мяса складала ўсяго 11,4 %, малака — 13,2, бульбы — 34, воўны — 12,2, збожжавых культур — 51,2 і г.д., хаця ў карыстанні грамадскіх гаспадарак было 57,1 % пасяўных плошчаў. У выніку сукупная сельскагаспадарчая вытворчасць у разліку на душу насельніцтва складала нават у канцы 30-х гг. каля 85 % сярэднегадавой сельскагаспадарчай вытворчасці нэпаўскай пары.

У далейшым жыццё паказала, што "вялікі эксперымент" у вёсцы праваліўся, а сельская гаспадарка апынулася ў стане глыбокага крызісу.

12.3. Сацыяльнае развіццё рэспублікі. Узровень матэрыяльнага дабрабыту і культуры народа

Калектывізацыя і паскораная індустрыялізацыя прывялі да змены сацыяльнай структуры грамадства. Адзначым, што агульная колькасць насельніцтва на Беларусі ў 1913 г. складала 6899 тыс. чалавек, а ў 1940 г. — 9090 тыс. Павелічэнне адбылося як за кошт натуральнага прыросту насельніцтва, так і ў выніку перасялення з іншых рэгіёнаў Савецкага Саюза. Прыток адбываўся ў сувязі з індустрыялізацыяй і ўвядзеннем у строй новых прадпрыемстваў, што выклікала патрэбнасць у рабочай сіле. За кошт гэтай міграцыі папаўнялася галоўным чынам гарадское насельніцтва рэспублікі. Адбывалася міграцыя і ўнутры рэспублікі ў напрамку з сяла ў горад. У выніку колькасць гарадскога насельніцтва хутка павялічвалася, а сельскага паніжалася. Калі ў 1913 г. гарадское насельніцтва Беларусі складала 14 % ад агульнай яго колькасці, то ў 1940 г. — 21 %.

Трэба адзначыць і актыўны міграцыйны працэс за межы рэспублікі, які зніжаў прырост мясцовага насельніцтва. Па прыкладных разліках, колькасць мігрантаў з БССР у іншыя савецкія рэспублікі толькі за 13 гадоў паміж перапісамі 1926 і 1939 гг. перабольшыла 600 тыс. чалавек, гэта значыць была роўная амаль палавіне натуральнага прыросту насельніцтва за гэтыя гады. У асноўным мігрыравалі на Урал, у Сібір і на Далёкі Усход. Галоўная прычына выезду — пошукі лепшай долі, уцёкі з калгасаў, канфлікты з мясцовымі ўладамі і г.д.

У непасрэднай сувязі з працэсамі ў эканоміцы, грамадска-палітычным жыцці і палітыкай урада адбываліся змены ў класавай структуры грамадства, якая з'яўлялася іх яркім адлюстраваннем. Звярніце ўвагу на даныя табл. 12.1, якія сведчаць аб тым, што галоўнае месца ў класавай структуры насельніцтва напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны сталі займаць прадстаўнікі сялянства і рабочых, а таксама служачыя; эксплуатацыйныя класы адышлі ў нябыт.

Табліца 12.1. Змены ў класавай структуры грамадства напярэдадні Вялікай айчыннай вайны, %

Сацыяльныя групы	1913	1926	1939
Усё насельніцтва	100,0	100,0	100,0
У тым ліку рабочых і служачых	13,3	14,8	36,4
З іх:			
рабочых	—	—	21,9
служачых	—	—	14,5
Калгаснікі і кааперыраваныя саматужнікі	—	0,8	57,2
Эксплуататарскія класы	11,9	6,9	—
Іншыя групы насельніцтва	—	—	6,4

Такім чынам, у сацыяльнай структуры насельніцтва рэспублікі ў гады даваенных пяцігодак адбыліся істотныя змены на карысць рабочага класа і сялянства, што было заканадаўча замацавана ў Канстытуцыі БССР 1937 г.

Як вядома, рост жыццёвага ўзроўню працоўных залежыць ад тэмпаў росту нацыянальнага даходу — асноўнай крыніцы расшырэння вытворчасці і папаўнення фондаў народнага спажывання. Чым большы аб'ём нацыянальнага даходу, тым больш значнай павінна быць доля матэрыяльных благ, якая ідзе на здавальненне матэрыяльных і культурных патрэб насельніцтва. Нацыянальны даход Беларусі ў 1940 г. павялічыўся ў параўнанні з 1913 г. амаль у 4 разы. Аднак прамой залежнасці паліяпшэння матэрыяльнага дабрабыту працоўных ад росту нацыянальнага даходу ва ўмовах дзяржаўна-манапалістычнай эканомікі не існавала. Тут усё залежала ад палітыкі кіраўніцтва ў пытаннях размеркавання нацыянальнага даходу. А савецкае кіраўніцтва ў першую чаргу клапацілася аб ваенна-прамысловым комплексе, патрэбы якога ў 1939 г. складалі 1/4 частку дзяржаўнага бюджэту краіны, у 1940 г. — 1/3, а ў 1941 г. — 43,4 %. Да патрэбнасцяў

народа пры размеркаванні нацыянальнага даходу зыходзілі з рэшткавага прынцыпу, які павінен быў забяспечыць толькі пражытачны мінімум працоўных. Таму і складалася так, што па матэрыяльным узроўні жыцця насельніцтва мы заўсёды адставалі ад развітых капіталістычных краін у некалькі разоў.

Асноўную частку даходу рабочыя і служачыя атрымлівалі ў якасці зароботнай платы. Дынаміка сярэднегадавой зароботнай платы рабочых і служачых па БССР наступная:

1928	1929	1930	1931	1932	1933	1937	1940
536	683	843	1025	1271	1313	2469	3809,9

Як сведчаць даныя, сярэднегадавая намінальная зарплата ў народнай гаспадарцы Беларусі ўзрасла больш чым у 7 разоў, а сярэднегадавыя тэмпы яе прыросту склалі 16,2 %. У той жа час аналіз паказвае, што ў асобныя гады тэмпы росту зарплат мяняліся. У 1928 — 1929 гг. яны дасягалі 18,9 %, у 1933 — 1937 гг. панізіліся да 14,2, у 1938 — 1940 гг. узраслі да 15,5 %, і ўсё ж былі меншыя, чым у гады першай пяцігодкі. Аднак рэальная зароботная плата працоўных паніжалася. Спажыванне харчовых і прамысловых тавараў было абмежавана. Гэта было абумоўлена шэрагам прычын. Ажыццяўленне індустрыялізацыі патрабавала значных капіталаўкладанняў, што вымушала Савецкую дзяржаву павялічыць частку нацыянальнага даходу, якая ішла на назапашванне, і скараціць тую, якая ішла на спажыванне. Значная колькасць харчовых тавараў ішла на экспарт для забеспячэння аплаты купляемых за мяжой машын і абсталявання. Эканамічныя цяжкасці былі звязаны таксама з ажыццяўленнем калектывізацыі сельскай гаспадаркі, прадукцыйнасць якой у рэканструкцыйны перыяд панізілася. Становішча ўскладнялася інтэнсіўным ростам гарадскога насельніцтва і адпаведным павелічэннем у гарадах спажывання харчовых і прамысловых тавараў.

Трэба адзначыць, што к 1930 г. парушылася прапарцыянальнасць таварнай і грашовай масы ў абарачэнні. Грашовая маса ўзрасла на 45 %, а тэмп яе росту больш чым у 2 разы перавысіў тэмп росту прадукцыі прамысловасці, якая выпускала прадметы спажывання, і ў 2,7 раза — рост дзяржаўна-кааператыўнага рознічнага тавараабароту.

Уплыў празмернай эмісіі стаў адбівацца на пакупной здольнасці рубля. Спачатку гэта адбілася пераважна на росце цэн калгаснага рынку на харчовыя тавары, а ў далейшым — і на дзяржаўных рознічных цэнах. Пакупная

здольнасць рубля ў першым паўгоддзі 1932 г. у цэлым па краіне па агульнагандлёвым індэксе склала 0,40 ад узроўню 1927 — 1928 гг., або знізілася на 60 %.

Каб кампенсаваць гэты ў даходах працоўных і забяспечыць матэрыяльнае стымуляванне працы, павышалася аплата рабочых і служачых, асабліва ў галінах прамысловасці, якія мелі важнае значэнне для выканання праграмы індустрыялізацыі, а таксама ў будаўніцтве. Менавіта гэтымі абставінамі ў значнай меры былі абумоўлены больш высокія тэмпы росту сярэднегадавой зароботнай платы ў 1928 — 1932 гг.

Асабліва хуткімі тэмпамі павышалася зароботная плата ў перадавікоў і наватараў вытворчасці вядучых галін прамысловасці: у металапрамысловасці яна павялічылася больш чым на 76 %, у электрапрамысловасці — на 57, у тарфяной — 91, у харчовай — 81, у швейнай — амаль на 55 %. У многіх з іх заробтак дапаўняўся прэміямі за перавыкананне вытворчых планаў, выплатамі за ўкараненне рацыяналізатарскіх прапаноў і вынаходніцтваў і іншымі грашовымі заахвочваннямі. Іх сярэднямесячная зарплата дасягала ад 500 да 1000 руб. і больш.

Для асобных калектываў і рабочых ствараліся асабліва спрыяльныя ўмовы, якія садзейнічалі павышэнню іх зароботнай платы. Напрыклад, да пачатку 1937 г. колькасць рабочых-стаханаўцаў на прадпрыемствах Магілёўшчыны склала 43,1 %, з іх 22 % рабочых былі ўдарнікамі, іх зароботная плата складала 500—800 руб. у месяц. Так, стаханавец Магілёўскай шаўковай фабрыкі т.Стрыжэўскі ў кастрычніку 1938 г. зарабіў 1495 руб., турбіншчык т.Караткевіч — 1216 руб., слесар т.Карамзін — 1130 руб. На мэблевай фабрыцы ім.Халтурына ў Бабруйску з 450 рабочых 376 да 20-й гадавіны Кастрычніка сталі стаханаўцамі. Рэзчык па дрэве — сакратар камітэта камсамола фабрыкі т.Лапценка сістэматычна выконваў норму на 300—335 %. Яго дзённы заробтак складаў 33—34 руб.

Такім чынам, зароботная плата стаханаўцаў і ўдарнікаў у 8—10 разоў перабольшвала зарплату звычайных рабочых, што спрыяла раз'яднанню працоўных, параджала негатыўныя адносіны да працы, не садзейнічала павышэнню якасці прадукцыі.

Як вядома, у сацыялістычным грамадстве матэрыяльны дабрабыт працоўных вымяраецца не толькі зароботнай платай але і грамадскімі фондамі спажывання, якія выдаткоўваліся дзяржавай на адукацыю, культуру, ахову здароўя і інш.

Табліца 12.2. Выплаты і льготы з грамадскіх
фондаў спажывання ў БССР

Выплаты	1928		1940	
	млн руб.	%	млн руб.	%
Усяго выплат і льгот	29,3	100,0	1538,0	100,0
З іх:				
адукацыя	6,1	20,8	669,0	43,5
У тым ліку стыпендыі	1,0	3,4	68,0	4,4
Ахова здароўя і фізкультура	6,1	20,8	334,0	21,7
Сацыяльнае забеспячэнне	10,1	34,5	301,0	19,6
У тым ліку пенсіі і грашовыя дапамогі	9,0	30,7	268,0	17,4

Даныя табл. 12.2 паказваюць, што аб'ём грамадскіх фондаў спажывання, выкарыстаных у БССР у 1928 — 1940 гг., узрос больш чым у 72 разы. Калі ў 1928 г. у разліку на душу насельніцтва ў рэспубліцы выдаткоўвалася 5,7 руб., то ў 1940 г. — каля 170 руб. Гэта, безумоўна, вельмі малыя выдаткі да невялікай зарплаты рабочых і служачых, але ў афіцыйных і ідэалагічных дакументах бальшавікоў сцвярджалася, што грамадскія фонды спажывання ёсць асноўны сродак камуністычнага размеркавання, які дазволіць у будучым рэалізаваць прынцып: "Ад кожнага — па здольнасцях, кожнаму — па патрэбнасцях".

У канцы 20-х — пачатку 30-х гг. адбывалася натуралізацыя эканамічных адносін. Каб забяспечыць насельніцтва прадуктамі харчавання і прадметамі першай неабходнасці і не дапусціць далейшага падзення рэальнай зарплаты працоўных, была ўведзена картачная сістэма. Нарміраваны водпуск хлеба і бульбы атрымаў распаўсюджанне ў рэспубліцы ўжо з другой паловы 1928 г. У 1929 — 1931 гг. нарміраваны продаж быў распаўсюджаны і на іншыя харчовыя і прамысловыя тавары. У 1931 г. на нарміраваным забеспячэнні ў БССР знаходзілася 538,4 тыс. чалавек, у 1932 — 700 тыс.

Картачная сістэма дазволіла забяспечыць мінімум рэальнай зарплаты працоўным горада ва ўмовах абмежаванага спажывання, абумоўленага галоўнай задачай — індустрыялізацыяй краіны.

Для забеспячэння рабочых і служачых, занятых у вытворчасці, харчовымі і прамысловымі таварамі былі створаны закрытыя рабочыя кааператывы (ЗРК). Права на

першачарговае забеспячэнне атрымалі ўдарнікі, а таксама рабочыя, якія сістэматычна перавыконвалі вытворчыя заданні. Толькі ў Мінску ў 1932 г. было арганізавана 11 закрытых кааператываў. Гэтыя кааператывы мелі магчымасць рабіць пазапланавыя закупкі сельскагаспадарчай прадукцыі як на рынках, так і ў калгасах, што дазваляла павялічыць продаж рабочым харчовых тавараў. Так, Мінскі ЗРК "Металіст" за 10 месяцаў 1932 г. прадаў амаль на 2 млн руб. сельгаспрадуктаў, якія ён змог нарыхтаваць пазапланова. Правядзенне пазапланавых нарыхтовак з'явілася важнай крыніцай дадатковага забеспячэння гарадскога насельніцтва харчамі.

Пры буйных прадпрыемствах праводзілася работа па арганізацыі сеткі сталовых, буфетаў і паляпшэнні абслугоўвання імі рабочых і служачых. На многіх прадпрыемствах ствараліся аддзелы рабочага забеспячэння (АРЗы), якія займаліся арганізацыяй нарыхтовак харчавання і тым самым садзейнічалі паляпшэнню забеспячэння працоўных.

Шырокае распаўсюджанне атрымалі падсобныя гаспадаркі прадпрыемстваў, калектыўныя і індывідуальныя агароды, якія забяспечвалі насельніцтва мясам, малаком, бульбай і агароднінай. У 1932 г. была створана падсобная гаспадарка на заводзе "Асінторф". Яна мела 66,5 га зямлі, малочную ферму на 48 галоў і свінагадоўчую ферму на 292 галавы, а таксама трусагадоўчыя пункты. Прадукцыя падсобнай гаспадаркі пастаўлялася ў рабочыя сталовыя, магазіны і ларкі ЗРК.

Колькасць падсобных гаспадарак пры прадпрыемствах рэспублікі хутка павялічвалася. У 1934 г. яны мелі 27 021 га зямлі. На працягу года ад гэтых гаспадарак было атрымана 30 тыс. т бульбы, 15 тыс. т капусты, 13 тыс. т буракоў, 7 тыс. т іншай агародніны. Побач з падсобнымі гаспадаркамі меліся 578 калектыўных агародаў з агульнай плошчай зямлі 7972 га. Акрамя таго, 58 456 сем'яў былі надзелены індывідуальнымі ўчасткамі, што складала 22 % ад агульнай колькасці рабочых сем'яў прамысловых гарадоў. З індывідуальных агародаў, меўшых агульную плошчу 6874 га, было атрымана 60 тыс. т бульбы і 10 тыс. т агародніны. З аднаго боку, усё гэта некалькі паляпшала забеспячэнне працоўных і іх сем'яў прадуктамі харчавання, а з другога — адмоўна адбівалася на якасных паказчыках вытворчасці, таму што рабочыя імкнуліся шмат часу і сіл аддаваць апрацоўцы сваіх

276

індивідуальних участкаў і агародаў як галоўных сродкаў існавання.

У сувязі з паляпшэннем эканамічнага становішча краіны, ростам вытворчасці сельскагаспадарчых і прамысловых тавараў картачная сістэма стала паступова адмяняцца. Узамен дзеючых раней высокіх камерцыйных і нізкіх нарміраваных рознічных цэн з 1 студзеня 1935 г. устаўліваліся адзіныя дзяржаўныя рознічныя цэны на хлеб, муку і крупу для ўсіх катэгорый спажывцоў, гарадскога і сельскага насельніцтва, а з 1 кастрычніка гэтага ж года — на мяса і мясапрадукты, тлушчы, рыбу і рыбапрадукты, цукар і бульбу. Новыя цэны былі вышэй нарміраваных, але значна ніжэй камерцыйных.

У 1937 г. былі зніжаны цэны на нехарчовыя тавары шырокага ўжытку. Аднак ужо ў канцы гэтага года індэкс цэн на нехарчовыя тавары пачынае павышацца, што тлумачыцца абвастрэннем міжнародных абставін і агрэсіўнымі акцыямі нямецкага фашызму ў Еўропе. Звярніце ўвагу на змену ўзроўню цэн дзяржаўнага і кааператыва гандлю на важнейшыя тавары народнага спажывання:

1940 г. к 1932 г., %

мясапрадукты	573
рыбапрадукты	380
масла сметанковае	503
малако і малочныя прадукты	223
цукар	326
кандытарскія вырабы	327
тканыны:	
баваўняныя	224
шарсцяныя	256
шаўковыя	193
трыкатажныя вырабы	158
панчохі і шкарпэткі	142
абутак:	
скураны	233
гумаваы	157
мыла гаспадарчае	148

Даныя паказваюць, што ў цэлым за перыяд з 1932 па 1940 г. цэны на асноўныя харчовыя тавары (акрамя хлебных прадуктаў) узраслі ў 2,2 — 5,7 раза, цэны на асноўныя нехарчовыя тавары — прыкладна ў 1,5 — 2,5 раза. Агульнатаварны індэкс у гандлі быў у 2,5 раза вышэй узроўню 1932 г.

Пануючае становішча сацыяльнага сектара ў гандлі стварала важныя перадумовы для арганізацыі планамерна-

га размеркавання прамысловых і харчовых тавараў паміж гарадскім і сельскім насельніцтвам. К канцу 1940 г. у БССР працавала 18 728 магазінаў і палатак супраць 4502 у 1928 г. Колькасць прадпрыемстваў грамадскага харчавання павялічылася амаль у 9 разоў — да 2487.

Рост рэальных даходаў працоўных, расшырэнне гандлёвай сеткі, а таксама адмена картачнай сістэмы на прамысловыя і харчовыя тавары станоўча адбіліся на павелічэнні рознічнага тавараабароту дзяржаўнага і кааператыўнага гандлю БССР. У 1940 г. яго аб'ём склаў 524,4 млн руб., ці ў 15,7 раза больш, чым у 1928 г.

Некаторыя зрухі адбыліся і ў спажыванні калгаснага сялянства рэспублікі. У 1934/35 гаспадарчым годзе яны набылі значна больш тавараў, чым у 1931/34: цукру і кандытарскіх вырабаў — на 60,6 %, абутку скуранага — на 18,1, тканін — на 21,9, гатовай вопраткі — на 36, газы — на 20, мыла гаспадарчага — на 37, культтавараў — на 31,3, мэблі і гаспадарчых рэчаў — на 43,4 %. Усяго на набыццё прамысловых тавараў у 1934/35 гаспадарчым годзе калгаснікі рэспублікі выдаткавалі сродкаў на 25,8 % больш, чым у 1933/34 гаспадарчым годзе.

Асноўнай крыніцай даходаў калгаснікаў былі прысядзібныя ўчасткі. У 1938 г. яны займалі толькі 3,9 % усіх плошчаў і давалі 45 % усёй сельскагаспадарчай прадукцыі. З гэтых участкаў сяляне атрымлівалі больш паловы іх збожжавага збору, амаль поўнасю забяспечвалі сябе прадуктамі жывёлагадоўлі і агароднінай, мелі ад 70 да 85 % грашовага даходу за кошт продажу некаторых "лішкаў" на калгасным рынку. Невялікія прысядзібныя ўчасткі давалі больш за 70 % мяса і малака і каля 45 % шэрсці, якая выпрацоўвалася ў краіне.

Аднак жыццё сялян было цяжкім. Большасць калгаснікаў, а яны складалі каля паловы ўсіх працоўных, не мелі водпуску; яны не атрымлівалі ніякіх выплат у час хваробы; калгасніцам не давалі аплачваемыя водпускі па цяжарнасці і родам. Амаль ні ў каго з калгаснікаў не было пенсіі.

У многіх беларускіх вёсках не было электрычнасці, радыё, бытавых паслуг. У 1940 г. на беларускай вёсцы (на 7121 тыс. насельніцтва (79 %) было толькі 132 дзіцячых ясляў, а ў дзіцячых садзіках выходзілася 7,8 тыс. дзяцей.

Адсутнасць пашпарта ўскладняла і без таго бяспраўнае становішча селяніна.

Адным з паказчыкаў росту працоўных служыць даныя аб укладах насельніцтва ў ашчадныя касы (табл. 12.3).

Табліца 12.3. Уклады насельніцтва Беларускай ССР у ашчадныя касы

Паказчыкі	1928	1941
Сума ўкладаў, тыс. руб.	4537,3	174 000
У тым ліку:		
у гарадах і пасёлках гарадскога тыпу	3794,7	155 000
у сельскай мясцовасці	742,6	19 000
Сярэдні памер уклада, руб.	45,0	410
У тым ліку:		
у гарадах і пасёлках гарадскога тыпу	56,5	430
у сельскай мясцовасці	22,1	290

З даных бачна, што адбыліся змены ў даходах не толькі рабочых і служачых, але і калгаснага сялянства. Сума іх даходаў узрасла з 4,5 млн руб. у 1928 г. да 174 млн руб. у 1941 г., або больш чым у 38 разоў. Сярэдні памер уклада павялічыўся ў 9 разоў, але ён склаў толькі 17,6 % сярэднегадавой зарплаты рабочых і служачых.

Складанай была сітуацыя з жыллём. За гады даваенных пяцігодак у БССР на жыллёвае будаўніцтва (без індывідуальнага) было выдаткавана 61,4 млн руб. дзяржаўных капіталаўкладанняў. Прадпрыемствы, арганізацыі (без калгасаў) і гарадское насельніцтва ўвялі ў дзеянне 1599 тыс. м² агульнай плошчы, у тым ліку 1339 тыс. м² — прадпрыемствы і арганізацыі. У 1940 г. абагулены жыллёвы фонд рэспублікі дасягнуў 4,8 млн м² і павялічыўся ў параўнанні з 1913 г. у 3 з лішнім разы. Аднак у сувязі з тым, што план жыллёвага будаўніцтва не быў выкананы ні ў адной з даваенных пяцігодак, жыллёвая праблема была вельмі вострай. Насельніцтва гарадоў і рабочых пасёлкаў жыло ў складаных умовах. Прырост гарадскога жыллёвага фонду па-ранейшаму адставаў ад росту насельніцтва. На аднаго чалавека прыходзілася (па гарадскім абагуленым жыллёвым фондзе) 5,6 м² жылля (у 1929 г. — 5,49 м²).

Некаторыя змены адбыліся ў бытавым абслугоўванні насельніцтва. Добраўпарадкоўваліся гарады, электра- і радыёфіцыраваліся жылыя дамы, будаваліся гасцініцы, пракладваліся вадаправоды. Напярэдадні вайны на Беларусі налічвалася 168 камунальных гасцініц, вадаправоды былі толькі ў 13 гарадах, хаця працяг іх у параўнанні з дарэвалюцыйным перыядам павялічыўся ў 6,5 раза і склаў 470,5 м². Каналізацыю мелі чатыры гарады — Мінск, Брэст, Гродна і Магілёў. У рэспубліцы працавала ўсяго 190 камунальных лазняў і 6 механічных пральняў. У Мінску і

Віцебску працаваў трамвай, у дзевяці гарадах рэспублікі курсіравалі 85 аўтобусаў. З 1934 г. у Мінску пасажыраў абслугоўвалі таксі.

Аднак трэба заўважыць, што бытавое абслугоўванне насельніцтва рэспублікі ў гады даваенных пяцігодак не зрабіла значнага кроку наперад у параўнанні з перыядам НЭПа. Выясненне ўласніка са сферы абслугоўвання было памылкай, якая адмоўна адбілася на дабрабыце працоўных.

Важнае значэнне для павышэння матэрыяльнага дабрабыту працоўных меў стан медыцынскага абслугоўвання, фізкультуры і адукацыі. У Беларусі, напрыклад, у 1913 г. працавала 911 урачоў, гэта значыць адзін урач прыходзіўся на 1000 жыхароў, а на вясковага ўрача прыходзілася 30 тыс. жыхароў. Радыус медыцынскага абслугоўвання дасягаў 60 — 100 км. У бальніцах налічвалася ўсяго 6,4 тыс. ложкаў, або 9 ложкаў на 1000 чалавек. Большасці насельніцтва медыкаменты былі недаступныя, таму што іх прадавалі ўсяго 70 невялікіх прыватных аптэк.

У 1940 г. сетка медыцынскіх устаноў павялічылася больш чым у 2 разы, колькасць ложкаў на 10 тыс. насельніцтва — у 3 з лішнім, урачоў — у 4,4 і сярэдніх медыцынскіх работнікаў — у 8 разоў. Былі адкрыты 311 жаночых і дзіцячых кансультацый, якіх да 1917 г. зусім не было. Колькасць бальнічных ложкаў для цяжарных і рожаніц узрасла ў 20 разоў. Усё гэта дазволіла весці паспяховую барацьбу з рознымі захворваннямі. К 1941 г. поўнасю былі ліквідаваны асобныя інфекцыі воспы і адваротнага тыфу, значна паніжана захворванне брушным тыфам, трахомай, малярыяй. Аднак якасць медыцынскага абслугоўвання заставалася невысокай, таму што дзіцячая смертнасць у 1940 г. была вышэйшай, чым у 1926 г.

Напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны ў рэспубліцы налічвалася 154 545 фізкультурнікаў, аб'яднаных у 3295 калектываў. З 1937 г. пачаў падрыхтоўку кваліфікаваных кадраў Беларускі дзяржаўны інстытут фізічнай культуры. У пачатку 1941 г. на выкладчыцкай, трэнерскай і арганізацыйнай рабоце, у масавых спартыўных грамадствах было занята больш за 2 тыс. чалавек. І ўсё ж трэба адзначыць, што развіццё фізічнай культуры поўнасю знаходзілася ў руках дзяржаўных органаў і мела на мэце не столькі паляпшэнне і ўмацаванне здароўя працоўных, сколькі падрыхтоўку іх да працы і абароны. Для гэтага быў распрацаваны і ўведзены ў 1929 г. комплекс "Гатоў да

працы і абароны СССР" (ГПА), абавязковы для выканання ўсімі калектывамі фізкультуры.

У Беларусі, дзе 80 % насельніцтва да кастрычніка 1917 г. было непісьменным, з першых дзён усталёўвання Савецкай улады пачалася перабудова сістэмы народнай адукацыі. Так, у 1940/41 вучэбным годзе ў Беларусі налічвалася 12 294 агульнаадукацыйныя школы ўсіх відаў, у тым ліку 2572 сямігадовыя і 842 сярэднія. У іх навучалася 1737 тыс. чалавек. За гады даваенных пяцігодак было пабудавана 7 тыс. школьных будынкаў, ажыццёўлена ўсеагульная абавязковая пачатковая і сямігадовая адукацыя дзяцей школьнага ўзросту. Шырокае развіццё атрымалі таксама завочная і вячэрняя адукацыя працуючай моладзі.

У дарэвалюцыйнай Беларусі не было ніводнай вышэйшай навучальнай установы, ніводнага прафесійнага тэатра. У 1921 г. стаў функцыяніраваць Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт — першая вышэйшая навучальная ўстанова. У далейшым на базе факультэтаў універсітэта былі створаны новыя вышэйшыя навучальныя ўстановы — медыцынскі, педагогічны, народнай гаспадаркі і політэхнічны інстытуты. У 1940 г. у БССР налічвалася 25 ВНУ, у якіх навучалася 21,5 тыс. студэнтаў.

Значна павялічыўся лік тэхнікумаў і спецыяльных сярэдніх устаноў і колькасць вучняў у іх. Лік гэтых вучэбных устаноў у 1940/41 вучэбным годзе склаў 128 супраць 15 у 1914/15 г., а колькасць навучэнцаў павялічылася за гэты час з 1425 да 35034, гэта значыць у 25 разоў.

Колькасць масавых бібліятэк у БССР ў 1940 г. складала 4172 (у 1913 г. — 851), а іх кніжны фонд перабольшваў 5 млн экзэмпляраў (у 1913 г. — 423 тыс.) — амаль у 12 разоў больш, чым у 1913. Клубных устаноў было 3919 (у тым ліку рабочыя і калгасныя клубы, Дамы культуры і г.д.). У БССР былі створаны тэатры. Многія з іх, такія як Беларускі драматычны тэатр ім. Я. Купалы, Віцебскі тэатр ім. Я. Коласа, Рускі драматычны ім. М. Горкага, Вялікі тэатр оперы і балета, вядомыя далёка за межамі рэспублікі.

З ростам беларускага тэатра звязана развіццё беларускай драматургіі. П'есы Я. Купалы, Я. Коласа, К. Крапівы, К. Чорнага і іншых беларускіх драматургаў шырока вядомы і ставіліся ў шэрагу тэатраў Савецкага Саюза.

Вырасла за даваенныя гады і музыкальная культура Беларусі. У Мінску былі створаны кансерваторыя — вы-

шэйшая музычная ўстанова — і шэраг музычных вучылішчаў і школ. Яны выхавалі многіх таленавітых музыкантаў — выканаўцаў, спевакоў, дырыжораў, музыкантаў, кампазітараў.

Значным дасягненнем у галіне выяўленчага мастацтва з'явілася адкрыццё ў 1939 г. Дзяржаўнай карціннай галерэі БССР.

Былі дасягненні і ў справе кінафікацыі БССР. У 1940 г. лік кінаўстановак дасягнуў 763, амаль у 14 разоў больш, чым у 1914 г. Была створана Беларуская кінастудыя, якая да Вялікай Айчыннай вайны выпусціла шэраг вядомых кінастужак ("Балтыйцы", "Шлях карабля", "Шукацелі шчасця" і інш.).

Расла і друкарская вытворчасць. Дастаткова сказаць, што ў 1940 г. у БССР было выдадзена 772 назвы кніг агульным тыражом у 10,4 млн экзэмпляраў. Калі ў 1914 г. агульны тыраж кніг і часопісаў, выдадзеных на тэрыторыі сучаснай Беларусі, склаў 200 тыс. экзэмпляраў, то ў 1940 г. ён дасягнуў 11,5 млн.

Аднак усе гэтыя дасягненні ў галіне культуры адбываліся ў час усталявання і ўмацавання таталітарнага рэжыму ў краіне і рэспубліцы, калі не толькі ў эканоміцы, палітыцы, але і ў ідэалогіі, навуцы і нават маралі стаўка рабілася на дыктат. Усё павінна было падпарадкоўвацца аднаму чалавеку — І.Сталіну. Праціўнікамі таталітарызму выступалі прадстаўнікі творчай і навуковай інтэлігенцыі, супраць якіх былі прыменены жорсткія рэпрэсіі. Сотні беларускіх інтэлігентаў былі падвергнуты арыштам, здзекам і катаванням, а затым заключаны ў канцэнтрацыйныя лагеры ці высланы ў розныя аддаленыя раёны СССР. У 30-я гг. фактычна была разгромлена Беларуская акадэмія навук. Было рэпрэсіравана 26 акадэмікаў і 6 членаў-карэспандэнтаў. У 1937 — 1938 гг. загінулі прэзідэнты Беларускай акадэміі навук П.В.Горын, І.З.Сурта, акадэмікі Я.М.Афанас'еў, Т.Ф.Домбаль, П.Я.Панкевіч, І.А.Пятровіч, Б.А.Тарашкевіч і інш. Больш за 100 беларускіх пісьменнікаў прайшло праз яжоўска-берыеўскія засценкі. Многія з іх, як і навукоўцы, былі расстраляны. Гэта П.Р.Галавач, М.І.Гарэцкі, М.Я.Зарэцкі (Касянкеў), М.С.Чарот (Кудзелька) і інш.

Такім чынам, таталітарная палітыка 30-х гг. прывяла да грубейшых дэфармацый у сацыяльна-эканамічным развіцці рэспублікі, адмоўна адбілася на ўзроўні матэрыяльнага дабрабыту і культуры народа.

ЭКАНОМІКА ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ Ў СКЛАДЗЕ ПОЛЬШЧЫ

13.1. Становішча прамысловасці заходнебеларускіх зямель

У выніку польска-савецкай вайны 1920 г. згодна з Рыжскім мірным дагаворам, падпісаным у сакавіку 1921 г., заходнія вобласці Беларусі (разам з заходняй часткай Украіны) былі далучаны да Польшчы. На гэтых землях быў уведзены прыняты ў краіне адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел — ваяводствавы, паветы, гміны. Уласна беларускія тэрыторыі складалі Віленскае, Навагрудскае, Палескае і ўсходняя частка Беластоцкага ваяводстваў, якія атрымалі назву "Заходняя Беларусь", ці "ўсходнія крэсы" (украіны). Гэта 24 % тэрыторыі і 11 % насельніцтва Польшчы.

Агульная плошча Заходняй Беларусі складала каля 113 тыс. км² — амаль палову тэрыторыі БССР. Колькасць насельніцтва (1931 г.) — 4,6 млн чалавек (беларусы — 65%, палякі — 15, яўрэі — 11, украінцы — 4, літоўцы — 2,5, рускія — 2 %). У верасні 1939 г. яна ўжо складала каля 5 млн чалавек.

Разглядаючы праблемы развіцця прамысловасці ў заходнебеларускім краі, неабходна адзначыць, што гэтая галіна эканомікі займала надта невялікую ўдзельную вагу ў агульным эканамічным патэнцыяле краіны. Так, у 1926 г. на Віленскае, Навагрудскае і Палескае ваяводствавы прыходзілася толькі 1,8 % рабочых і 2,8 % прадпрыемстваў, дзе працавала па 20 і больш рабочых. Згодна з данымі перапісу насельніцтва 1921 г., у прамысловасці і будаўніцтве было занята ўсяго 6,2 % насельніцтва Заходняй Беларусі.

На заходнебеларускіх землях адсутнічала цяжкая прамысловасць. Пераважалі дрэваапрацоўчая, харчовая і лёгка-я галіны. Большасць прадпрыемстваў былі дробныя (да 20 рабочых) і займаліся перапрацоўкай прадуктаў сельскай гаспадаркі і некаторых відаў мясцовай сыравіны. У 1926 г. у Віленскім, Навагрудскім і Палескім ваяводствах налічвалася 127 фабрык і заводаў з колькасцю рабочых звыш 20 чалавек і толькі 19 з іх мелі звыш 100 рабочых. Гэта шклозавод "Нёман" у Навагрудскім павеце, запалкавая фабрыка "Прагрэс-Вулкан" у Пінску, фабрыка гумавых вырабаў "Ардаць" у Лідзе, тытунёвая фабрыка ў Гродне, фанерныя фабрыкі ў Мікашэвічах і Гарадзішчы і

інш. На іх было занята 7872 рабочих — удвая менш, чым у 1913 г. Акрамя таго, на заходнебеларускіх абшарах знаходзіліся сотні дробных цагельных, шкляных, скура-ных, лесапільных, вінакурных прадпрыемстваў і майстэр-нянь. У вагонарамонтных майстэрнях і паравозных дэпо Гродна, Баранавіч, Ліды, Маладзечна, Брэста, Лунінца, Ваўкавыска працавала таксама некалькі тысяч рабочих.

Металаапрацоўчая прамысловасць не атрымала развіцця ў значнай ступені таму, што сіндыкат польскіх металургічных заводаў у канкурэнтнай барацьбе з заходне-беларускімі прадпрыемствамі выкарыстоўваў тактыку паз-баўлення іх сыравіны і меў выключна ільготны чыгуначны тарыф. Машынабудаўнічая, металургічная, вугальная, амаль уся будаўнічая, тэкстыльная, цукровая, электра-тэхнічная галіны прамысловасці знаходзіліся ў цэнтраль-най Польшчы. Тут было звыш 80 % фабрык і заводаў, друкарняў, санітарных і лячэбных устаноў.

З Польшчы ў заходнебеларускія ваяводстваў ўвозіліся прамысловыя тавары: цукар, папера, абутак, нафтапрадук-ты, жалеза і вырабы з яго, тэкстыльныя і іншыя тавары па высокіх цэнах, а па танных скупляліся сыравіна і сельска-гаспадарчыя прадукты. Польскія ўлады не былі зацікаўлены ў развіцці эканомікі Заходняй Беларусі і імкнуліся ператварыць гэтыя раёны ў аграрна-сыравінны прыдатак прамысловых раёнаў этнічнай Польшчы.

У выніку ўдзельная вага прамысловасці Заходняй Бе-ларусі ва ўсёй прамысловай вытворчасці Польшчы складала 3 %, а колькасць занятых рабочих — 4,9 %. У той час, калі ў Варшаўскім ваяводстве ў індустрыі было занята 21 % насельніцтва, у Лодзінскім — 31, у Навагрудскім і Палескім ваяводствах — 7—8, у Віленскім — 10,2 %.

Прамысловая вытворчасць у заходнебеларускім рэгіёне, як і ва ўсёй Польшчы, развівалася цыклічна. На змену перыядам пэўнага пад'ёму прыходзілі перыяды дэ-прэсіі, спаду, крызісу. Пры гэтым, нягледзячы на тое, што польская эканоміка знаходзілася ў цэлым на сярэднім узроўні развіцця, да пачатку другой сусветнай вайны агуль-ны аб'ём прамысловасці не дасягнуў 1913 г.

У 1923 — 1924 гг., пасля заканчэння вайны, у сувязі з павышэннем попыту на прамысловыя тавары і пашырэннем замежнага гандлю назіраўся пэўны пад'ём прамысловай вытворчасці, які прывёў да некаторага росту занятасці. У Заходняй Беларусі колькасць рабочих лесапільнай вытвор-часці дасягнула 89,2 % у параўнанні з 1913 г., у кардонна-

папяровай прамысловасці — 90,6, запалкавай — 120 %. Пры гэтым пераход да стабілізацыі эканомікі, які праходзіў у Польшчы ў 1922 — 1929 гг., у заходнебеларускіх землях адбываўся больш павольна.

У пачатку 1924 г. новы ўрад У. Грабскага пачаў актыўна ажыццяўляць палітыку фінансавай стабілізацыі. Былі павышаны ўскачныя падаткі на спажыванне спіртных напіткаў у 2 разы, цукру — у 10, запалак — у 20 разоў, некалькі скарачаны ваенныя расходы, праведзены шэраг іншых мерапрыемстваў. У выніку ў лютым 1924 г. бюджэт краіны ўпершыню быў зведзены са станоўчым салда.

Значную ролю ў гэтых працэсах адыграла грашовая рэформа. Пасля вайны інфляцыя набыла катастрафічны характар. Калі ў канцы 1919 г. долар каштаваў 119 польскіх марак, то ў чэрвені 1923 г. — ужо 100 тыс., а ў кастрычніку — прыкладна 1,7 млн польскіх марак. У красавіку 1924 г. прыступіў да дзейнасці Польскі банк, які увёў у абарачэнне новую валюту — злоты, які быў падлічаны у золаце і прыраўнены да 1,8 млн польскіх марак.

Дадзеныя меры дазволілі некалькі стабілізаваць фінансава-грашовую сістэму, прыпыніць інфляцыю. Аднак гэта было зроблена ў значнай ступені за кошт зніжэння жыццёвага ўзроўню насельніцтва. Нармалізацыі эканамічнага жыцця перашкаджала мілітарысцкая палітыка кіруючых колаў. У 1923 г. толькі прамыя ваенныя патрэбы складалі 42 % дзяржаўных расходаў. Стабілізацыя эканомікі Польшчы не мела моцнай асновы, суправаджалася інфляцыяй, безупынным ростам знешняй запазычанасці, значным пранікненнем замежнага капіталу. Ускладненню эканамічнай сітуацыі садзейнічалі неўраджай 1924 г., а таксама і мытная вайна Германіі супраць Польшчы, якая пачалася ў 1925 г. прывяла да адказу ад імпарту польскага вуглю.

У выніку ў канцы 1924 г., калі ў асноўных капіталістычных краінах пачалася эканамічная стабілізацыя, Польшча апынулася ў стане эканамічнага крызісу, які прывёў да агульнага спаду вытворчасці. У Віленскім, Навагрудскім і Палескім ваяводствах у 1925 г. бяздзейнічалі 17 % прадпрыемстваў, знізілася зароботная плата, узраслі дарагоўля, інфляцыя. Спад вытворчасці ў прамысловасці выклікаў і рост беспрацоўя. Калі ў 1924 г. на лесапільных заводах Палескага ваяводства было занята каля 2400 рабочых, то ў 1925 г. — толькі 1582. Згодна з афіцыйнымі данымі, у гарадах Заходняй Беларусі ў 1926 г. налічвалася 21 тыс. беспрацоўных. У 1925 — 1926 гг. былі

закрыты ўсе ўласныя тытунёва-гільзавыя фабрыкі і 32 лікёра-гарэлачныя прадпрыемствы.

З другой паловы 1926 г. у Польшчы пачаўся прамысловы ўздым. Ён супаў з прыходам да ўлады ў выніку перавароту Ю. Пілсудскага. Ажыўленню гаспадарчага жыцця садзейнічалі добры ўраджай, павышэнне цэн на вугаль, што прывяло да пашырэння знешняга гандлю, пад'ёму некаторых галін прамысловасці. Да таго ж кіруючыя колы ЗША і Англіі далі ўраду Ю. Пілсудскага вялікія пазыкі. У мэтах стабілізацыі златага восенню 1927 г. Польшча атрымала пазыку ў 62 млн долараў і 2 млн фунтаў стэрлінгаў.

У выніку ў час паступовага эканамічнага ўздыму колькасць дзеючых у Заходняй Беларусі прадпрыемстваў і занятых на іх рабочых наблізілася да ўзроўню 1913 — 1914 гг. Аднак у 1928 г. на долю Віленскага, Навагрудскага і Палескага ваяводстваў прыходзілася толькі 2 % агульнага аб'ёму прамысловай вытворчасці і 1,5 % рабочых.

Цяжкім выпрабаваннем для польскай прамысловасці з'явіўся вядомы эканамічны крызіс 1929 — 1933 гг. Ён паразіў Польшчу з большай сілай, чым іншыя краіны, і быў больш глыбокім і зацяжным. Гэта тлумачылася яе агульнай гаспадарчай адсталасцю, значнай эканамічнай залежнасцю ад замежнага капіталу. Адною з прычын, якая абумовіла выключную вострыню і зацяжны характар крызісу, было яго перапляценне з аграрным крызісам.

У асабліва цяжкім стане апынулася эканоміка беларускіх ваяводстваў. У іх крызіс выклікаў закрыццё або перавод на няпоўныя рабочы тыдзень многіх прадпрыемстваў. Закрываліся тэкстыльныя, металаапрацоўчыя, гарбарныя, цагельныя, шкляныя, вінакурныя, харчовыя прадпрыемствы. За гады крызісу спынілі вытворчасць запалкавыя фабрыкі ў Гродне, Брэсце, Слоніме, цэментны завод у Ваўкавыску, многія лесапільныя прадпрыемствы, быў закансерваваны шэраг шклозаводаў.

Журботная карціна назіралася ў некаторых прамысловых цэнтрах. Да лета 1932 г. у Пінску з наяўных трох фанерных, адной запалкавай фабрыкі, двух лесапільных заводаў, двух шклозаводаў спынілі існаванне дзве фанерныя фабрыкі, абодва шклозаводы, у Слоніме — два лесапільныя, два цагельныя заводы, чатыры млыны, у Ваўкавыску — чатыры цагельныя і два лесапільныя прадпрыемствы.

Па афіцыйных даных, у Заходняй Беларусі было закрыта 230 прадпрыемстваў, а колькасць рабочых да сярэдзіны 1933 г. скарацілася на 46 %. Прадукцыя прамыс-

ловасці да пачатку 1930 г. паменшылася на 30 — 40 % у параўнанні з 1928 г.

Разам з закрыццём фабрык і заводаў узрасла недагружанасць вытворчых магутнасцяў. Толькі ў Навагрудскім ваяводстве ўжо ў 1931/32 гаспадарчым годзе дрэваапрацоўчая галіна была загружана на 30 %, сілікатная — на 50, гарбарная — на 56, металаапрацоўчая — на 62 %. У 1933 г. лесапільныя заводы ў Навагрудскім ваяводстве выкарыстоўвалі вытворчыя магутнасці на 61 %, у Палескім — на 49, у Віленскім — на 43,1 %. Пры гэтым адзначым, што дрэваапрацоўчая галіна з'яўлялася вядучай на беларускіх землях і ў ёй было занята каля паловы ўсіх фабрычна-заводскіх рабочых. Аналагічным было становішча і ў іншых галінах вытворчасці.

У выніку крызісу масавы характар набыло беспрацоўе. У той час як колькасць прадпрыемстваў у заходнебеларускім краі скарацілася на 17,4 %, колькасць занятых рабочых — на 39 %. У канцы 1933 г. толькі зарэгістраваных беспрацоўных у Заходняй Беларусі было 9500 чалавек, ці 47,7 % усіх прамысловых рабочых. У Польшчы ў гэты перыяд узровень беспрацоўя складаў 38,7 %.

Беспрацоўе ахапіла не толькі рабочых і рамеснікаў, але і чыноўнікаў і інтэлігенцыю. Так, напрыклад, на брэсцкай біржы працы ў красавіку 1929 г. было зарэгістравана 200 работнікаў разумовай працы, у пачатку 1931 г. — 550, а ў канцы 1932 г. — 1155 чалавек. Страціўшы работу, яны ішлі ў гандаль, дробную прамысловасць і асабліва ў рамесную вытворчасць. З'явіліся новыя дробныя прадпрыемствы рамеснага тыпу, але многіх з іх чакала банкруцтва.

Эканамічны крызіс закранаў і дробную буржуазію, якая была асабліва шматлікай у малых гарадах і мястэчках Заходняй Беларусі. Агульнае паніжэнне пакупной здольнасці насельніцтва прывяло да масавай ліквідацыі гандлёвых прадпрыемстваў. Толькі ў 1929 г. на Віленшчыне колькасць патэнтаў (пасведчанняў на права займацца гандлем) зменшылася: 1-й катэгорыі найбольш буйных гандлёвых прадпрыемстваў — на 38 %, 2-й — на 18%, 3-й — на 8, іншых катэгорый — на 41 %. Агульная ж колькасць гандлёвых устаноў у заходнебеларускіх ваяводствах зменшылася значна больш.

Пасля эканамічнага крызісу да канца 1933 г. польская эканоміка апынулася ў стане дэпрэсіі. У другой палове 30-х гг. адбылося яе нязначнае ажыўленне, аднак яно не ўнесла істотных змяненняў у народную гаспадарку Польшчы і было звязана з дзяржаўнымі капіталаўкладаннямі ў ваенныя аб'екты і ваенную прамысловасць, якія павялічыліся ў 1938 г. у

параўнанні з 1928 г. у 4,5 раза і складалі 39,6 % агульнай сумы капітальных укладанняў. Такім чынам, Польшча, як і некаторыя іншыя краіны свету, выходзіла са стану крызісу ў немалой ступені на рэйках мілітарызацыі.

Але пераход ад эканамічнага крызісу да ажыўлення праходзіў даволі марудна. Толькі ў 1938 г. колькасць заходнебеларускіх прамысловых рабочых наблізілася да ўзроўню 1928 г. і складала 83,5 % ад узроўню 1913 г. У Заходняй Беларусі ў 1937 г. на прадпрыемствах з 20 і больш работнікамі было занята каля 15 тыс. чалавек. Гэта значна менш, чым у канцы 20-х гг., і складала каля 2 % ад агульнай колькасці рабочых Польшчы.

Характэрнай рысай развіцця прамысловасці заходнебеларускіх зямель з'явілася тое, што ў гады эканамічнага крызісу ўзмацніўся працэс канцэнтрацыі вытворчасці. Калі ў 1928 г. на долю сярэдняй і буйной прамысловасці прыходзілася 10,7 % агульнай колькасці прадпрыемстваў і 66,1% рабочых, то ў 1938 г. — адпаведна 13,5 і 80,6 %.

У гэты час у Заходняй Беларусі значнае развіццё атрымала дрэваапрацоўчая вытворчасць, што было абумоўлена вялікімі ляснымі багаццямі края і таннай рабочай сілай. У 1939 г. колькасць прадпрыемстваў гэтай галіны і працуючых на іх рабочых больш чым у 2 разы перавышала ўзровень 1913 г. Асаблівы пад'ём назіраўся ў фанернай вытворчасці, што тлумачылася павышаным попытам на гэтую прадукцыю з боку авіяцыйнай і аўтамабільнай прамысловасці.

Пэўнае развіццё атрымліваюць лесапільная, кардонна-папяровая вытворчасці. Разам з тым у выніку ўвядзення дзяржаўнай манаполіі і зацвярджэння на польскім рынку замежных прадпрыемстваў скарачаецца запалкавая вытворчасць. Гэты ж лёс спасцігае і вінакурныя заводы.

У сферы харчовай прамысловасці развіццё атрымала толькі мяса-малочная галіна, што праявілася ў будаўніцтве мясакансервавых прадпрыемстваў. Найбольш буйнымі з іх былі бойня і фабрыка каўбас у Ваўкавыску.

У выніку нераўнамернага развіцця галін прамысловасці Заходняй Беларусі адбываюцца некаторыя змены яе структуры ў параўнанні з даваенным перыядам. Замест харчовай прамысловасці ў гаспадарцы края вядучай становіцца дрэваапрацоўчая. Пачынае набіраць моц і хімічная вытворчасць, але скарачаецца скуравая, металаапрацоўчая.

У Заходняй Беларусі стрымлівалася развіццё чыгуначных і шашэйных дарог, сувязі. За ўсе гады знаходжання гэтых зямель у складзе Польшчы тут была пабудавана

толькі адна чыгуначная ветка — Варапаева — Друя даўжынёй 89 км, што складала 6,2 % ад агульнай колькасці зноў пабудаваных чыгунак у дзяржаве.

Лясныя багацці заходнебеларускіх зямель былі добрай сыравіннай базай для развіцця дрэваапрацоўчай, папяровай і лесахімічнай прамысловасці, але яны ў той час па-драпежніцку знішчаліся і ператвараліся ў важную крыніцу польскага экспарту. Звыш 70 % дзелавай драўніны вывозілася за мяжу і толькі 30 % выкарыстоўвалася на ўнутраныя патрэбы. У агульным аб'ёме драўніны, якая экспартавалася, значную долю складалі лесаматэрыялы з Заходняй Беларусі. У знішчэнні нацыянальнага багацця актыўна ўдзельнічаў замежны капітал. У 1924 г., напрыклад, польскі ўрад перадаў англійскаму акцыянернаму таварыству на 10 гадоў права сячы лясы ў Белавежскай пушчы, на Гродзеншчыне і Слонімшчыне.

Такія пагадненні з замежнымі прадпрыемствамі часта мелі грабежніцкі характар. Так, газета "Дзёнік Віленскі" ад 28 чэрвеня 1928 г. паведамляла, што ўсе гандляры ляснымі матэрыяламі здзіўлены і абураны тым пагадненнем, якое ўрад заключыў з англійскай фірмай. Паводле гэтага пагаднення, фірма павінна была плаціць за кубічны метр лесу для будоўлі па 25 злотых, а польскія прамыслоўцы плацілі за гэта лясному ведамству не ніжэй 60—70 злотых.

Высокія прыбыткі ў гэтай гаспадарчай дзейнасці забяспечвала таксама і танная рабочая сіла. У выніку з 1919 г. па 1939 г. у Заходняй Беларусі было высечана 589,2 тыс. га лясных масіваў, у той час як натуральны прырост склаў толькі 41,8 тыс. га. Лясная гаспадарка края прыходзіла ў заняпад.

З заходнебеларускіх зямель вывозілі і іншую сыравіну. У 1929 г. адсюль пастаўлялася каля 60 % усёй прадукцыі льну, амаль 32 % — рыбы, 42 % — мяса. У той жа час вялікія запасы торфу амаль не распрацоўваліся. Высакаякасныя гліны, пясчанікі і вапнякі, з якіх можна было выпрацоўваць шкло, пасуду, выкарыстоўваліся вельмі слаба.

Такім чынам, прамысловая вытворчасць Заходняй Беларусі мела рысы, характэрныя для залежных, слаба развітых краін. Гэта вяло да абвастрэння сацыяльных супярэчнасцяў, выступленняў рабочых, буйных стачак і забастовак.

Асноўнай прычынай слабага развіцця прамысловасці заходнебеларускіх ваяводстваў была тэхнічная адсталасць. Разбураная войнаі вытворчасць не заўсёды аднаўлялася, новыя прадпрыемствы не будаваліся. Прамысловае абсталяванне

фабрык і заводаў было прымітыўным. Амаль не ўжывалася механізацыя і электрыфікацыя. У 1939 г. на долю Заходняй Беларусі прыпадала менш чым 2 % электраэнергіі, якая выпрацоўвалася ў Польшчы. Недастатковасць капіталаў не дазваляла ажыццяўляць рэканструкцыю. Напрыклад, у 1930 г. сума дзяржаўнага крэдыту, выданага польскім банкам на адно прадпрыемства Віленскага і Навагрудскага ваяводстваў, было ў 4,1 раза меншай, чым на адно прадпрыемства ў самой Польшчы. У выніку многія галіны прамысловасці так і не дасягнулі ўзроўню 1913 г. ці былі зусім ліквідаваны, асабліва ў гады эканамічнага крызісу 1929 — 1933 гг. Акрамя таго, надзвычай вузкім быў унутраны рынак з-за нізкай пакупной здольнасці насельніцтва. Істотнай прычынай прамысловай адсталасці з'явіўся разрыў польскім кіраўніцтвам эканамічных сувязяў з СССР. Гаспадарчая дэзінтэграцыя прывяла да страты найбольш буйнога савецкага рынку. Моцная залежнасць ад заходняга капіталу вяла да ператварэння Заходняй Беларусі ў аграрна-сыравінны прыдатак.

13.2. Сельская гаспадарка Заходняй Беларусі

Эканоміка заходнебеларускіх зямель у перыяд знаходжання ў складзе Польшчы насіла пераважна аграрны характар. Больш за 80 % насельніцтва займалася сельскай гаспадаркай (у Польшчы — 63 %). Пасля некалькіх войнаў, нямецкай акупацыі сельскагаспадарчая вытворчасць Заходняй Беларусі ўяўляла сабой разбураную, адсталую галіну. Скараціліся пасяўныя плошчы. У 1921/29 сельскагаспадарчым годзе яны склалі 77,8 % ад узроўню 1913 г. У параўнанні з 1913 г. пагалоўе буйной рагатай жывёлы скарацілася на 24,9 %, свіней — на 12,9, авечак — на 35,7, коней — на 11,2 %.

У Заходняй Беларусі пасля яе ўключэння ў склад Польскай дзяржавы была адноўлена ўласная зямельная маёмасць. У выніку размеркаваная сярод сялянства савецкімі ўладамі зямля вярталася да яе былых уладальнікаў. Такім чынам, на заходнебеларускіх абшарах зноў аднаўлялася буйное памешчыцкае землеўладанне.

Як размяркоўвалася зямля сярод сельскага насельніцтва? Згодна з афіцыйнымі данымі польскай статыстыкі, у 1921 г. зямля ў заходнебеларускіх ваяводствах размяркоўвалася наступным чынам: 3402 буйным памешчыкам, якія складалі менш 1 % землеўладальнікаў, нале-

жала больш чым палавіна прыватнаўласніцкай зямлі (55,21 %). Серадняцкія гаспадаркі займалі 12,5 % зямлі, бядняцкія — 24,15, кулацкія — 8,14 %. У канчатковым падліку на памешчыцкі маёнтак прыпадала ў сярэднім 500 га, а на сялянскі двор — менш за 7 га зямлі.

Аднак за гэтымі сярэднімі лічбамі былі канкрэтныя гаспадаркі. Трэба адзначыць, што сярод памешчыцкіх гаспадарак існавалі і вельмі буйныя латыфундыі. Так, уладанні Давыд-Гарадоцкага маярата (непадзельнага маёнтка, які перадаваўся ў спадчыну старэйшаму сыну) князя К. Радзівіла ў 1925 г. дасягалі 155 200 га.

Кулакі мелі звычайна ад 18 да 100 га зямлі, 10—15 коней, 15—25 кароў і шырока выкарыстоўвалі наёмную працу. Гэтыя гаспадаркі былі таварнымі. Да сяряднякоў адносіліся сяляне з надзелам ад 8 да 18 га, яны ўтрымлівалі 2—3 каровы, аднаго, радзей двух коней і ў асноўным не ўжывалі наёмнай працы.

Найбольш шматлікая праслойка сялянства валодала зямельнымі надзеламі 7—8 га. Яна не заўсёды мела магчымасць пракарміць сям'ю і нярэдка вымушана была наймацца да памешчыкаў ці кулакоў. Малазямелле і беззямелле вымушалі сялян арэндаваць зямлю. У той час яе арэндавалі каля 50 тыс. сялянскіх гаспадарак з агульнай зямельнай плошчай 52 тыс. га.

Аб слабасці эканомікі сялянскіх гаспадарак сведчыць таксама і тое, што па перапісу 1927 г. каля 29 % з іх не мелі коней, у 58,8 % было толькі па аднаму каню, 15,7 % адносіліся да бескароўных, 51,1 % трымалі па адной карове.

Нельга даць агульны малюнак вёскі Заходняй Беларусі разглядаемага перыяду без характарыстыкі становішча сельскагаспадарчых рабочых. Іх колькасць у канцы 1931 г. у Віленскім, Навагрудскім і Палескім ваяводствах складала 90,7 тыс. чалавек. Па ўмовах найму і эканамічным становішчы яны падраздзяляліся на некалькі катэгорый: наглядчыкі, рамеснікі, ардынарыі, пасылкі, каморнікі, сталоўнікі. Наглядчыкі — нешматлікая вярхушка аграрных рабочых, якая служыла гаспадарам. Рамеснікі — кавалі, сталяры і інш. — атрымлівалі лепшае ў параўнанні з іншымі групамі ўзнагароджанне. Ардынарыі — найбольш шматлікая малааплачваемая група батракоў. Каля 90 % зарплаты яны атрымлівалі ў выглядзе жылля, паліва, зерня, зямлі для пасеваў, права трымаць карову. У дакрызісны перыяд іх заробтак не перавышаў 300 злотых у год. Пасылкі — гэта галоўным чынам дзеці ардынарыеў, іх праца часта не аплачвалася.

Каморнікамі з'яўляліся сяляне, якія разарыліся. Яны атрымлівалі ў часовае карыстанне невялікую гаспадарку, павінны былі адпрацоўваць на карысць памешчыка вызначаную колькасць дзён. За гэта вызначалася палова заробтка ардынарыя. Сталоўнікамі звалі сялян-беднякоў з маленькай гаспадаркай. За ўзнагароджанне ў выглядзе жылля, права пасвіць жывёлу, часам за арэнду кавалачка зямлі таксама адпрацоўвалі гаспадарку памешчыка.

Такім чынам, сялянства ў Заходняй Беларусі валодала менш чым паловай усёй зямлі. Зямельны "голад" адраджаў розныя рэшткі феадальных адносін: дробная арэнда зямлі за адпрацоўкі або за частку ўраджаю, адпрацоўкі за права карыстання пашай, нарыхтоўкі дроў, натуральная плата за працу, наяўнасць сервітутаў, цераспалосіца. Акрамя таго, існаваў і такі перажытак феадальнай даўніны, як сістэма павіннасцяў па пракладцы новых дарог, будаўніцтву і рамонце мастоў, якія паглыналі ад 60 да 110 дзён у год адной сялянскай гаспадаркі.

Усё гэта тармазіла развіццё вытворчых сіл у аграрным сектары заходнебеларускай гаспадаркі, несла ў сабе сур'ёзную небяспеку для існуючага дзяржаўнага ладу, параджала моцны сацыяльны пратэст часткі сялянства "ўсходніх крэсаў".

У сувязі з гэтым польскі ўрад вырашыў правесці ў дзяржаве аграрныя пераўтварэнні з мэтай знізіць сацыяльную напружанасць, адкрыць шлях да больш хуткага развіцця капіталістычных, рыначных адносін у сельскай гаспадарцы.

Палітыка зямельных пераўтварэнняў, рэформаў, якія праводзіліся кіруючымі коламі Польскай дзяржавы, знайшла сваё выяўленне ў шэрагу аграрных законаў аб парцэляцыі, асадніцтве, камасацыі.

Яшчэ ў 1919 г. польскі сейм прыняў закон аб аграрнай рэформе, згодна з якім ствараўся дзяржаўны зямельны фонд са свабодных зямель, якія засталіся без гаспадароў, дзяржаўных, часткі памешчыцкіх, якія складалі лішак над устаноўленым максімальным памерам маёнтка. Гэтыя невялікія ўчасткі (парцэлы) прызначаліся для свабоднага продажу. Такое пераразмеркаванне зямлі атрымала назву парцэляцыі. Аднак гэтая рэформа ў той час не была рэалізавана.

15 ліпеня 1920 г. сейм Польшчы, у момант наступлення савецкіх войскаў на Варшаву, пайшоў на прыняцце больш радыкальнага закону "Аб зямельнай рэформе", які прадугледжваў надзяленне зямлёй малазямельных і беззямельных сялян. Але пасля паражэння Чырвонай Арміі на Віслаі і

заклучэння Рыжскага мірнага дагавору 1921 г. гэты закон таксама быў забыты.

Разам з тым у той час пад выглядам парцэляцыі памешчыкі вялі продаж зямлі па спекулятыўных цэнах. У Заходняй Беларусі за перыяд з 1922 па 1924 г. буйныя землеўладальнікі прадалі каля 120 тыс. га зямлі. Аднак вельмі высокі кошт зямельных участкаў (адзін гектар ворнай зямлі каштаваў ад 1,5 да 2 тыс. злотых) не дазволіў пераважнай частцы сялянства павялічыць свае надзелы.

У канчатковым выніку пад націскам сялянскіх мас у ліпені 1925 г. быў прыняты "Закон аб ажыццяўленні зямельнай рэформы", які ўвайшоў у гісторыю як "Закон аб парцэляцыі і асадніцтве". Змест гэтай рэформы заключаўся ў продажы дробнымі ўчасткамі некаторай часткі памешчыцкіх зямель і камасацыі (хутарызацыі) сялянскіх гаспадарак з ліквідацыяй сервітутаў.

Аднак у заходнебеларускіх землях парцэляцыя ў значнай ступені была выкарыстана ўрадам для іх засялення польскімі кулакамі і ваеннымі каланістамі — былымі афіцэрамі і ўнтэрафіцэрамі польскай арміі, так званымі асаднікамі. Яны атрымлівалі бясплатна або па невялікай цане зямельныя ўчасткі па 15—45 га і на льготных умовах доўгатэрміновыя крэдыты на абзавядзенне гаспадаркай, за кошт дзяржавы будавалі жылыя памяшканні.

Да сярэдзіны 1932 г. на тэрыторыі Віленскага, Навагрудскага, Палескага ваяводстваў, а таксама Гродзенскага і Ваўкавыскага павеатаў Беластоцкага ваяводства налічвалася 4640 толькі ваенных асаднікаў. У Віленскім ваяводстве на кожнага з іх прыходзілася ў сярэднім 16,5 га, у Навагрудскім — 18,5, у Палескім — 2,7 га зямлі. Гэта былі тыпічна кулацкія гаспадаркі. Асаднікі былі ўзброеныя і сяліліся хутарамі, пасяленнямі ўздоўж савецка-польскай граніцы і выконвалі паліцэйскія функцыі. Яны з'яўляліся сацыяльнай апорай польскай улады на "ўсходніх крэсах".

Пры гэтым амаль усе асаднікі знаходзіліся на дзяржаўнай службе і не вельмі жадалі працаваць на зямлі, таму яны нярэдка аддавалі ўчасткі на апрацоўку сялянам за арэндную плату. Гэта яшчэ больш абвастрыла сацыяльную напружанасць.

Астатняя частка зямель была прададзена гандлярам, спекулянтам, прадпрымальнікам, чыноўнікам, кулакам. Распрадажа ішла па двух напрамках: па лініі дзяржаўнай парцэляцыі праз сельскагаспадарчы банк і дзікай спекулятыўнай парцэляцыі, якой займаліся памешчыкі, гандляры.

Пры гэтым урад галоўным чынам прадастаўляў зямельныя ўчасткі асобам польскай нацыянальнасці. Так, у Навагрудскім і Віленскім ваяводствах сярод атрымаўшых у 1919 — 1932 гг. зямлю беларусаў было толькі 42,1 %.

Да таго ж купіць зямлю немагчымым сялянскім гаспадаркам было вельмі складана па прычыне яе высокага кошту. Сярэдняя цана 1 га па прыватнай парцэлярыі дасягала 610 — 830 злотых. Дзяржаўны банк за крэдыты на пакупку зямлі браў не менш 12 % гадавых. Акрамя таго, памешчыкі, маёнткі якіх падлягалі парцэляцыі, выкарыстоўвалі права выбару пакупніка і патрабавалі за зямлю больш высокую цану, нярэдка ў амерыканскай валюце — доларах.

У выніку толькі частка сярэдніх і бядняцкіх гаспадарак, дробных арандатараў змагла набыць нязначныя кавалкі зямлі. Згодна з афіцыйнымі данымі таго часу па заходнебеларускай вёсцы да 1935 г. у параўнанні з 1921 г. у сярэднім павялічылі свае землеўладанні: бядняцкія гаспадаркі — на 2,1 га, сярэднія — на 2,7, кулацкія — на 3,9 га. Цікава, што буйныя гаспадаркі, якія налічвалі ад 20 да 50 га зямлі, набылі зямлі амаль у 13 разоў больш, чым сялянскія двары з плошчай да 2 га зямлі.

У выніку дзяржаўнай і ўласнай парцэляцыі з 1921 па 1929 г. было прадаана 528,3 тыс. га зямлі. У гэты час памешчыцкае землеўладанне паменшылася прыкладна на 13 %. У 30-я гг. буйное землеўладанне скарацілася яшчэ на 147,3 тыс. га, ці на 3,7 %.

Такім чынам, большасць памешчыкаў у заходнебеларускіх ваяводствах захавалі свае ўладанні і буйное землеўладанне засталася непарушаным.

Другім элементам аграрнай рэформы была праведзеная польскім урадам так званая камасацыя сялянскіх гаспадарак. Яна прадугледжвала ліквідацыю цераспалосіцы шляхам масавай хутарызацыі, у выніку якой сяляне замест раздробленых зямель павінны былі атрымаць роўную колькасць зямлі, якая зводзілася да аднаго ўчастка. Аб'ектыўна камасацыя была прагрэсіўнай з'явай і фактычна працягвала вядомую сталыпінскую аграрную рэформу 1906 — 1910 гг., якая садзейнічала пэўнаму развіццю вытворчых сіл у сельскай гаспадарцы. Пры гэтым, праводзячы землеўпарадкаванне, улады абяцалі павялічыць зямельныя надзелы і беднякам.

Аднак у адрозненне ад рэформы П.Сталыпіна ўсе расходы, звязаныя з правядзеннем камасацыі, дзяржава ўсклала на плечы сялянства. Яно павінна было плаціць за камасацыю кожнага гектара ад 14 да 20 злотых і, акрамя таго, асобная

плата спаганялася за складанне праектаў меліярацыі, утрыманне землеўпарадкаў, перанясенне дарог і г.д.

Працэс хутарызацыі праходзіў нераўнамерна. Да 1927 г. ён ахапіў нямногім больш за 60 тыс. гаспадарак, якія атрымалі каля 600 тыс. га хутарскай зямлі. Аднак з 1927 г. урад Ю.Пілсудскага пачаў ажыццяўляць масавую хутарызацыю, нярэдка ў прымусовым парадку. Ахвотна ішлі на хутары заможныя сяляне, кулакі, якія выйгралі ад камасацыі, набываючы зямлі, інтэнсіфікацыі вытворчасці і значна ўмацавалі сваё становішча. Бядняк ішоў на хутар вымушана, бо яму не было куды пайсці. Серадняк вёў сябе асцярожна, бо не жадаў страціць тое, што меў. Значная ж частка сялян супраціўлялася камасацыі. У выніку за ўвесь перыяд знаходжання Заходняй Беларусі ў складзе Польшчы па Віленскім, Навагрудскім і Палескім ваяводствах на хутары было выселена 259,3 тыс. сялянскіх гаспадарак (агульная плошча 1928,6 тыс. га), што складала 43 % гаспадарак і каля 50 % сялянскай зямлі.

Яшчэ адным элементам аграрных пераўтварэнняў была ліквідацыя сервітутаў — права сялян на сумеснае з памешчыкамі карыстанне пашай і лясамі. Як камасацыя і працялярыя, гэтая мера была накіравана на ўзмацненне капіталістычных адносін у вёсцы, знішчэнне рэшткаў феадальна-прыгонніцкіх адносін.

Да 1913 г. у Заходняй Беларусі сервітутамі карысталіся 50 % усіх сялянскіх гаспадарак, у 1927 г. — толькі 10 %, а да 1939 г. у заходнебеларускіх ваяводствах яны былі поўнасьцю ліквідаваны. Сервітутаў пазбавіліся 115,7 тыс. сялянскіх гаспадарак. У выніку памешчыкі атрымалі да 3/4 сервітутнай зямлі, а сяляне ў якасці кампенсацыі — зямельныя ўчасткі памерам ад 1/4 да 1/3 агульнай плошчы сервітутаў, а ў некаторых выпадках — грашыма. Аднак гэтыя ўчасткі нярэдка былі забалочанымі і пясчанымі, непрыгоднымі для сельскагаспадарчага выкарыстання. Ад ліквідацыі сервітутаў больш за ўсіх страцілі бядняцкія гаспадаркі. Многія з іх ужо не мелі магчымасці трымаць нават па адной карове.

Такім чынам, аграрная рэформа, праведзеная польскім урадам, насіла буржуазны характар. Яна садзейнічала ліквідацыі паўпрыгонніцкіх адносін, канцэнтрацыі сельскагаспадарчай вытворчасці, расчышчала шлях да больш хуткага развіцця капіталізму ў вёсцы. У яе выніку ўмацоўваўся стан дробнай і сялянскай сельскай буржуазіі.

Разам з тым рэформа не вырашыла да канца аграрнае

пытанне, не знішчыла буйное памешчыцкае землеўладанне, што ў канчатковым выніку прывяло да поўнага збяднення беларускай вёскі. Аб гэтым сведчаць перамены ў структуры заходнебеларускага сялянства. Калі ў 1921 г. беднякі складалі 62 %, сярэднікі — 30, кулакі — 8 %, то да сярэдзіны 30-х гг. адпаведна 78 — 80 %, 15 — 17 і 5 %.

Сельскагаспадарчая вытворчасць у Заходняй Беларусі, як і прамысловая, развівалася нераўнамерна, цыклічна. Прымітыўны інвентар, перажыткі феадальных адносін, адсутнасць выгадных крэдытаў, недахоп мінеральных угнаенняў стрымлівалі пасляваеннае аднаўленне вёскі. Таму толькі ў 1929 г. сельская гаспадарка дасягнула ўзроўню даваеннага 1913 г.

Вядучай галіной было паляводства з трохпольнай сістэмай у сялянскіх гаспадарках і мнагапольнай у памешчыцкіх і кулацкіх. Асноўныя культуры — жыта, авёс, бульба. У сярэдзіне 20-х гг. тэхнічныя культуры ў заходнебеларускіх ваяводствах займалі невялікае месца — каля 1 % у агульнай пасяўной плошчы, сярэдняя ўраджайнасць у перыяд з 1927 па 1930 г. па збожжавых не перавышала 8,8 ц/га, а па бульбе — 89 ц/га.

Значнае месца ў сельскагаспадарчым комплексе заходнебеларускай вёскі займала жывёлагадоўля. Аднак узровень 1914 г. быў дасягнуты толькі ў 1928 г. Разам з тым зачатыры наступныя гады колькасць буйной рагатай жывёлы ўзрасла на 25,7 % і ў 1931 г. складала 1352,2 тыс. галоў. Пры гэтым у жывёлагадоўлі таварнасць сялянскіх гаспадарак была значна ніжэйшай, чым у памешчыцкіх.

Такім чынам да канца 20-х гг. у заходнебеларускіх ваяводствах было некаторае ажыўленне аграрнай вытворчасці. Гэтаму садзейнічалі стабілізацыя капіталізму ў краіне і палепшэнне кан'юнктуры на сусветным рынку. Сярэдні валавы збор збожжа ў 1925 — 1928 гг. складаў 88 %, а бульбы — ужо 115 % ад узроўню 1914 г. Бульба выціскала хлеб са стала селяніна. Частай з'явай таго часу былі неўраджаі. Толькі 1923 — 1933 гг. былі адзначаны пяццю неўраджайнымі гадамі (1924, 1926, 1928, 1931 і 1933).

Значна пагоршыў стан сельскагаспадарчай вытворчасці ў заходнебеларускай вёсцы эканамічны крызіс 1929 — 1933 гг. Яго асноўнае праяўленне ў адрозненне ад прамысловасці заключалася ў падзенні цэн і зніжэнні даходнасці.

За перыяд з 1928 па 1935 г. па трох заходнебеларускіх ваяводствах цана пшаніцы ўпала больш чым у 3 разы, жыта — у 2,7, ячменю — у 2,6, бульбы — амаль у 3 разы.

Прычым падзенне было большым, чым у Польшчы ў цэлым. З 1929 па 1933 г. цана на прадукцыю жывёлагадоўлі знізілася амаль у 2,5 раза.

Розніца цэн паміж сельскагаспадарчымі і прамысловымі прадуктамі, так званыя "нажніцы", істотна знізілі рэнтабельнасць аграрнай вытворчасці. Гэта гармазіла тэхнічны прагрэс, які пераставаў акупацца. У 1933 г. у параўнанні з 1929 г. сялянам плугоў было прададзена ў 13 разоў менш, барон звычайных — у 409, сеялак — у 107 разоў. Продаж мінеральных угнаенняў скараціўся ў 10 разоў. Вёска вярталася да прымітыўных метадаў апрацоўкі зямлі і прыладаў працы.

Толькі ў другой палове 1935 г., у значнай ступені дзякуючы росту цэн на сельскагаспадарчую прадукцыю на сусветным рынку, Польшча выйшла з аграрнага крызісу. У выніку ў 1936/37 гаспадарчы год у параўнанні з 1929/30 валавы збор збожжавых у Заходняй Беларусі складаў 103,6 %, бульбы — 116,0, ільнасемени — 127,9, ільनावалакна — 96,4 %. Колькасць буйной рагатай жывёлы ў 1935 г. у параўнанні з 1930 г. складала 102,0 %, свіней — 129,9, авчак — 118,9 %. Аднак ужо ў 1938 г. вёска зноў апынулася пад пагрозай крызісу. У краіне ў чарговы раз пачалося падзенне цэн на сельскагаспадарчую прадукцыю, якое працягвалася да пачатку другой сусветнай вайны.

Такім чынам, аграрная вытворчасць Заходняй Беларусі знаходзілася ў складаным становішчы. У немалой ступені яно было абумоўлена і аграрнай перанаселенасцю вёскі. Па падліках вучоных, у 1931 г. у заходнебеларускім краі было прыкладна 700 тыс. чалавек залішняй рабочай сілы, што складала каля 50 % усіх працаздольных. Развіццё капіталістычных адносін у вёсцы ішло па вядомым "прускім шляху" — з захаваннем буйнога памешчыцкага землеўладання і шматлікіх рэшткаў феадалізму.

13.3. Матэрыяльнае становішча насельніцтва Заходняй Беларусі

Скарачэнне прамысловай вытворчасці, шматлікія рэшткі феадалізму ў сельскай гаспадарцы Заходняй Беларусі ў перыяд яе знаходжання ў складзе Польшчы асуджалі значную частку насельніцтва на нізкі жыццёвы узровень, беднасць, паўгалоднае існаванне.

Многія рабочыя гарадскіх і месчачковых прадпрыемст-

ваў жылі ў цесных і халодных бараках, падвалах, дзе часта адсутнічалі вада, цяпло, электрычнасць. У адным пакоі нярэдка жылі па 5—6 чалавек. Да таго ж кватэрная плата паглынала звыш $1/3$ заробтку. Цяжкімі былі ўмовы працы: бруд і смецце на рабочих месцах, удушлівае паветра. Аднак з-за страху застацца без работы рабочыя вымушаны былі ўсё гэта цягнуць. З-за адсутнасці тэхнікі бяспекі і аховы працы пастаянна ішоў рост траўматызму. Па даных польскай інспекцыі працы, у 1927 — 1928 гг. па Бела-стоцкім, Палескім, Віленскім і Навагрудскім ваяводствах было зарэгістравана 1313 няшчасных выпадкаў, а ў 1934 — 1935 гг. — 3463 — больш чым у 2,5 раза.

Нягледзячы на тое, што ў Польшчы фармальна быў устаноўлены 8-гадзінны рабочы дзень, на прадпрыемствах ён фактычна працягваўся 10 — 12, а часам і больш гадзін у суткі. У сельскагаспадарчых рабочих працягласць рабочага дня нярэдка дасягала 16 і нават 18 гадзін.

У перыяд "вялікай дэпрэсіі" 1929 — 1933 гг. жыццёвы ўзровень працоўных істотна пагоршыўся. Урадавая праграма выхаду з крызісу патрабавала ў першую чаргу зніжэння сабекошту выпускаемай прадукцыі. Аднак рашыць гэтую праблему меркавалася ў асноўным шляхам скарачэння рабочай сілы, зніжэння зароботнай платы, павелічэння рабочага дня, згортвання сацыяльнага страхавання.

У 1933 г. польскі ўрад прыняў закон аб рабочым часе, які даваў права прадпрыемствам павялічваць рабочы дзень, скарачаць водпуск з 8 да 4 дзён. Такім чынам, платныя водпускі фактычна ліквідаваліся. У тым жа годзе быў прыняты закон, накіраваны на ліквідацыю сістэмы сацыяльнага страхавання. Тэрмін дапамогі па хваробе скарачаўся з 39 да 26 тыдняў. З 60 да 50 % заробтка зніжаліся памеры дапамогі.

У гады эканамічнага крызісу рэзка знізіліся і без таго мізэрныя заробаткі рабочих. Калі ўзровень зарплаты ў 1928 г. прыняць за 100 %, то ў 1931 г. ён быў роўны 69,5, а ў сакавіку 1933 г. — 38,3 %. Такім чынам, за гэты час яе ўзровень упаў больш чым у 2,6 раза.

Пры гэтым матэрыяльнае становішча працаўнікоў заходнебеларускіх прадпрыемстваў было горшым, бо іх заробтак складаў ад 30 да 50 % зароботнай платы рабочих цэнтральнай Польшчы. Калі, напрыклад, сярэдні заробтак рабочага Варшаўскага ваяводства складаў 42,06 злотага ў тыдзень, то Віленскага — 27,67, Палескага — 21,87, Навагрудскага — 15,07 злотага. Да таго ж існавала дыскрымінацыя ў аплаце працы жанчын. У 1937 г. пагадзінная

аплата жанчын на буйных і сярэдніх прадпрыемствах была ніжэй сярэдняй зароботнай платы мужчын прыкладна на 25 — 50 %. Акрамя таго, пад выглядам працяглага вучнёўства на прадпрыемствах і ў рамесных майстэрнях шырока выкарыстоўвалася танная праца падлеткаў.

У той жа час у сярэдзіне 20-х гг. 1 кг аржаного хлеба каштаваў 0,45, мукі пшанічнай — 0,9, масла — 6,3, цукру — 1,4, мыла — 1,7, солі — 0,35, 1 л газы — 0,6, 1 м шарсцяной тканіны (шавіёт) — 33,18 златага. Калі ўлічыць, што пасля вылічэння падаткаў, штрафаў, якія былі шырока распаўсюджаны на фабрыках і заводах, большасць рабочых атрымлівала каля 12 — 15 злотых у тыдзень, то можна ўявіць матэрыяльнае становішча тагачасных працоўных. Да таго ж да паловы гэтай сумы ўходзіла на аплату жылля. Таму асноўным рацыёнам многіх рабочых сямей былі бульба і аржаны хлеб. Але і гэтая невялікая зароботная плата нярэдка затрымлівалася часам на тры — чатыры месяцы. Нярэдка яна выдавалася ў выглядзе талонаў у магазін і крамы, дзе рабочыя павінны былі купляць тавары і прадукты па завышаных цэнах.

Што датычыцца сельскагаспадарчых рабочых, то яны атрымлівалі зароботную плату амаль выключна натурай. У Палескім ваяводстве, напрыклад, ім выплачвалася грашыма толькі 5—6 % зароботка. Да таго ж памеры аплаты іх працы ўвесь час падалі. Паводле афіцыйных даных, да 1932 г. узровень зароботнай платы сельскагаспадарчых рабочых Заходняй Беларусі панізіўся ў параўнанні з 1928 г. на 50—52 %.

Асабліва цяжкі было становішча беспрацоўных. У пачатку 1927 г. толькі 13,6 % зарэгістраваных беспрацоўных атрымалі дапамогу па беспрацоўі. Памеры гэтай дапамогі былі вельмі мізэрнымі. У 1936 — 1937 гг. сярэднямесячная дапамога на аднаго беспрацоўнага складала 4—5 злотых, для сям'і з 4—5 чалавек — 12—14 злотых, для беспрацоўнай сям'і з 6 і больш чалавек — 16—20 злотых. У шэрагу выпадкаў той, хто атрымліваў гэтую дапамогу, павінен быў адпрацаваць яе на грамадскіх работах. Часам у выглядзе дапамогі выдавалі пару талерак поліўкі і 300 г аржаного хлеба ў суткі.

Не лягчэй было жыццё і заходнебеларускіх сялян, асабліва беднякоў. Многія з іх, як ужо адзначалася, не мелі ніякай жывёлы, нават каровы. Яны ішлі на падзённую работу, на лясныя промыслы, будаўніцтва мастоў і дарог, бралі зямлю ў арэнду на кабальных умовах. За арэнду селянін нярэдка аддаваў палавіну і больш ураджаю.

Гнаныя галечай і адчаем, многія тысячы працоўных у пошуках лепшай долі вымушаны былі эміграваць за мяжу. Яны ехалі ў Латвію, Францыю, краіны Лацінскай Амерыкі. З 1925 па 1938 г. з заходнебеларускіх ваяводстваў эмігравала 78,1 тыс. чалавек. Штогод дзiesiąткі тысяч працоўных выязджалі ў іншыя краіны на сезонныя работы.

Цяжарам на плечы працоўных Заходняй Беларусі клалася падатковая палітыка польскага ўрада. Існавалі дзiesiąткі розных падаткаў і збораў. Сума прамых падаткаў была вышэйшая, чым у царскай Расіі. Да 1931 г. падатковае рабаванне было больш чым у 4 разы мацней у параўнанні з 1913 г. Пасля выплаты пазямельнага, царкоўнага, капітковага, меліярацыйнага, падаходнага, дарожнага, маставога, канцылярскага, ураўняльнага і іншых падаткаў у селяніна або рабочага амаль нічога не заставалася на жыццё.

Падатковае ярмо на вёсцы цягнула ў асноўным бядняцкае і сярдняцкае сялянства. Аб гэтым сведчаць урадавыя даныя. Так, для гаспадаркі памерам у 5 га асноўная стаўка пазямельнага падатку раўнялася (на 1 га) 2,38 злотага, ад 5 да 15 га — 2,15, ад 15 да 60 га — 1,89, ад 60 да 100 га — 2,03, ад 500 да 2000 га — 2,09, звыш 2000 га — 1,01 злотага. Фінансавыя інспектары (секвестратары), судовыя выканаўцы ўсяляк павялічвалі памеры падаткавых збораў.

Каб спагнаць нядоімкі, мясцовыя ўлады шырока выкарыстоўвалі сродкі прымусу. У 1929 г. у Навагрудскім і Палескім ваяводствах адзначана 11 948 выпадкаў канфіскацыі маёмасці. Нярэдка практыкаваліся так званыя экзекуцыі і ліцытацыі (распрадажа маёмасці даўжнікоў на публічных таргах). Толькі ў Навагрудскім ваяводстве ў 1931 г. адбылося 120 055 ліцытацый. У 1931/32 гаспадарчым годзе іх колькасць у Заходняй Беларусі ў параўнанні з папярэднім годам павялічылася на 310 %. Сума запазычанасці селяніна часта перавышала кошт усёй яго маёмасці.

Жыццё заходнебеларускай вёскі нярэдка нагадвала перыяд глыбокага феадалізму. Уласныя патрэбнасці сяляне задавальнялі ў немалой ступені за кошт хатніх промыслаў. Адзенне і бялізна ў асноўным былі ўласнай вытворчасці, шырока выкарыстоўваліся прадметы з лазы, лапці з лыка. Зберажэнні памяшчаліся не ў грошы, а ў жывёлу. Калі трэба было нешта купіць, заплаціць падаткі, прадавалі карову ці цяля. Гандаль у вёсцы меў характар абмену, сувязь з рынкам практычна адсутнічала.

Стан сельскагаспадарчай вытворчасці асуджаў сялян на паўгалоднае існаванне. А калі ў 1928 г. у Віленскім

ваяводстве было атрымана 30 % звычайнага збору збожжа, голад ахапіў сотні тысяч сялян. У маі 1929 г. урадавы афіцыйны орган "Gazeta Polska" пісаў: "Голад такі страшны, што сваімі памерамі перавышае голад, які быў на Віленшчыне ў час вайны. Паведамляюць, што жыхарства ўжо тыдні жывіцца лупінамі з бульбы, якія (лупіны) купляе ў мястэчках, прадаючы ўсё з гаспадаркі. У вёску Калкуны прыехала павятовая камісія, аднак не магла дастукацца ў хаты, бо насельніцтва прыгатавалася на смерць. Сяляне пазамыкалі з сярэдзіны хаты і разам з жонкамі і дзецьмі ляжалі, чакаючы, калі смерць скароціць іх галодныя мукі".

Увосень 1931 г. у выніку агульнага неўраджаю голад зноў ахапіў шырокія масы працоўных. Вясной 1932 г. ён дасягнуў велізарных памераў. Так, у Ашмянскім павеце галадала 60 % сялян. У сувязі з адсутнасцю насення іх землі засталіся незасеянымі, што прадвызначала голад і ў наступныя гады. У пачатку 1934 г. толькі ў Віленскім ваяводстве галадала каля 200 тыс. чалавек.

Адмоўна адбівалася на становішчы сялян і гандлёвая палітыка манаполій. Прамысловыя тавары былі дарагія, а сыравіна і прадукты сельскай гаспадаркі непараўнальна танныя. Калі ў 1928 г. для пакупкі аднаго плуга трэба было прадаць 100 кг жыта ці 28 кг свініны жывой вагі, то ў 1935 г. — 270 кг жыта ці 41,5 кг свініны. У 1935 г. сялянін быў вымушаны плаціць за тыя ж прамысловыя тавары ў 2—3 разы больш, чым у 1928 г. У гады крызісу ўзровень спажывання няўхільна падаў. Нават у заможных сялян з 1930 па 1934 г. спажыванне скарацілася на 70 %. Што ж датычыцца сялянскай беднаты, то спажыванне прамысловых вырабаў у гэтай катэгорыі практычна ўпала да нуля.

Паўгалоднае існаванне, цяжкая праца, дрэнныя бытавыя ўмовы параджалі шматлікія хваробы і эпідэміі. Шырокае распаўсюджанне атрымала захворванне туберкулёзам, частымі былі эпідэміі тыфу. Гэтыя і іншыя хваробы ўносілі тысячы чалавечых жыццяў. Медыцынскае абслугоўванне было арганізавана вельмі дрэнна, да таго ж была мізэрнай колькасць медыцынскіх устаноў. У 1929 г. у заходнебеларускім краі на 3,3 млн насельніцтва налічвалася толькі 75 невялікіх бальніц — адна на 44 тыс. чалавек. Акрамя таго, кошт лячэння для многіх працоўных быў недаступны. Так, у Стаўбцоўскім павеце ў 1926 г. за візіт фельчара трэба было плаціць 5 злотых, за лякарствы ў аптэцы — 12. Але такія грошы мелі далёка не ўсе.

Гаворачы аб жыццёвым узроўні нашых суайчыннікаў у гады знаходжання ў складзе Польскай дзяржавы, трэба адзначыць і такія яго паказчыкі, як стан культуры, адукацыі.

Польскі ўрад у 1924 г. вымушаны быў выдаць закон "Аб мове", па якім дазвалялася адкрываць беларускія школы там, дзе беларусы складалі звыш 25 % насельніцтва. Пры гэтым абвешчаліся лозунгі аўтанамізацыі Заходняй Беларусі, яе федэрацыі з Польшчай. Аднак на самой справе правячыя колы Польшчы рознымі сродкамі выкаранялі беларускую культуру. Яны імкнуліся знішчыць беларускую інтэлігенцыю. Беларусы не прымалі ў якасці служачых на чыгунку, у лясное ведамства, іншыя дзяржаўныя ўстановы, яны не маглі выкладаць у школах.

Дыскрымінацыя беларусаў асабліва востра праяўлялася ў галіне адукацыі. Польскія ўлады пачалі закрываць беларускія школы. Калі ў 1918 — 1919 гг. у Заходняй Беларусі было каля 400 беларускіх школ, то ў 1925 г. засталася 77 школ, у якіх навучалася 18 тыс. вучняў. З іх толькі чатыры гімназіі былі беларускія: у Вільня, Навагрудку, Радашковічах, Клецку. У 1938/39 навучальным годзе у заходне-беларускіх ваяводствах не было ніводнай беларускай школы. Высокая плата за навучанне (для гімназіі яна раўнялася 220 злотых у год) закрывала шлях да асветы дзецям працоўных. Ва ўстановах і школах забаранялі карыстацца беларускай мовай.

Гэта палітыка ўлад садзейнічала росту непісьменнасці сярод насельніцтва. У 1938 г. у Палескім ваяводстве непісьменных сярод насельніцтва ва ўзросце больш за 10 гадоў было 70 %, у Навагрудскім — 60 %. Насельніцтва многіх вёсак было скрозь непісьменным. Закрываліся беларускія клубы, бібліятэкі, выдавецтвы. У 1921 — 1927 гг. былі закрыты 22 беларускія газеты. Уся беларуская літаратура дэмакратычнага напрамку разглядалася як нелегальная.

Усё гэта сведчыць аб тым, што шырокія масы працоўных пакутавалі як ад сацыяльных бедстваў, так і ад нацыяльнага прыгнёту.

Такім чынам, заходнебеларускія землі ў перыяд знаходжання ў складзе Польшчы прайшлі вельмі цяжкі шлях як эканамічнага, так і сацыяльнага развіцця. Шматлікія вострыя супярэчнасці, пароджаныя недалянабачнай палітыкай польскага ўрада, прывялі гэтую дзяржаву да значнага аслаблення і заваявання ў верасні 1939 г.

ЭКАНОМІКА БЕЛАРУСІ Ё ГАДЫ ВЯЛКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ (1941 — 1945 гг.)

14.1. Эвакуацыя насельніцтва і сродкаў вытворчасці з тэрыторыі рэспублікі. Працоўны гераізм беларускага народа ў савецкім тыле

22 чэрвеня 1941 г. фашысцкая Германія абрушыла сваю ваенную моц на Савецкі Саюз. Найбольш моцны ўдар прыйшоўся на беларускія землі. Пачаліся масіраваныя налёты на аэрадромы, вузлы чыгунак, а таксама на гарады Беласток, Брэст, Гродна, Баранавічы і іншыя населеныя пункты рэспублікі.

Сур'ёзныя памылкі сталінскага кіраўніцтва ў галіне знешняй палітыкі, знішчэнне ваенна-каманднага саставу Чырвонай Арміі, непрыняцце своечасовых, належных мер да адбіцця агрэсіі, пануючы таталітарны рэжым не дазволілі рэалізаваць ваенны і эканамічны патэнцыял краіны ў першыя месяцы вайны, садзейнічалі яе зацягванню, што вяло да вялікіх людскіх і матэрыяльных страт.

Пры гэтым нельга адмаўляць таго, што ваенна-эканамічныя рэсурсы Германіі і яе саюзнікаў істотна перавышалі савецкія. З прыходам фашыстаў да ўлады ў Германіі ўсё жыццё краіны было падпарадкавана ваенным мэтам. У 1939 — 1941 гг. гітлераўцы захапілі амаль усе краіны Заходняй Еўропы і паставілі іх прамысловасць, запасы стратэгічнай сыравіны на службу сваім агрэсіўным імкненням.

Паражэнні Чырвонай Арміі ў пачатку вайны прывялі да хуткага прасоўвання ворага ў глыбіню краіны. Ужо за першы тыдзень цяжкіх абарончых баёў нямецкія войскі занялі Гродна, Брэст, Маладзечна, Слуцк, Баранавічы, Мінск, Бабруйск — амаль усю Заходнюю і Цэнтральную Беларусь. У ліпені войскі вермахта выйшлі на лінію Дняпра, захапілі Віцебск, Оршу, Полацк, Магілёў. У другой палове жніўня была акупіравана астатняя, паўднёва-ўсходняя частка Беларусі. Так трагічна пачалася вайна для нашай рэспублікі.

Гітлераўскі фашызм імкнуўся ліквідаваць СССР, падначаліць сабе яе матэрыяльныя і сыравінныя рэсурсы. Прадугледжвалася паэтапная каланізацыя і германізацыя, а таксама масавае вынішчэнне захопленых народаў. Па плану "Ост" намячалася знішчэнне разам з іншымі народамі Савецкага Саюза каля 75 % беларусаў, а сама Беларусь

павінна была стаць поўнасю германізаванай. Насельніцтва, якое засталася ў рэспубліцы, пераўтваралася ў рабоў нямецкіх каланістаў.

Ва ўмовах вайны ўзнікла неабходнасць пераводу эканомікі савецкай краіны на ваенныя рэйкі, патрабавалася мабілізацыя ўсіх працоўных, матэрыяльных і фінансавых рэсурсаў на абарону Айчыны. Надзвычайнай мерай перабудовы народнай гаспадаркі на ваенны лад з'явілася эвакуацыя насельніцтва, матэрыяльных рэсурсаў з месцаў, якім пагражала гітлераўская акупацыя. Гэта рабілася таксама і з намерам пазбавіць акупантаў магчымасці выкарыстання людскога і гаспадарчага патэнцыялу захопленых зямель у сваіх эканамічных і абарончых мэтах.

У гэтай сувязі 23 чэрвеня 1941 г., зыходзячы з надзвычайнай абстаноўкі, вышэйшыя кіруючыя органы Беларусі прыйшлі да высновы аб неабходнасці пачаць частковую эвакуацыю, але аб гэтым пакуль не аб'яўлялася.

25 чэрвеня 1941 г. была арганізавана Цэнтральная эвакуацыйная камісія пры СНК БССР на чале са старшынёй СНК І.С. Былінскім (намеснікі старшыні — І.А. Захараў, І.А. Крупеня і інш.). Яна ўзначаліла работу ў Магілёўскай, Віцебскай, Гомельскай і Палескай абласцях, якія аказаліся пад пагрозай акупацыі. У ліпені 1941 г. бюро ЦК КП(б)Б прыняло дадатковыя меры па ўзмацненні тэмпаў эвакуацыі. На дырэктараў прадпрыемстваў і сакратароў партарганізацый ускладаўся абавязак не толькі ажыццяўляць дэмантаж, пагрузку і адпраўку эшалонаў з абсталяваннем, але і забяспечваць іх рух да станцый прызначэння.

Эвакуацыя ў Беларусі праводзілася ў выключна складаных умовах. Хуткае наступленне гітлераўцаў практычна не дазволіла рэалізаваць дырэктывы аб эвакуацыі на абшарах Заходняй часткі Беларусі і Мінскай вобласці. Таму на гэтай тэрыторыі эвакуацыя праходзіла ў асноўным стыхійна. 24 чэрвеня, за тры дні да акупацыі Мінска, вышэйшыя партыйныя і дзяржаўныя кіраўнікі ў спешцы пакінулі сталіцу рэспублікі. У горадзе пачалася паніка, грабяжы магазінаў. Масавая эвакуацыя ў гэтых раёнах аказалася немагчымай.

Таму перабазіраванне насельніцтва, абсталявання прадпрыемстваў і маёмасці ў савецкі тыл ажыццяўлялася галоўным чынам з усходніх абласцей — Гомельскай, Магілёўскай і Віцебскай, дзе мясцовыя ўлады мелі больш часу для эвакуацыйных работ. У Гомелі, Віцебску, Магілёве, Полацку, Крычаве, іншых гарадах былі арганізаваны 24 эвакуапункты, якія займаліся адпраўкай дзя-

цей і дарослых на ўсход, аказвалі медыцынскую дапамогу, забяспечвалі харчаваннем.

З ліку грамадскага насельніцтва ў першую чаргу эвакуацыі падлягалі дзеці. У чэрвені — жніўні 1941 г. у савецкі тыл удалося вывезці 16 435 дзяцей з 191 дзіцячай установай. Усяго ва ўсходнія раёны СССР выехала тады каля 1,5 млн грамадзян Беларусі. Але пры гэтым адзначым, што агульная колькасць насельніцтва БССР напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны складала прыкладна каля 10 млн чалавек.

З рэспублікі ўдалося вывезці 161 аддзяленне Дзяржбанка, 116 ашчадных кас, больш за 568 млн руб. грашовага фонду, матэрыяльныя і культурныя каштоўнасці, 60 навукова-даследчых інстытутаў, 20 вышэйшых і сярэдніх навучальных устаноў, 6 тэатраў і інш.

З велізарнымі цяжкасцямі ажыццяўлялася перабазіраванне ў савецкі тыл абсталявання прамысловых прадпрыемстваў. Вялікія складанасці ўзніклі на стадыі дэмантажу, таму што ўсё не магло быць дэманціравана і прыходзілася вывозіць толькі асобныя, найбольш важныя аграгаты і вузлы. Нярэдка работа ішла пад абстрэлам, пры варожых атаках.

Тым не менш у тыя трагічныя для Беларусі дні цаной неверагоднага напружання ўдалося эвакуіраваць у тыл пэўную частку прамысловага абсталявання, энергетычных устаноў, рухомага чыгуначнага саставу, трактарнага парка, сыравінных рэсурсаў. Пры эвакуацыі "Гомсельмаша" — аднаго з буйнешых індустрыяльных прадпрыемстваў рэспублікі — былі вывезены не толькі ўсё абсталяванне, падземны кабель, але і незавершаная прадукцыя і запасы матэрыялаў. Маёмасць толькі гэтага завода, якая заняла 1100 вагонаў, была пагружана і адпраўлена на працягу трох сутак.

У ліку эвакуіраваных прадпрыемстваў былі Віцебскі, Гомельскі і Магілёўскі станкабудаўнічыя заводы, Віцебскія трыкатажная і швейная фабрыкі, Гомельскі паравоза-вагоннарамонтны завод, абутковая і запалкавая фабрыкі, Магілёўская фабрыка штучнага шоўку, Аршанскі льнокамбінат і інш.; было таксама эвакуіравана абсталяванне буйнейшай электрастанцыі — БелДРЭС.

Такім чынам, дзякуючы напружанай, сапраўды гераічнай працы нашых суайчыннікаў з Беларусі было вывезена асноўных вытворчых магутнасцяў больш чым на 478 млн руб. (у цэнах таго часу). Усяго на ўсход СССР былі адпраўлены абсталяванне і кадры 124 буйных прамысловых і 14 прамысловых арцеляў, што, безумоўна, са-

дзеінічала хуткаму пераводу народнай гаспадаркі Савецкай дзяржавы на ваенныя рэйкі.

Разам з тым трэба адзначыць, што выратаваны ад захопу немцамі прамысловы патэнцыял Беларусі складаў адносна невялікую частку, бо напярэдадні вайны ў рэспубліцы толькі за 1929 — 1940 гг. было ўведзена ў строй і рэканструйвана 1863 прадпрыемствы. Як бачна, значная колькасць абсталявання засталася на акупіраванай захопнікамі тэрыторыі, частка — знішчана ў час эвакуацыі. Усяго ў рэспубліцы было ўзарвана больш за 10 тыс. прамыслова-вытворчых будынкаў прадпрыемстваў, знішчана або вывезена ў Германію 83,9 % металарэзных, 74,7 % дрэваапрацоўчых станкоў, 96 % абсталявання гарбарна-абутковай прамысловасці, 79,5 % — прамысловасці будаўнічых матэрыялаў.

Не менш намаганняў патрабавала эвакуацыя ў савецкі тыл матэрыяльных рэсурсаў сельскай гаспадаркі, машынага парку МТС, калгаснай і саўгаснай жывёлы. Пэўная колькасць скаціны была перададзена часцям Чырвонай Арміі, насельніцтву, частка — забіта на месцы (бо свіней, напрыклад, нельга было адганяць на вялікую адлегласць). Адначым, што сельскагаспадарчая тэхніка і грамадская жывёла ў асноўным эвакуіраваліся сваім ходам.

Усяго ў тыл было адпраўлена каля 45 тыс. т збожжапрадуктаў, амаль 5 тыс. трактароў, 223 камбайны, 136 малатарняў, іншая тэхніка і абсталяванне. З неакупіраваных раёнаў на ўсход было перагнана звыш 674 тыс. галоў жывёлы.

У выпадках, калі не было магчымасці вывезці трактары і іншыя сельгасмашыны, іх разбіралі і хавалі ад гітлераўцаў.

У выніку ў тылавых раёнах ўдалося вывезці больш за 60 % трактароў, 18 % камбайнаў, 53 % буйной рагатай жывёлы. Гэты сельскагаспадарчы патэнцыял быў уключаны ў агульнасаюзнае эканамічнае комплекс і працаваў у гады вайны на нашу перамогу.

Выключную ролю ў эвакуацыі летам 1941 г. адыгралі чыгункі рэспублікі. Па меры адступлення Чырвонай Арміі працоўныя Брэст-Літоўскай, Беларускай і Заходняй чыгункі гналі ў глыб краіны рухомы састаў, матэрыяльныя каштоўнасці і мёмасць чыгуначных вузлоў Баранавічаў, Барысава, Оршы, Віцебска. Асноўная частка гаспадаркі і кадравы састаў трох магістраляў былі эвакуіраваны. Апошні эшалон з занятага ворагам Мінска быў выведзены 28 чэрвеня.

Такім чынам, беларускі народ, нягледзячы на выключна неспрыяльныя ўмовы для эвакуацыі, разам з усёй краінай прыняў актыўны ўдзел у ратаванні нацыянальнага багацця,

перабазіраванні на ўсход прамысловасці, сельскай гаспадаркі, матэрыяльных каштоўнасцяў. Амерыканскі часопіс "Лайф" назваў тады перамяшчэнне прадукцыйных сіл СССР у глыбокі тыл легендарным. "Гэты ажыццяўляемы ў гіганцкіх маштабах перавод прамысловасці на ўсход, — пісаў "Лайф", — адна з найвялікшых саг у гісторыі".

Разам з кровапралітнымі баямі на абшарах Беларусі, што вялі нашы войскі, працоўныя рэспублікі прыкладалі велізарныя намаганні па пераводу эканомікі на ваенны лад і забеспячэнні арміі зброяй, боепрыпасамі, харчаваннем.

Перавод эканомікі на ваенныя рэйкі пачаўся ў Беларусі ўжо з першых гадзін вайны. 23 чэрвеня ў дзеянне ўводзіцца мабілізацыйны план вытворчасці боепрыпасаў. Шэраг прадпрыемстваў адразу перайшлі на вытворчасць ваеннай прадукцыі. Не лічачыся з часам, людзі працавалі па 10 — 12 гадзін у суткі. Гомельскія заводы "Рухавік рэвалюцыі" і "Гомсельмаш" пачалі рамантаваць баявую тэхніку і выпускалі міны. Завод імя Кірава і Новабеліцкі лесакамбінат перайшлі на вытворчаць супрацьтанкавых мін. Прадпрыемствы мясцовай прамысловасці пачалі выраб ручных гранат. Сярод іх арцель "Чырвоны металіст" (Бабруйск), "Молат" (Мозыр), "Металіст" (Віцебск). У Гомелі, Клімавічах і Мазыры былі створаны майстэрні па рамонце танкаў. Гомельскія чыгуначнікі абсталявалі 30 перасовачных аўтамайстэрняў па рамонце ваеннай тэхнікі.

Прадпрыемствы лёгкай і харчовай прамысловасцяў на яшчэ не захопленай ворагам тэрыторыі рэспублікі выраблялі для Чырвонай Арміі абутак, бялізну, абмундыраванне, хлеб, сухары, мясныя кансервы.

Працаўнікі вёскі паскорылі тэмпы ўборкі ўраджаю і здачы збожжа дзяржаве. З дзяржаўных і грамадскіх фондаў была вывезена ў тыл і перададзена Чырвонай Арміі на месцы 93,6 тыс. т зерня, каля 5 тыс. трактароў.

А тым часам матэрыяльныя каштоўнасці, абсталяванне і працоўныя Беларусі, якія былі эвакуіраваны на ўсход, уключыліся ў агульнасаюзны ваенна-эканамічны механізм. Якія ж рэгіёны іх размяшчэння былі вызначаны ваенна-гаспадарчым планам перабудовы прамысловасці на ваенны лад? Асноўнымі раёнамі размяшчэння беларускай прамысловасці сталі Паволжа (47 прадпрыемстваў), Урал (35), сярэдняя паласа РСФСР (28), Заходняя Сібір (8 прадпрыемстваў) і інш. Большая частка перабазіраваных заводаў і фабрык Беларусі ўжо восенню 1941 г. пачала выпускаць абаронную прадукцыю для фронту. Наладжванне гэтых прадпрыемстваў

на новых месцах рабочыя і інжынерна-тэхнічны персанал праводзілі з велізарнай працоўнай напружанасцю. Працавалі на будаўнічых пляцоўках па некалькі змен без адпачынку. Станкі часта ставіліся пад адкрытым небам або пад часовымі навесамі, і пачынаўся выпуск прадукцыі.

Адзін з буйнейшых у краіне заводаў — "Гомсельмаш" — быў размешчаны ва ўральскім горадзе Курган на вытворчай плошчы завода, які выпускаў бідоны, сепаратары і іншую дробную прадукцыю. Разгарнуць на такой базе гігант было непамерна цяжка — фактычна трэба было перабудаваць завод. Работы вяліся бесперапынна. Людзі па 5 — 6 змен не пакідалі сваіх месцаў. І ўжо ў верасні 1941 г. калектыў "Гомсельмаша" даў першую партыю прадукцыі.

Гомельскі станкабудаўнічы завод імя Кірава ў Свярдлоўску ўваходзіў у лік галоўных прадпрыемстваў па выпуску узбраення. Яго прадукцыя вызначалася высокімі тэхнічнымі якасцямі.

Між тым вялікім тормазам у наладжванні вытворчасці на новых месцах быў недахоп рабочай сілы. Далёка не ўсім заводам і фабрыкам удалося захаваць свае вытворчыя кадры. Адно пайшлі на фронт, другія засталіся на акупіраванай тэрыторыі. Напрыклад, з Гомельскага завода "Рухавік рэвалюцый", на якім да вайны налічвалася 251 чалавек, было эвакуіравана 120, на Віцебскай трыкатажнай фабрыцы "КІМ" з 5176 чалавек толькі 400.

Аднак, нягледзячы на гэтыя і іншыя цяжкасці, вытворчасць заводаў і фабрык, перабазіраваных з Беларусі, расла з месяца ў месяц. Той жа "Гомсельмаш", напрыклад, ужо ў снежні 1941 г. выпускаў прадукцыі на 25 % больш, чым у даваенны час, а ў сакавіку 1942 г. — на 50 %.

Да вясны 1942 г. усе эвакуіраваныя на ўсход прадпрыемствы Беларусі ўвайшлі ў строй і пачалі выпуск прадукцыі для фронту. Рэзка змянілася іх спецыялізацыя: металаапрацоўчыя і машынабудаўнічыя заводы выпускалі боепрыпасы, зброю, баявую тэхніку; прадпрыемствы мясцовай прамысловасці і прамкааперацыі — лыжы, ранцавыя агняметы, санітарныя павозкі, сапёрныя лапаткі, насілкі і інш.; прадпрыемствы лёгкай прамысловасці выраблялі шынельнае сукно, тканіны для гімнасцёрак, бялізну, целагрэйкі, боты, кансервы і г.д.

Страта часткі эканамічнага патэнцыялу, перабазіраванне тысяч прадпрыемстваў на ўсход, разбурэнні, неабходнасць перабудовы вытворчасці прывялі да таго, што ў другой палове 1941 г. істотна скараціўся аб'ём прамыс-

ловай вытворчасці, у тым ліку і ў абаронных галінах. З чэрвеня па лістапад аб'ём валавой прадукцыі СССР паменшыўся ў 2,1 раза. Аднак са снежня 1941 г. зніжэнне аб'ёмаў прамысловай вытворчасці ўдалося спыніць, а з сакавіка 1942 г. — пачалося іх хуткае нарошчванне (дадатак 11). Да сярэдзіны 1942 г. краіна мела ваенную гаспадарку, якая забяспечвала ўсё ўзрастаючыя патрэбнасці Чырвонай Арміі ў ваеннай прадукцыі. Да восені 1942 г. перавага Германіі ў вытворчасці асноўных відаў узбраення была ліквідавана. У гэтым быў і пэўны ўклад нашых землякоў.

У гэтай сувязі паўстае пытанне аб ролі камандна-адміністрацыйнай сістэмы кіравання народнай гаспадаркай у гады Вялікай Айчыннай вайны. Нельга адмаўляць, што ў тых экстрэмальных умовах смяротнай схваткі з фашызмам існуючая сістэма кіравання адыграла станоўчую ролю. Яна была апраўдана тым, што вырашалася праблем жыцця і смерці народаў краіны, якая закранула практычна кожнага грамадзяніна СССР.

Разам з тым неабходна адзначыць, што абставіны таго часу ўладарна патрабавалі адкінуць тое, што не адказвала патрабаванням часу, з'яўлялася перашкодай на шляху да перамогі. Так, напрыклад, ужо ў пачатку вайны былі значна пашыраны правы народных камісараў краіны, якія адказвалі за канкрэтныя галіны прамысловасці, дырэктараў і начальнікаў будоўляў у рашэнні многіх пытанняў вытворчасці, скарачалася структура кіраўніцтва апарату, што дазваляла ліквідаваць шматлікія ведамасныя бар'еры і г.д. Да таго ж тады страцілі сваю ролю добра вядомыя ўсім нам "вытворчыя дасягненні", праяўленыя ў яркіх лічбах і трохзначных працэнтах. Фронт патрабаваў рэальнай адчувальнай прадукцыі: танкаў, гармат, самалётаў і прытым самай высокай якасці. І гэта звязвала савецкую вытворчасць з канчатковымі яе вынікамі, якіх кожны дзень патрабавала ваюючая армія.

14.2. Асаблівасці вытворчасці на акупіраванай тэрыторыі

Што ўяўляла сабой гаспадарчае жыццё беларускіх зямель у гады Вялікай Айчыннай вайны? Эканамічная палітыка акупантаў была накіравана на рабаванне і каланізацыю захопленых тэрыторый. Яе сутнасць вызначалася ў "Дырэктывах па кіраўніцтву эканомікай у зноў акупіраваных усходніх абласцях" (так званая "Зялёная папка"), згодна з якімі

"неабходна прыняць усе меры да неадкладнага і поўнага выкарыстання акупіраваных абласцей у інтарэсах Германіі".

Разам з тым, разглядаючы гэтае пытанне, усю тэрыторыю рэспублікі таго часу можна ўмоўна раздзяліць на дзве асноўныя часткі: тую, дзе панаваў гітлераўскі рэжым генацыду і рабавання, і тую, якая знаходзілася пад кантролем савецкіх партызанскіх фарміраванняў.

Ужо ў 1941 г. у ворага былі адваяваны тэрыторыі, якія ўвайшлі ў гісторыю як партызанскія зоны. Яны былі не толькі ваенна-палітычнымі, але і эканамічнымі базамі развіцця патрыятычнага руху супраціўлення ворагу. Партызанскія зоны і тэрыторыі фактычна ператварыліся ў своеасаблівы тыл, дзе ішла актыўная гаспадарчая дзейнасць па забеспячэнні партызан зброяй, узрыўчаткай, абмундзіраваннем, харчаваннем, усім неабходным для вядзення баявых дзеянняў. Да таго ж наяўнасць гэтых тэрыторый не дазваляла акупантам ажыццяўляць рабаванне эканамічнага патэнцыялу немалой часткі Беларусі.

У шэрагу партызанскіх фарміраванняў таго часу былі створаны майстэрні па рамонту стралковай і іншай зброі: у брыгадах "Мсцівец", "Смерць фашызму" Віцебскай, імя С.М.Кірава, "Разгром", "За Радзіму" Мінскай абласцей, а таксама ў іншых месцах дыслацыравання народных мсціўцаў.

У Рудабельцы Акцябрскага раёна ў памяшканні спіртзавода была адкрыта майстэрня, дзе займаліся не толькі рамонтам зброі, але і яе вытворчасцю. У брыгадзе імя і.В.Сталіна Баранавіцкай вобласці ажыццяўлялася вытворчасць аўтаматаў уласных канструкцый. Па падліках некаторых даследчыкаў, амаль трэцяя частка стралковай зброі ў той час была выраблена ў партызанскіх зонах.

У шэрагу населеных пунктаў наладжвалася работа прамысловых прадпрыемстваў. У Пудачі Суражскага раёна працавалі лесапільня, маслазавод, млын, гарбарня, абутковая, колава-абозная арцелі. У Расонскім раёне да вясны 1943 г. працавалі 12 гарбарных, 26 рамонтна-пашывачных і шавецкіх майстэрняў, 7 хлебапякарняў. У Полацка-Лепельскай партызанскай зоне працавалі 3 электрастанцыі, 6 млыноў, 2 шкпінарна-дзягцярных заводы, шэраг іншых невялікіх прадпрыемстваў.

Дзейнасць шматлікіх вытворчых адзінак у месцах, якія кантраляваліся партызанамі, дапамагала не толькі развіццю барацьбы супраць захопнікаў, але і забяспечвала мясцовае насельніцтва жыццёва неабходнай прадукцыяй у той цяжкі ваенны час.

Важным пытаннем гаспадарчага жыцця ў партызанскіх зонах з'яўлялася забеспячэнне атрадаў і брыгад харчаваннем. Тады існавала тры асноўныя крыніцы атрымання сельскагаспадарчай прадукцыі: ад сялян, захоп у якасці трафеяў фашысцкіх абозаў у выніку іх разгромаў і нарыхтоўкі харчавання на гаспадарчых партызанскіх базах. Пры гэтым значная ўвага ўдзялялася арганізацыі і правядзенню сельскагаспадарчых работ. Ва ўмовах варожага тылу калгасы не адраджаліся. Але некалькі сельгасарцеляў у Любанска-Акцябрскай партызанскай зоне не прыпынялі сваёй дзейнасці да сярэдзіны 1942 г.: калгасы "Камінтэрн", "Новы мір", імя К.Маркса ў Ляскавіцкім сельсавеце Акцябрскага раёна, "Чырвоны Кастрычнік", імя К.Маркса, "Рассвет" у Загальскім сельсавеце Любанскага раёна. Сяляне супольна вырашалі многія гаспадарчыя і вытворчыя пытанні, дапамагалі адзін другому.

Немалую дапамогу як пры правядзенні вясенняй сяўбы, так і ў час збору ўраджаю аказвалі сельскаму насельніцтву партызанскія атрады, савецкія ўлады. Увесну 1943 г. партызаны Полацка-Лепельскай зоны ў час севу дазволілі выкарыстоўваць у якасці цяглавай сілы 375 сваіх коней, 215 кароў. У партызанскіх зонах Пінскай вобласці атрады і брыгады народных мсціўцаў дапамагалі цяглавай сілай і, акрамя таго, рамантавалі сельскагаспадарчы інвентар, вылучалі насенне. Нярэдка ў сельскагаспадарчых работах прымалі ўдзел і байцы партызанскіх фарміраванняў, якія абаранялі працуючых у полі сялян ад нападаў гітлераўцаў.

Для рашэння харчовай праблемы ў шэрагу выпадкаў за партызанскімі атрадамі і брыгадамі замацоўваліся вёскі, у якіх ажыццяўлялася нарыхтоўка прадуктаў. Парадак нарыхтовак сельгаспрадуктаў вызначаўся ўпаўнаважанымі атрадаў сумесна з жыхарамі вёсак.

Разам з тым большая частка беларускіх зямель знаходзілася пад непасрэднай нямецкай акупацыяй. Эканоміка захопленай тэрыторыі Беларусі насіла каланіяльны характар. Пастаўлены на чале генеральнага камісарыята Беларусі гаўляйтэр В.Кубе падкрэсліваў: "Мы прыбылі ў гэту краіну з агульнай дырэктывай кіраваць... і паставіць эканоміку гэтай краіны на службу вайне... Дастаць з краіны ўсё, што можна з яе эканамічнай моцы".

Для эканамічнай эксплуатацыі беларускіх зямель быў створаны спецыяльны апарат, падначалены штабу па кіраўніцтве эканомікай "Ост", або "Ольдэбург". Гэты апарат уяўляў сабой шматлікія спецыяльныя гаспадарчыя каманды, інспекцыі, атрады для збору сродкаў вытворчасці

і сыравіны. З мэтай выкарыстання нацыянальнага багацця рэспублікі ў інтарэсах Германіі таксама былі створаны 17 кампаній: цэнтральнае гандлёвае таварыства "Усход" і "Герман Герынг", прыватныя нямецкія фірмы, акцыянерныя таварыствы "Борман", "Трэбец", "Троль", "Шляхтгофт" і інш.

Найбольш драпежніцкімі метадамі дзейнічала Цэнтральная гандлёвая кампанія, якая займалася рабаваннем сельскагаспадарчых рэсурсаў і эксплуатацыяй прадпрыемстваў Беларусі. Сыравінныя рэсурсы для тэкстыльнай прамысловасці Германіі вывозіла кампанія "Усход валакно".

У фашысцкіх планах эканамічнага грабязу Беларусі важнае месца займалі лясныя багацці. За 1941 — 1942 гг. у Беларусі было нарыхтавана 1,6 млн м³ драўніны. У выніку начальнік аддзела лясной гаспадаркі і драўніны адзначаў у дакладной запісцы свайму начальству, што "пасля двухгадовага знаходжання тут германскіх улад усе эканамічныя рэзервы, якія меліся паблізу абласных гарадоў і чыгунак, поўнасю ахоплены, распрацаваны і ўжо знясілены". Беларуская драўніна выкарыстоўвалася ў германскім самалётабудаванні, ішла на экспарт з Германіі ў іншыя краіны.

Вялікае значэнне надавалася акупацыйнымі ўладамі беларускім тарфяным рэсурсам. Гэтая сыравіна выкарыстоўвалася немцамі ў якасці паліва і падсіла для жывёлы. Акупанты планавалі здабываць у год 790 — 800 тыс. т гэтай каштоўнай сыравіны.

Разам з тым актыўная дзейнасць партызан супраць гітлераўскіх мерапрыемстваў па арганізацыі леса- і торфанарыхтовак, сабатаж працуючых у значнай ступені зрывалі гэтыя драпежніцкія планы.

У гады вайны на тэрыторыі Беларусі дзейнічала каля 60 адносна буйных прадпрыемстваў (з колькасцю рабочых больш 30) пераважна металаапрацоўчай, мясцовай, лёгкай і харчовай прамысловасці, а таксама значная колькасць дробных, рамесных, саматужных гаспадарчых адзінак. Асноўная частка фабрык і заводаў апынулася ў руках розных нямецкіх манапольных аб'яднанняў, фірмаў. Прадпрыемствы, якія ўдалося акупантам пусціць у ход, у асноўным займаліся рамонтам сапсаванай тэхнікі, зброі, рухомага чыгуначнага саставу. Так, на "Гомсельмашы" гітлераўцы рамантавалі танкі, у майстэрнях гаража Саўміна (Мінск) — артылерыйскія гарматы. На Віцебскім заводзе імя С.М.Кірава выконвалі рамонт стралковай зброі, а фабрыку піяніна ў

Барысаве акупанты выкарыстоўвалі для вытворчасці павозачных колаў. Уцалеўшыя прадпрыемствы лёгкай і харчовай прамысловасці абслугоўвалі армію вермахта.

Пры гэтым існавала тэндэнцыя пераўтварэння буйных прамысловых прадпрыемстваў у невялікія рамонтныя і саматужныя майстэрні, якія былі ў асноўным прымітыўна аснашчаны і базіраваліся, як правіла, на ручной працы.

У рабоце прамысловых прадпрыемстваў Беларусі ў гады акупацыі праяўлялася іншая тэндэнцыя — паступовае скарачэнне колькасці дзеючых прадпрыемстваў і аб'ёмаў вытворчасці. Калі ў Мінску ўвосень 1941 г. з 332 існуючых да вайны буйных прадпрыемстваў гітлераўцам удалося запусціць 39, то напярэдадні вызвалення сталіцы іх працавала толькі 19. У Віцебску ў 1944 г. дзейнічалі толькі лесапілка, паравы млын і некаторыя іншыя дробныя прадпрыемствы. Падзенне вытворчасці было абумоўлена як недахопам сыравіны, так і сабатажам працуючых, дыверсійнымі актамі партызан і падпольшчыкаў.

Набор рабочых на прадпрыемствы быў прымусовы, праз абавязковую рэгістрацыю на біржы працы. Рабочыя падвяргаліся жорсткай эксплуатацыі. Працяглась рабочага дня дасягала 10 — 12 гадзін, але адміністрацыя мела права павялічваць яго, біць рабочых, за сабатаж саджаць у карцэр, высылаць у канцлагеры.

У прымусовым парадку, па прызнанні акупацыйных улад, на прадпрыемствах генеральнай акругі "Беларусь" працавала толькі 0,6 % працаздольнага насельніцтва. Да канца 1943 г. — пачатку 1944 г. недахоп рабочай сілы складаў ужо 20 тыс. чалавек. Толькі ў Мінску акупантам на пачатку 1943 г. не хапала 10 тыс. кваліфікаваных рабочых і каля 2 — 4 тыс. разнарабочых. З мэтай укамплектавання прадпрыемстваў рабочай сілай паліцыя праводзіла аблавы.

Матэрыяльнае становішча працоўных у гады акупацыі было вельмі цяжкім. Заработная плата складала мізэрную суму. Нават у справаздачах акупацыйных органаў прызнавалася, што на яе сярэднія служачыя могуць карміць сям'ю толькі 3 — 6 дзён. Кваліфікаваныя рабочы ў Мінску атрымліваў не больш 60 марак у месяц, чорнарабочы — адну марку ў дзень. Кошт жа хлеба даходзіў да 6 марак, сціплы абед у чайной каштаваў 3 — 5 марак, адна пара туфляў — прыкладна 35 марак. Нягледзячы на пэўныя захады гітлераўскіх улад аднавіць сістэму сацыяльнага забеспячэння, страхавання, медыцынскай дапамогі, насельніцтва

акупіраванай Беларусі знаходзілася ў бядотным стане: голад і хваробы з'яўляліся спадарожнікамі тагачаснага жыцця.

Акупацыйныя ўлады дазвалялі дробнае прыватнае прадпрыемальніцтва, прыватную практыку медыцынскім і некаторым іншым работнікам, уладанне невялікімі саматужнымі прадпрыемствамі, майстэрнямі, крамамі. Тым, хто будзе падтрымліваць "новы парадак", абяцалі права на нерухомасць, маёмасць, зямлю. Аднак на практыцы ўсё гэта было рэалізавана ў даволі абмежаваных памерах.

Гандлёвая сетка была фактычна разбурана, за выключэннем магазінаў і крам, дзе па картках прадаваліся некаторыя прадукты харчавання, у асноўным хлеб. Не хапала прадуктаў і прадметаў першай неабходнасці. У Мінску, напрыклад, генеральны камісарыят узімку 1941/42 гг. на кожнага працуючага ўвёў рацыён — 200 г хлеба і 10 г солі на дзень. "Аб выдачы мяса і тлушчу, — гаварылася ў адной са справаздач генеральнага камісарыята за люты 1942 г., — не можа быць і гутаркі". Нямала людзей знаходзілася пад пагрозай галоднай смерці.

Пэўнае развіццё атрымаў камісійны гандаль. У некаторых гарадах былі адкрыты камісійныя магазіны, у якіх нярэдка прадавалі нарабаваныя гітлераўскімі марадзёрамі рэчы. Але фактычна ў гарадах панавалі чорныя рынакі, на якіх бойка гандлявалі салдаты і афіцэры акупацыйнай арміі. Прычым насельніцтву забараняўся продаж на рынку шэрага прадуктаў і тавараў. Згодна з распараджэннем генеральнага камісара, дазвалялася гандляваць прадуктамі толькі пад кантролем акупацыйных улад. Пры гэтым рэалізацыю сельскагаспадарчай прадукцыі маглі ажыццяўляць толькі тыя сяляне, якія ўжо выканалі ўстаноўленыя гітлераўцамі абавязковыя пастаўкі.

Каб не дапусціць высокага ўзроўню інфляцыі, не страціць кантроль над вытворчасцю, маштабы якой былі вельмі абмежаванымі, нямецкая адміністрацыя спрабавала ажыццяўляць на акупіраванай тэрыторыі Беларусі рэгуляванне цэн на асноўныя прадукты спажывання. Гэта рабілася як у магазінах, крамах, так і на рынках. Прадаўцы, якія самавольна павышалі цэны, караліся буйнымі штрафамі, у іх адбіралі патэнты. Але стрымліваць рост цэн нават жорсткімі адміністрацыйнымі метадамі гітлераўскім уладам не ўдавалася.

Рабаванню беларускіх зямель садзейнічала і грашовакрэдытная палітыка фашыстаў. Цікава, што на акупіраванай савецкай тэрыторыі існавала сістэма абарачэння дзвюх валют: савецкай і акупацыйнай. За савецкім

рублём германскія ўлады захавалі моц плацёжнага і пакупніцкага сродку. Акупацыйныя рэйхсмаркі ад-розніваліся ад неакупацыйных партрэтамі на грашовых купюрах. Разам з тым афіцыйны курс маркі быў крайне завышаны: 10 руб. за 1 марку, амаль у 5 разоў больш у параўнанні з даваенным курсам. Такім чынам устаноўлены абменны курс з'яўляўся грабежніцкім, таму што ён адказваў афіцыйным савецкім цэнам і фактычна абясцэньваў грошы ў руках насельніцтва.

З мэтай падтрымання высокага курсу маркі гаспадарчыя нямецкія банкі, створаныя замест мясцовых кантор і аддзяленняў Дзяржбанка, скуплялі вялікія сумы савецкай валюты, а пасля выкарыстоўвалі яе на акупіраванай тэрыторыі для фінансавання сваіх расходаў, ажыццяўляючы "легальнае" рабаванне. Асноўны даход імперскай крэдытнай касы ў Мінску, якая ажыццяўляла ўсе банкаўска-крэдытныя аперацыі ў генеральнай акрузе, складалі паступленні ад сродкаў, якія рэквізаваліся ў насельніцтва.

Татальнаму грабязу рэспублікі спрыяла і падатковая сістэма акупантаў. Існавалі дзве формы грашовага падатку: дзяржаўны і мясцовы. Уласныя і дзяржаўныя прадпрыемствы плацілі дзяржаўны падатак з абароту, з прыбылі, падаходны. Грамадзяне аблагаліся падушным, адміністрацыйным падаткамі, страхавым зборам, падаткам для аплаты старастаў вуліц. Сялянам даводзіліся нормы абавязковых паставак, грашовыя падаткі. Адраджаліся і такія падаткі, якія існавалі ў часы сярэднявечча за вокны, коміны і нават за катоў і сабак. Спаганяліся ўсе гэтыя падаткі самымі жорсткімі метадамі.

Значнае месца ў рэалізацыі планаў эканамічнай эксплуатацыі нацыянальнага багацця рэспублікі займала аграрная палітыка захопнікаў. У ёй вылучаюць тры асноўныя этапы: першы — з лета 1941 г. да пачатку вясны 1942 г., другі — з вясны 1942 г. па лета 1943 г. і трэці — з лета 1943 г. па лета 1944 г.

На першым этапе акупанты паспрабавалі захаваць сталінскую калгасную сістэму з яе атрыбутамі, каб было лягчэй абіраць сялянства. У дакументах рэйха таго часу неаднаразова падкрэслівалася неабходнасць захоўваць калгасы і не праводзіць падзел зямлі. Былі нават пакінуты пасады старшынь, брыгадзіраў, афіцыйна не распускаліся праўленні, рэвізійныя камісіі і г.д. Разам з тым увесь калгасны інвентар і жывёла былі абвешчаны ўласнасцю германскай дзяржавы. Германская адміністрацыя абвясціла аб пераўтварэнні калга-

саў у так званыя "абшчынныя гаспадаркі" ("агульныя двары"), а саўгасаў — у "дзяржаўныя маёнткі" ("земскія двары"). Але да лютага 1942 г. аграрныя прадпрыемствы называліся па-ранейшаму калгасамі і саўгасамі.

Што датычыцца заходніх абласцей Беларусі, то створаныя там у 1929 — 1941 гг. вельмі нешматлікія калгасы з пачаткам акупацыі адразу ж распаліся і сяляне зноў вярнуліся ад індывідуальнай гаспадаркі. Многія раней размеркаваныя сярод сялянства землі або маёнткі, некалі ператвораныя ў саўгасы, улетку 1941 г. зноў апынуліся ў руках старых уладароў — паноў, асаднікаў, заможных сялян. Аднак юрыдычных правоў на зямлю яе колішнія гаспадары не атрымлівалі, таму пакуль лічыліся адміністратарамі, кіраўнікамі сваіх маёнткаў. Выключэнне рабілася для фальваркаў, хутароў і маёнткаў з прыдатнай плошчай да 60 га, якія ў асноўным заставаліся ў былых уладальнікаў.

Былыя паны вярталіся на ўласныя сядзібы і нярэдка з дапамогай нямецкіх улад адбіралі калектывізаваную зямлю, жывы і мёртвы інвентар, што суправаджалася супраціўленнем сялян, насіллем і нават забойствам жыхароў вёсак.

Разам з тым гэтыя ўладальнікі маёнткаў так і не атрымалі права ўласнай маёмасці на зямлю. Акупанты планавалі ў будучым засяленне гэтых абшараў нямецкімі каланістамі і пачалі стварэнне на тэрыторыі заходніх абласцей Беларусі дзяржаўных маёнткаў. Аднак у 1942 г. нямецкая адміністрацыя вымушана была прызнаць слабую прадукцыйнасць такіх гаспадарак і пачала здаваць гэтыя землі ў арэнду.

Але і на тых беларускіх тэрыторыях, дзе акупанты вырашылі пакуль пакінуць калектывнае землекарыстанне, прадукцыйнасць сельскагаспадарчай вытворчасці была даволі нізкай. Спробы гітлераўцаў арганізаваць сяўбу на землях калгасаў "абшчынамі" сустракалі супраціўленне сялянства, якое не жадала адбываць прымусовую працу. Да таго ж з-за эвакуацыі і грабежніцкай палітыкі акупантаў значна пагоршылася матэрыяльна-тэхнічная база вёскі. У выніку пасяўныя плошчы скараціліся на 60 %, у тым ліку бульбы — у 4 разы, агародніны — у 2,5, льна — у 8 разоў. Неэфектыўная і пры Савецкай уладзе калгасная сістэма прымусіла фашыстаў шукаць новыя формы землекарыстання.

У гэтых умовах пачаўся другі этап аграрнай палітыкі, на якім акупанты пакуль яшчэ не зусім адмовіліся ад выкарыстання калектывісцкіх пачаткаў. У лютым 1942 г., пасля паражэння пад Масквой, міністр акупіраваных усходніх абласцей Розенберг выдаў закон "Аб новым парадку

землекарыстання", які быў паданы гітлераўскай прапагандай як "зямельная рэформа". Гэты закон адмяняў калгасную сістэму і дэклараваў тры формы карыстання зямлёй: абшчынныя гаспадаркі, земляробчыя карпарацыі (таварыствы) нахштальт ТОЗаў і індывідуальныя гаспадаркі, якія павінны былі паступова ўводзіцца ў жыццё. Усе яны разглядаліся гітлераўскім кіраўніцтвам як этапы пераходу "ад бальшавіцкага калгаса да новых формаў вядзення гаспадаркі". Калгасы пераўтвараліся ў абшчынныя гаспадаркі, саўгасы — у германскія дзяржаўныя маёнткі, а МТС — у сельскагаспадарчыя пункты.

У заходніх абласцях рэспублікі ўзаконьваліся аднаасобныя гаспадаркі, а стварэнне дзяржаўных маёнткаў разглядалася як асноўны сродак каланізацыі гэтых тэрыторый.

Першым крокам на шляху рэформы ў Беларусі з'явілася стварэнне абшчынных гаспадарак, якія арганізаваліся на калгасных землях. Пераходзіць да індывідуальных гаспадарак не спяшаліся, бо баяліся, што драбленне гаспадарак прывядзе да зніжэння і іх таварнасці. Да таго ж закон не ўдакладняў, калі пачнецца пераход да індывідуальнага землекарыстання. За вясну 1942 г. у генеральнай акрузе было распушчана 1400 калгасаў у 3500 вёсках і створана 122 тыс. гаспадарак. Што ўяўлялі сабой абшчынныя гаспадаркі? Вытворчасць у іх павінна была весціся на выснове дырэктываў германскай дзяржавы і пад кантролем кіраўнікоў, якія вызначаліся акупацыйнымі ўладамі. Уласнасцю магла аб'яўляцца толькі зямля прысядзібных участкаў. Сялян прымушалі супольна весці сельскагаспадарчыя работы, але ўборка ўраджаю ажыццяўлялася на асобным надзеле, які замацоўваўся за кожным дваром. Памеры гэтага надзела складалі 6 — 7 га на двор. У вёсцы ўстанаўлівалася калектыўная адказнасць за здачу натуральнага падатку, выкананне распараджэнняў акупантаў. Абшчыны адраджалі адпрацовачную рэнту, прымусовую працу, кругавую паруку як атрыбуты сярэдневекавой гаспадаркі.

На чарговым этапе рэформы абшчынныя гаспадаркі маглі пераўтварацца ў земляробчыя таварыствы. Гэта быў наступны крок да індывідуальнай гаспадаркі, дзе зямля размяркоўвалася паміж сялянамі ў выглядзе палос. Аднак гэты працэс не быў характэрны для Беларусі.

Мэтай адзначаных аграрных пераўтварэнняў было жаданне акупантаў атрымаць нейкую падтрымку сялянства, а таксама інтэнсіфікаваць апрацоўку зямлі, узнавіць сель-

скагаспадарчую прадукцыю, каб забяспечыць патрэбы гітлераўскай Германіі.

Аднак грабежніцкі натуральны падатак, сістэматычныя рэквізіцыі, адкрытае рабаванне і карныя аперацыі ніяк не садзейнічалі павелічэнню сельскагаспадарчай вытворчасці. Ужо ў пачатку акупацыі абавязковыя пастаўкі складалі 3 — 4 ц зерня з гектара (фактычна палова ўраджаю), 300 — 400 л малака ад адной каровы, 100 кг свініны з двара, 35 яек з курыцы і інш. У канцы акупацыйнага перыяду былі ўведзены дадатковыя нормы здачы сельгаспрадукцыі.

Да таго ж шмат харчавання адбіралася ў сялян з дапамогай ваеннай сілы, без увагі на патрэбы мясцовага насельніцтва, без скідкі на неабходнасць аднаўлення вытворчасці. Толькі з 25 мая па 17 чэрвеня 1944 г. нямецкія войскі правялі каля 40 аперацый па канфіскацыі сельскагаспадарчай прадукцыі. Эксплуатацыя беларускай сельскай гаспадаркі яшчэ больш узмацнілася пасля страты гітлераўцамі Украіны.

Усё гэта вяло сельскагаспадарчую вытворчасць да развалу. Калі ў пачатку 1941 г. на Беларусі, па падліках саміх немцаў, было 497 тыс. коней, 1099 тыс. галоў буйной рагатай жывёлы, 1942 тыс. свіней, 1082 тыс. авечак, то ўжо ў 1943 г. засталася толькі 166 тыс. коней, 275 тыс. галоў буйной рагатай жывёлы, 260 тыс. свіней, 270 тыс. авечак.

У 1943 г., пасля паражэння пад Сталінградам, ва ўмовах пагаршэння становішча ў сельскай гаспадарцы, акупанты былі вымушаны пайсці далей на распальванне прыватнаўласніцкіх інстынктаў сялян — пачаць трэці этап аграрных пераўтварэнняў. З чэрвеня 1943 г. Розенберг выдаў "Дэкларацыю аб сялянскім праве ўласнасці". Замест "права ўладання" зямельным надзелам сялянін атрымліваў права ўласнасці на яго.

У першую чаргу зямлю павінны былі атрымліваць тыя вясковыя жыхары, якія супрацоўнічалі з акупацыйнымі ўладамі, былі лаяльнымі да гітлераўскага рэжыму. Аднак у дэкларацыі не ўдакладняліся тэрміны перадачы зямлі грамадскіх гаспадарак сялянам і акупанты не спяшаліся з рэалізацыяй гэтага рашэння. А тым часам савецкія войскі няўхільна набліжаліся да Беларусі, і з верасня 1943 г. пачалося яе вызваленне.

Такім чынам, у гады акупацыі народнагаспадарчы патэнцыял рэспублікі быў падвергнуты жорсткай эксплуатацыі і рабаванню, што ў канчатковым выніку прывяло эканоміку Беларусі да разбурэння і заняпаду.

14.3. Першыя аднаўленчыя работы ў 1943 — 1945 гг.

Яркай старонкай энтузіязму і цяжкай самаадданай працы нашых суайчыннікаў з'явілася аднаўленне гаспадарчага жыцця, адраджэнне разбураных гарадоў і вёсак.

У выніку вайны і акупацыі Беларусь панесла велізарныя людскія страты. Згодна з афіцыйнымі данымі, у рэспубліцы было знішчана 2 млн 220 тыс. грамадзян (кожны чацвёрты жыхар) (дадатак 12). Па сведках некаторых даследчыкаў, на самай справе, гэтыя лічбы значна вышэй і складаюць каля 2,9 млн загінуўшых, альбо 32 % насельніцтва рэспублікі. На катаржныя работы ў Германію было вывезена каля 380 тыс. юнакоў і дзяўчат, з якіх многія дзесяткі тысяч загнулі ад непасільнай працы, пакут і катаванняў.

Велізарныя матэрыяльныя страты панесла народная гаспадарка Беларусі. Толькі прамыя народнагаспадарчыя страты склалі 75 млрд руб. (у цэнах 1941 г.). У выніку вайны было загублена звыш паловы нацыянальнага багацця рэспублікі, у той час як па СССР у цэлым страты складалі каля 30 % яго нацыянальнага багацця. Па некаторых найбольш важных галінах (прамысловасць, энергетыка) эканоміка была адкінута да ўзроўню 1913 г., а па агульным узроўні развіцця — да 1928 г.

Акупанты спалілі і разбурылі 209 з 270 гарадоў і раённых цэнтраў, 9200 сёл і вёсак рэспублікі. У Мінску, Віцебску, Оршы, Гомелі, Полацку і некаторых іншых гарадах разбурэнні складалі 70 — 90 % і больш. Многія раёны Беларусі, напрыклад Суражскі, Мехаўскі, Плешчаніцкі і інш., былі цалкам спалены. У выніку мільёны людзей, а дакладней трэцяя частка насельніцтва, засталася без прытулку.

Гітлераўцы разбурылі звыш 10 тыс. прадпрыемстваў — 85 % даваенных фабрык і заводаў. Абсталяванне было вывезена ў Германію або знішчана. Амаль поўнасю былі разбураны электрастанцыі рэспублікі. Пасля вызвалення на яе тэрыторыі дзейнічала толькі 2 % даваенных энергетычных магутнасцяў. Вялікім разбурэнням падвергся транспарт рэспублікі, як чыгуначны, так і водны і аўтамабільны.

Вялікія страты панесла сельская гаспадарка Беларусі. Былі разрабаваны і спустошаны 10 тыс. калгасаў, 92 саўгасы, 316 МТС. За гады акупацыі ў параўнанні з 1940 г. прыкладна на 40 % скараціліся пасяўныя плошчы, пагалоўе буйной рагатай жывёлы — амаль на 49, коней — на 61, свіней на 89, авечак і коз — на 78 %. Энергетычная і тэхнічная база сельскай гаспадаркі была поўнасю разбурана.

Аднаўленчыя работы ў рэспубліцы пачаліся адразу ж з пачаткам вызвалення яе ўсходніх раёнаў у верасні 1943 г. Гэта была адна з найважнейшых эканамічных задач. Разам з тым працэс аднаўлення эканомікі Беларусі значна ўскладняўся таму, што яшчэ на працягу паўтара года ішла вайна і краіна працягвала накіроўваць усе сродкі на патрэбы фронту. Адсюль выцякала і галоўная асаблівасць аднаўленчых работ у народнай гаспадарцы Беларусі 1943 — 1945 гг. — уключэнне ў супольную работу ўсіх вызваленых тэрыторый з мэтай павелічэння агульнай сумы ваеннай вытворчасці, а не імкненне дасягнуць даваенных паказчыкаў. У той час новае капітальнае будаўніцтва, якое разгарнулася пасля перамогі над Германіяй, пакуль яшчэ не ажыццяўлялася.

У гэтай сувязі першапачатковая ўвага ўдзялялася аднаўленню цяжкай прамысловасці і транспарту, якія адыгрывалі вялікую ролю ў забеспячэнні наступлення савецкіх войскаў. У пачатку 1944 г. адраджэнне эканомікі ішло амаль у 40 вызваленых раёнах Гомельскай, Магілёўскай, Віцебскай абласцей, на прадпрыемствах Гомеля, Мазыра, Добруша, Рэчыцы. Ужо ў маі 1944 г. уступілі ў дзеянне некаторыя гомельскія прадпрыемствы: паравозарамонтны, тры цагельныя заводы, сілікатны ў Клімавічах. У жніўні гэтага ж года першую прадукцыю даў "Гомсельмаш". У чэрвені пачала дзейнічаць Гомельская ГЭС. У Мінску, вызваленым 3 ліпеня 1944 г., у пачатку жніўня далі прадукцыю 13 фабрык і заводаў.

Хуткімі тэмпамі аднаўляўся чыгуначны транспарт. Першы цягнік прыйшоў у Мінск ужо на сёмы дзень пасля вызвалення — 10 ліпеня, у Маладзечна — 11, у Ліду — 19 ліпеня. У пагранічны Брэст чыгуначныя саставы прыбылі на трэці дзень пасля вызвалення.

З поўным вызваленнем беларускіх зямель ад нямецкіх акупантаў пачаўся чарговы этап адраджэння народнай гаспадаркі рэспублікі, якое разгарнулася ўжо на ўсёй тэрыторыі БССР. Асаблівая ўвага ўдзялялася тым прадпрыемствам, якія выраблялі ваенную тэхніку для нашай арміі. Ужо ў верасні 1944 г. рабочыя Мінскага завода імя Варашылава перадалі фронту першую калону адрамантаваных танкаў. Раней устаноўленага тэрміну ўступіў у строй авіяцыйны завод, на якім рамантавалі і збіралі самалёты. Да сакавіка 1945 г. на ім было сабрана і адрамантавана 237 баявых самалётаў. За кароткі час быў пабудаваны Мінскі аўтазборачны завод, які адправіў на фронт 8 тыс. аўтамашын.

У Мінску за 7 месяцаў пасля вызвалення поўнасю былі ўведзены ў дзеянне 36 і часткова 14 прамысловых прадпрыемстваў. У Бабруйску у верасні 1944 г. ужо давалі прадукцыю 18 прадпрыемстваў. Да пачатку 1945 г. у Гомелі было часткова адноўлена і ўведзена ў строй 36 прамысловых аб'ектаў, у Гродна — 17 фабрык і заводаў. У выніку да мая 1945 г., калі завяршылася вайна, было ўведзена ў строй 12 000 прамысловых аб'ектаў, у тым ліку 8000 прадпрыемстваў і 4000 арцеляў і майстэрняў. Аб'ём іх прадукцыі складаў 20,4 % даваеннага ўзроўню. Востра адчуваўся недахоп сродкаў вытворчасці, кваліфікаванай рабочай сілы. Нягледзячы на тое, што прадукцыйнасць працы ў прамысловасці рэспублікі ў 1945 г. у параўнанні з 1944 г. павялічылася на 10 %, яна складала толькі 47 % даваеннай.

Характэрнай рысай эканамічнага жыцця рэспублікі пасля яе вызвалення з'яўлялася тое, што побач з аднаўленнем прадпрыемстваў, якія існавалі раней, пачалася падрыхтоўка да будаўніцтва аўтамабільнага, трактарнага, веласіпеднага заводаў, у Гродзенскай вобласці — першага ў Беларусі цукровага завода і г.д.

Адраджалася энергетычная гаспадарка рэспублікі. Яе магутнасць у 1945 г. дасягнула каля 50 % даваеннага ўзроўню. Гэта дазваляла механізаваць працаёмкія работы, павысіць прадукцыйнасць працы. Наладжвалася работа аўтамабільнага і чыгуначнага транспарту, сродкаў сувязі, гідратэхнічных збудаванняў. У кароткі тэрмін, да лютага 1945 г., у эксплуатацыю было здадзена звыш 10 000 км чыгуначных пуцей, каля 2000 чыгуначных мастоў. Працоўныя Заходняй чыгункі ўжо да канца 1944 г. аднавілі 8% усёй даваеннай эксплуатацыйнай лініі.

У аднаўленні разбуранай эканомікі рэспублікі ўдзельнічала ўся краіна, і Беларусь хутка інтэгрыравала ў народную гаспадарку адзінай дзяржавы. У 1943 г. саюзны ўрад выдзеліў БССР 37 млн руб., у 1944 г. — 400,8 млн, у 1945 — 1200 млн руб. У 1944 г. — першай палове 1945 г. рэспубліка атрымала 37 металаапрацоўчых прадпрыемстваў з агульнай колькасцю станкоў 7 тыс., некалькі турбагенератараў, энергапаяздоў і іншае абсталяванне. Але не трэба забываць, што, дапамагаючы Беларусі ў яе адраджэнні з руін, савецкія рэспублікі таксама расплачваліся з ёю за тое, што менавіта беларускі народ прыняў на сябе самы страшэнны ўдар ворага, значную долю гора, нягод і разбурэнняў, стрымліваючы пераможнае шэсце армій вермахта ў глыб СССР.

Вельмі цяжка наладжвалася сельская гаспадарка рэспублікі. У 1944 г. значная частка калгасаў не мела магчымасцяў для правядзення першага веснавога севу. Таму ў рэспубліцы істотна скараціліся пасяўныя плошчы. Аб памерах пасяўных плошчаў у калгасах БССР напярэдадні вайны і пасля вызвалення сведчаць даныя табл. 14.1.

Табліца 14.1. Памеры пасяўных плошчаў Беларусі напярэдадні і пасля Вялікай Айчынай вайны

Культуры	Напярэдадні вайны, га	Пасля вызвалення, га	Скарачэнне, %
Усяго	2894,6	1760,6	39,2
У тым ліку:			
зернавыя	1977,0	1413,9	29,0
тэхнічныя	234,5	56,9	75,8
кармавыя	289,4	29,2	89,1
бульба	393,7	260,1	23,0

У выніку калгаснікі 30 раёнаў, галоўным чынам Віцебскай, Магілёўскай і Палескай абласцей, свае першыя сельскагаспадарчыя работы пачалі ў 1945 г., пасля таго як дзяржава выдзеліла ім тэхніку, насенне, жывёлу. Дзякуючы матэрыяльнай дапамозе да моманту завяршэння вайны 95 % даваенных калгасаў і саўгасаў былі фактычна адноўлены, пачалі працаваць 3000 МТС. Паступова павялічваліся памеры пасяўных плошчаў. Аднак вясной 1945 г. яны складалі толькі 73,8 % даваенных. Гэта тлумачылася тым, што ў вытворчасці ўдзельнічала не больш паловы даваеннай колькасці калгаснікаў, у асноўным жанчыны. У сувязі з тым, што ў калгасах была толькі трэць трактароў ад узроўню 1941 г., прыходзілася апрацоўваць зямлю з дапамогай кароў, ускопваць яе ўручную.

У выніку большасць калгасаў у 1945 г. атрымалі нізкі ўраджай, а валавы збор збожжа склаў менш паловы даваеннага, нязначнай была аплата працадзя, слаба развівалася грамадская жывёлагадоўля. Сказваліся пры гэтым і метады сталінскай аграрнай палітыкі.

Некаторыя асаблівасці аднаўлення сельскай гаспадаркі мелі заходнія вобласці Беларусі. У 1939 г., калі гэтыя землі зноў увайшлі ў склад Беларусі, тут была адменена прыватная ўласнасць на зямлю. Памешчыцкія землі з інвентаром і прысядзібнымі будынкамі, а таксама часткова асадніцкія і кулацкія землі былі канфіскаваны. Зямля стала дзяр-

жаўнай уласнасцю. Пачаліся размеркаванне і падзел гэтых зямель. У выніку больш паловы гаспадарак па сваім эканамічным становішчы ператварылася ў сярэдняцкія. Разам з нацыяналізацыяй зямлі пачалося стварэнне калектывіўных гаспадарак. Аднак да вайны масавая калектывізацыя не праводзілася, таму ў Заходняй Беларусі напярэдадні гітлераўскай акупацыі налічвалася 1115 калгасаў, якія аб'ядноўвалі 6,7 % сялянскіх гаспадарак.

З вызваленнем Беларусі ў заходніх абласцях таксама ідзе аднаўленне і пераўтварэнне сельскагаспадарчай вытворчасці. Заходнебеларуская вёска некалькі менш пацярпела ад гітлераўскай акупацыі, чым астатнія раёны рэспублікі. У першую чаргу тут пачынаецца так званае ўпарадкаванне землекарыстання. Гранічная норма зямлі на адзін сялянскі двор устанаўлівалася ад 10 да 15 га. Лішак зямлі перадаваўся ў дзяржаўны фонд, з якога надзяляліся зямлёй беззямельныя і малазямельныя сяляне. У выніку ў цэлым адбылося асераднячванне сялянства, разам з тым была падарвана эканамічная аснова высокатаварных гаспадарак так званых кулакоў.

Адначасова ў заходніх абласцях рэспублікі ідзе аднаўленне і стварэнне калгасаў. Пакуль гэты працэс у асноўным ішоў эканамічнымі метадамі праз развіццё найпрасцейшых формаў кааперацыі з дапамогай дзяржавы, умацаванне матэрыяльна-вытворчай базы і г.д. Разам з тым савецкія і партыйныя ўлады пачалі праводзіць курс на абмежаванне землекарыстання, увядзенне класавай прагрэсіўнай падатковай палітыкі і інш. Гэта рабілася з мэтай паскарэння працэсаў уступлення сялян у калгасы.

Але селянін не спяшаўся ісці ў калгас. Пасля заканчэння вайны "сацыялістычны сектар" складаў усяго 0,43 % усіх гаспадарак. Да таго ж калектывіўныя гаспадаркі былі пераважна бядняцка-батрацкія. Заходнебеларуская вёска пакуль складалася з сялян-аднаасобнікаў, якім належала 95 — 97 % пасяўной плошчы.

У разглядаемы перыяд у рэспубліцы пачалася работа па аднаўленні і будаўніцтве гарадоў і жыллёвага фонду. У ёй прымалі ўдзел шырокія масы грамадзян. Адною з формаў такога ўдзелу з'явіліся масавыя нядзельнікі. Рабочыя, служачыя, студэнты, вучні ачышчалі вуліцы, разбіралі разбураныя будынкі. У Мінску, напрыклад, кожны жыхар адпрацаваў на аднаўленні горада не менш 30 гадзін у месяц. У 1944 — 1945 гг. толькі ў гарадах было пабудавана 1406 м² жылой плошчы.

У ваенны час грамадзяне Беларусі перажылі многа

цяжжасцяў і нястач. Адчувалася вострая патрэба ў прадуктах харчавання, адзенні, тысячы сем'яў жылі ў бараках, падвалах, зямлянках. Наперадзе была яшчэ вялікая работа па аднаўленні разбуранай эканомікі, адраджэнні гарадоў і вёсак рэспублікі.

Такім чынам, Вялікая Айчынная вайна 1941 — 1945 гг. з'явілася цяжкім выпрабаваннем для ўсіх грамадзян СССР і асабліва Беларусі. Была знішчана і пакалечана значная частка яе насельніцтва. Гаспадарчы патэнцыял рэспублікі панёс вялікія страты. Патрабавалася велізарнае напружанне ўсіх сіл і рэсурсаў, каб забяспечыць аднаўленне і пераўтварэнне беларускай эканомікі ў частку агульнай ваеннай гаспадаркі на завяршальным этапе вайны.

Г л а в а 15

АДНАУЛЕННЕ І РАЗВІЦЦЁ ЭКАНОМІКІ РЭСПУБЛІКІ У ПАСЛЯВАЕННЫЯ ГАДЫ (1946 — 1950 гг.)

15.1. Аднаўленне і далейшае развіццё прамысловасці і транспарту

Пасля заканчэння Вялікай Айчынай вайны перад рэспублікай паўсталі вялікія праблемы гаспадарчага аднаўлення. Неабходна было ліквідаваць вынікі спусташальнай вайны, поўнасю аднавіць і забяспечыць далейшае развіццё народнагаспадарчага патэнцыялу, эканамічных сувязяў, знайсці рэсурсы для паляпшэння жыцця людзей.

З завяршэннем вайны арганізацыя аднаўленчых работ у прамысловасці і на транспарце рэспублікі цалкам была падпарадкавана задачам мірнага будаўніцтва. Згодна з пастановай Дзяржаўнага Камітэта Абароны СССР ад 26 мая 1945 г. "Аб мерапрыемствах па перабудове прамысловасці ў сувязі са скарачэннем вытворчасці ўзбраенняў" многія беларускія прадпрыемствы вызваляліся ад вытворчасці прадукцыі для патрэб фронту і пераводзіліся на выпуск тавараў народнага спажывання.

Адпаведна гэтаму рашэнню праводзілася пераразмеркаванне рабочай сілы, сыравіны, матэрыялаў і грашовых сродкаў. У ходзе пераводу эканомікі на мірныя рэйкі пачалі складвацца новыя прапорцыі паміж рознымі галінамі вытворчасці, змяніліся арганізацыйныя формы і метады

кіраўніцтва, аднавілася дзейнасць прамысловых трэстаў, глаўкаў, наркаматаў.

Неабходна адзначыць, што працэс эканамічнага адраджэння рэспублікі ў вывучаемы перыяд меў істотныя асаблівасці ў параўнанні з аднаўленчымі работамі 1921 — 1925 гг., якія вяліся пасля заканчэння першай сусветнай і грамадзянскай войнаў. Калі ў той час прамысловасць і сельская гаспадарка аднаўляся выключна на ўласныя сродкі, то зараз сітуацыя была іншай. Матэрыяльная база аднаўлення Беларусі фарміравалася за кошт цэнтралізаваных грашовых асігнаванняў, паставак, якія выдзяляў саюзна ўрад, а таксама рээвакуацыі абсталявання беларускіх прадпрыемстваў і матэрыяльна-тэхнічных каштоўнасцяў з савецкага тылу, дапамогі саюзных рэспублік.

Пэўную ролю ў кампенсацыі страт, якія панесла гаспадарка рэспублікі, адыгралі і рэпарацыйныя пастаўкі (ад лац. *geratio* — аднаўленне), якія некаторы час вялі былыя краіны — агрэсары ў СССР. Абсталяванне і прамысловая прадукцыя, якая паступала з дзяржаў гітлераўскага блока, давалі магчымасць у першыя пасляваенныя гады наладжваць вытворчасць, гаспадарчае жыццё.

З вялікім аптымізмам, які ў значнай ступені быў народжаны перамогай над фашызмам, грамадзяне Беларусі, нягледзячы на велізарныя людскія страты, матэрыяльныя цяжкасці і нястачы, пачалі аднаўленне сваёй рэспублікі.

У выніку ў адраджэнні прамысловасці былі дасягнуты першыя поспехі. Да студзеня 1946 г. у рэспубліцы было часткова ці поўнасцю адноўлена 5900 буйных, сярэдніх і дробных прадпрыемстваў. Аб'ём валавой прадукцыі прамысловай вытворчасці складаў каля 20 % ад даваеннага ўзроўню. Пры гэтым апераджаючымі тэмпамі ішло аднаўленне машынабудавання. У эксплуатацыю было пушчана 196 машынабудаўнічых прадпрыемстваў. Валавая прадукцыя гэтай галіны ўжо ў 1945 г. складала больш за 38 % даваеннага ўзроўню.

Што датычыцца лёгкай прамысловасці, то яе адраджэнне ішло даволі марудна. Гэта тлумачыцца тым, што яна пачала аднаўленне з найбольш нізкага ўзроўню ў параўнанні з іншымі галінамі. У выніку да пачатку чацвёртай пяцігодкі аб'ём вытворчасці тут складаў 12,8 %, а ў тэкстыльнай — толькі 3 % да ўзроўню 1940 г.

Адраджалася энергетычная гаспадарка рэспублікі. Была адноўлена першая чарга БелДРЭС. Пачалося будаўніцтва Смалявіцкай цеплавой электрастанцыі. Да пачатку 1946 г. ужо дзейнічала звыш 60 % даваенных энергетыч-

ных магутнасцяў, а магутнасць электрастанцыі Мінска амаль дасягнула ўзроўню 1940 г. Аднак вытворчасць электраэнергіі складала пакуль каля 16 % ад даваеннага часу.

Значная ўвага ўдзялялася адраджэнню торфаздабываючай прамысловасці як паліўнай базы Беларусі. Да канца 1945 г. было адноўлена 270 торфапрадпрыемстваў, агульны аб'ём прадукцыі якіх дасягнуў амаль даваеннага ўзроўню.

Наладжвалася работа аўтамабільнага і чыгуначнага транспарту, сродкаў сувязі, гідратэхнічных збудаванняў. Аднаўляліся чыгуначныя лініі, аўтамагістралі, станцыі, масты. Да канца 1945 г. эксплуатацыйная даўжыня чыгуначных дарог складала звыш 5 тыс. км, ці амаль 87 % даваеннага часу. Былі пабудаваны масты праз Днепр, Бярэзіну, Нёман.

У гарадах рэспублікі разгарнулася будаўніцтва жылля, будынкаў грамадскіх арганізацый і ўстаноў. Пачалі ажыццяўляцца генеральныя планы аднаўлення і рэканструкцыі Мінска, шэрага абласных цэнтраў Беларусі.

Разам з тым напружаная праца нашых суайчыннікаў па адраджэнні народнай гаспадаркі рэспублікі была толькі пачаткам грандыёзнай работы на шляху поўнага аднаўлення эканамічнага патэнцыялу Беларусі.

Галоўныя задачы далейшага станаўлення эканомікі намеціў Закон аб пяцігадовым плане аднаўлення і развіцця народнай гаспадаркі Беларускай ССР на 1946 — 1950 гг., які з'яўляўся састаўной часткай чацвёртага пяцігадовага плана СССР. Магчымасцяў для самастойнага эканамічнага планавання ў рэспубліцы тады не было. Новы пяцігадовы план вызначыў галоўную задачу: не толькі аднавіць народную гаспадарку рэспублікі ў межах даваеннага ўзроўню, але і забяспечыць яе далейшае развіццё. У народную гаспадарку планавалася ўкласці 6,9 млрд руб., што перавышала аб'ём капіталаўкладанняў за тры даваенныя пяцігодкі разам узятых.

Да канца пяцігодкі прамысловая прадукцыя рэспублікі павінна была не толькі дасягнуць даваеннага ўзроўню, але і перавысіць яго на 16 %. Пяцігадовы план прадугледжваў паскоранае развіццё машынабудавання. Было намерана стварэнне ў рэспубліцы новых галін прамысловасці — трактара- і аўтамабілебудавання, выпуск лакамабіляў, гідратурбін, матацыклаў, веласіпедаў, швейных машын і іншых вырабаў. Значная ўвага ў плане ўдзялялася развіццю энергетычнай гаспадаркі, пашырэнню паліўнай базы рэспублікі.

Больш хуткія тэмпы прамысловай вытворчасці плана-

валіся па заходніх абласцях рэспублікі, якія значна адставалі ад агульнага ўзроўню развіцця прамысловасці ўсходніх абласцей. Удзельная вага заходніх рэгіёнаў па выпуску валавай прадукцыі ўсёй рэспублікі павінна была ўзрасці з 9,1 % у 1940 г. да 22,6 у 1950 г.

Жыхары Беларусі з энтузіязмам узяліся за выкананне вызначаных задач па далейшым аднаўленні і пад'ёме народнай гаспадаркі. Да таго ж трэба прызнаць істотную ролю партыйнай прапаганды ў спалучэнні з цвёрдым вытворчым рэжымам, які пакуль заставаўся ад ваеннага часу. Вядомы прынцып "план любой цаной" яшчэ доўга не страчваў сваёй моцы. Штурмаўшчына, аўралы, звышурочныя работы былі нормай таго часу.

Нельга таксама адмаўляць і пэўную значнасць розных формаў спаборніцтваў, якія разгарнуліся ў той час, у павышэнні працоўнай актыўнасці рабочых фабрык і заводаў: за перавыкананне вытворчых планаў, мабілізацыю ўнутраных рэсурсаў, выпуск прадукцыі высокай якасці, зніжэнне яе сабекошту, эканомію сыравіны, шматстаночнае абслугоўванне і г.д. На хвалі энтузіязму рабочыя працягвалі развіваць і распаўсюджваць так званыя працоўныя пачыны перадаваўшых і ваенных гадоў.

У немалой ступені развіццю вытворчай актыўнасці садейнічалі і пэўныя адступленні ад цвёрдых прынцыпаў цэнтралізму ў эканоміцы пасляваеннага часу, некаторае пашырэнне правоў рэспубліканскіх і мясцовых органаў у гаспадарчай дзейнасці. Атрымліваюць развіццё нават элементы ўнутрызаводскага гаспадарчага разліку. Ён дзейнічаў, напрыклад, на прадпрыемствах лёгкай прамысловасці Беларусі: Гродзенскім тонкасуконным камбінаце, Мінскай баваўнянай фабрыцы, гумава-гасёмачнай фабрыцы ў Віцебску. Аднак гэты гаспадарчы разлік быў далёка няпоўным, у асноўным ён выходзіў за рамкі прадпрыемстваў, бо абмяжоўваўся галоўнай умовай — неабходнасцю найстражэйшай эканоміі пры вострым недахопе ўсіх відаў рэсурсаў.

Пераадольванню цяжкасцяў у пасляваенным аднаўленні народнай гаспадаркі дапамагала ўся краіна. Дапамога рэспубліцы ўключала ў сябе накіраванне значнай колькасці рабочых, інжынераў і служачых, гаршавыя бюджэтныя датацыі, пастаўкі тэхнікі і абсталявання, метала, вугля, нафты і г.д. Напрыклад, толькі ў 1946 — 1947 гг. для аснашчэння прамысловасці Мінска паступіла больш за 10 тыс. адзінак абсталявання.

Пэўную падтрымку беларускаму народу ў складаны час разбурэнняў і нястач аказвала міжнароднае супольніцтва. Так, на працягу 1945 — 1947 г. Беларусь атрымала дапамогу па лініі ЮНРРА (Адміністрацыя Аб'яднаных Нацый па аказанні дапамогі і адбудавання) памерам 142 тыс. т на суму каля 61 млн дол. У гэтай дапамозе значнае месца займалі прадукты харчавання, адзенне, абутак, лекі. Пэўную частку складала і абсталяванне для некаторых галін прамысловасці і сельскагаспадарчай вытворчасці.

У ходзе аднаўлення народнагаспадарчага патэнцыялу ўжо ў 1946 г. — першым годзе пяцігодкі — быў вырашаны шэраг задач у галіне прамысловасці. У параўнанні з папярэднім годам аб'ём прамысловай прадукцыі ўзрос у 1,5 раза, павялічылася прадукцыйнасць працы. Былі адноўлены і пачалі даваць прадукцыю звыш 6 тыс. прадпрыемстваў, у прыватнасці станкабудаўнічыя заводы ў Мінску, Гомелі, Віцебску, Оршы і інш.

У наступным, 1947 г., у рэспубліцы ўступілі ў строй яшчэ звыш 90 буйных прамысловых прадпрыемстваў, у тым ліку мінскі інструментальны завод імя Чкалава, Бабруйскі дрэваапрацоўчы камбінат, Магілёўскі металакамбінат. Першую прадукцыю выпусцілі аўтамабільны і веласіпедны заводы ў беларускай сталіцы, завод "Рухавік рэвалюцыі" у Гомелі. Пасля прыняцця ў 1947 г. урадам спецыяльнага рашэння "Аб мерах паскарэння будаўніцтва трактарнага завода ў Мінску" значна ажывілася гэта буйнейшая новабудоўля Беларусі.

З мэтай удасканалення тэрытарыяльнай структуры прамысловай вытворчасці больш хуткімі тэмпамі, чым у цэлым па рэспубліцы, ішло эканамічнае развіццё Брэсцкай і Гродзенскай абласцей. Тут наладжвалася вытворчасць электраэнергіі і абутку, будаўнічых матэрыялаў, сельскагаспадарчага машынабудавання, швейных вырабаў і многіх іншых відаў прадукцыі. Былі пабудаваны электрастанцыі ў Баранавічах, Маладзечне, Скідзелі, рэканструіраваны ў Брэсце і Гродне. Увайшлі ў строй адноўленыя і зноў пабудаваныя заводы — Ваўкавыскі цэментны, Лідскі сельскагаспадарчых машын, Неманскі шкляны і інш. У выніку яшчэ ў 1948 г. валавая прадукцыя прамысловасці заходніх абласцей амаль у 1,5 раза перавысіла даваенны ўзровень, а яе ўдзельная вага ў агульным аб'ёме прамысловай прадукцыі рэспублікі — больш чым у 2,5 раза.

Паступова ішло аднаўленне паліўна-энергетычнай гаспадаркі. У 1948 г. здабыча торфу складала ўжо 116,6 % ад

узроўню 1940 г. Да пачатку 1949 г. агульная магутнасць электрастанцый рэспублікі дасягнула 116,3 % даваеннага ўзроўню.

Пасля вызвалення прамысловасць Беларусі перажывала недахоп кваліфікаваных кадраў. З мэтай вырашэння кадровай праблемы аднаўлялася практыка арганізаванага набору рабочай сілы на аснове заключэння дагавораў гаспадарчых арганізацый з калгасамі. Аднак былыя сяляне, як правіла, не мелі адпаведнай кваліфікацыі і не маглі выкарыстоўвацца на складаных вытворчых аперацыях.

Згодна з пяцігадовым планам аднаўлення і развіцця народнай гаспадаркі рэспублікі меркавалася значна павялічыць падрыхтоўку кваліфікаваных рабочых як непасрэдна на вытворчасці, так і праз сістэму прафесійна-тэхнічных навучальных устаноў. Яшчэ ў ліпені 1945 г. у рэспубліцы працавала 20 рамесных і чыгуначных вучылішчаў, 40 школ ФЗН. Да верасня 1947 г. налічвалася ўжо 125 вучэбных устаноў працоўных рэзерваў, у якіх навучалася 24,3 тыс. чалавек. Падрыхтоўка рабочых у асноўным ажыццяўлялася і на прадпрыемствах, будоўлях метадам брыгаднага і індывідуальнага навучання.

Нямала кваліфікаваных рабочых, інжынераў, тэхнікаў прыбыло ў Беларусь тады з гарадоў Савецкага Саюза. Акрамя таго, звыш 3 тыс. пасланцаў рэспублікі атрымлівалі прафесіі на розных прадпрыемствах СССР, напрыклад 1300 беларускіх трактарабудаўнікоў было абучана на прадпрыемствах Сталінграда, Харкава, Алтайска, Златавуста.

Ішла падрыхтоўка і інжынерна-тэхнічных работнікаў. За перыяд пяцігодкі вышэйшыя і спецыяльныя сярэднія вучэбныя ўстановы рэспублікі далі народнай гаспадарцы 54,3 тыс. спецыялістаў, з іх 14 тыс. з вышэйшай адукацыяй.

У выніку колькасць рабочых і служачых за чацвёртую пяцігодку вырасла з 610 тыс. чалавек. да 1038 тыс. у 1950 г. і дасягнула 91 % даваеннага перыяду. Аднак праблема кадраў працягвала заставацца вострай. Галоўнай крыніцай папаўнення рабочых была сельская мясцовасць, але з-за адсутнасці ў сялян пашпартоў жыхар вёскі не мог пераехаць у прамысловы цэнтр.

У перыяд аднаўлення народнай гаспадаркі Беларусі значна змянілася структура прамысловай вытворчасці. Зніжалася ўдзельная вага пераважаючых да вайны галін — лёгкай, харчовай, дрэваапрацоўчай і расла доля электраэнергетыкі, машынабудавання і металаапрацоўкі. Аб звышхуткім развіцці двух апошніх сведчаць даныя табл. 15.1.

Табліца 15.1. Паказчыкі росту аб'ёму вытворчай прадукцыі ў чацвёртай пяцігодцы, % да 1940 г.

Паказчыкі	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Уся прамысловасць	20	31	38	65	86	115
Машынабудаванне і металаапрацоўка	45	55	91	131	170	237
У тым ліку машынабудаванне	38	41	79	137	208	341

Як бачна, пры агульным росце аб'ёму вытворчасці ўсёй прамысловасці на 115 % у параўнанні з 1940 г. аб'ём металаапрацоўкі за гады чацвёртай пяцігодкі ўзрос амаль у 2,4 раза, а прадукцыя машынабудавання — у 3,4 раза. Безумоўна, такі хуткі пад'ём цяжкай прамысловасці садзейнічаў аднаўленню народнай гаспадаркі Беларусі, яе пераўтварэнню ў магутную індустрыяльную дзяржаву. Але разам з тым гэта "звышіндустрыялізацыя" ў нямалай ступені стварыла пэўныя дыспрапорцыі ў структуры народнай гаспадаркі. Сёння такая структура прамысловай вытворчасці значна ўскладняе пераход беларускай эканомікі да рыначных адносін.

Якімі ж былі агульныя вынікі эканамічнага аднаўлення і развіцця рэспублікі за гады першай пасляваеннай пяцігодкі? Адпаведна афіцыйнай статыстыцы таго часу, у першым квартале 1949 г. прамысловая вытворчасць дасягнула ўзроўню 1940 г., а да канца пяцігодкі павялічылася ў параўнанні з даваенным часам на 15 %, што было ў 5,7 раза больш, чым у 1945 г.

Пры гэтым неабходна падкрэсліць, што прамысловасць рэспублікі аднаўлялася на даволі высокім узроўні тэхнічнай і тэхналагічнай аснашчанасці, што ў далейшым вызначыла адносна хуткія тэмпы яе развіцця і прыкметнае месца ў сістэме агульнасаюзнага падзялення працы.

Аднак, нягледзячы на поспехі ў прамысловым развіцці, у народнай гаспадарцы рэспублікі былі сур'ёзныя недахопы. Адставалі энергетыка і здабыча торфу, слаба выкарыстоўваліся сродкі, асігнаваныя на капітальнае будаўніцтва. Марудна развівалася вытворчасць тавараў народнага спажывання. Лёгкая прамысловасць у 1950 г. у параўнанні з даваенным узроўнем баваўняных тканін выпусціла толькі 17,7 %, панчошна-шкарпэткавых вырабаў — 33, бялізнавага трыкатажу — 31,6 %. Значна адставала і вытворчасць харчовай прадукцыі. За вывучаемы перыяд мясаапрацоўчая прамысловасць дала толькі 65 % прадукцыі

ў параўнанні з 1940 г., вытворчасць макаронных вырабаў складала 73, хлебабулачных — 57,3 %.

Разам з тым прамысловасць Беларусі ў гэты час не толькі ўзнімалася з руін і попелу, але і паступова выходзіла на больш высокую ступень свайго развіцця, стварэння і асваення новых вытворчасцяў, навукова-тэхнічнага патэнцыялу.

Такім чынам, у цэлым камандна-адміністрацыйная сістэма вырашыла складаныя праблемы пасляваеннага адраджэння прамысловасці. Аднак больш ці менш апраўданыя ў той час надзвычайныя прынцыпы кіравання эканомікай і палітыкай становіліся тормазам у далейшым развіцці народнай гаспадаркі і грамадства.

15.2. Адраджэнне сельскай гаспадаркі.

Прымусовая калектывізацыя ў заходніх абласцях

Адначасова з даволі хуткім адраджэннем прамысловасці ў рэспубліцы адбывалася павольнае, супярэчлівае, з вялікімі адступленнямі і паваротамі назад аднаўленне сельскай гаспадаркі. Якім жа было становішча сельскагаспадарчай вытворчасці пасля заканчэння вайны?

Захопнікі разграбілі маёмасць калгасаў, саўгасаў, МТС, разбурылі меліярацыйныя збудаванні, вопытныя і дапаможныя гаспадаркі. У калгасах і саўгасах былі поўнасю знішчаны грамадская жывёла і птушкагадоўля, пчалярства, племянныя рассаднікі, а таксама разграблена жывёла, якая знаходзілася ў асобным карыстанні калгаснікаў і сялян-аднаасобнікаў. Акупанты знішчылі ці вывезлі ў Германію 2,8 млн галоў буйной і 5,7 млн галоў дробнай жывёлы.

Да пачатку пяцігодкі аднаўлення і развіцця народнай гаспадаркі ў Беларусі згодна з афіцыйнымі данымі фармальна было адноўлена 9746 калгасаў (да вайны іх было 10 165), працавалі 90 саўгасаў (з 92 існаваўшых у 1940 г.). Аднак, як сведчаць некаторыя даследчыкі, фактычнае адраджэнне каля 500 калгасаў не было завершана яшчэ і ў пачатку 1947 г. Поўнае спусташэнне грамадскіх і аднаасобных гаспадарак, недахоп рабочай сілы і матэрыяльных сродкаў значна ўскладнялі пад'ём аграрнага сектара.

У калгасах не хапала трактараў, аўтамашын і нават коней. У канцы 1945 г. у МТС налічвалася толькі 4,1 тыс. трактараў, што складала 1/3 даваеннай колькасці. На вёсцы ў калгасах было ўсяго 50 аўтамашын. У гэты перыяд на аднаго каня прыходзілася 24,5 га раллі, у той час як у даваенны перыяд — 8,2 га. Валавы збор збожжа ў апошні ваенны год быў на

38 % ніжэй, чым у 1940 г. Цяжкім заставалася становішча ў жывёлагадоўлі. Да пачатку 1946 г. у сярэднім на адзін калгас прыходзілася толькі 5 кароў, 2 свінні, 16 авечак. Амаль уся жывёла знаходзілася ва ўласным карыстанні сялянскіх і ўласных падсобных гаспадарак. Калгасы, у якіх было больш паловы ўсёй раллі, мелі толькі 14 % усёй буйной рагатай жывёлы, 5 % — кароў, 2,5 % — свіней.

Пяцігадовы план адраджэння і развіцця беларускай эканомікі ў галіне сельскай гаспадаркі вызначыў поўнаасцю аднавіць даваенныя пасяўныя плошчы, пагалоўе жывёлы і забяспечыць далейшае развіццё земляробства і жывёлагадоўлі. План таксама прадугледжваў перасягнуць даваенны ўзровень сельскагаспадарчай вытворчасці, але гэта аказалася нерэальным і не было выканана.

У першым годзе пасляваеннай пяцігодкі станоўчых зрухаў у сельскай гаспадарцы Беларусі фактычна не адбылося. Памеры пасяўных плошчаў калгасаў у параўнанні з даваенным перыядам складалі толькі 59 %, саўгасаў — 70 %. У выніку яны нават скараціліся ў параўнанні з 1945 г. Дзейнасць МТС не адпавядала патрабаванням калгаснай вытворчасці, таму што трактарны парк быў пакуль удвая менш даваеннага, не хапала запасных частак для машын, большасць механізатараў не мелі неабходнай падрыхтоўкі. Таму аб'ём работ, выкананых МСТ у 1946 г. у калгасах, быў у 2,2 раза менш даваеннага.

На развіцці беларускай вёскі неспрыяльна адбілася засуха 1946 г., якая тады ахапіла шэраг сельскагаспадарчых раёнаў краіны. Аднак і ў той складаны для рэспублікі час беларускі народ аказаў сур'ёзную харчовую дапамогу насельніцтву краіны, якая пакутавала ад голаду.

У 1946 г. не быў выкананы план сяўбы збожжа, а таксама план развіцця жывёлагадоўлі. Партыйнае кіраўніцтва спрабавала палепшыць справы ў аграрным сектары эканомікі вядомымі адміністрацыйнымі метадамі. У верасні 1946 г. Савет Міністраў СССР і ЦК ВКП (б) прынялі пастанову "Аб мерах па ліквідацыі парушэнняў Статута сельскагаспадарчай арцелі ў калгасах". Згодна з ёй калгасам Беларусі было вернута звыш 100 тыс. га грамадскай зямлі, шмат жывёлы, якая знаходзілася ў карыстанні асобных людзей і ўстаноў. Былі скасаваны штаты адміністрацыі, знята з аплаты калгасаў каля 10 тыс. чалавек, якія не былі звязаны з вытворчасцю.

Разам з тым гэтая пастанова называла выкарыстанне сялянамі зямельных участкаў для асабістай гаспадаркі,

падсобных гаспадарак, агародаў для рабочых і служачых "раскраданнем і незаконным размеркаваннем калгаснай маёмасці, грамадскай зямлі". Але ж трэба зазначыць, што ў той галодны час з гэтай зямлі кармілася значная частка людзей, якія неяк ратаваліся ад жабрацтва.

Нізкія тэмпы аднаўлення сельскагаспадарчай вытворчасці ў немалой ступені былі абумоўлены практычнай адсутнасцю матэрыяльнага заахвочвання ў калгасах, нягледзячы на тое, што ў гады пяцігодкі адбыліся пэўныя змены, у прыватнасці ў аплаце працы трактарыстаў. Але ў цэлым на 1 студзеня 1948 г., напрыклад, 94 % калгаснікаў не атрымалі за работу грошай, 65 % — бульбы, агародніны і толькі 41 % калгаснікаў на выпрацаваныя працадні выдалі па 200 г збожжа.

У канчатковым выніку працадні ў савецкай вёсцы таго часу ператварыліся ў норму кантролю працоўнай павіннасці. Гэта вельмі нагадвала феадальную паншчыну. У сялянства адбіралі выраблены ім у грамадскай гаспадарцы не толькі прыбавачны, але і практычна ўвесь неабходны прадукт. Пазаяканамічны прымус адыгрываў галоўную ролю ў арганізацыі аграрнай вытворчасці.

Натуральна, што немалая частка сялянства не жадала працаваць за так званыя "палачкі", як называлі працадні. Але ж умацаванне працоўнай дысцыпліны ішло тымі ж каманднымі метадамі. У чэрвені 1948 г. Вярхоўны Савет СССР выдаў указ "Аб высяленні ў аддаленыя раёны асоб, якія злосна ўхіляюцца ад працоўнай дзейнасці ў сельскай гаспадарцы і вядуць антыграмадскі паразітычны лад жыцця". Гэта дазволіла на некаторы час палепшыць "дысцыпліну" працы ў вёсцы, але ненадоўга.

Становішча беларускага сялянства пагоршылася ў 1947 г., калі ў 1582 калгасах (1/3 агульнага ліку), якія выканалі план дзяржаўных хлебапаставак, збожжа па працаднях не выдавалася. Дзяржпастаўкі ў сувязі з засухай ў 1946/47 гаспадарчым годзе, якая ахапіла многія раёны краіны, былі вельмі высокімі, без уліку канкрэтных магчымасцяў, што адмоўна ўплывала на эканоміку калгасаў. Беларуская вёска апынулася ў стане напаягалоднага існавання.

Аднак, пераадольваючы неймаверныя цяжкасці, калгасы рэспублікі ў 1947 г. зрабілі чарговыя крокі па ўмацаванні грамадскай вытворчасці. Некалькі палепшылася тэхнічная аснашчанасць сельскай гаспадаркі. Да канца года ўжо налічвалася 337 МТС, у якіх працавала 6 тыс. трактараў, значная колькасць камбайнаў, малатарняў, сеялак і іншай сельскагаспадарчай тэхнікі. Але яе па-ранейшаму не хапала.

Вынікі 1947/48 сельскагаспадарчага года сведчылі аб пэўных станоўчых зрухах у вёсцы. Пасяўныя плошчы складалі ўжо 79 % даваеннага ўзроўню. Валавы збор таварнага збожжа быў вышэйшым, чым у папярэднія гады.

Ажыццяўлялася электрыфікацыя сельскай гаспадаркі. Да канца 1947 г. у рэспубліцы дзейнічалі 162 гідрацэплаэлектрастанцыі. У наступным годзе іх было ўведзена яшчэ 100. У параўнанні з даваенным узроўнем электрыфікацыя вёсак Беларусі ўзрасла ў 2 разы. Аднак яна яшчэ далёка не задавальняла патрэбнасці калгаснай вытворчасці.

Нягледзячы на цяжкую, самаадданую працу беларускага сялянства, аднаўленне сельскай гаспадаркі ажыццяўлялася даволі марудна. З мэтай эканамічнай падтрымкі вёскі ў 1948 г. урад СССР прыняў пастанову "Аб мерах дапамогі сельскай гаспадарцы Беларускай ССР у 1949 годзе". Згодна з ёй рэспубліцы было выдзелена 3 тыс. трактараў і 2 тыс. плугоў да іх, 1,1 тыс. сеялак, 600 складаных малатарняў і г.д. Безумоўна, гэта чарговая дапамога краіны нямала садзейнічала адраджэнню нашай вёскі.

Вялікія складанасці мелі месца ў адраджэнні грамадскай жывёлагадоўлі, якая, як ужо падкрэслівалася, у часы акупацыі была фактычна поўнасю ліквідавана. У канцы пяцігодкі ў дадзенай галіне намецілася дыспрапорцыя ў тэмпах росту колькасці жывёлы і кармавой базы. Гэта тлумачылася тым, што ў мэтах паскоранага ўзнаўлення грамадскае пагалоўе ў калгасах расло хутчэй, чым прадукцыйнасць жывёл. Разам з тым нарыхтоўка кармоў была незадавальняючай, план пасеву кармавых культур штогод не выконваўся. У выніку пачынаючы з 1949 г. пачала зніжацца прадукцыйнасць кароў, а ў 1950 г. рэзка зменшыліся надоі малака і былі ніжэй, чым на працягу ўсіх гадоў пяцігодкі.

Адзначым, што развіццё жывёлагадоўлі адставала ад паляводства і ў цэлым у Саюзе. Таму ў 1949 г. быў прыняты трохгадовы план развіцця грамадскай жывёлагадоўлі, аднак ён не меў суадноснай эканамічнай, матэрыяльна-тэхнічнай абгрунтаванасці і таму не быў выкананы.

Рост пагалоўя ў гаспадарках Беларусі ажыццяўляўся ў асноўным у выніку закупаў калгасамі жывёлы, а потым яе дарошчвання. Таму, хоць у 1950 г. пагалоўе жывёлы і павялічылася ў параўнанні з даваенным перыядам на 1/3, мяса ў 1950 г. было атрымана 22,7 супраць 28,5 тыс. т у 1940 г.

Пэўныя асаблівасці пасляваеннага аднаўлення мела заходнебеларуская вёска. Яны праяўляліся ў першую чаргу ў спробах хутка перавесці сялянскую гаспадарку на "калек-

тыўны шлях развіцця". Але ішоў гэты працэс вельмі марудна. Да канца 1946 г. было адноўлена і арганізавана ўсяго 133 калгасы (0,56 % усіх сялянскіх гаспадарак). Большасць з іх стваралася на базе памешчыцкіх маёнткаў, і калгаснікамі ў асноўным былі батракі і беднякі. Як вядома, у гэтым краі традыцыйнымі доўгі час былі хутарскія, прыватнаўласніцкія сялянскія гаспадаркі. Кіраўніцтва шэрага раёнаў заходнебеларускіх абласцей сумнявалася ў поспеху хуткай калектывізацыі і прапаноўвала спачатку арганізоўваць падсобныя гаспадаркі ў тых маёнтках, дзе да вайны былі калгасы. Кіруючыя органы рэспублікі асудзілі такія погляды.

Паступова вядомыя метады адміністравання набывалі ўсё больш пэўныя рысы. Так, у Кобрынскім раёне мясцовыя партыйныя органы пачалі прымусова ўцягваць сялян у калгасы, такім жа чынам правялі абагульненне жывёлы і інвентару. Сяляне адмаўляліся ад уступлення ў калгасы. У лютым 1949 г. XIX з'езд КП(б)Б згодна з указаннямі Масквы запатрабаваў завяршыць калгаснае будаўніцтва ў заходніх абласцях. Пачалася масавая калектывізацыя з многімі атрыбутамі 30-х гг. Калі на студзень 1949 г. было калектывізавана 6,8 % сялянскіх гаспадарак, то ў канцы — 39,3 %. У Докшыцкім, Давыд-Гарадоцкім, Вілейскім і іншых раёнах калгасы ўжо аб'ядноўвалі ад 50 да 80 % сялянскіх гаспадарак.

Партыйныя органы ўвесь час падганялі тэмпы калектывізацыі. Так, у канцы 1949 г. пленум ЦК КП(б)Б адзначыў, што ў шэрагу раёнаў Брэсцкай, Гродзенскай і Маладзечанскай абласцей аслаблена работа па стварэнні калгасаў. Кіраўніцтва ж на месцах імкнулася хутчэй "выпраўляць недахопы" ў калгасным будаўніцтве. У студзені 1950 г. для ўмацавання калгасаў пры МТС па вопыту 1933 г. былі створаны палітычныя аддзелы, якія "ажыццяўлялі лінію партыі" ў заходніх раёнах.

Да канца 1950 г. у заходніх абласцях было арганізавана 6054 калгасы, якія аб'ядноўвалі 85 % пасяўной плошчы. Былі ліквідаваны кулацкія гаспадаркі, сселены хутары, узмоцнены эканамічны націск на аднаасобнікаў, іншымі словамі, праводзілася "рассяляньванне" вёскі па ўсіх напрамках. У выніку быў разбураны ўвесь уклад сялян. Пачалося высяленне кулакоў. У сакавіку 1952 г. "асвойваць бавоўнаводчыя раёны Казахстана" адправілася 1356 "кулацкіх элементаў". У красавіку гэтага ж года згодна з пастановай Саўміна БССР на ўсход павінна была перасяліцца яшчэ група кулакоў і членаў іх сем'яў колькасцю 5914 чалавек. У наступным месяцы з раёнаў Брэсцкай,

Гродзенскай, Маладзечанскай, Пінскай і Палескай абласцей у Іркуцк былі высланы 1683 кулакі з сем'ямі, а таксама тыя, хто варожа адносіўся да калгасаў.

Якімі ж былі вынікі аднаўлення сельскай гаспадаркі Беларусі за гады чацвёртай пяцігодкі? У аграрным сектары рэспублікі адбыліся пэўныя змены. У значнай ступені быў адноўлены нанесены вёсцы ўрон. Пасяўныя плошчы павялічыліся на 28 %, амаль у 3 разы пашырыліся пасевы тэхнічных культур. Узрасло пагалоўе грамадскай жывёлы. Умацавалася матэрыяльна-тэхнічная база сельскай гаспадаркі. Вёска за гэты перыяд атрымала 8612 трактараў, 1555 камбайнаў, шмат іншай складанай тэхнікі. У рэспубліцы працавала 381 МТС замест 316 у 1940 г.

Аднак па шэрагу важных галін сельская гаспадарка не выканала заданняў пяцігодкі. Так, у параўнанні з даваенным перыядам у 1950 г. пасяўныя плошчы састаўлялі 94,3 %, пагалоўе буйной рагатай жывёлы — 96,5, коней — 62, свіней — 64,4, авечак — 55 %. Становішча сельскай гаспадаркі заставалася складаным. У многіх калгасах незадавальняюча выкарыстоўвалася тэхніка, мелі месца вялікія недахопы ў арганізацыі вытворчасці, слабай была матэрыяльная зацікаўленасць калгаснікаў у выніках сваёй працы, зацягваліся сельскагаспадарчыя работы, што прыводзіла да вялікіх страт ураджаю. У рэспубліцы было шмат эканамічна слабых калгасаў, якія атрымлівалі нізкія ўраджаі, дапускалі падзеж жывёлы, мелі нізка аплачваемы працадзень. У пэўнай меры гэта было абумоўлена цяжкімі вынікамі вайны, але галоўнай прычынай такога стану аграрнай вытворчасці з'яўляліся метады гаспадарання на вёсцы.

Аднак сталінскі рэжым не спрабаваў распрацоўваць новую аграрную палітыку, якая б апіралася на эканамічныя стымулы. Пакуль усё больш удасканальваўся механізм загадвання. Так, у 1950 г. пачалося аб'яднанне дробных калгасаў у буйныя. Толькі за год у рэспубліцы было ўзбудынена 11 242 гаспадаркі ў 3852 калгасы. Лічылася, што гэта дало магчымасць больш поўна забяспечыць калгасы ворнымі землямі, лугамі, пашамі, скараціць кіраўніцкі апарат і г.д. Аднак сялянства не было псіхалагічна падрыхтавана да ссялення дробных вёсак у буйныя калгасныя пасёлкі. Да таго ж ажыццяўленне гэтых пераўтварэнняў на вёсцы адразу набыло характар прапагандысцкай кампаніі, якая праводзілася адміністрацыйнымі метадамі.

У канчатковым выніку аграрная палітыка насіла антысялянскі характар. Сродкі з сельскай гаспадаркі перакач-

валіся ў прамысловасць. Выключалася ўсялякая гаспадарчая самастойнасць калгасаў і саўгасаў. Ушчамляліся і сацыяльныя правы сялян, якія не мелі пашпартоў і фактычна прымуsoва прымацоўваліся да зямлі. Існуючая на паўпрыгонніцкая сістэма аграрных адносін ужо не магла вырашыць складаных эканамічных пытанняў.

15.3. Матэрыяльнае становішча насельніцтва. Гандаль і грашовое абарачэнне

Пяцігадовы план аднаўлення і развіцця народнай гаспадаркі рэспублікі прадугледжваў шэраг сацыяльных мерапрыемстваў па разгортванні тавараабароту, павышэнні расходаў на жыллёвае і культурна-бытавое абслугоўванне насельніцтва, павелічэнні заробтнай платы і г.д. У выніку планавалася не толькі аднавіць даваенны ўзровень дабрабыту грамадзян, але і перавысіць яго.

Аднак рэалізацыя гэтых задач стрымлівалася шматлікімі складанасцямі. У першыя пасляваенныя гады матэрыяльнае становішча насельніцтва Беларусі было цяжкім. На аднаўленне народнай гаспадаркі ішла большая частка сродкаў, фонд тавараў народнага спажывання значна скараціўся. Таму да канца 1947 г. у рэспубліцы, як і ў краіне ў цэлым, захоўвалася сістэма нарміраванага размеркавання важнейшых харчовых і прамысловых тавараў. Усе без выключэння гарады і працоўныя пасёлкі забяспечваліся хлебам па картках, аднак макаронныя вырабы і тлушчы выдаваліся па картках не ўсюды. Нормы спажывання былі невялікімі: рабочыя атрымлівалі 500 — 700 г хлеба, служачыя — 400 — 500, утрыманцы і дзеці — 300 г. Самыя неабходныя прамысловыя тавары (мыла, скураны абутак, валёнкі, целагрэйкі, шарсцяныя вырабы і г.д.) да снежня 1947 г. выдаваліся па спецыяльных ордэрах і талонах.

Пэўная колькасць прадуктаў звыш нарміраванага забеспячэння паступала насельніцтву з калгасных рынкаў. Аднак яго магчымасці былі абмежаваныя. Попыт значна перавышаў прапанову. Гэта адбывалася таму, што сельская гаспадарка цалкам знаходзілася на рэйках абавязковых паставак. І калгаснікі, і аднаасобнікі былі абкладзены вялікімі грашовымі выплатамі і натуральным падаткам на карысць дзяржавы. Таму ўзровень цэн на калгасным рынку ў першы пасляваенны год быў у 5,5 раза вышэйшы, чым у 1940 г., і амаль у 10 разоў перавышаў узровень дзяржаўных цэн на нарміраваныя тавары.

З 1945 г. на Беларусі быў уведзены камерцыйны дзяржаўны гандаль спачатку харчаваннем, а затым і прамысловымі таварамі. Цэны на камерцыйныя прадукты былі ў некалькі разоў вышэйшымі, чым на тыя, якія адпускаліся па картках, напрыклад, цукар у 36 разоў, хлеб з пшанічнай мукі другога гатунку 17,6. Нягледзячы на гэта, камерцыйны гандаль з'яўляўся дадатковай крыніцай забеспячэння харчаваннем і адыграў пэўную ролю ў наступным пераходзе да свабоднага гандлю па адзіных дзяржаўных цэнах.

Істотнай крыніцай атрымання харчовых рэсурсаў рабочымі і служачымі ў той час было стварэнне падсобных гаспадарак. Для гэтага прадпрыемствам і ўстановам пад калектыўныя і індывідуальныя агароды адводзіліся свабодныя землі гарадоў, пасёлкаў, бліжэйшых калгасаў і саўгасаў.

Што тычыцца спажывання беларускага сялянства, дык сістэма нарміраванага размеркавання харчовых і прамысловых тавараў на калгаснікаў не распаўсюджвалася. Аднак, паколькі ў сялянскім бюджэце асноўная роля адводзілася асабістай дапаможнай гаспадарцы, развіццё якой значна абмяжоўвалася, узровень спажывання сялянства быў вельмі нізкім.

З 1946 г. урад краіны праводзіў палітыку збліжэння цэн на тавары, якія прадаваліся па картках (пайкавыя цэны) і праз камерцыйны гандаль, шляхам павышэння першых і зніжэння другіх. У выніку камерцыйныя цэны на мяса былі паніжаны амаль у 2 разы, на цукар — у 3 разы, на масла сметанковае — на 34 %, на рыбныя тавара — на 64 і на нехарчовыя тавары — у сярэднім на 37 %. Адпаведна былі павышаны пайкавыя цэны. У выніку разрыв паміж дзвюма катэгорыямі цэн скараціўся ў 2 — 2,5 раза.

Адначасова павышэнне пайкавых цэн суправаджалася пэўным павелічэннем пенсій, стыпендыяў і заробтнай платы, быў павышаны неабкладаемы падаткам мінімальны заробак. Гэтыя меры ў некаторай ступені змягчалі вынікі праведзеных цэнавых пераўтварэнняў.

У снежні 1947 г. у краіне была адменена карткавая сістэма на харчовыя і прамысловыя тавары і ажыццёўлены пераход да продажу іх у парадку свабоднага гандлю без картак па адзіных дзяржаўных цэнах. На асноўныя харчовыя тавары — хлеб, муку, крупу — яны былі на 10 — 12 % ніжэй пайкавых. На яйкі, садавіну, малако дзяржаўныя цэны ўстанаўліваліся на 10 — 25 % вышэй пайкавых. На мяса, рыбу, тлушч, цукар, кандытарскія вырабы, соль, бульбу і агародніну захоўваліся цэны на 10 — 25 % вышэй пайкавых,

але ў 3 з лішнім разы ніжэй камерцыйных. Адмена карткавай сістэмы і ўстанаўленне адзіных цэн садзейнічалі паступоваму скарачэнню разрыву паміж дзяржаўнымі і рыначнымі цэнамі, зніжэнню спекуляцыі.

Пры гэтым, калі на некаторыя харчовыя тавары першай неабходнасці цэны былі некалькі паніжаны, яны яшчэ не дасягнулі даваеннага ўзроўню. Так, напрыклад, пры камерцыйнай цане за 2 кг хлеба аржаного да адмены карткавай сістэмы 8 руб. рознічная цана была ўстаноўлена 3 руб., у той час як ў 1940 г. яна складала 1 руб. За 1 кг ялавічыны суадносна 80 — 30 і 12 руб., 1 кг масла сметанковага 1-га гатунку — 210 — 60 і 24 руб. У выніку новы ўзровень цэн, які склаўся пасля адмены картак, аказаўся ў 3 разы вышэй даваеннага.

Разам з адменай карткавай сістэмы была праведзена грашовая рэформа. Скарачэнне аб'ёму вытворчасці і рознічнага тавараабароту ў гады вайны, грашовая эмісія для пакрыцця вялікіх ваенных расходаў, а таксама выпуск фашыстамі на акупіраванай савецкай тэрыторыі фальшывых грошай прывялі да іх вялікай колькасці ў абарачэнні, росту цэн, інфляцыі. Замена старых грошай на новыя праводзілася ў разліку 10 руб. старых на 1 руб. новых. Уклады ў ашчадных касах да 10 тыс. руб. пераацэньваліся ў такім парадку: першыя 3 тыс. — 1 руб. за 1 руб., астатняя частка ўклада — 3 руб. старых на 2 руб. новых грошай. Уклады звыш 10 тыс. руб. абменьваліся ў разліку: першыя 10 тыс. па такому ж прынцыпу, астатняя частка ўклада — за 3 тыс. руб. старых 1 тыс. руб. новых грошай. Грашовыя сродкі кааператывных арганізацый і калгасаў, якія знаходзіліся на разліковых і бягучых рахунках, пераацэньваліся ў суадносінах 5 : 4. Гэта дазволіла ліквідаваць буйныя грашовыя назапашванні спекуляцыйных элементаў, стабілізаваць эканаміку. Аднак у працэсе замены грошай пэўныя страты панеслі і некаторыя працоўныя.

Адмена карткавай сістэмы і грашовая рэформа садзейнічалі павышэнню пакупніцкай здольнасці насельніцтва. На працягу 1948 г. рознічны тавараабарот у рэспубліцы павялічыўся на 18,4 %. Узрос тавараабарот спажывецкай кааперацыі. Насельніцтву Беларусі было прададзена хлеба на 61% больш, чым у 1947 г., цукру — болей чым на 100, рыбных тавараў — амаль на 50, кандытарскіх вырабаў — на 100, баваўняных тканін — на 59, абутку — на 22 % і г.д.

Характэрнай рысай першых пасляваенных гадоў з'яўлялася тое, што павышэнне рэальных даходаў на-

сельніцтва ажыццяўлялася як за кошт павышэння зарплаты рабочых і служачых, так і шляхам пэўнага зніжэння цэн.

У 1950 г. фонд зароботнай платы ў народнай гаспадарцы рэспублікі ў 2,5 раза перавысіў яго ў 1945 г., а ў параўнанні з 1940 г. зароботная плата рабочых і служачых у гэты час была павялічана амаль у 2 разы. З канца 1947 г. да сакавіка 1949 г. дзяржаўныя рознічныя цэны былі зніжаны на 14 %, а з 1 сакавіка 1949 г. па 1 сакавіка 1950 г. узровень цэн панізіўся ў параўнанні з папярэднім годам яшчэ амаль на 20 %. У выніку трох паслядоўных паніжэнняў цэн у сакавіку 1950 г. яны сталі на 43 % ніжэй сярэдняга ўзроўню цэн IV квартала 1947 г.

Разам з тым узровень рэальнай зароботнай платы так і не дасягнуў даваеннага перыяду. Гэта тлумачыцца тым, што, нягледзячы на неаднаразовыя паніжэнні цэн у другой палове 50-х гг., яны па-ранейшаму былі значна вышэй даваенных. Індэкс цэн на ўсе тавары ў 1950 г. складаў 186 да сярэднегадавых цэн 1940 г., у тым ліку на харчовыя — 203, на нехарчовыя — 165. Да таго ж у тыя гады адбыўся рост падаткаў, якія збіраліся непасрэдна з зароботнай платы. У гады вайны былі ўведзены падаткі на халасцякоў, адзінокіх і маласямейных грамадзян. Цяжарам на плечы грамадзян клаліся штогадовыя дзяржаўныя пазыкі, якія праводзіліся пад націскам партыйных і адміністрацыйных органаў. Так званая падпіска на аблігацыі вызначалася на суму не менш месячнага аклада ў год. І без таго невялікая зароботная плата яшчэ больш змяншалася і пры склаўшымся ўзроўні цэн не забяспечвала неабходных сродкаў для сапраўднага матэрыяльнага дастатку.

Больш цяжкім было жыццё вясковага насельніцтва. Аднаўленне сельскай гаспадаркі Беларусі некалькі палепшыла матэрыяльнае становішча сялянства. Калі ў 1946 г. крыху больш чым у 10 % калгасаў сяляне атрымлівалі (без уліку трактарыстаў) на адзін працадзень (з дадатковай аплатай) 18 кап., збожжа — 336 г, бульбы — 80, агародніны — 81, сена — 862, саломы і мякіны — 452 г, а ў астатніх нічога, то ў 1950 г. сярэдняя выдача збожжа павялічылася ў параўнанні з першым пасляваенным годам у 2,6, а бульбы — у 2,4 раза. Але ў сярэднім на адзін працадзень выдавалася збожжавых і іншых прадуктаў яшчэ менш, чым да вайны. Да таго ж асабістая гаспадарка селяніна знаходзілася пад магутным падатковым прэсам. На ўсё, што ён трымаў на сваім падвор'і, накладваўся такі падатак, што трымаць жывёлу, вырошчваць садавіну было нявыгадна.

У пасляваенныя гады ў рэспубліцы ў шырокіх памерах ажыццяўлялася жыллёвае будаўніцтва. У выніку нямецка-фашысцкай акупацыі жыллёва-камунальны фонд гарадоў Беларусі быў знішчаны на 80 — 90 %. Найбольш інтэнсіўна будаўніцтва вялося ў буйных гарадах рэспублікі, дзе былі адноўлены разбураныя і ўведзена нямала новых шматпавярховых дамоў. У гэты час у гарадах і гарадскіх пасёлках было ўведзена ў строй 4,2 млн м² жыллёвай плошчы, у тым ліку 2,6 млн м² дзяржаўнымі прадпрыемствамі і мясцовымі Саветамі.

Аднак жыллёвы фонд удалося аднавіць толькі на 74,5 % і патрэбы насельніцтва ў жыллі яшчэ далёка не былі забяспечаны. Да канца 1949 г. у Мінску, напрыклад, 20 % жилой плошчы прыпадала на баракі і 14 % — на інтэрнаты. Кватэры ў жылых дамах, як правіла, засяляліся папакаёва. У сталіцы рэспублікі і Віцебску на аднаго жыхара ў 1949 г. прыходзілася каля 3 м², у Брэсце — 2,5 м² жилой плошчы. У сярэднім на гарадскога жыхара Беларусі прыпадала 5 м² жылля, што было менш, чым да вайны.

У гады чацвёртай пяцігодкі беларускі народ дабіўся пэўных поспехаў у аднаўленні і развіцці школ, сярэдніх спецыяльных і вышэйшых навучальных устаноў. Колькасць навучэнцаў у агульнаадукацыйных школах, спецыяльных і вышэйшых навучальных установах Беларусі ў 1950/51 навучальным годзе дасягнула 1628,8 тыс. чалавек. Колькасць вышэйшых навучальных устаноў павялічылася з 25 у 1940/41 да 29 у 1950/51 навучальным годзе. Ва ВНУ рэспублікі ў 1950/51 навучальным годзе займалася 31,8 тыс. студэнтаў супраць 21,5 тыс. у 1940/41 г. Была адноўлена матэрыяльная база Акадэміі навук БССР, пашырана сетка навукова-даследчых інстытутаў. Падыходзіла да канца будаўніцтва навучальных карпусоў політэхнічнага і лесатэхнічнага інстытутаў, інстытута народнай гаспадаркі, Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі і іншых ВНУ.

Аднак, гаворачы аб развіцці сацыяльнай сферы, трэба падкрэсліць, што магчымасці дзяржавы тут былі абмежаваныя, прыходзілася на ўсім эканоміць у інтарэсах аднаўлення народнай гаспадаркі. У гэтых умовах складаўся тэхнічны вобраз мыслення кіруючых органаў, планавікоў-гаспадарнікаў, калі галоўная і часта выключная ўвага ўдзялялася вытворчым задачам, а сацыяльныя патрэбы адсоўваліся на задні план. На сацыяльныя патрэбы і дабрабыт людзей вылучаліся толькі тыя рэсурсы, якія заставаліся пасля вытворчых затрат. Планавыя органы дапускалі яўныя дыспра-

порцыі пры размеркаванні паміж галінамі капітальных укладанняў. Усё гэта вяло да таго, што верх узяў астатковы прынцып вылучэння сродкаў на сацыяльныя патрэбы, адбылося парушэнне сацыяльнай справядлівасці.

Такім чынам, у разглядаемы перыяд беларускі народ пераадолеў у асноўным цяжкасці і нягоды ваеннага часу, у найкарацейшы тэрмін аднавіў народную гаспадарку, стварыў умовы для яе далейшага развіцця. Разам з тым у пасляваенныя гады больш выразна сталі праяўляцца прыкметы крызісу сістэмы кіраўніцтва грамадствам і народнай гаспадаркай.

Г л а в а 16

НАРОДНАЯ ГАСПАДАРКА БЕЛАРУСІ

У 50 — 60-я гг.

16.1. Гаспадарчае развіццё Беларусі ў 50-я гг. Спробы сацыяльнай пераарыентацыі эканомікі

Пасля аднаўлення народнай гаспадаркі ў першыя пасляваенныя гады перад эканомікай СССР, у тым ліку і нашай рэспублікі, у пачатку 50-х гг. паўсталі новыя задачы, з якіх, на нашу думку, асноўнымі з'яўляліся наступныя:

- 1) павышэнне матэрыяльнага і культурнага ўзроўню жыцця савецкага народа;
- 2) актыўнае ўключэнне ў навукова-тэхнічную рэвалюцыю, якая ўжо ажыццяўлялася ў Заходняй Еўропе;
- 3) перааснашчэнне Савецкай Арміі новымі відамі ўзбраення.

Але дастатковых фінансавых і матэрыяльных рэсурсаў для адначасовага вырашэння гэтых задач у краіне не было. Таму, як і ў мінулыя гады, прыярытэт аддаваўся вытворчасці сродкаў вытворчасці і ваенна-прамысловаму комплексу, а ў адносінах да вытворчасці тавараў народнага спажывання і павышэння матэрыяльнага і культурнага ўзроўню жыцця народа па-ранейшаму дзейнічаў астатковы прынцып размеркавання сродкаў і рэсурсаў.

Гэта знайшло сваё адлюстраванне ў пятым пяцігадовым плане развіцця народнай гаспадаркі СССР на 1951 — 1955 гг. Дырэктывамі пяцігодкі прадугледжваўся рост валавой прадукцыі прамысловасці Беларусі на 75 — 80 %. Апераджальнымі тэмпамі планавалася развіваць у рэспубліцы цяжкую прамысловасць і вытворчасць сродкаў вытворчасці. Тэм-

пы росту валовой прадукцыі машынабудавання і металаапрацоўкі былі запланаваны ў 1,7 раза вышэй, чым астатнія галіны прамысловасці. Магутнасць электрастанцый павінна была ўзрасці ў 2 разы, здабыча торфу — у 1,5, вытворчасць будаўнічых матэрыялаў — у 1,5 — 2 разы. Вытокамі такіх тэмпаў расшыранага ўзнаўлення павінны былі стаць рост прадукцыйнасці ў прамысловасці і будаўніцтве на 50 — 55 % і зніжэнне сабекошту прадукцыі на 20 — 25 %. Планавалася правесці рэканструкцыю і мадэрнізацыю шэрага прадпрыемстваў, укараніць аўтаматызыцыю і механізацыю вытворчасці, палепшыць якасныя паказчыкі работы прамысловасці і будаўніцтва. Прадугледжваліся і пэўныя меры па павелічэнні вытворчасці тавараў народнага спажывання і павышэнні ўзроўню жыцця працоўных.

Пасля смерці І.В.Сталіна 5 сакавіка 1953 г. у краіне пачаў ажыццяўляцца курс на ліквідацыю аўтарытарнага рэжыму культы асобы Сталіна, на дэмакратызацыю грамадства. Гэта патрабавала ў сваю чаргу перагляду эканамічнай палітыкі, яе гуманізацыі, арыентацыі на паляпшэнне ўмоў жыцця людзей. Неабходнасць перамяшчэння акцэнтаў у народнагаспадарчым развіцці краіны, сацыяльнай пераарыентацыі эканомікі найбольш выразна прагучалі на Жнівеньскай (1953 г.) сесіі Вярхоўнага Савета СССР. На гэтай сесіі Старшыня Савета Міністраў СССР Г.М.Маленкаў, які быў назначаны на гэту пасаду пасля смерці Сталіна ў сакавіку 1953 г., выступіў з абгрунтаваннем эканамічнай палітыкі новага палітычнага кіраўніцтва краіны па сацыяльнай пераарыентацыі народнай гаспадаркі. У яго прамове была пастаўлена задача адначасова з высокімі тэмпамі развіцця цяжкай прамысловасці больш хутка развіваць вытворчасць тавараў народнага спажывання, значна павялічваць капіталаўкладанні ў лёгкаю, харчовую прамысловасці і сельскую гаспадарку. У прынятым на сесіі Дзяржаўным бюджэце СССР на 1953 г. былі ўжо прадугледжаны вялікія датацыі на вытворчасць тавараў народнага спажывання. Акрамя таго, былі значна зніжаны цэны, і хлеб у канцы 1953 г. быў у 3 разы танней, чым у 1948.

Але павялічыць вытворчасць тавараў народнага спажывання, пераарыентаваць эканоміку ў бок паляпшэння ўмоў жыцця людзей было немагчыма без пераадолення крызіснага стану сельскай гаспадаркі. У адпаведнасці з рашэннямі Жнівеньскай (1953 г.) сесіі Вярхоўнага Савета СССР і Вераснёўскага (1953 г.) пленума ЦК КПСС у краіне былі значна павышаны нарыхтоўчыя цэны на сельскагаспадарчую прадукцыю, у тым ліку на жывёлу і птушку, у 5,5 разоў, на

бульбу — у 2,5, на малако і масла сметанкавое — у 2 разы. Акрамя таго, былі спісаны нядоімкі з калгасаў і калгаснікаў па сяльгаспадатку за папярэднія гады, з 1954 г. гэты падатак з калгаснікаў быў зніжаны ў 2,5 раза, а з 1958 г. ён быў наогул адменены. Былі таксама зніжаны абавязковыя дзяржпастаўкі сельскагаспадарчай прадукцыі з калгасаў, умацавана іх матэрыяльна-тэхнічная база, павялічаны капіталаўкладанні на патрэбы вёскі. Калі з 1951 па 1953 г. асігнаванні на развіццё сельскай гаспадаркі Беларусі павялічыліся на 7,5%, то толькі за 1954 г. яны ўзраслі на 52 %¹.

Менавіта з верасня 1953 г. у краіне пачала распрацоўвацца цэлая сістэма эканамічных і сацыяльных мер, якія прывялі да значных пазітыўных зрухаў у развіцці народнай гаспадаркі. У хуткім часе былі прыняты рашэнні аб развіцці жывёлагадоўлі, павелічэнні вытворчасці прамысловых і харчовых тавараў для народа, развіцці бытавога і гандлёвага абслугоўвання насельніцтва і шэраг іншых. Аб'ектыўна ў той час мелася магчымасць карэктыроўкі гаспадарчага механізма адміністрацыйна-каманднай сістэмы на карысць эканамічных метадаў, адзіна здольных забяспечыць аптымальную збалансаванасць грамадскай вытворчасці і спажывання. Але размовы аб аб'ектыўных эканамічных законах, таварна-грашовых адносінах не выйшлі за рамкі навуковых дыскусій.

Гэта яскрава бачна на прыкладзе вырашэння збожжавай праблемы, якую як у рашэннях Жнівеньскай (1953 г.) сесіі Вярхоўнага Савета СССР, так і Вераснёўскага (1953 г.) пленума ЦК КПСС па сутнасці абыходзілі. Між тым у 1953 г. быў атрыманы нізкі ўраджай збожжа, яго не хапала для задавальнення патрэб горада і вёскі і хлебанарыхтоўкі восені 1953 г. і зімы 1953/54 гг. зноў набылі добра знаёмыя рысы харчовай развёрсткі. Надзвычайнасць сітуацыі з хлебам патрабавала ад урада тэрмінова знайсці шляхі рэзкага павелічэння вытворчасці збожжа ў краіне. Выхад з такога становішча бачыўся перш за ўсё ў асваенні цалінных зямель, у павышэнні ўраджайнасці і зацікаўленасці калгаснікаў у атрыманні высокіх ураджаяў.

Фактару асваення цаліны адводзілася рашаючая роля. Па рашэнні Лютаўска-сакавіцкага (1954 г.) пленума ЦК КПСС на працягу 1954 — 1955 гг. у Казахстане, Сібіры, Паволжы і на Алтаі было вырашана асвоіць не менш 13 млн га цалінных

¹Г.Г.Герасіменка, Л.П.Кісель, В.І.Галубовіч. Народная гаспадарка Беларусі ў перыяд спроб эканамічных рэформ (50 — 60-я гг.) // Эканамічная гісторыя Беларусі: Курс лекцый. Мн., 1993. С. 229.

зямель. На цаліну была накіравана вялікая колькасць тэхнікі, сотні тысяч навасельцаў, у тым ліку 35 тыс. юнакоў і дзяўчат з Беларусі. Усяго за 1954 — 1956 гг. было ўзнята каля 36 млн га цалінных зямель, што склала 30 % усіх пасяўных плошчаў СССР таго часу. Гэта дазволіла краіне хутка атрымаць дадаткова сотні мільёнаў пудоў хлеба. У рэкордным для 50-х гг. ураджаі 1956 г. — 12 млн т — доля хлеба з цаліны склала 50 %. Між тым, па некаторых сучасных ацэнках, прырост вытворчасці збожжа, аналагічны атрыманаму на цаліне, можна было б забяспечыць і на ўжо асвоеных землях. Паварот да цаліны як асноўнага сродку рашэння зерневай праблемы па сутнасці азначаў адмову ад інтэнсіўных метадаў пад'ёму сельскай гаспадаркі, зварот на старыя шляхі экстенсіўных метадаў, выкарыстання ўсё новых і новых рэсурсаў.

У цэлым у гады пятай пяцігодкі становішча сельскай гаспадаркі Беларусі, як і ўсёй краіны, значна палепшылася. Вырасла ўраджайнасць, павялічылася пагалоўе жывёлы, і, хоць яе прадукцыйнасць была яшчэ нізкай, калгасы і саўгасы рэспублікі ў 1955 г. у параўнанні з 1953 г. павялічылі нарыхтоўкі мяса на 50 тыс. т, малака — на 123 тыс. т, яек — на 41,3 млн штук. Аднак па шэрагу паказчыкаў заданні і гэтай пяцігодкі ў галіне сельскай гаспадаркі не былі выкананы.

У прамысловасці Беларусі ў 1951 — 1955 гг. разгарнулася вялікае капітальнае будаўніцтва. Уступілі ў строй падшыпнікавы завод, камвольны камбінат, гадзіннікавы завод і завод будаўнічых матэрыялаў у Мінску, першы ў рэспубліцы цукровы завод у Скідзелі, завод швейных машын у Оршы, шоўкаткацкая фабрыка ў Віцебску і інш. Усяго за гады пятай пяцігодкі ў Беларусі ўвайшло ў строй 1010 новых прамысловых прадпрыемстваў, у тым ліку каля 150 буйных. Працягвала ўзрастаць значнасць вядучых галін прамысловасці — энергетыкі, паліўнай, машынабудавання і металаапрацоўкі. Іх сукупная ўдзельная вага ў асноўных вытворчых фондах прамысловасці, колькасці рабочых і валавой прадукцыі ў 1955 г. склала адпаведна 47, 37,3 і 31 %. Пры сярэднім росце прадукцыйнасці працы ў прамысловасці Беларусі за 1951 — 1955 гг. на 60 % прадукцыйнасць працы ў гэтых галінах павялічылася адпаведна на 102, 79 і 119 %.

Увогуле аб'ём прамысловасці за 1951 — 1955 гг. павялічыўся ў Беларусі больш чым у 2 разы пры плане 75 — 80 %. Большым стаў асартымент прамысловых вырабаў, наладжаны серыйны выпуск трактараў, грузавых аўтамабіляў, элетраухавікоў, металарэзных станкоў. Была пераадолена адставанне лёгкай і харчовай прамысло-

васці, што дазволіла ў 1955 г. амаль у 2 разы больш вырабіць тавараў народнага спажывання, чым у 1950 г. Павялічылі аб'ём перавозак чыгуначны, аўтамабільны, рачны і паветраны транспарт, пачалося будаўніцтва новага віду транспарту — трубаправоднага. У 1952 г. у Мінску ўвайшла ў строй першая тралейбусная лінія.

Пачалі нармалізавацца і працоўныя адносіны на прадпрыемствах. Былі адменены па сутнасці драконаўскія законы 1938 — 1940 гг., якія забаранялі рабочым і служачым звальняцца са сваіх прадпрыемстваў і ўстаноў. К 1956 г. амаль трэцяя частка рабочых памяняла сваё месца працы.

План шостаі пяцігодкі развіцця народнай гаспадаркі Беларусі на 1956 — 1960 гг. у прамысловасці прадугледжваў паскоранае развіццё тых галін, якія выпускалі тавары народнага спажывання, — лёгкай, харчовай, дрэваапрацоўчай, а таксама энергетычнай, машынабудаўнічай, хімічнай, радыётэхнічнай. У гэты перыяд у рэспубліцы ўвайшлі ў строй першая чарга самай магутнай у той час электрастанцыі Беларусі Васілевічскай ДРЭС, аўтамабільны завод у Жодзіне, пачалося будаўніцтва першага калійнага камбіната ў Салігорску, нафтапераапрацоўчага завода ў Полацку, суперфасфатнага завода ў Гомелі, а таксама дзесяткі фабрык і заводаў лёгкай, харчовай, дрэваапрацоўчай, прамысловасці будаўнічых матэрыялаў і інш.

Значная ўвага ў гады шостаі пяцігодкі ўдзялялася навукова-тэхнічнаму прагрэсу. У канцы 50-х гг. савецкая навука атрымала важныя вынікі ў шэрагу прыкладных навук, у тым ліку ў галіне паўправаднікоў, ЭВМ. Сведкамі дастатковага навуковага і тэхнічнага ўзроўню сталі запускі першых штучных спадарожнікаў Зямлі, будаўніцтва першых у свеце АЭС, атамнага ледакола і г.д. Гэтыя поспехі былі прадметам законнай гордасці савецкіх людзей. Аднак навукова-тэхнічны прагрэс, нягледзячы на шматлікія з'езды, пленумы, нарады і актывы, упарта не развіваўся ўшыркі, існуючая сістэма кіравання блакіравала яго інтэграцыю з вытворчасцю.

У гэтых умовах быў зроблены захад стварыць іншую сістэму кіравання народнай гаспадаркай і перайсці ад галіновага (праз міністэрствы) да тэрытарыяльнага (праз саўнаргасы) кіраўніцтва. 10 мая 1957 г. Вярхоўны Савет СССР прыняў Закон аб ліквідацыі ўсіх агульнасаюзных прамысловых міністэрстваў, за выключэннем міністэрстваў электрастанцый, абароннай, авіяцыйнай, судабудаўнічай, радыётэхнічнай, хімічнай і стварэнні замест іх у рамках

буйных адміністрацыйных раёнаў каля сотні саўнаргасаў — саветаў народнай гаспадаркі.

Саўнаргасы ўтвараліся для ўмацавання гарызантальных сувязяў паміж прадпрыемствамі за кошт традыцыйных вертыкальных сувязяў і пераносу цэнтру цяжару аператыўнага кіравання прамысловасцю і будаўніцтвам на месцы. Меркавалася таксама, што паскорыцца ўкараненне дасягненняў навукова-тэхнічнага прагрэсу, знікнуць ведамасныя бар'еры, залішняя цэнтралізаванасць і г.д. У нашай рэспубліцы быў утвораны Савет народнай гаспадаркі БССР.

Аднак гэта рэформа прынесла мала станоўчага. Яна аблегчыла развіццё мясцовай прамысловасці, але ўскладніла развіццё цяжкай. Разгрупаванне навукова-даследчых і пражэктна-канструктарскіх устаноў па розных саўнаргасах ускладняла правядзенне адзінай тэхнічнай палітыкі ў галінах народнай гаспадаркі, тармазіла ўкараненне новай тэхнікі. Акрамя таго, увядзенне саўнаргасаў садзейнічала парушэнню склаўшыхся гаспадарчых сувязяў прадпрыемствамі асобных эканамічных раёнаў.

У гады шостай пяцігодкі даволі паспяхова развівалася і сельская гаспадарка Беларусі. З сярэдзіны 50-х гг. яна ўпершыню за пасляваенныя гады стала рэнтабельнай. Працягвалі станоўча ўплываць меры, якія былі ажыццёўлены ў 1953 — 1955 гг. па нармалізацыі цэнавых прапарцый і павышэнні матэрыяльнай зацікаўленасці калгаснікаў у выніках сваёй працы. З 1956 г. калгаснікі пачалі кожны месяц атрымліваць грашовыя авансы на працадні. У калгасах сталі стварацца грашовыя і прадуктовыя фонды з тым, каб у нейкай меры гарантаваць рэгулярную аплату працы. Гэта станоўча адбівалася на ўмацаванні сельскагаспадарчага сектара эканомікі, росце вытворчасці прадукцыі калгасаў і саўгасаў.

З мэтай далейшага павышэння эфектыўнасці сельскай гаспадаркі ў 1958 г. адбылася рэарганізацыя МТС. Раней у калгасах, якія адказвалі за канчатковыя вынікі працы, асноўныя сельскагаспадарчыя работы праводзілі механізатары МТС, што нярэдка прыводзіла як бы да двухуладдзя на зямлі: калгасаў і МТС. У такіх умовах было вырашана ліквідаваць МТС, стварыць на іх базе станцыі па рамоне сельскагаспадарчай тэхнікі, а саму тэхніку прадаць калгасам.

Ліквідацыя МТС і перадача тэхнікі калгасам мела на ўвазе лепшае яе выкарыстанне. З эканамічнага пункту гледжання гэта мера, безумоўна, дазволіла многім, асабліва заможным калгасам, палепшыць арганізацыю і падняць прадукцыйнасць працы. Аднак неадкладны выкуп парка

МТС бяднейшымі калгасамі, а іх была большасць, паставіла іх у цяжкае фінансавое становішча, бо яны былі вымушаны набываць за высокі кошт часам даволі зношаную тэхніку. Неадкладная і абавязковая ліквідацыя МТС мела і другія адмоўныя вынікі. Гэта і ад'езд у горад большасці інжынерна-тэхнічных работнікаў былых МТС, і хуткі выхад са строю абсталявання, якое засталася без кваліфікаванага абслугоўвання, і цяжкасці з рамонтам тэхнікі ў большасці калгасаў, бо рамонтныя майстэрні былых МТС таксама сталі набывацца больш моцнымі калгасамі і становіцца недаступнымі для іншых.

Але, нягледзячы на безумоўныя недахопы ў развіцці народнай гаспадаркі, 50-я гг. былі даволі паспяховымі з гаспадарчага пункту гледжання перыядам адміністрацыйна-каманднай сістэмы эканомікі як СССР у цэлым, так і нашай рэспублікі ў прыватнасці. Тэмпы эканамічнага росту перавысілі ўсе мінулыя дасягненні, але — і што асабліва важна — яны былі дасягнуты не толькі за кошт прыросту рэсурсаў, а і за кошт лепшага выкарыстання іх. Прадукцыйнасць працы за дзесяцігоддзе ўзрасла на 62 %, фондааддача — на 17, матэрыялаёмкасць знізілася на 5 %. Была забяспечана таварна-грашовая збалансаванасць, у цэлым на здаровую аснову былі пастаўлены грашовае абарачэнне і фінансы, зніжаліся цэны, сельская гаспадарка ўпершыню за многія гады вырвалася з ціскоў крызісу, спажыванне не нарміравалася, масавы выпуск прымусовых займаў быў спынены. Тэмпы прыросту нацыянальнага даходу склалі каля 10 % у год і гэты рост адбываўся не толькі за кошт нарошчвання цяжкай індустрыі, але і за кошт галін, якія выпускалі тавары народнага спажывання, сельскай гаспадаркі, жылёвага будаўніцтва, гэта значыць за кошт больш гарманічнага развіцця ўсёй народнай гаспадаркі. 50-я гг., на думку многіх эканамістаў, сталі як бы "залатым векам" адміністрацыйна-каманднай сістэмы кіравання, калі раскрыліся бадай усе яе магчымасці і яна дала максімум таго, на што была здольна.

16.2. Асаблівасці развіцця народнай гаспадаркі Беларусі ў 60-я гг. Гаспадарчая рэформа і яе асноўныя вынікі

Пачатак і першая палова 60-х гг. у развіцці народнай гаспадаркі СССР, у тым ліку і Беларусі як часткі яго эканамічнага комплексу, супалі з перыядам пагаршэння эка-

намічнай сітуацыі. Калі за 1951 — 1958 гг. сярэднегавы прырост прадукцыйнасці працы ў прамысловасці Савецкай краіны склаў 7,6 %, то ў 1962 г. ён складаў ужо толькі 5,75 %. У параўнанні з 50-мі гг. адбывалася паступовае зніжэнне фонда- і капіталааддачы, рэнтабельнасці прадпрыемстваў, даходаў насельніцтва. Калі за 1951 — 1958 гг. сярэднегадавы прырост рознічнага тавараабароту склаў 12 %, то за 1961 — 1962 гг. — толькі 7 %. У 1963 — 1965 гг. эканамічная сітуацыя яшчэ больш абвастрылася. Тэмпы сталі мінімальнымі — 4,5 %, рэзка знізілася рэнтабельнасць прадпрыемстваў, паменшыліся тэмпы прыросту даходаў насельніцтва.

Асноўнымі прычынамі такіх цыклічных хістанняў у развіцці эканомікі СССР, у тым ліку, зразумела, і Савецкай Беларусі, сталі наступныя. Па-першае, гэта немагчымасць аптымальна і эфектыўна кіраваць з адзінага цэнтра надзвычай складанай народнай гаспадаркай СССР, у рамках якой функцыянавалі больш 1,5 млн дзяржаўных і кааператывных прадпрыемстваў, якія выраблялі 22 — 24 млн відаў прадукцыі. З гэтай прадукцыі толькі 14 — 16 тыс. відаў, гэта значыць — 0,06 — 0,07 % вырабляліся ў рамках цэнтралізаваных дэталізаваных планаў, а астатнія 99,94 % прадукцыі планаваліся ўзбуйнена, без разбіўкі па тыпах, размерах і іншых прыватных паказчыках, іншымі словамі, іх выпуск планаваўся прыблізна. Па-другое, гэта непаўната пазнання эканамічных законаў, суб'ектывізм і валюнтарызм у кіраванні эканомікай. Па-трэцяе, адмоўна адбіліся змены ў сусветных цэнах на сыравіну, паліўна-энергетычныя рэсурсы, прамысловыя вырабы, а таксама неўраджаі, засухі і г.д. (Абрамов И.И. Циклы в развитии экономики СССР. Мн., 1990. С. 24 — 25.)

Але, нягледзячы на пагаршэнне, а потым і абвастрэненне эканамічнай сітуацыі ў пачатку і сярэдзіне 60-х гг., беларускі народ самааддана працаваў над выкананнем на гэты раз сямігадовага плана развіцця народнай гаспадаркі. Яшчэ ў верасні 1957 г. урад СССР прызнаваў неабходным, не чакаючы выканання шостага пяцігадовага плана на 1956 — 1960 гг., распрацаваць новы план на 1959 — 1965 гг., бо ў мінулым плане не былі прадбачаны мерапрыемствы па ліквідацыі дыспрапорцый у народнай гаспадарцы, па канцэнтрацыі капітальнага будаўніцтва, асваенні прыродных багаццяў усходніх раёнаў СССР.

Сямігадовы план развіцця народнай гаспадаркі Беларусі на 1956 — 1965 гг. прадугледжваў стварэнне ў рэспубліцы новай галіны прамысловасці — нафтаперапрацоўчай, новых

хімічных вытворчасцяў, значнае ўмацаванне паліўна-энергетычнай базы, далейшае развіццё традыцыйных галін. Валавая прадукцыя прамысловасці павінна была ўзрасці ў 1,8 раза. У сельскай гаспадарцы планавалася далейшае інтэнсіўнае развіццё жывёлагадоўлі, павелічэнне вытворчасці льну, бульбы і іншай сельскагаспадарчай прадукцыі.

Адной з асаблівасцяў эканамічнага развіцця Беларусі ў першай палове 60-х гг. было хуткае развіццё хімічнай прамысловасці, асабліва вытворчасці мінеральных удабрэнняў. У 1963 г. быў уведзены ў строй першы Салігорскі калійны камбінат, вялося будаўніцтва другога і трэцяга камбінатаў. З уводам у дзеянне калійных камбінатаў у Салігорску, азотна-тукавага завода ў Гродна, суперфасфатнага ў Гомелі ў рэспубліцы была наладжана вытворчасць уласных калійных, азотных і фасфатных мінеральных удабрэнняў.

За 1959 — 1965 гг. значна павялічыўся аб'ём вытворчасці хімічных валокнаў. У 1964 г. пачаў выпускаць прадукцыю першы, а ў 1965 г. другі комплекс Светлагорскага завода штучнага валакна. Пачалося будаўніцтва буйнейшага ў Еўропе Магілёўскага камбіната па вытворчасці лаўсану. У 1963 г. уступіў у строй Новаполацкі нафтаперапрацоўчы завод. Адначасова развівалася вытворчасць гумава-тэхнічных вырабаў, сінтэтычных смолаў, шкловалокнаў. Пачалі даваць прадукцыю Пінскі завод штучнай скуры, Лідскі завод па вытворчасці лакаў і фарбаў. Удзельная вага хімічнай прамысловасці ў вытворчых фондах усёй прамысловасці Беларусі за 1959 — 1965 гг. падвоілася.

Другой асаблівасцю развіцця народнай гаспадаркі Беларусі ў гады сямігодкі стала апераджальнае развіццё новых неметалаёмістых галін — прыборабудавання і электронікі. За 1959 — 1965 гг. выпуск электратэхнічных вырабаў і электронікі ўзрос прыкладна ў 5 разоў, а ўдзельная вага прадукцыі прыборабудавання, радыёэлектронікі і электронікі ў агульным аб'ёме машынабудавання за 1959 — 1965 гг. павялічылася прыкладна ў 4 разы.

Як і ў мінулыя гады, высокімі тэмпамі развіваліся машынабудаванне і металаапрацоўка. Працягвалі нарошчвацца магутнасці па вытворчасці грузавых аўтамабіляў і трактароў, сельскагаспадарчых машын і г.д. У 1965 г. было выпушчана 23,1 тыс. аўтамабіляў, 70,2 тыс. трактараў. Асаблівасцю развіцця машынабудавання рэспублікі стала будаўніцтва комплексу звязаных паміж сабой машынабудаўнічых і металаапрацоўчых прадпрыемстваў па выпуску канструктыўна і тэхналагічна аднароднай прадукцыі. Сярод іх завод 350

аўтаагрэгатаў у Баранавічах, завод карданных валаў у Гродна, рэсорны і моторны заводы ў Мінску і г.д. Такіх падэталёна спецыялізаваных прадпрыемстваў за 1959 — 1965 гг. было пабудавана 35. У 1965 г. машынабудаванне Беларусі было амаль поўнаасцю забяспечана ўласным чугунным і стальным лішчэм, на 2/3 — пакоўкамі і штампкоўкамі, на 97 % — гумаватэхнічнымі вырабамі. Але большая частка камплектуючых працягвала паступаць з-за межаў рэспублікі.

Яшчэ адной асаблівасцю развіцця народнай гаспадаркі Беларусі ў 1959 — 1965 гг. стала значнае павелічэнне ў паліўным балансе долі больш эканамічных відаў паліва — нафты і прыроднага газу, удзельная вага якіх павялічылася з 4,2 % у 1958 г. да 34,6 % у 1965 г. Былі пракладзены газаводы Дашава — Мінск, Шчорс — Гомель і адгалінаванні ад іх. Пачалася газіфікацыя кватэр у гарадах і на вёсцы. У 1965 г. прыродным газам карысталіся ўжо жыхары 11 гарадоў, у тым ліку Мінска, Гомеля, Гродна, Брэста і інш. Станоўчы ўплыў на развіццё паліўна-энергетычнай прамысловасці аказала адкрыццё Рэчыцкага радовішча нафты і пачатак у 1964 г. прамысловай здабычы нафты.

Пагаршэнне эканамічнай сітуацыі ў пачатку 60-х гг. адмоўна адбілася на развіцці сельскай гаспадаркі Беларусі. Вытворчасць мяса, малака, збожжа, льновалокнаў у 1960 г. было ніжэй, чым у 1958 г. З мэтай павышэння рэнтабельнасці сельскагаспадарчай вытворчасці і матэрыяльнай зацікаўленасці калгасаў і саўгасаў з ліпеня 1962 г. былі павышаны закупачныя цэны на мяса на 35 %, на масла — на 25 %. Адначасова былі зніжаны цэны на грузавыя аўтамабілі для вёскі на 17 %, на трактары — на 9, на запчасткі для іх і бензін — на 40 %. Гэта садзейнічала павышэнню эфектыўнасці сельскагаспадарчай вытворчасці, але не ў дастатковай меры. Цэны на сельскагаспадарчую прадукцыю не пакрывалі выдаткаў на іх вытворчасць, не хапала мінеральных удабрэнняў, будаўнічых матэрыялаў, сельскагаспадарчай тэхнікі і абсталявання.

На развіцці сельскай гаспадаркі адмоўна адбіліся суб'ектыўзм і валютарызм у кіраванні гэтай галіной эканомікі. Калгасы і саўгасы атрымлівалі шаблонныя ўказанні з цэнтра па структуры пасяўных плошчаў, агратэхніцы і тэхналогіі вырошчвання, вытворчасці той ці іншай сельскагаспадарчай культуры без уліку мясцовых умоў. Пад уплывам такіх указанняў у Беларусі былі ліквідаваны севазвароты, паслаблена ўвага да лугоў і культурных пашаў, пачалася "кукурузная ліхаманка" і г.д.

У выніку сельская гаспадарка Беларусі, як і СССР у цэлым, па тэмпах развіцця стала адставаць ад іншых галін народнай гаспадаркі. На працягу 1960 — 1964 гг. сярэднегадавыя тэмпы росту валавой прадукцыі сельскай гаспадаркі рэспублікі склалі 4 %, што прывяло да пагаршэння прадуктовага забеспячэння гарадскіх жыхароў, недахопу многіх тавараў, росту цэн, змяншэння рэальных даходаў людзей.

Нарастанне цяжкасцяў у развіцці прамысловасці і сельскай гаспадаркі, бясконцыя перабудовы, непрадуманыя рэарганізацыі і, як следства, — абвастрэнне сацыяльнай напружанасці ў савецкім грамадстве сталі прычынамі змены палітычнага кіраўніцтва СССР. У кастрычніку 1964 г. М.С.Хрушчоў быў вызвалены ад займаемых пасадаў. Першым сакратаром ЦК КПСС быў выбраны Л.І.Брэжнеў, Старшынёй Савета Міністраў СССР быў назначаны А.М.Касыгін.

Новае кіраўніцтва краіны разумела, што к сярэдзіне 60-х гг. была ўжо дасягнута тая мяжа змен, якія магчыма было б ажыццявіць за кошт частковых удасканаленняў. Патрабаваўся кардынальны паварот у арганізацыі эканамічнага жыцця.

Пачатак гаспадарчай рэформы сярэдзіны 60-х гг. быў пакладзены Сакавіцкім (1965 г.) пленумам ЦК КПСС, які прыняў пастанову "Аб неадкладных мерах па далейшаму развіццю сельскай гаспадаркі СССР". У гэтым дакуменце былі адзначаны прычыны адставання вядучай галіны народнай гаспадаркі краіны і намечаны наступныя меры па яе развіцці.

1. Была зменена існуючая сістэма нарыхтовак сельска-гаспадарчай прадукцыі. Калі раней планы нарыхтовак даводзіліся толькі на год, на працягу якога не аднойчы павышаліся, то зараз уводзіўся цвёрды і нязменны план нарыхтовак на пяць гадоў наперад для кожнага калгаса, саўгаса, раёна, вобласці, рэспублікі.

2. Закупачныя цэны на сельскагаспадарчую прадукцыю былі павялічаны ў сярэднім у 1,5 — 2 разы. Акрамя таго, за кожную тону збожжа, якую здавалі звыш плана, уводзілася 50%-ная надбаўка ад закупачнай цаны. Такое павышэнне падводзіла даволі трывалую эканамічную базу пад вытворчасць раслінаводства і жывёлагадоўлі, давала магчымасць павысіць рэнтабельнасць сельскай гаспадаркі і матэрыяльную зацікаўленасць калгаснікаў. Адначасова былі зняты неабгрунтаваныя абмежаванні на ўтрыманне жывёлы ў асабістай дапаможнай гаспадарцы калгаснікаў, рабочых і служачых.

3. З мэтай умацавання матэрыяльна-тэхнічнай базы

было вырашана за 1965 — 1969 гг. паставіць на вёску 1 млн 790 тыс. трактараў, 1 млн 100 тыс. грузавых аўтамабіляў, шмат іншай тэхнікі і абсталявання, пабудаваць 200 рамонтных заводаў. Акрамя таго, дзяржава брала на сябе ўсе работы па меліярацыі, вапнаванні кіслых глеб, паляпшэнні лугоў і пашаў.

4. Звярталася ўвага на неабходнасць арганізацыйна-гаспадарчага ўмацавання калгасаў і саўгасаў на прынцыпах гаспадарчага разліку, адмены празмернай рэгламентацыі іх гаспадарчай дзейнасці, развіцця ўнутрыкалгаснай дэмакратыі. Было прызнана неабходным распрацаваць новы Статут сельскагаспадарчай арцелі, які і быў прыняты ў 1969 г. Разам з тым намячаўся шэраг мер па ўкараненні ў сельскую гаспадарку дасягненняў навукі і перадавога вопыту, павышэнні ролі спецыялістаў і навукоўцаў.

Наступным крокам у вырашэнні буйнамаштабнай эканамічнай рэформы сярэдзіны 60-х гг. стаў Вераснёўскі (1965 г.) пленум ЦК КПСС, які па дакладу Старшыні Савета Міністраў СССР А.М.Касыгіна прыняў пастанову "Аб паляпшэнні кіравання прамысловасцю, удасканаленні планавання і ўзмацненні эканамічнага стымулявання прамысловай вытворчасці". У ім канстатавалася, што ў першай палове 60-х гг. у краіне пачалі зніжацца тэмпы росту нацыянальнага даходу і прадукцыйнасці працы, абвастрыліся дыспропорцыі паміж сельскай гаспадаркай і прамысловасцю, групамі А і Б, маруднымі тэмпамі вялося капітальнае будаўніцтва, недастаткова хутка ўкараняліся ў вытворчасць дасягненні навукова-тэхнічнага прагрэсу.

У мэтах ліквідацыі маючых недахопаў, прывядзення кіравання прамысловасцю суадносна з новым узроўнем развіцця прадукцыйных сіл было вырашана:

1. Удасканаліць сістэму планавання ў прамысловасці. Дзеля гэтага замест больш чым 100 абавязковых планавых паказчыкаў, якія спускаліся прадпрыемству зверху, цяпер засталася толькі 8. Калі раней асноўным паказчыкам работы прадпрыемства быў аб'ём валавой прадукцыі, што не арыентавала працаўнікоў на паляпшэнне якасці прадукцыі, то зараз ім стаў аб'ём рэалізаванай прадукцыі. Акрамя яго прадпрыемству зацвярджаліся асноўная наменклатура прадукцыі, фонд зарплат, сума прыбытку і рэнтабельнасці, аб'ём капіталаўкладанняў і некаторыя іншыя. Астатнія паказчыкі гаспадарчай дзейнасці прадпрыемствы планавалі самастойна.

2. Пашырыць гаспадарчую самастойнасць прадпрыемстваў на аснове гаспадарчага разліку. Прадпрыемствам дазва-

лялася самастойна распараджацца часткай прыбытку і ствараць грашовыя фонды для развіцця вытворчасці, удасканалення тэхнікі, матэрыяльнага заахвочвання працаўнікоў, палепшэння ўмоў працы і быту рабочых і служачых. Замест бясплатнага фінансавання капіталаўкладанняў у развіцці вытворчасці было вырашана перайсці да доўгатэрміновага крэдыту, што прымусала кіраўнікоў больш думаць над мэтазгоднасцю і эфектыўнасцю расходаў на новае будаўніцтва.

3. Змяніць арганізацыю кіравання прамысловасцю. Былі ліквідаваны саўнаргасы і адноўлены міністэрствы па галінах прамысловасці, якія сталі несці поўную адказнасць за стан гэтай галіны, высокі тэхнічны ўзровень прадукцыі, правядзенне адзінай тэхнічнай палітыкі па стандартызацыі і ўніфікацыі вырабаў і дэталей да іх, укараненне дасягненняў навукі і тэхнікі ў вытворчасць.

Такім чынам, рашэнні Сакавіцкага і Вераснёўскага (1965 г.) пленумаў ЦК КПСС паклалі пачатак буйнамаштабнай эканамічнай рэформе, якая была накіравана на ўзмацненне эканамічных метадаў кіраўніцтва.

Першыя крокі гаспадарчай рэформы ўсялялі надзеі. Восьмая пяцігодка, разлічаная на 1966 — 1970 гг., па шэрагу важных эканамічных паказчыкаў была выканана. Валавая прадукцыя прамысловасці Беларусі ў супастаўных цэнах павялічылася за пяцігодку на 79 % пры плане 70 %. Агульны аб'ём капіталаўкладанняў у народную гаспадарку рэспублікі ў 1966 — 1970 гг. склаў 10,8 млрд руб., што было больш, чым за дзве папярэднія пяцігодкі, разам узятых.

За пяцігодку ў Беларусі ўвайшло ў строй 78 буйных прамысловых прадпрыемстваў. Сярод іх электралямпавы завод у Брэсце, маторарамонтны ў Гомелі, фабрыка верхняга трыкатажу і панчошна-шкарпэткавы камбінат у Брэсце, баваўняна-прадзільная фабрыка ў Гродна, малочныя заводы ў Бабруйску і Гродна, мясакамбінат у Барысаве і інш.

На фоне даволі высокіх тэмпаў развіцця прамысловасці рэспублікі вылучаліся хімічная і нафтахімічная, а таксама паліўная галіны. Аб'ём прадукцыі хімічнай і нафтахімічнай прамысловасці за 1966 — 1970 гг. узрос у 2,3 раза, а паліўнай — у 1,8 раза. Нарошчваліся магутнасці ў электраэнергетыцы, машынабудаванні і металаапрацоўцы, лёгкай і харчовай, прамысловасці будаўнічых матэрыялаў. Значная ўвага ў гэты перыяд удзялялася рэканструкцыі і мадэрнізацыі абсталявання фабрык і заводаў, аснашчэнню іх аўтаматычнымі і механізаванымі лініямі, аўтаматызаванымі сістэмамі кіравання.

Асаблівасцю развіцця сельскай гаспадаркі Беларусі ў гады восьмай пяцігодкі стала будаўніцтва буйных адкор-мачных комплексаў у жывёлагадоўлі. У розных раёнах рэспублікі былі пабудаваны птушкафабрыкі на 6 млн галоў птушкі, кароўнікі на 958 тыс. галоў, свінарнікі на 856 тыс. галоў. Капіталаўкладанні ў сельскую гаспадарку за 1966 — 1970 гг. склалі амаль 2,8 млрд руб., што на 13 % больш, чым за папярэднія 10 гадоў. Было асушана 957 тыс. га зямельных плошчаў, пастаўкі ўдабрэнняў сельскай гаспадарцы ўзраслі амаль у 1,9 раза, а калійных — больш чым у 2,6 раза. Для ўнясення ўдабрэнняў і апрацоўкі палёў хімікатамі пачала выкарыстоўвацца авіяцыя.

Усё гэта садзейнічала пэўнаму павышэнню прадукцыйнасці сельскай гаспадаркі. Валавы збор збожжа павялічыўся за пяцігодку ў 1,5 раза, а прадукцыя жывёлагадоўлі ўзрасла на 34 %. Узрасла і ўраджайнасць. Калі ў сярэдзіне 60-х гг. яна толькі-толькі дасягнула рубяжа ў 10 ц/га, то ў 1970 г. склала ўжо 17 ц, а ў некаторых гаспадарках і 30 — 40 ц/га.

Відавочна, што ў гады восьмай пяцігодкі наступіў перыяд спрыяльнай эканамічнай сітуацыі. Але поспех пачатковага этапу эканамічнай рэформы быў непрацяглым. Ужо ў першыя гады яе ажыццяўлення пачаліся шматлікія карэктыроўкі, папраўкі, дапаўненні, у выніку якіх яна спачатку з буйнамаштабнай ператварылася ў касметычную, а к пачатку 70-х гг. аказалася настолькі скажонай, што фактычна перастала дзейнічаць. Рэформа была наборам супярэчлівых мер, бо немагчыма было, напрыклад, спалучаць пашырэнне самастойнасці прадпрыемстваў, калгасаў і саўгасаў і ўзмацненне паўнамоцтваў міністэрстваў і ведамстваў. Стары гаспадарчы механізм рэформа не ламала, старую адміністрацыйна-камандную сістэму не зжывала.

І да гэтай пары спрэчным з'яўляецца пытанне аб тым, ці дала эканамічная рэформа сярэдзіны 60-х гг. які-небудзь станоўчы вынік? Адны даследчыкі лічаць, што яна была вельмі эфектыўнай, бо ў 1,5 раза павялічыліся тэмпы росту эканомікі, у 2 разы — тэмпы развіцця сельскай гаспадаркі. (Абалкін П. Опираясь на уроки прошлого // Коммунист. 1987. № 16. С. 10). Другія аўтары, якія крытычна адносяцца да матэрыялаў афіцыйнай савецкай статыстыкі, лічаць, што ў 1966 — 1970 гг. не адбылося ні паскарэння тэмпаў, ні павышэння эфектыўнасці прамысловай і сельскагаспадарчай вытворчасці, нават наадварот нацыянальны даход за 1966 — 1970 гг. павялічыўся на 22 % супраць 24 % у 1961 — 1965 гг., прадукцыйнасць працы ўзрасла на 17 % супраць

19 % у папярэдняй пяцігодцы, горш сталі выкарыстоўвацца асноўныя фонды і г.д. (Селюнин В., Ханін Г. Лукавая цифра //Новый мир. 1987. № 2. С. 194).

Увогуле, з пункту гледжання сённяшняга дня, сучасных дасягненняў грамадскай думкі, можна зрабіць вывад аб тым, што ў той сітуацыі паслядоўная эканамічная рэформа была наўрад ці была магчымай. Эканамічныя меры не падмацоўваліся адпаведнымі палітычнымі і ідэалагічнымі. Не было зроблена нават спробы адмовіцца ад старых догмаў аб рынку, рыначных адносін, таварна-грашовых адносінах, законе вартасці і г.д. Між тым у нашым грамадстве, дзе эканоміка была цесна зрошчана з палітыкай і ідэалогіяй, ніякія карэнныя перабудовы ў эканоміцы без змен у палітыцы і ідэалогіі былі проста немагчымы.

Палітычная сітуацыя, якая пачала ўсталёўвацца ў краіне ў канцы 60-х гг., абмежавала магчымасці гаспадарчай рэформы, а потым і зусім згарнула іх. Пачаўся працэс кансервацыі існуючых парадкаў у эканамічным і палітычным жыцці, дзеля быццам бы захавання стабільнасці ў савецкім грамадстве, што на справе прывяло спачатку да стагнацыі, застою, а потым да перадкрызісных з'яў, самога крызісу і замены аднаго грамадскага ладу другім.

16.3. Рост дабрабыту народа і развіццё сацыяльнай сферы

50 — 60-я гг. характарызаваліся значным павышэннем матэрыяльнага і культурнага ўзроўню жыцця беларускага народа і высокімі тэмпамі развіцця сацыяльнай сферы. Узрос нацыянальны выхад — асноўная крыніца пад'ёму дабрабыту працоўных, вырасла тая яго доля, якая выдзялялася на задавальненне матэрыяльных і культурных патрэб асобы.

У 50 — 60-я гг. павышэнне дабрабыту народа і развіццё сацыяльнай сферы ажыццяўлялася ў наступных асноўных формах: 1) павышэнне рэальных даходаў насельніцтва; 2) удасканалванне сацыяльнага забеспячэння; 3) развіццё гандлю і бытавога абслугоўвання; 4) паскарэнне жыллёвага будаўніцтва; 5) паляпшэнне аховы здароўя.

У павышэнні рэальных даходаў насельніцтва значную ролю ў тых гады адыгрывалі паніжэнні рознічных цэн на прадукты харчавання і прамысловыя тавары. 1 сакавіка 1951 г. было праведзена чацвёртае за пасляваенныя гады масавае зніжэнне рознічных цэн, у выніку якога толькі за 356

1951 г. насельніцтва дадаткова атрымала 43,5 млрд руб. (у цэнах таго часу).

Зніжэнні рознічных цэн працягваліся і ў наступныя гады. Так, у 1956 г. былі зніжаны цэны на штапельныя тканіны, адзенне для дзяцей, алюмініевы посуд, радыётавары, у 1957 г. — на рыбныя і агародніныя кансервы, харчовыя канцэнтраты, сала, свініну, птушку, вэнджаныя тавары, лекі, гадзіннікі, у 1958 г. — селядцы, павідла, джэмы, тэлевізары, фотаапараты, у 1962 г. — на цукар, жыры, зноў штапельныя тканіны, у 1965 г. — на баваўняныя, шаўковыя і льняныя тканіны, адзенне, бялізну, панчошна-шкарпэткавыя вырабы і іншыя тавары народнага спажывання. Аднак у гэтыя ж гады мела месца і павышэнне цэн на некаторыя тавары, у тым ліку на аўтамабілі, матцыкы, дываны, прадукцыю жывёлагадоўлі.

У далейшым было вырашана спыніць масавае зніжэнне рознічных цэн і накіраваць рэсурсы на павышэнне грашовых даходаў працоўных, асабліва з нізкай заробнай платай. На практыцы паступовае скарачэнне разрыву паміж максімальным і мінімальным узроўнем зарплаты прывяло да ўраўнілаўкі ў аплаце працы і падзення прэстыжу прафесіі інжынера і настаўніка, урача і вучонага.

Пэўныя змены адбыліся ў гэтыя гады і ў падатковай сістэме. У 50 — 60-я гг. сістэматычна змяншаліся падаткі з рабочых і служачых, якія атрымлівалі мінімальную зарплату, з калгаснікаў, адменены падаткі на халасцякоў і маласямейных, якія былі ўведзены яшчэ ў гады Вялікай Айчынай вайны. З 1957 г. была адменена абавязковая падпіска на дзяржаўныя займы.

Зніжэнне рознічных цэн і змяншэнне падаткаў станоўча паўплывалі на павышэнне рэальных даходаў насельніцтва. У 50 — 60-я гг. асабліва хутка расла зарплата рабочых і служачых. Так, з 1953 па 1964 г. зарплата рабочых павялічылася на 44,5 %, інжынерна-тэхнічных работнікаў — на 25,7 %, служачых — на 32,9 %. У сувязі са скарачэннем у 1957 г. працоўнага дня на 2 гадзіны ў перадсвяточныя і пераднядзельныя дні без зніжэння зарплаты яе фактычнае павелічэнне адбылося яшчэ на 12,5 %. У 1957 г. у краіне быў уведзены пяцідзённы працоўны тыдзень з двума выхаднымі днямі пры захаванні існуючага ўзроўню зарплаты.

Рэальнае павышэнне даходаў насельніцтва адбывалася і за кошт грамадскіх фондаў спажывання. З іх дзяржава аплочвала 2/3 расходаў на жыллё, пенсіі, адукацыю, медыцынскае абслугоўванне, утрыманне дзіцячых дашкольных

ных устаноў, бібліятэк, клубаў, дамоў адпачынку, санаторыяў і г.д. У 1967 г. выплаты з гэтых фондаў працоўным Беларусі ў параўнанні з 1958 г. падвоіліся і склалі ў разліку на аднаго чалавека 175 руб. (у цэнах таго часу).

У 1964 г. была павышана зарплата працаўнікам сацыяльнай сферы, тых галін народнай гаспадаркі, якія абслугоўваюць насельніцтва, — адукацыі, аховы здароўя, жыллёва-камунальнай гаспадаркі, гандлю і грамадскага харчавання. Яшчэ амаль 600 тыс. работнікаў сацыяльнай сферы рэспублікі павысілі свае рэальныя даходы на 25 — 30 %.

У 50 — 60-я гг. хуткімі тэмпамі раслі і рэальныя дахода калгаснікаў. Неаднаразова павышаліся стаўкі аплаты працы механізатараў, жывёлаводаў, спецыялістаў сельскай гаспадаркі. Толькі ў 1958 г. грашовыя і натуральныя даходы калгаснікаў ад грамадскай і асабістай гаспадаркі ў разліку на аднаго працоўнага былі на 85 % вышэй, чым у 1950 г. Асабліва хутка раслі грашовыя даходы калгаснікаў. Так, ужо ў 1955 г. у калгасах БССР сярэдняя выдача грошай на адзін працадзень у 7,5 раза перавысіла паказчыкі 1950 г. За 1959 — 1965 гг. грашовыя даходы на калгасную сям'ю ў рэспубліцы ўзраслі яшчэ амаль у 2,4 раза.

Узраслі таксама і рэальныя даходы пенсіянераў. 14 чэрвеня 1956 г. быў уведзены новы пенсійны закон, адпаведна якому павялічыліся размеры пенсіі і пашырылася кола асоб, якія сталі мець права на пенсію. Калі да прыняцця гэтага закона на выплату пенсіі ў Беларусі расходвалася 40,7 млн руб., то пасля яго ўвядзення — 85,3 млн руб. Мінімальны памер пенсіі быў устаноўлены ў 30 руб., максімальны — у 120 руб. У 1965 г. быў прыняты закон аб пенсіях калгаснікам. Усяго 500 тыс. калгаснікаў Беларусі сталі атрымліваць пенсію, у той час калі ў 1963 г. яе атрымлівала толькі 60 тыс. Мінімальны памер пенсіі для гэтай катэгорыі працоўных быў устаноўлены ў 12 руб., максімальны — у 102 руб. У 1967 г. быў прыняты Указ Вярхоўнага Савета СССР "Аб далейшым паляпшэнні пенсійнага забеспячэння", пасля чаго яшчэ 250 тыс. працоўных рэспублікі сталі атрымліваць павышаныя ці звычайныя пенсіі. Акрамя таго, былі павялічаны сродкі на ўтрыманне інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны.

Важным паказчыкам росту матэрыяльнага і культурнага ўзроўню жыцця беларускага народа стала хуткае развіццё ў 50 — 60-я гг. сферы абслуговання, якая ўключае ў сабе гандаль, грамадскае харчаванне, бытавыя паслугі, жыллёва-камунальную гаспадарку, а таксама ахову здароўя, турызм, спорт, адукацыю і г.д. Рознічны тавараабарот дзяржаўнага і

358

кааператыўнага гандлю рэспублікі толькі за 1951 — 1958 гг. павялічыўся болей чым у 2 разы і склаў 1,8 млрд руб. (у цэнах таго часу). Спажыванне насельніцтвам агародніны і садавіны ўзрасло ў 3,4 раза, малака і малочных прадуктаў — на 40 %, мяса — на 50, рыбы — на 90 %.

Больш увагі стала ўдзяляцца будаўніцтву і абсталяванню прадпрыемстваў гандлю і грамадскага харчавання. У 1959 — 1965 гг. на гэтыя мэты ў Беларусі было расходавана 68 млн руб., столькі, колькі за 15 папярэдніх гадоў. У 1965 г. у рэспубліцы працавала 22 879 магазінаў і гандлёвых кропак і 5874 прадпрыемствы грамадскага харчавання. Толькі ў Мінску былі ўведзены ў эксплуатацыю магазіны "1000 дробязяў", "Дом мэблі", "ЦУМ Мінск", "Сінтэтыка" і інш. У цэлым за 50 — 60-я гг. рознічны тавараабарот дзяржаўнага і кааператыўнага гандлю ў Беларусі павялічыўся прыкладна ў 5 разоў, а колькасць прадпрыемстваў гандлю і грамадскага харчавання — амаль у 2 разы.

Аднак, нягледзячы на значнае паляпшэнне забеспячэння насельніцтва Беларусі прадуктамі харчавання і відавочны рост іх спажывання, патрэбнасці насельніцтва рэспублікі ў харчовых таварах, асабліва ў прадукцыі жывёлагадоўлі, задавальняліся не поўнасю. Па спажыванні прадукцыі жывёлагадоўлі Беларусь значна адставала ад сваіх суседзяў — рэспублік Прыбалтыкі, якія знаходзяцца прыкладна ў аднолькавых прыродна-кліматычных рэсурсах.

Пэўныя зрухі адбыліся і ў бытавым абслугоўванні насельніцтва Беларусі. 6 сакавіка 1957 г. урад краіны прыняў пастанову "Аб паляпшэнні бытавога абслугоўвання насельніцтва", у якой ставілася задача за бліжэйшыя 2 — 3 гады значна пашырыць сетку атэлье і мастэрняў па рамонту і пашыву адзення, абутку, рамонту мэблі і рознай бытавой тэхнікі. Ужо ў 1960 г. у рэспубліцы налічвалася 4500 майстэрняў, цэхаў і атэлье бытавога абслугоўвання, якія аказалі насельніцтву паслуг на 28 млн руб. У канцы 60-х гг. у Беларусі было ўжо 8063 прадпрыемствы бытавога абслугоўвання, якія аказвалі насельніцтву 350 відаў паслуг.

Асабліва хуткімі тэмпамі ў 50 — 60 гг. развівалася жыллёва-камунальнае будаўніцтва, што адыграла даволі значную ролю ў павышэнні матэрыяльнага дабрабыту людзей і развіцці сацыяльнай сферы. У пачатку 50-х гг. жыллёвае пытанне ў Беларусі працягвала заставацца вельмі важным для гаражан. У ліпені 1957 г. па ініцыятыве Н.С.Хрушчова была прынята пастанова ўрада СССР, а ў лістападзе — урада БССР аб паскарэнні жыллёвага будаўніцтва.

Ставілася задача будаваць больш, хутчэй і танней за кошт шырокага прымянення тыпавых праектаў дамоў з жалезабетону і панельных блочных канструкцый, укаранення індустрыяльных метадаў будаўніцтва. У гарадах было вырашана будаваць пераважна чатырох- і пяціпавярховыя дамы. У іх можна было абыйсціся без ліфтоў, спрасціць спецыяльнае інжынернае абсталяванне. Да 1960 г. было намечана ўвесці ў эксплуатацыю 7 млн м² агульнай плошчы, а ў сельскай мясцовасці — 104 тыс. жылых дамоў.

На жыллёвае будаўніцтва ў Беларусі былі адпушчаны вялікія сродкі, значна пашырана вытворчасць будаўнічых матэрыялаў. Толькі за 1956 — 1958 гг. — першыя тры гады шостага пяцігодкі — на будаўніцтва жылых дамоў было выдзелена 247 млн руб., больш чым за ўсю пятую пяцігодку. За 50-я гг. больш чым у 2 разы павялічыўся выпуск цэглы, больш чым у 3 разы — чарапіцы, у 1,5 раза — цэмента. Будаўнічыя арганізацыі рэспублікі сталі лепш забяспечвацца тэхнікай, што дазволіла механізаваць земляныя работы на 80 %, пагрузачна-разгрузачныя — на 54, малярныя — на 52 %.

У выніку тэмпы ўводу ў эксплуатацыю жилой плошчы значна ўзраслі. Калі ў 1956 г. у рэспубліцы было ўведзена ў эксплуатацыю 953 тыс. м² агульнай жилой плошчы, то ў 1958 г. — больш 1,8 млн м². У 60-я гг. тэмпы жыллёвага будаўніцтва нарасталі. За 1959 — 1965 гг. было пабудавана ўжо 15,6 млн м² жилой плошчы, што ў 2,2 раза больш чым за папярэднія сем гадоў. Гэта дазволіла палепшыць свае жыллёвыя ўмовы 2675 тыс. чалавек. Акрамя таго, у сельскай мясцовасці Беларусі было пабудавана 145,4 тыс. дамоў. Менавіта ў гэтыя гады ў Беларусі былі пабудаваны новыя добраўпарадкаваныя гарады — Салігорск, Новаполацк, Светлагорск, значная праца была праведзена па развіцці камунальнай гаспадаркі, добраўпарадкаванні вёсак і гарадскіх пасёлкаў. Але адставанне ў гэтай галіне было настолькі вялікім, што ў цэлым пераадолець крызіс у гэтыя гады не ўдалося.

У 50 — 60-я гг. значна палепшылася і ахова здароўя людзей. У 1958 г. на гэтую справу было зрасходавана 112,9 млн руб., што было ўдвая больш, чым у 1950 г. На ахову здароўя кожнага жыхара Беларусі ў канцы 50-х гг. приходзілася 13,2 руб. У 1965 г. на ахову здароўя было зрасходавана ўжо 213,5 млн руб., што ў разліку на кожнага жыхара склала 29 руб.

Паляпшэнне матэрыяльнага добрабыту і развіццё аховы здароўя садзейнічалі павелічэнню працягласці жыцця, памян-

шэнню смяротнасці і павышэнню прыросту насельніцтва. У сярэдзіне 60-х гг. сярэдняя працягласць жыцця ў Беларусі раўнялася 73 гадам і была ў той час адной з самых высокіх у свеце. Прырост насельніцтва на 1000 чалавек быў у сярэднім таксама даволі высокім — 11 чалавек.

Падсумоўваючы сказанае, можна адзначыць, што за 50 — 60-я гг. матэрыяльны і культурны ўзровень жыцця беларускага народа, становішча сацыяльнай сферы палепшыліся. Гэтыя гады засталіся ў памяці грамадства, як час відавочнага павышэння матэрыяльнага дабрабыту народа, асабліва становішча з жыллём і ў сацыяльнай сферы.

Такім чынам, народная гаспадарка Беларусі за 50 — 60-я гг. дабілася бясспрэчных поспехаў. Вырас эканамічны патэнцыял рэспублікі, палепшылася жыццё людзей. Разам з тым гэта быў супярэчлівы перыяд, перыяд барацьбы ў палітычным і сацыяльна-эканамічным жыцці краіны дэмакратычнай і кансерватыўнай тэндэнцый, якая ў канцы 60-х гг. закончылася перамогай апошняй. Спробы сацыяльнай пераарыентацыі эканомікі і рэфарматарства 50-х гг. уступілі месца кансерватыўным эканамічным поглядам, якія ў рэшце прывялі савецкую краіну спачатку да стагнацыі, застою, а потым і да цяжкага эканамічнага крызісу.

Глава 17

ЭКАНОМІКА БЕЛАРУСІ Ў 70-я — ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ 80-х гг. НАРАСТАННЕ КРЫЗІСНЫХ З'ЯЎ

17.1. Развіццё прамысловасці, транспарту і сувязі. Намаганне супярэчнасцяў

К пачатку 70-х гг. гаспадарчая рэформа сярэдзіны 60-х гг. з-за шматлікіх карэкціровак, паправак і дапаўненняў фактычна спынілася. Але пачатак згортвання гэтай рэформы для эканомікі Беларусі, як і для ўсяго народнагаспадарчага комплексу СССР, быў яшчэ не такім адчувальным і прыкметным, як у будучым.

У 70-я — першай палове 80-х гг. выконваліся планы дзевятай (1971 — 1975), дзесятай (1976 — 1980) і адзінацатай (1981 — 1985) пяцігодак. Галоўныя задачы гэтых пяцігодак амаль не адрозніваліся адна ад другой і ставілі сваёй мэтай забяспечыць значны ўздым матэрыяль-

нага і культурнага ўзроўню жыцця народа на падставе высокіх тэмпаў развіцця сацыялістычнай вытворчасці, павышэння яе эфектыўнасці, навукова-тэхнічнага прагрэсу, росту прадукцыйнасці працы і паляпшэння яе якасці ва ўсіх галінах народнай гаспадаркі. Падкрэслівалася неабходнасць пераводу эканомікі на інтэнсіўны шлях развіцця, больш рацыянальнага выкарыстання вытворчага патэнцыялу краіны, эканоміі ўсіх відаў рэсурсаў.

Але кансерватыўныя эканамічныя погляды, якія ўсталяваліся ў краіне ў канцы 60-х гг. і вызначыліся рэзкай апазіцыяй да прыхільнікаў эканамічных метадаў кіраўніцтва, рыначных адносін, схільнасцю да захавання старых прырытэтаў і экстэнсіўных шляхоў у развіцці народнай гаспадаркі, адміністрацыйна-камандных метадаў і прывілегій партыйна-дзяржаўных чыноўнікаў, адмовай ад новых формаў, прывялі да тармажэння ў выкананні дзевятага, дзесятага і адзінаццатага пяцігадовых планаў, а потым і да застою ў развіцці эканомікі СССР, у тым ліку і Беларусі. Гэта дало падставы характарызаваць 70-я — першую палову 80-х гг. як перыяд "застою".

Аднак, на нашу думку, "застой" у эканамічным жыцці ніколі не быў поўным і абсалютным. Перыяд з 1970 па 1985 г. быў для народнай гаспадаркі супярэчлівым, шматкаляровым, поўным парадксаў і кантрастаў. Ствараліся новыя галіны прамысловаці і адначасова адбывалася скарачэнне тэмпаў эканамічнага росту. Разам з перадавым узроўнем у аэракасмічнай і абароннай галінах захоўваліся застарэлыя абсталяванне і тэхналогіі ў большасці іншых галін прамыловасці. Быў дасягнуты безумоўны рост дабрабыту і рэальных даходаў насельніцтва і адначасова з гэтым хутка рос дэфіцыт тавараў першай неабходнасці. Велізарная ўлада цэнтра, мноства правільных, прадуманых пастановаў спалучаліся з бяссіллемам улады ў ажыццяўленні ўласных жа рашэнняў.

Гэта адмоўна паўплывала на эканамічныя вынікі, якія сталі падобныя на ступені ўніз: сярэдні прырост прадукцыі прамысловасці СССР у дзевятай пяцігодцы складаў 5,1 %, у дзесятай — 3,8 %, у адзінаццатай — 3,1 %. З улікам росту колькасці насельніцтва 3,1 % сярэднегадавага прыросту прамысловай прадукцыі ў 1981 — 1985 гг. азначалі ўсяго 2,2 % у разліку на душу насельніцтва. А калі яшчэ ўлічыць рост выдаткаў на здабычу сыравіны, на ахову прыроды і апераджальны рост запасаў, такі тэмп даваў толькі крыху болей 1 % гадавага прыросту фонда спажывання ў разліку на душу насельніцтва. У 1982 г. прырост рэальных даходаў

на душу насельніцтва ў краіне знізіўся да неадчувальнай велічыні — 0,1 %.

Разам з тым у 70-я гг. — першай палове 80-х гг. меліся і пэўныя поспехі. Капіталаўкладанні ў народную гаспадарку Беларусі за 1970 — 1985 гг. дасягнулі больш 68 млрд руб. У строй дзеючых былі ўведзены звыш 170 прамысловых прадпрыемстваў. Сярод іх шынны камбінат у Бабруйску, нафтаперапрацоўчы завод у Мазыры, металургічны — у Жлобіне, сінтэтычных валокнаў — у Гродна, інструментальны — у Оршы, чацвёрты калійны камбінат у Салігорску, а таксама дзесяткі прадпрыемстваў лёгкай і харчовай прамысловасці.

Расла вытворчасць прадукцыі тых галін прамысловасці, якія вызначаюць навукова-тэхнічную рэвалюцыю, асабліва прыборабудавання, электроннай і радыётэхнічнай прамысловасці, вытворчасці сродкаў сувязі. Так, удзельная вага прыборабудавання ў агульным аб'ёме прадукцыі машынабудавання і металаапрацоўкі толькі за 1970 — 1980 гг. узрасла з 5,5 да 16 %, электроннай і радыётэхнічнай — з 11,3 да 25 %.

Узрос тэхнічны ўзровень вытворчасці. За гады дзевятай, дзесятай і адзінацтай пяцігодак прамысловасць Беларусі засвоіла серыйны выпуск 2197 новых тыпаў машын, абсталявання, прыбораў, апаратаў і матэрыялаў. Сярод іх электронна-вылічальныя машыны трэцяга і чацвёртага пакаленняў, станкі з асабліва высокай ступенню дакладнасці, каляровыя тэлевізары, радыёпрыёмнікі і г.д. Ажыццяўляліся агульнасаюзныя комплексныя праграмы па тэхнічным перааснашчэнні прамысловасці. Калі ў 1971 г. на комплексную механізацыю і аўтаматызацыю было пераведзена 151 прадпрыемства і 1426 вытворчасцяў, цэхаў і ўчасткаў, то ў 1985 г. іх колькасць вырасла адпаведна да 227 і 4100. У 1985 г. у рэспубліцы налічвалася ўжо 8131 механізаваная і 1749 аўтаматызаваных ліній, у той час калі ў 1970 г. іх было адпаведна 5118 і 662. На працягу 1971 — 1985 гг. у народнай гаспадарцы Беларусі было выкарыстана каля 2 млн вынаходніцтваў і рацыяналізатарскіх прапаноў, якія далі эканомію ў 254,1 млн руб.

Усё гэта садзейнічала таму, што прадукцыя прамысловасці Беларусі ў 1985 г. павялічылася ў параўнанні з 1970 г. больш чым у 3 разы, у тым ліку вытворчасць сродкаў вытворчасці — у 3,3, вытворчасць прадметаў спажывання — у 2,6 раза. Валавы грамадскі прадукт узрос амаль у 2,5 раза, нацыянальны даход — больш чым у 2,5 раза. Гэтыя паказчыкі

былі адны з самых высокіх у СССР. Да сфарміраваных у мінулыя гады буйных прамысловых комплексаў — Мінскага, Гомельскага, Магілёўскага, Віцебскага — дадаліся новыя — Гродзенскі, Бабруйскі, Баранавіцкі, Маладзечанскі, Пінскі, Брэсцкі, Мазырскі і інш.

Зладжанасць народнай гаспадаркі ў многім залежыць ад работы транспарта і сувязі. 1970 — 1985 гг. сталі перыядам далейшага развіцця чыгуначнага, аўтамабільнага, трубаправоднага, рачнога і паветранага транспарта. Большая частка перавозак была ажыццёўлена чыгуначным транспартам, на долю якога ў канцы адзінаццатай пяцігодкі прыходзілася 52 % грузаабароту і 40 % перавозкі пасажыраў. Сетка чыгункі на Беларусі склала больш за 5,5 тыс. км, у тым ліку 830 км электрыфікаваных. Больш стала перавозіцца грузаў у кантэйнерах і пакетах, шырэй укаранялася аўтаматыка і тэлеmechanіка. Галоўную ролю працягвала адыгрываць чыгунка Мінска — Мінск — Брэст. Важнымі з'явіліся таксама чыгункі Бахмач — Гомель — Мінск — Маладзечна — Вільнюс, Ленінград — Мінск, Ленінград — Віцебск — Магілёў — Кіеў, Вільнюс — Баранавічы — Роўна, Гомель — Брэст і інш. Былі электрыфікаваны чыгункі Мінск — Барысаў — Орша, Мінск — Пухавічы, Мінск — Стаўбцы і інш.

Працягваў удасканальвацца гарадскі транспарт. У 70-я — першай палове 80-х гг. былі здадзены ў эксплуатацыю першая лінія трамвая ў Наваполацку, тралейбусныя лініі ў Брэсце, Віцебску і Бабруйску. У 1984 г. была здадзена ў эксплуатацыю першая чарга Мінскага метрапалітэна.

Палепшылася работа аўтамабільнага транспарта. За 1970 — 1985 гг. яго грузаабарот павялічыўся больш чым у 2 разы, а пасажыраў было перавезена больш 6 млрд чалавек.

Грузаабарот і перавозкі пасажыраў рачным і паветраным транспартам рэспублікі за 1970 — 1985 гг. узраслі адпаведна ў 2,5 і 3 разы. У лясной і сельскай гаспадарках усё часцей стала выкарыстоўвацца авіяцыя, дзе аб'ём авіяхімічных работ павялічыўся з 1,8 млн га ў 1970 г. да 5,8 млн га ў 1985 г. У гэтыя гады авіясувязь была ўстаноўлена з большасцю буйных гарадоў СССР, з усімі абласнымі цэнтрамі Беларусі і большай часткай раённых цэнтраў. Аднак разам з агульным павелічэннем пасажыраабароту на паветраным транспарце ў параўнанні з папярэднім перыядам па прычыне частых аварый, нізкага ўзроўню абслугоўвання, высокіх цэн намецілася тэндэнцыя скарачэння перавозак пасажыраў. Калі ў 1975 г. авіятранспартам рэспублікі было адпраўлена 2 млн чалавек, то ў 1985 г. — 1,8 млн.

У 70-я — першай палове 80-х гг. развіваўся самы малады і самы эканамічны від транспарта — трубаправодны. Увайшлі ў строй газаправод Таржок — Івацэвічы, шэраг нафтаправодаў, па якіх паступалі бензін і дызельнае паліва. Агульная працягласць трубаправоднага транспарта Беларусі з 2 тыс. км у 1970 г. узрасла амаль да 3 тыс. км у 1985 г.

Пашырылася сетка тэлефоннай і радыёсувязі, а таксама тэлебачання. Калі ў 1970 г. на тэрыторыі Беларусі працавала 3735 прадпрыемстваў пошты, тэлеграфа і тэлефона, то ў 1985 г. іх налічвалася ўжо 4468. Сума паслуг прадпрыемстваў сувязі ўзрасла з 121,8 млн руб. у 1970 г. да 297,8 млн руб. у 1985 г. Колькасць радыёкропак павялічылася ў 2,2 раза і склала 9,8 млн. Колькасць радыёпрыемнікаў у насельніцтва рэспублікі з 1400 тыс. у 1970 г. павялічылася да 2617 тыс. у 1985 г., а тэлевізараў — з 1111 тыс. у 1970 г. да 2632 тыс. у 1985 г. Радыёсувязь і тэлебачанне ўсё шырэй сталі выкарыстоўвацца ў прамысловасці і навучальных установах. Буйны шаг наперад быў зроблены ў тэлефанізацыі вёскі, дзе колькасць тэлефонаў з 52,7 тыс. у 1970 г. узрасла да 238,2 тыс. у 1985 г. У 1974 г. на ўсёй тэрыторыі Беларусі ажыццяўляўся прыём тэлевізійных перадач з Масквы і Мінска.

У гады дзевятай, дзесятай і адзінацатай пяцігодак даволі стабільнай заставалася фінансавая сістэма. У дзяржаўным бюджэце Беларускай ССР даходы ўзраслі з 3,5 млрд руб. у 1970 г. да 8,1 млрд руб. у 1985 г., а расходы — з 3,3 млрд руб. у 1970 г. да 767 млрд руб. у 1985 г. Гэта азначала, што ў той гады даходная частка бюджэту перавышала расходную.

Менавіта гэтыя фактары і выстаўляліся на пярэдні план нашымі статыстыкай і прапагандай, якія малявалі ў той час натхняльную карціну вялікіх поспехаў і дасягненняў.

Поспехі і дасягненні сапраўды былі. Але відавочна і тое, што эканоміка Беларусі, як і ўсяго СССР, страціла былы дынамізм. У той час, калі развіццё вядучых капіталістычных краін вызначала навукова-тэхнічная рэвалюцыя, у прамысловасці СССР к пачатку 80-х гг. былі аўтаматызаваны ці комплексна механізаваны толькі 10—15 % прадпрыемстваў. Механізаванай працай былі заняты менш 15 % рабочых. Удзельная вага ручной працы ў прамысловасці складала 35—40 %, у будаўніцтве — 50—55, у сельскай гаспадарцы — 60—70 %.

Рэзка знізіліся тэмпы эканамічнага росту. Так, калі сярэднегадавыя тэмпы прыросту нацыянальнага даходу Беларускай ССР у гады дзевятай пяцігодкі складалі 8,3 %, то ў гады адзінацатай пяцігодкі — ужо толькі 5,6, прадук-

цыі прамысловасці — 10,4 і 5,4, прадукцыйнасці працы — адпаведна 7,4 і 5,3 % (дадатак 13).

З трыбун партыйных з'ездаў гучалі заклікі да "эканомнай эканомікі", да "эфектыўнасці і якасці", да "інтэнсіфікацыі", але гаспадарчая практыка ішла па шляху выкарыстання экстрэнсіўных фактараў. Эканамічныя практыкі стагоддзя — БАМ, засваенне Заходняй Сібіры, паварот паўночных рэк на поўдзень рэкламаваліся афіцыйнай прапагандай як доказы эканамічнай магутнасці СССР.

Акрамя далейшага выкарыстання экстрэнсіўных фактараў эканамічны рост у 70-я гг. быў забяспечаны і за кошт рэзкага павышэння — у 10 і больш разоў сусветных цэнаў на нафту. У выніку гэтага СССР атрымаў каля 180 млрд так званых "нафтадолараў", што дазволіла змягчыць шмат негатыўных момантаў у развіцці народнай гаспадаркі і сацыяльнай сферы. Але, накіраваныя на працягненне, гэтыя мільярды долараў не вырашылі ні праблем тэхнічнага пераўзбраення вытворчасці, ні радыкальнага паляпшэння ўмоў жыцця.

У 1979 г. былі зроблены захады аб паляпшэнні сітуацыі і ўдасканаленні механізма планавання, стымулявання і кіравання. Але ў пастанове ЦК КПСС і Савета Міністраў СССР "Аб паляпшэнні планавання і ўзмацненні ўздзеяння гаспадарчага механізма на павышэнне эфектыўнасці вытворчасці і якасці працы" новым было толькі ўвядзенне нарматываў, якімі павінны былі кіравацца прадпрыемствы. Гэтыя строга вызначаныя нарматывы і правілы ахоплівалі ўсю вытворчую, фінансавую і камерцыйную дзейнасць прадпрыемстваў, што было выходзячай за рамкі разумнага глабальнай стандартыфікацыяй кіравання прадпрыемствамі. І такіх вытворчых і фінансавых правіл было вялікае мноства, сярод якіх былі, у прыватнасці, нарматывы запасаў па відах сыравіны і яе выкарыстання на адзінку прадукцыі, расходу энергіі, выдаткаў працоўнай сілы, зарплат на адзінку прадукцыі, нарматывы чыстай прадукцыі і г.д. Акрамя таго, на прадукцыю ўводзілася дзве цаны — звычайная і нарматывная, што адразу выклікала вялікую путаніцу. Такім чынам, і гэтая шырока разрэкламаваная ў свой час пастанова пакідала старую дырэктыўную сістэму кіравання недатыкальнай і арыентаванай толькі на частковыя змены ў гаспадарчым механізме.

Зніжэнне тэмпаў росту нацыянальнага даходу, прадукцыі прамысловасці і прадукцыйнасці працы сведчыла аб тым, што ў эканоміцы СССР, у тым ліку і Беларусі, склаўся

механізм тармажэння. Асноўнымі прычынамі яго ўзнікнення сталі, на нашу думку, наступныя.

1. Існуючы гаспадарчы механізм з манаполіяй дзяржаўнай уласнасці, дырэктыўнымі метадамі кіравання, цэнтралізаванымі планаваннем і размеркаваннем прадукцыі, жорсткай рэгламентацыяй дзейнасці прадпрыемстваў, асновы якога былі закладзены яшчэ ў гады першых пяцігодак і які захаваўся амаль без змен да канца 80-х гг., стаў архаічным і ператвараўся ў тормаз на шляху развіцця прадукцыйных сіл.

2. Вытворчыя адносіны не толькі адсталі ад развіцця прадукцыйных сіл, але і поўнасю сябе вычарпалі. Адбылося адчужэнне працаўніка ад сродкаў вытворчасці, працы і размеркавання вынікаў гэтай працы. Да дзяржаўнай уласнасці адносіліся як да чужой, што знайшло сваё адлюстраванне ў распыленні капіталаўкладанняў, вялікай колькасці нерэнтабельных прадпрыемстваў, марнатраўстве прыродных багаццяў, масавым раскраданні дзяржаўнай маёмасці.

3. Негатыўны ўплыў на эканоміку сталі аказваць палітычныя адносіны. Адсутнасць плюралізму думак, бюракратызацыя палітычнага жыцця, прымат палітыкі над эканомікай, сканцэнтраванне ўлады ў руках крайне вузкай і некампетэнтнай групы з вышэйшых партыйных і дзяржаўных чыноўнікаў, паглыбленне сацыяльнай несправядлівасці падрывалі духоўныя ідэалы грамадства. Акрамя таго, абмежаванасць сацыяльнай абароны, палітычныя праследаванні, навязванне зверху свайго разумення ідэалаў шчасця і свабоды, падбор і расстаноўка кадраў не па іх здольнасцях, а па анкетных даных, ступені іх угодлівасці, зручнасці, аддадзенасці начальству павялічвалі палітычную і сацыяльную пасіўнасць грамадзян і іх абыякавасць.

4. Аднак, і ў гэтым нельга не пагадзіцца з думкамі некаторых навукоўцаў, асноўнай прычынай з'яўлення механізма тармажэння стала нежаданне палітычнага кіраўніцтва краіны праводзіць радыкальнае рэфармаванне формаў і метадаў гаспадарання, якія б садзейнічалі высокай працоўнай актыўнасці і развіццю прадпрымальніцтва як нармальных і істотных нормаў паводзін (Лемешевский И. М. Экономическое самоуправление. Мн., 1992. С. 8).

Такі гаспадарчы механізм прыводзіў да таго, што задачы эканамічнага і сацыяльнага развіцця вырашаліся пераважна на экстэнсіўнай аснове, за кошт новага будаўніцтва,

дадатковага прыцягнення матэрыяльных і працоўных рэсурсаў. Для большасці эканамістаў і гаспадарнікаў галоўнае заключалася ў тым, як бы больш укласці ў той ці іншы тавар сыравіны і матэрыялаў, працоўнага часу і даражэй прадаць яго. У гэтых умовах народная гаспадарка несла вялікія страты, недаатрымлівала прадукцыі на многія мільярды рублёў.

Існуючая сістэма гаспадарання не ўспрымала любыя спробы ажывіць эканоміку і па сутнасці супрацьдзейнічала ўкараненню дасягненняў навукова-тэхнічнай рэвалюцыі ў народную гаспадарку. Тэрмін засваення і выпуску новай прадукцыі расцягваўся на дзесяцігоддзі, і распрацоўкі савецкіх, у тым ліку і беларускіх, інжынераў і навукоўцаў хутчэй укараняліся за мяжой, чым у нашай краіне.

Такім чынам, у 70-я — першай палове 80-х гг. існуючы гаспадарчы механізм стаў тормазам на шляху эканамічнага развіцця краіны, што абумовіла паступовае ўпаўзанне савецкай эканомікі спачатку ў застой, а потым і ў глыбокі крызіс.

17.2. Становішча ў сельскай гаспадарцы. Абстраэнтнае харчовай праблемы

У 70-я — першай палове 80-х гг. сельская гаспадарка Беларусі, як і ўсяго СССР, заставалася бадай самай слабай галіной эканомікі. Пасля сакавіка 1965 г. новыя метады гаспадарання не ўпісаліся ў старую сістэму кіравання сельскай гаспадаркай. Вырас апарат кіравання, абмен паміж горадам і вёскай працягваў заставацца неэквівалентным. Да таго ж з гэтых 15 гадоў сем — 1972, 1974, 1975, 1979, 1980, 1981, 1984 — былі неўраджайнымі. Як і прамысловасць, сельская гаспадарка развівалася вельмі супярэчліва, калі разам з безумоўнымі дасягненнямі былі і бясспрэчныя правалы.

Так, у дадзены перыяд адбылося пэўнае ўмацаванне матэрыяльна-тэхнічнай базы аграрнага сектара народнай гаспадаркі. Парк трактараў з 81,6 тыс. у 1970 г. узрос да 131,2 тыс. у 1985 г. Колькасць грузавых аўтамабіляў павялічылася з 51,4 тыс. у 1970 г. да 87,8 тыс. у 1985 г. Узрос парк камбайнаў па ўборцы збожжа, бульбы, буракоў, льну, траў і іншай сельскагаспадарчай тэхнікі. Ужо ў сярэдзіне 70-х гг. на кожны калгас і саўгас Беларусі прыпадала больш 26 трактараў і 15 камбайнаў рознага

прызначэння. Значна часцей, чым у мінулыя гады, выкарыстоўвалася сельскагаспадарчая авіяцыя.

Павысілася энергаўзброенасць сельскай гаспадаркі. На гэты час былі электрыфікаваны ўсе калгасы, саўгасы і населеныя пункты рэспублікі з колькасцю двароў больш за 10. У пачатку 80-х гг. на вёсцы выкарыстоўваўся амаль мільён электрарухавікоў, спажывалася ў год 46 млрд кВт-гадз. электраэнергіі, што ў 36 разоў перавышала паказчыкі 1960 г. У структуры энергетычных магутнасцяў 99 % прыходзілася на машыны і толькі 1 % — на коней. Аднак адмова ад больш шырокага выкарыстання коней у сельскай гаспадарцы Беларусі аб'ектыўных падстаў не мела і ў будучым сябе не апраўдала.

У разглядаемы перыяд узраслі пастаўкі мінеральных удабрэнняў. Калі ў 1970 г. сельскай гаспадарцы Беларусі было пасталена 3,6 млн т мінеральных удабрэнняў, то ў 1985 г. — 7,3 млн т, што ў сваю чаргу дазволіла павялічыць колькасць унесеных мінеральных удабрэнняў на 1 га пашыўных плошчаў з 1,2 т у 1970 г. да 1,5 т у 1985 г. Быў выкананы вялікі аб'ём меліярацыйных работ. У карыстанне было дадаткова ўведзена больш 2,3 тыс. га асушаных і арашаемых зямель, больш чым на 3 тыс. га праведзены культиуртэхнічныя работы.

Значна ўзраслі за 1970 — 1985 гг. капіталаўкладанні ў аграрны сектар рэспублікі. Калі ў 1971 — 1975 гг. капіталаўкладанні дзяржавы і калгасаў у развіццё сельскай гаспадаркі Беларусі склалі 6,5 млрд руб., то ў 1981 — 1985 гг. — 9,7 млрд руб., а ў цэлым па СССР за гэтыя 15 год у сельскую гаспадарку яны склалі больш 500 млрд руб. Можна зрабіць вывад аб тым, што ў так званы "застойны перыяд" сельская гаспадарка як Беларусі, так і ўсяго СССР, была ў адносінах да капіталаўкладанняў адной з найбольш прыярытэтных галін народнай гаспадаркі. Спробы вырашаць праблемы сельскай гаспадаркі толькі шляхам павелічэння капіталаўкладанняў не прынеслі чакаемых зрухаў. Значная частка сродкаў расходвалася на будаўніцтва дарагіх гіганцкіх жывёлагадоўчых комплексаў, добраўпарадкаванне райцэнтраў, а не на павышэнне ўрадлівасці глебы, механізацыю вытворчасці, сацыяльную сферу ў вёсцы, захоўванне і перапрацоўку сельскагаспадарчай прадукцыі. Таму, нягледзячы на значныя фінансавыя выдаткі, вынікі дзейнасці сельскай гаспадаркі аказваліся больш сціплымі, чым чакаліся. Аб гэтым сведчаць даныя табл. 17.1.

Табліца 17.1. Вытворчасць асноўных прадуктаў сельскай гаспадаркі Беларусі на душу насельніцтва, кг

Прадукты	1970	1975	1980	1984	1985
Збожжа	555	635	682	723	741
Бульба	1464	1362	968	1303	1058
Агародніна	95	76	76	96	83
Садавіна	49	74	43	52	76
Мяса (забойная вага)	76	90	89	92	102
У тым ліку свініна	34	39	36	42	43
Малако	582	653	633	663	679
Яйкі, шт.	185	281	315	341	342

Але дасягнуты ўзровень вытворчасці асноўных відаў сельскагаспадарчай прадукцыі задаволіць попыт насельніцтва Беларусі ў прадуктах харчавання не мог. Большасць калгасаў і саўгасаў былі стратнымі. Тэмпы развіцця аграрнага сектара замаруджваліся. Калі за 1971 — 1975 гг. прырост валавой прадукцыі ў сельскай гаспадарцы СССР склаў 13 %, за 1976 — 1980 гг. — 9, то за 1981 — 1985 гг. — толькі 6 %. Не намнога лепш выглядалі справы і ў сельскай гаспадарцы Беларусі: 14 % прыросту валавой прадукцыі ў дзевятай, 10,7 % — у дзесятай і 10,8 % — у адзінацатай пяцігодках.

У гады дзевятай, дзесятай і адзінацатай пяцігодак былі павышаны закупачныя цэны. Так, у 1970 г. яны былі павышаны на 25 %, у 1979 г. — на 12, у 1983 г. — яшчэ на 16 %. Але такія значны рост закупачных цэн быў недастатковы, бо цэны на сельскагаспадарчую тэхніку выраслі за гэты час прыкладна ў 2—5 разоў.

У 1977 і 1981 г. быў прыняты шэраг мер у падтрымку асабістай дапаможнай гаспадаркі калгаснікаў, рабочых саўгасаў і служачых, якая працягвала адыгрываць значную ролю ў агульным аб'ёме сельскагаспадарчай вытворчасці — да 30 % мяса, малака, яек і воўны. Удвая была павялічана зямельная плошча ўчасткаў, ліквідаваны ўсялякія абмежаванні на ўтрыманне хатняй жывёлы, калгаснікам дазвалялася браць крэдыты для ўладкавання сваіх гаспадарак і г.д. З другой паловы 60-х гг. калгаснікі атрымалі права на грамадзянскі пашпарт, пенсію, сацыяльнае страхаванне. Хоць гэтыя меры і паклалі канец той юрыдычнай дыскрымінацыі, якая яшчэ з 30-х гг. трымала калгаснікаў у становішчы "грамадзян другога гатунку", прыпыніць

масавыя ўцёкі сялян з вёскі было ўжо немагчыма. Колькасць сельскага насельніцтва Беларусі зменшылася з 5 млн у 1970 г. да 3,7 млн чалавек у 1986 г.

Акрамя таго, мясцовыя ўлады, нягледзячы на шматлікія пастановы з цэнтра, максімальна перашкаджалі развіццю індывідуальных гаспадарак з тым, каб прымусіць калгаснікаў больш працаваць на калгасных палетках. Відавочнай была супярэчнасць паміж прыватным сектарам у форме асабістай дапаможнай гаспадаркі сялян і калектыўнай гаспадаркай.

У 1970 — 1985 гг. сельская гаспадарка Беларусі працягвала спецыялізавацца на развіцці мясной і малочнай жывёлагадоўлі, вытворчасці бульбы, льну-даўгунцу, цукровых буракоў. У мэтах стварэння трывалай кармавой базы для развіцця жывёлагадоўлі адбывалася ўнутрыгалавінавае пераразмеркаванне пасяўных плошчаў, асвойваліся новыя зямельныя плошчы шляхам меліярацыі, запашкі пустэчаў, ачысткі зямель ад кустоў і хмызнякоў.

Ажыццяўленне спецыялізацыі патрабавала канцэнтрацыі, міжгаспадарчай кааперацыі і аграрна-прамысловай інтэграцыі. Пачалі ўводзіцца буйныя механізаваныя фермы і комплексы, дзе ўтрымлівалася па некалькі тысяч галоў буйной рагатай жывёлы і свіней, ствараліся міжгаспадарчыя сельскагаспадарчыя аб'яднанні па адкорме жывёлы і птушак, вытворчасці мяса, малака, яек і воўны. Вакол буйных гарадоў і прамысловых цэнтраў калгасы і саўгасы спецыялізаваліся на вытворчасці малака, агародніны, бульбы і яек.

Спецыялізацыя і канцэнтрацыя сельскай гаспадаркі Беларусі, рост міжгаспадарчай кааперацыі і аграрна-прамысловай інтэграцыі становіцца паўплывалі на агульны рост вытворчасці прадукцыі жывёлагадоўлі. Калі ў 1970 г. валавая прадукцыя жывёлагадоўлі склала ў супараўнальных цэнах 3017 тыс. руб., то ў 1985 г. — 4422 тыс. руб. Асабліва адчувальнымі былі вынікі спецыялізацыі ў птушкагадоўлі. Калі ў 1970 г. было вытворана 0,6 млн яек, то ў 1985 г. — 1,9 млн штук.

Забеспячэнне жывёлагадоўчых фермаў і комплексаў неабходнымі кармамі прывяло да істотных змен у іх структуры. Зменшылася выкарыстанне сіласу, бульбы, сена, значна ўзрасла доля сенажу. Дамінуючае становішча сталі займаць канцэнтраваныя кармы, якія ў асноўным увозіліся з-за межаў рэспублікі.

Кіруючыся тым, што дзяржаўная форма ўласнасці з'яўляецца вышэйшай у параўнанні з калгасна-кааперацыйнай, у 70-я — першай палове 80-х гг. фарсіравалася

зліццё гэтых формаў уласнасці ў адну — дзяржаўную. Колькасць калгасаў у Беларусі зменшылася з 2206 у 1970 г. да 1715 у 1985 г., павялічылася колькасць саўгасаў, міжгаспадарчых прадпрыемстваў і арганізацый па вытворчасці сельскагаспадарчай прадукцыі.

Такім чынам, у 1970 — 1985 гг. у выніку спецыялізацыі і канцэнтрацыі на аснове міжгаспадарчай кааперацыі і аграпрамысловай інтэграцыі адбыўся пэўны рост вытворчасці сельскагаспадарчай вытворчасці. Але такая палітыка па развіцці спецыялізацыі сельскай гаспадаркі Беларусі будавалася зыходзячы з інтарэсаў не столькі нашай рэспублікі, колькі былога СССР. Гэта парушала комплекснасць у развіцці аграрнага сектара народнай гаспадаркі рэспублікі, павялічвала дыспрапорцыі паміж яго галінамі, несла вялікія страты экалагічнаму стану Беларусі.

Негатыўны ўплыў на развіццё сельскагаспадарчай вытворчасці аказвала і існаваўшая сістэма нарыхтовак. Яна, па вызначэнні спецыялістаў сельскай гаспадаркі, з'яўлялася ўсё той жа "харчразвёрсткай", якую партыйныя і савецкія органы "выбівалі" з калгасаў і саўгасаў усімі метадамі і сродкамі.

Па меры зніжэння вытворчасці сельскагаспадарчай прадукцыі ўзмацняліся адміністрацыйна-камандныя метады кіраўніцтва гэтай галіной, узрастала дробязная апека, што стрымлівала гаспадарчую ініцыятыву працаўнікоў сельскай гаспадаркі, зніжала іх адказнасць за канчатковыя вынікі. На вёсцы раслі безгаспадарчасць, абыхавасць, страчваліся маральныя асновы сялянскага ладу, расла псіхалогія ўтрыманства, распаўсюджваліся п'янства і крадзяжы калгаснай маёмасці.

У пачатку 80-х гг. сельская гаспадарка былога СССР апынулася ў крызісным становішчы. Ураджайнасць збожжавых практычна не расла. За 15 гадоў яна павялічылася ўсяго на 600 кг і склала 16 ц/га, у той час як у Галандыі — 70, Кітаі — 47, у Венгрыі — 53 ц/га, Аналагічная карціна назіралася і ў сельскай гаспадарцы Беларусі, дзе хоць і адбыўся некаторы рост валавых збораў збожжа, але яго ўраджайнасць у 1971 — 1985 гг. заставалася на адным узроўні — 21,5 ц/га. Становішча ўскладнялася вялікімі стратамі ўжо вырабленай сельскагаспадарчай прадукцыі пры яе транспартыроўцы, перапрацоўцы і захоўванні. Так, страта збожжа складала 20 %, бульбы — 49, гародніны — 33 %.

Крызіснае становішча ў сельскай гаспадарцы прывяло да абвастрэння харчовай праблемы. Спробы яе вырашэння шля-

хам імпарту не далі жаданых вынікаў. За 1970 — 1987 гг. у Савецкім Саюзе імпартныя закупкі мяса і мясапрадуктаў узраслі ў 5,2 раза, рыбы і рыбапрадуктаў — у 12,4, алею — у 12,8, збожжа — у 13,8, масла сметанковага — у 18,3 раза. Агульны кошт імпарту прадуктаў харчавання і сыравіны для іх вытворчасці павялічыўся ў 6 разоў і дасягнуў 10 млрд руб. (у цэнах таго часу). Аднак і гэта прадукцыя, купленая за мяжой, не ўся даходзіла да спажывца. Толькі за адзін 1985 г. страты імпартных тавараў на транспарце перавысілі 90 млн руб. імпартныя закупкі не маглі і не вырашалі харчовай праблемы, яны садзейнічалі толькі росту дзяржаўнай запасычанасці і значнаму памяншэнню прыродных запасаў краіны.

У надзеі павысіць эфектыўнасць сельскай гаспадаркі быў распачаты шэраг мер па ўмацаванні сувязі сельскай гаспадаркі з галінамі па вытворчасці прадуктаў харчавання. Пачынаючы з 1977 г. сталі стварацца вытворчыя аб'яднанні, куды ўключаліся калгасы, саўгасы, прадпрыемствы харчовай прамысловасці, навукова-даследчыя лабараторыі. Такія аб'яднанні былі закліканы павысіць спецыялізацыю ў вытворчасці прадуктаў харчавання і павялічыць перапрацоўку сельскагаспадарчай прадукцыі.

У маі 1982 г. сумнае становішча ў аграрным сектары патрабавала прыняцця больш радыкальных мер, сярод якіх былі ўтварэнне Аграрна-прамысловага комплексу (АПК) СССР і прыняцце Харчовай праграмы СССР на перыяд да 1990 года. Стварэнне АПК мела на ўвазе аб'яднанне ў рэгіянальныя аграрна-прамысловыя комплексы размешчаныя на адной тэрыторыі калгасы, саўгасы, машынабудаўнічыя і хімічныя вытворчасці, якія перапрацоўвалі сельскагаспадарчую прадукцыю. На тэрыторыі нашай рэспублікі быў створаны АПК пад назвай "Белаграпрам".

Аднак і стварэнне аграрна-прамысловых комплексаў сябе не апраўдала, яны засталіся адміністрацыйным аб'яднаннем, не сталі жыццяздольным эканамічным арганізмам.

Што датычыцца Харчовай праграмы СССР на перыяд да 1990 г., то яе асноўнай мэтай было дабіцца ў магчыма кароткі тэрмін устойлівага забеспячэння насельніцтва краіны ўсімі відамі харчовых прадуктаў і істотна палепшыць структуру харчавання савецкіх людзей за лік найбольш каштоўных прадуктаў. Але і гэта праграма несла на сабе сляды застою і палавінчатасці. Яна не закранала інтарэсаў сялянства, не планавала карэннай перабудовы гаспадарчага механізма на вёсцы. К сярэдзіне 80-х гг. праблема забеспячэння насельніцтва СССР, у тым ліку і

Беларусі, прадуктамі харчавання настолькі абвастрылася, што практычна паўсюдна было ўведзена нарміраванае забеспячэнне па шэрагу прадуктаў, зноў з'явіліся карткі.

Такім чынам аграрная палітыка, якую праводзіла ў той час палітычнае кіраўніцтва СССР на чале з Л.І.Брэжневым, кансервала старыя гаспадарчыя структуры шляхам вялікіх фінансавых ін'екцый у аграрны сектар эканомікі. Гэтая палітыка не змагла вырашыць дзвюх глыбінных праблем сельскай гаспадаркі — адчужэнне селяніна ад зямлі і вынікаў сваёй працы. Аграрная палітыка і ў 1981 — 1985 гг. была, як і ў мінулым, накіравана на максімальнае адыманне прыбавачнага прадукту і са-дзеінічала толькі росту затрат і марнатраўству. Калі ў пачатку 50-х гг. сельская гаспадарка СССР знаходзілася ў вельмі цяжкім становішчы, але затраты на яе былі мінімальнымі, то ў пачатку 80-х гг. у яе стане мала што змянілася, але затраты ўзраслі ў шмат разоў.

17.3. Узмацненне цяжкасцяў у вырашэнні сацыяльных задач. Неабходнасць радыкальных перамен

Экстэнсіўны характар развіцця савецкай эканомікі, на-растанне эканамічных цяжкасцяў, далейшая канцэнтрацыя сродкаў у цяжкай і ваеннай прамысловасці абмяжоўвалі магчымасці вырашэння сацыяльных задач.

Нельга сказаць, што ў разглядаемы перыяд нічога не рабілася па іх вырашэнні. У 70-я гг. у вытворчых галінах народнай гаспадаркі былі ўстаноўлены новыя стаўкі і аклады. У выніку зароботная плата рабочых і служачых павысілася на 63 % і склала 173 руб. у месяц (па СССР — 190 руб.), аплата працы калгаснікаў — больш чым у 2,7 раза і склала 154 руб. (па СССР — 153 руб.).

Было некалькі палепшана забеспячэнне насельніцтва выплатамі і льготамі за кошт грамадскіх фондаў спажывання. Яны выраслі амаль у 2,5 раза і ў 1985 г. склалі 5 млрд руб. Значная іх частка ішла на выплату пенсій, дапамогі і стыпендый, атрыманне бясплатнай адукацыі, развіццё аховы здароўя, культурнага і бытавога абслугоўвання. Так, былі павышаны мінімальныя размеры пенсій рабочых і служачых. З 1966 г. уведзена пенсійнае забеспячэнне калгаснікаў. У 1971 г. для іх быў уста-ноўлены такі ж парадак вылічэння, як і для рабочых і служачых. У 1980 г. адбылося новае павышэнне пенсій,

прадастаўлена права на пенсію былым членам калгасаў, якія мелі змешаны стаж працы як у калгасе, так і на дзяржаўных прадпрыемствах і ва ўстановах. Быў павялічаны круг работнікаў, якім поўнасьцю ці часткова выплачвалася ў час працы пенсія па старасці, і ўведзены надбаўкі да пенсіі за працу пасля дасягнення пенсійнага ўзросту. У 1972 — 1974 гг. былі павялічаны размеры пенсіі інвалідам вайны і працы ў сярэднім на 33 %. Адначасова на 20 % павысіліся пенсіі сем'ям, якія страцілі карміцеля.

У 1975 г. былі ўведзены дадатковыя льготы інвалідам Вялікай Айчыннай вайны і сем'ям загінуўшых ваеннаслужачых, устаноўлена 100%-ная аплата па цяжарнасці і родах усім працуючым жанчынам незалежна ад іх працоўнага стажу, а таксама павялічана колькасць аплачваемых дзён па догляду за хворым дзіцём. У другой палове 70-х гг. была павялічана дапамога інвалідам з маленства I і II груп, палепшаны матэрыяльна-бытавыя ўмовы ўдзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны і г.д. Многа было зроблена па паляпшэнні жыллёвых умоў насельніцтва. Толькі за гады адзінаццатай пяцігодкі наваселле справілі 2024 тыс. чалавек, або кожны пяты жыхар рэспублікі.

Рост грашовых даходаў насельніцтва садзейнічаў павелічэнню яго пакупной здольнасці. Рознічны тавараабарот у 1985 г. у параўнанні з 1970 г. павялічыўся больш чым у 2 разы і склаў звыш 12 млрд руб. Пры гэтым разам з канцэнтрацыяй гандлю, стварэннем буйных універсальных і спецыялізаваных магазінаў, камбінатаў харчавання, гандлёвых цэнтраў у мікрараёнах гарадоў і раённых цэнтрах разгортвалася сетка невялікіх гандлёвых кропак.

Пашырыліся знешнеэканамічныя сувязі Беларусі з замежнымі краінамі. У аб'ёме агульнасаюзнага знешнеэканамічнага абароту рэспубліка займала трэцяе месца пасля Расіі і Украіны. У савецкай экспартнай вытворчасці ўдзельнічала звыш 300 беларускіх прадпрыемстваў. Звыш тысячы назваў вырабаў з іх маркай экспартавалася больш чым у 100 краін свету. Добрай славай карысталася прадукцыя МТЗ, МАЗа, Ваўкавыскага завода ліцейнага абсталявання, Бабруйскага машынабудаўнічага завода, Магілёўскага завода "Строммашына", Лідскага завода электравырабаў, шклозаводаў "Нёман" і імя Ф.Э.Дзяржынскага, вытворчага аб'яднання "Луч", Мінскага камвольнага камбіната і інш.

Такім чынам, калі меркаваць па прыведзеных фактах, то атрымліваецца быццам бы спрыяльная карціна. Па-

Таблиця 17.2. Середнядаваля тэмпы прыросту, %

Паказчык	1966—1970		1971—1975		1976—1980		1981—1985	
	СССР	БССР	СССР	БССР	СССР	БССР	СССР	БССР
Рэальныя даходы на душу насельніцтва	5,9	7,1	4,4	4,5	3,4	3,8	2,1	2,5
Рознічны тавараабарот дзяржаўнага і кааператыўнага гандлю	8,1	11,1	6,3	7,4	4,4	4,4	3,1	3,4
Аб'ём рэалізацыі бытовых паслуг на сельніцтву	16,3	17,7	10,4	12,8	7,4	7,7	5,8	7,5

высіліся намінальныя даходы працаўнікоў, павялічыліся іх пакупніцкія магчымасці, узрос тавараабарот унутранага і знешняга гандлю.

Аднак трэба адзначыць, што доля сродкаў на сацыяльныя патрэбы насельніцтва няўхільна зніжалася, тэмпы сацыяльнага развіцця замаруджваліся. Аб гэтым можна меркаваць па паказчыках табл. 17.2.

Відавочна, што рост агульных намінальных даходаў не адлюстроўваў сапраўднага становішча спраў, бо рэальная (фактычная) зарплата не павышалася, а зніжалася. Зніжалася і доля фонду зарплаты ў нацыянальным даходзе. Так, у 1985 г. доля фонду зарплаты ў нацыянальным даходзе СССР, які быў створаны ў прамысловасці, складала толькі 36,5 %, у той час як у ЗША — 64, а ў краінах Заходняй Еўропы — 60 — 80 %.

Інфляцыйныя тэндэнцыі ў эканоміцы актыўна праявіліся на рубяжы 80-х гг. На працягу дзесятай і адзінаццатай пяцігодак былі істотна павышаны рознічныя цэны не толькі на шэраг прэстыжных тавараў (ювелірныя вырабы, хрусталь, дываны і інш.), але і на многія тавары масавага попыту (мэбля, некаторыя швейныя вырабы, шарсцяныя хусткі, бензін, будаўнічыя матэрыялы, многія гаспадарчыя тавары, кандытарскія вырабы і інш.). Акрамя таго, узраслі тарыфы на паслугі сувязі, бытавыя і іншыя камунальныя паслугі.

Нягледзячы на павышэнне цэн на некаторыя тавары і паслугі, у канцы 70-х — пачатку 80-х гг. узрос агульны дэфіцыт прадметаў спажывання. Павелічэнне грашовых даходаў ва ўмовах зніжэння тэмпаў эканамічнага развіцця прывяло да павелічэння грашовай масы, рост якой стаў апырэджаць вытворчасць тавараў. Гэтаму садзейнічала падцягванне акладаў нізкааплатаемых слаёў насельніцтва да акладаў сярэднеплатаемых. Паступова нарасталі незбалансаванасць рынку. Па ўзроўні спажывання СССР у 1985 г. займаў толькі 77-е месца ў свеце.

Але па-ранейшаму працягвалася старая палітыка: раслі ўкладанні ў цяжкую і абаронную прамысловасць, а прамысловасць групы Б усё больш адставала ад узростаючых патрэб насельніцтва. Калі ў гады восьмай пяцігодкі сярэднегадавыя тэмпы вытворчасці прадметаў спажывання ў рэспубліцы склалі 11,5 %, то ў гады адзінаццатай яны зменшыліся да 5,2 %. Усё большая колькасць тавараў становілася дэфіцытам. У той час многія віды прадукцыі з-за нізкай якасці не знаходзілі пакупнікоў і на-

копліваліся на складах і базах, у выніку чаго на руках у насельніцтва хутка стаў павялічвацца астатак незрасходаваных грошай. Што датычыць знешняга гандлю, то ўсе эканамічныя сувязі рэспублікі ажыццяўляліся агульнасаюзнымі знешнегандлёвымі органамі. Самастойнага выхаду на сусветны рынак Беларусь не мела. Беларuskія прадпрыемствы былі мала зацікаўлены ў павышэнні якасці сваёй прадукцыі. Не садзейнічала павышэнню якасці прадукцыі і ўраўняльная тэндэнцыя ў аплаце працы. Упарадкаванне яе аплаты, павышэнне тарыфных ставак і службовых акладаў, якія праводзіліся ў 70-я — першай палове 80-х гг., увязваліся з павышэннем прадукцыйнасці працы, яе канчатковымі вынікамі і датычылі галоўным чынам малазабяспечаных работнікаў. Нярэдка ўшчамляліся ў аплаце высокакваліфікаваныя кадры. Такая палітыка вяла за зніжэння інтарэсаў да высокапрадукцыйнай, кваліфікаванай працы, да ведаў. Аслабла вытворчая дысцыпліна, узраслі прыпіскі, ашуканства. Узяў верх настрой рвацтва, крадзяжу, хабарніцтва. Пачала ўзрастаць сацыяльная дыферэнцыяцыя, заснаваная не на працоўным укладзе, а на ступені доступу да дэфіцыту. Яна павялічвалася нарастаннем розных прывілеяў для некаторых катэгорый партыйна-дзяржаўнага апарату, што яшчэ больш абвастрала сацыяльную напружанасць у грамадстве.

Вострай заставалася жыллёвая праблема. З-за недахопу кватэр на многіх прадпрыемствах не хапала рабочых, захоўвалася высокая цяжучасць кадраў, вытворчыя магутнасці прадпрыемстваў поўнасцю не выкарыстоўваліся.

У запушчаным стане апынулася ахова здароўя. Устарэла яе матэрыяльна-тэхнічная база. Якасць і працягласць жыцця ў краіне з 1971 г. перастала павялічвацца і ў 1985 г. была ніжэй, чым у 1958 г. З 1970 г. пачала ўзрастаць дзіцячая смяротнасць. Да пачатку 80-х гг. грамадства "развітога сацыялізму" апынулася на 35-м месцы ў свеце па працягласці жыцця. Амаль 50 краін мелі больш нізкую дзіцячую смяротнасць. У галіне аховы здароўя, як і ў іншых сферах сацыяльна-культурнага развіцця, дзейнічаў астатковы прынцып выдзялення рэсурсаў.

У той жа час велізарныя сродкі траціліся на ажыццяўленне грандыёзных "праграм веку", што ў сваю чаргу вяло да абвастрэння экалагічнай праблемы. Дыктат цэнтральных гаспадарчых ведамстваў, заклапочаных толькі на-

рошчваннем вытворчых магутнасцяў, парадзіў у шэрагу раёнаў краіны, у тым ліку і ў Беларусі, празмерную канцэнтрацыю небяспечных для людзей прамысловых аб'ектаў. Асаблівую небяспеку ўяўляе забруджванне атмасфернага паветра ў гарадах і прамысловых цэнтрах. Напрыклад, у 1986 г. агульны выкід шкодных рэчываў у атмасферу ў краіне перавысіў 100 млн т, што складала ў сярэднім 350 кг у разліку на душу насельніцтва. Адмоўнае ўздзеянне на біялагічныя сістэмы і стан зямель аказвалі выкарыстанне пестыцыдаў, непрадуманыя меры па меліярацыі Беларускага Палесся. Нягледзячы на шматлікасць прынятых заканадаўчых і ўрадавых актаў, праблемы аховы навакольнага асяроддзя вырашаліся незадавальняюча.

Словам, у 70-я гг. выразна праявіліся застоўныя з'явы ў эканамічным і сацыяльным развіцці СССР, у тым ліку і Беларусі. У канцы 70-х — пачатку 80-х гг. яны пачалі перарастаць у перадкрызіснае становішча, утойваць якое было проста немагчыма.

І тым не менш гэта спрабавалі зрабіць. У 1981 г. на XXVI з'ездзе КПСС вынікі сацыяльна-эканамічнага развіцця падводзіліся не за дзесятую пяцігодку (1976 — 1980 гг.), а за 70-я гг. у цэлым. Гэта было зроблена з мэтай утаіць ад народа невыкананне заданняў дзесятай пяцігодкі.

Нарастанне крызісных з'яў усё больш дыктавала неабходнасць ажыццяўлення такіх перамен, якія б спынілі іх, прывялі да злomu механізмаў тармажэння, стварылі ўмовы для руху грамадства наперад да якасна новага стану.

Першыя спробы выпраўлення цяжкага эканамічнага становішча былі зроблены Ю.У. Андропавым, які 12 лістапада 1982 г. узначаліў палітычнае кіраўніцтва СССР пасля смерці Л.І. Брэжнева. Па агульным меркаванні, гэта быў кампетэнтны чалавек, а яго інтэлектуальныя якасці, добрае веданне становішча краіны, інфармаванасць па пытаннях эканомікі, рэпутацыя жорсткага адміністрацятара, прыхільніка навядзення парадку забяспечылі яму падтрымку тых, хто выступаў за перамены.

Нягледзячы на тое, што Ю.У. Андропав быў шчырым і цвёрдым абаронцам існуючага палітычнага і эканамічнага ладу, яго адносна рэалістычныя ацэнкі стану эканомікі, жорсткія адміністрацыйныя меры па навядзенні парадку і выкараненні карупцыі, перагляд некаторых ідэалагічных догмаў зарадзілі надзеі на змены да лепшага, адчынілі

шляхі грамадскай думцы, далі своеасаблівы штуршок будучым пераўтварэнням. З яго прыходам у афіцыйных дакументах і прамовах пераможныя рэалізацыі пачалі ўступаць месца крытыцы і непакою за будучыню, прагучалі патрабаванні паскорыць інтэнсіфікацыю вытворчасці, перайсці да вырашэння пытанняў аб пашырэнні самастойнасці прамысловых прадпрыемстваў, калгасаў і саўгасаў, дабіцца павышэння прадукцыйнасці працы. Прынятыя меры далі адпаведны эффект, дазволілі часова прыпыніць развіццё негатыўных тэндэнцый. Калі ў 1981 — 1982 гг. тэмпы развіцця эканамікі складалі 1,1 %, то ў 1983 г. — дасягнулі 4,2 %.

Аднак гэта паляпшэнне было часовым, яно грунтавалася на чыста адміністрацыйных мерах. Ю.У. Андропаву здолеў узвысіцца да разумення і палітычнага асэнсавання праблем савецкага грамадства, але тым не менш ён не здолеў вызваліцца ад практыкі адміністрацыйна-бюракратычных метадаў, застаўшыся чалавекам свайго часу. Набліжэнне крызісу было некалькі замаруджана, але не спынена.

Прыход К.У. Чарненкі ў лютым 1984 г. на змену Ю.У. Андропаву азначаў вяртанне да ранейшых, усталяваўшыхся пры Л.І. Брэжневе парадкаў. Эканамічныя паказчыкі зноў знізіліся. Усё больш яўнай становілася неабходнасць радыкальных перамен. 10 сакавіка 1985 г. К.У. Чарненка памёр і Генеральным сакратаром ЦК КПСС быў абраны М.С. Гарбачоў, якога яшчэ Ю.У. Андропаву прадвызначаў у свае пераемнікі.

Падсумоўваючы сказанае, адзначым, што ў 70-я — першай палове 80-х гг. эканамічнае развіццё СССР, у тым ліку і Беларусі, ішло супярэчліва. З аднаго боку, узрос эканамічны патэнцыял, мільёны савецкіх людзей сваёй добрасумленнай працай памножылі грамадскае багацце. Трэба зазначыць, што эканоміка Беларусі развівалася больш хуткімі тэмпамі ў параўнанні з агульнасаюзнай. Узрос дабрабыт савецкага народа. З другога боку, гэтыя гады характарызуюцца нарастаннем цяжкасцяў, супярэчнасцяў у эканамічным і сацыяльным развіцці краіны. Дзеючы гаспадарчы механізм прывёў да зніжэння тэмпаў развіцця ўсіх галін народнай гаспадаркі як СССР, так і саюзных рэспублік, у тым ліку і Беларусі. У пачатку 80-х гг. савецкае грамадства апынулася на парозе крызісу. Перабудова грамадства становілася аб'ектыўнай неабходнасцю.

ЭКАНАМІЧНАЕ СТАНОВІШЧА РЭСПУБЛІК БЕЛАРУСЬ У ПЕРЫЯД ПЕРАХОДУ ДА НОВЫХ ЭКАНАМІЧНЫХ АДНОСІН І УМАЦАВАННЯ СВАЁЙ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ (другая палова 80-х — 90-я гг.)

18.1. Пошукі шляхоў перабудовы эканамічных адносін. Паглыбленне крызісных з'яў у эканоміцы

Стартавыя пазіцыі для эканамічных пераўтварэнняў у 1985 г. былі даволі спрыяльнымі. Эканамічная спадчына перыяду застою была не такой цяжкай, як гэта ўяўлялі некаторыя эканамісты. А з пункту гледжання сённяшняга дня эканамічнае становішча выглядае проста бліскучым: дэфіцыт бюджэту і знешняя запазычанасць былі значна лепшымі, чым цяпер; спажывецкі рынак знаходзіўся ў стане адноснай раўнавагі; цэны раслі не так абвальна, як сёння.

Выкарыстоўваючы гэтыя перавагі, якія засталіся ад часоў застойнага перыяду, краіна магла б хутка і з больш меншымі стратамі перайсці да эфектыўнай рыначнай эканомікі. Аднак пошукі шляхоў перабудовы эканамічных адносін пачыналіся М.С.Гарбачовым зусім не з радыкальных рыначных ідэй, а з вельмі сціплых і па сваёй сутнасці касметычных праектаў у рамках старой адміністрацыйна-каманднай сістэмы.

* Адзін з такіх праектаў быў прапанаваны Красавіцкім (1985 г.) пленумам ЦК КПСС, на якім была дадзена адзнака эканамічнага становішча краіны, раскрыты прычыны нарастання перадкрызісных з'яў у грамадстве, а таксама падкрэслена неабходнасць перабудовы гаспадарчага механізма і пераходу да новага стратэгічнага курсу ў эканоміцы — курсу на паскарэнне сацыяльна-эканамічнага развіцця краіны.

Пад паскарэннем сацыяльна-эканамічнага развіцця СССР тады разумелася павышэнне тэмпаў эканамічнага развіцця шляхам усямернай інтэнсіфікацыі вытворчасці на падставе навукова-тэхнічнага прагрэсу, структурнай перабудовы эканомікі, новых, эфектыўных формаў арганізацыі, кіравання і стымулявання працы. Пры гэтым меркавалася не абмяжоўвацца толькі эканамічнымі мерамі, а праводзіць актыўную сацыяльную палітыку, паслядоўна зацвярджаць прынцыпы сацыяльнай справядлівасці, уда-сканальваць грамадскія адносіны, паглыбляць сацыялістычную дэмакратыю, аднаўляць працу ўсіх палітычных

і ідэалагічных устаноў, актывізаваць чалавечы фактар і наогул рашуча пазбаўляцца ад усяго таго, што стрымлівае грамадскі прагрэс.

Паскарэнне меркавалася праводзіць на падставе фарсіраванага развіцця машынабудавання. Не выпадкова ў асноўных напрамках эканамічнага і сацыяльнага развіцця СССР на 1986 — 1990 гг. і на перыяд да 2000 года падкрэслівалася, што галоўнай задачай з'яўляецца ажыццяўленне карэннай рэканструкцыі машынабудаўнічага комплексу паскоранымі тэмпамі і на аснове яго апераджальнага развіцця тэхнічнае пераўзбраенне ўсёй народнай гаспадаркі. Планам на дванаццатую пяцігодку (1986 — 1990) на аднаўленне гэтай галіны прамысловасці выдзялялася грошай удвая больш, чым у адзінаццатай, з тым, каб у 1990 г. 90 % прадукцыі машынабудавання адпавядала сусветнаму ўзроўню. Планавалася ў 1,5 — 2 разы павялічыць выкарыстанне новых тэхналогій — мембраннай, лазернай, плазменнай, звышвысокіх ціскаў і г.д., у 2,3 раза — выпуск вылічальнай тэхнікі, а парк прамысловых робатаў — у 3 разы. На перадавыя рубяжы навукова-тэхнічнага прагрэсу меркавалася вывесці электраэнергетыку, хімічную і нафтахімічную, вугальную, лёгкую і мясцовую прамысловасці, сферу паслуг і гандаль, сельскую гаспадарку. Акрамя таго, на 1986 — 1990 гг. выдзяляліся значныя сродкі на павышэнне матэрыяльнага дабрабыту савецкіх людзей і развіццё сацыяльнай сферы.

Адначасова вызначаліся меры па карэннай, як тады ўяўлялася, перабудове эканамічнага механізма. Мелася на ўвазе пашырэнне правоў прадпрыемстваў, іх самастойнасці, укараненне гаспадарчага разліку, больш шырокае прымяненне эканамічных нарматываў, развіццё ініцыятывы, удасканалванне структуры кіравання, спрамчэнне і павышэнне іх эфектыўнасці.

Адным словам, ажыццяўленне плана эканамічнага і сацыяльнага развіцця СССР у гады дванаццатай пяцігодкі і на перыяд да 2000 г. павінна было б дазволіць краіне зрабіць буйны крок на шляху ўдасканалення і перабудовы гаспадарчага механізма, развіцця навукова-тэхнічнага прагрэсу і на гэтай аснове паскорыць развіццё народнай гаспадаркі.

Асноўныя надзеі ўскладаліся тады на адміністрацыйныя меры, на ўмацаванне адказнасці, працоўнай дысцыпліны, мабілізацыю скрытых рэсурсаў, сродкаў і іх пераразмеркаванне.

І вось скончылася дванаццатая пяцігодка, прайшла амаль палова апошняга дзесяцігоддзя XX ст., але ніякага

382

паскарэння сацыяльна-эканамічнага развіцця краіны не адбылося. Наадварот, становішча ў эканоміцы, палітычнай, сацыяльнай, духоўнай сферы стала яшчэ горшым. Ад "перадкрызісных з'яў" дзяржава скацілася да глыбокага крызісу. Зразумела, што гэта тычыцца і Беларусі.

Асноўнамі прычынамі такіх адмоўных вынікаў у ажыццяўленні курсу на паскарэнне сацыяльна-эканамічнага развіцця былога СССР сталі наступныя.

Па-першае, многія негатыўныя з'явы ў эканоміцы былі як бы запраграмаваныя самой "канцэпцыяй паскарэння" і мерамі па яе ажыццяўленні. Так, запланаванае апераджэнне росту машынабудавання ў адносінах да ўсёй прамысловасці ў 1,7 раза патрабавала яшчэ хутчэй (прыкладна ў 2 разы) развіваць вытворчасць абсталявання для самога машынабудавання. Але эфектыўна засвоіць выдзеленыя сродкі машынабудаўнічы комплекс не змог, а значыць, і забяспечыць таварнае напаўненне рэзка ўзрослых інвестыцый у астатнія галіны народнай гаспадаркі таксама не змог. Як вынік, пачаў накапліватца інфляцыйны матэрыял, які праз галіновыя сувязі хутка распаўсюдзіўся на ўсю эканоміку краіны.

Па-другое, адмоўны ўплыў аказалі аварыя на Чырнобільскай АЭС і землетрасенні ў Арменіі і Таджыкістане, якія патрабавалі ад 16 да 20 млрд руб. (у цэнах 1986 г.). Адначасова з гэтым рэзка (прыкладна ў 2 — 3 разы) знізіліся сусветныя цэны на нафту і газ, другую сыравіну, якія былі галоўнымі вытокамі паступлення валюты. Калі ў 1980 г. ад продажу нафты, нафтапрадуктаў і газа краіна атрымала каля 22 млрд долараў, то ў 1986 годзе — амаль у 3 разы менш.

Па-трэцяе, высокародная і гуманная па сваіх меркаваннях супрацьалкагольная кампанія падарвала фінансы краіны. У ходзе гэтай кампаніі меркавалася паступова скарачаць вытворчасць і рэалізацыю спіртных напіткаў на 10 % у год з тым, каб за 5 гадоў, к 1990 г. вытворчасць і продаж алкаголю скараціць удвая. Але такое скарачэнне было дасягнута ўжо к 1987 г., усяго за два гады план быў перавыкананы. Супрацьалкагольная кампанія суправаджалася варварскім знішчэннем вінаграднікаў, абсталявання спірт-, він- і піўзаводаў. На іх аднаўленне спатрэбілася і шмат гадоў, і шмат мільярдаў капіталаўкладанняў. Акрамя таго, толькі за 1985 — 1987 гг. у сувязі са скарачэннем продажу алкагольных напіткаў дзяржава недабрала больш 37 млрд руб. (у цэнах таго часу). Адмоўна адбіліся таксама непаслядоўнасць, нерашучасць, палавінчатасць прымаемых мер, частая адмена ўжо прынятых рашэнняў, як гэта было, напрыклад, з дзяржпры-

ёмкай, дзяржзаказам, барацьбой з непрацоўнымі даходамі і многае іншае. Няўстойлівае становішча ў грамадстве і эканоміцы ўсугублялі парушэнні эканамічных сувязяў, забастоўкі, супраціўленне кансерватыўных сіл, усеагульны дэфіцыт пры гіганцкіх нявыкарыстаных рэсурсах на суму каля 400 млрд руб.

Па-чацвёртае, адной з асноўных прычын стала няўменне эканамістаў і гаспадарнікаў распрацаваць і ўкараніць нетрадыцыйныя для савецкага ладу эканамічную палітыку і сістэму кіравання народнай гаспадаркай краіны.

У курсе на паскарэнне сацыяльна-эканамічнага развіцця адлюстравалася наша імкненне ўсе эканамічныя праблемы вырашаць як мага хутчэй, адным разам. Мы планавалі ажыццявіць камп'ютэрызацыю народнай гаспадаркі краіны за год — два, наладзіць у той жа тэрмін выпуск высакаякасных тавараў народнага спажывання на ўзроўні сусветных стандартаў, пакончыць з непрацоўнымі даходамі, хутка адвучыць людзей ад выпрацаванай за многія гады прывычкі непамяркоўнага спажывання спіртных напіткаў. Уступіўшы на шлях галаснасці і дэмакратызацыі, палітычнага плюралізму, мы і тут вырашылі ісці наперад "ударнымі тэмпамі", зусім не ўлічваючы пры гэтым узровень палітычнай свядомасці, праваго, маральнага і агульнакультурнага развіцця асноўнай масы насельніцтва краіны, што ў сваю чаргу ўзмацніла разбалансаванасць і нестабільнасць грамадства.

Безумоўна, крытыкаваць сёння курс на паскарэнне сацыяльна-эканамічнага развіцця краіны лёгка, але, на наш погляд, пры гэтым неабходна ўлічваць наступнае. Па-першае, гатоўнасць савецкага грамадства да перамен абмяжоўвалася тады жорсткімі рамкамі парадыхмы развітога сацыялізму, манаполіяй партыйна-дзяржаўных структур — апоры кансерватызму ў краіне, адсутнасцю ў грамадстве ўплывовых сацыяльных сіл, якія б былі зацікаўлены ў злome адміністрацыйна-каманднай сістэмы. Таму ніякага другога "стратэгічнага" курсу на перабудову эканамічных адносін не магло нарадзіцца ў той час ні сярод палітычнага кіраўніцтва краіны, ні сярод той часткі савецкага грамадства, якая была шчыра заклапочана будучым краіны. Больш таго, нават калі б такая радыкальная праграма і была распрацавана, яе не падтрымала б большая частка савецкіх людзей, зусім яшчэ тады да гэтага не падрыхтаваных. Ды і сам М.С.Гарбачоў потым пісаў, што ў красавіку 1986 года шмат у тое, што "адбываецца сёння ў жыцці, мы б, хутчэй за ўсё, не паверылі і нават палічылі б, што гэта непрымальна". Па-другое, курс на паскарэнне стаў

як бы непазбежным этапам у развіцці грамадскай свядомасці, бо калі б мы не прайшлі яго, немагчыма было б вызваліцца ад догмаў і схаластыкі мінулага. Па-трэцяе, аб'ектыўна сваю палітычную задачу курс на паскарэнне сацыяльна-эканамічнага развіцця выканаў, бо стала зразумела, што вытокі нашых эканамічных цяжкасцяў ляжаць у самім эканамічным ладзе нашага жыцця.

У ходзе ажыццяўлення курсу на паскарэнне сацыяльна-эканамічнага развіцця СССР рабіліся першыя крокі ў напрамку да рыначных адносін. Такім першым значным, хоць і вельмі абмежаваным крокам у напрамку да рынку стала ўвядзенне самафінансавання. Эксперымент аб пераводзе шэрага прадпрыемстваў на самафінансаванне пачаўся ў 1986 г., а ў 1987 г. толькі ў Беларусі на долю пераведзеных на самафінансаванне прадпрыемстваў прыйшлося ўжо каля 20 % прамысловай прадукцыі.

У ходзе гэтага эксперыменту мінулы механізм размеркавання прыбытку быў істотна зменены. Калі раней за кошт адлічэнняў ад прыбытку прадпрыемствы ўносілі абавязковыя плацяжы ў бюджэт у выглядзе платы за фонды, працэнтаў за крэдыт, фіксаваных і рэнтных плацяжоў, затым рабілі адлічэнні ў асабістыя фонды стымулявання, ды яшчэ трэцяя частка прыбытку ішла на пагашэнне страт банкаўскіх пазык, фінансаванне прыросту асабістых абаротных сродкаў. Усё, што заставалася — апошнія 20 % прыбытку, — у прымусовым парадку здавалася ў бюджэт у якасці так званых узносаў свабодных рэшткаў прыбытку. Такім чынам, большая частка прыбытку ішла ў бюджэт.

Зараз жа прадпрыемствы, якія былі пераведзены на самафінансаванне, пасля адлічэнняў прыбытку па цвёрдых нязменных на працягу пяцігодкі нарматывах у бюджэт і ў міністэрства большую частку прыбытку пакідалі ў сябе і свабодна ёю распараджаліся.

На жаль, вельмі хутка высветлілася, што разумны і прагрэсіўны прынцып самафінансавання без адпаведных змен у іншых сістэмах кіравання працаваць не мог. Прыбытак прадпрыемства залежаў не столькі ад працы калектываў, колькі ад вызначаных зверху цэн, планаў выпуску прадукцыі, забеспячэння сыравінай і паліўна-энергетычнымі рэсурсамі. У гэтых умовах міністэрствы і ведамствы лёгка маглі зрабіць рэнтабельнае прадпрыемства нерэнтабельным і наадварот шляхам змен цэн на рэсурсы, сыравіну, павелічэння ці змяншэння плана выпуску прадукцыі і г.д.

К восені 1986 г. стала відавочным, што значных зрухаў

у ажыццяўленні курсу на паскарэнне дамагчыся не ўдаецца. Народная гаспадарка СССР, у тым ліку і Беларусь, працягвала працаваць па старой схеме, выкарыстоўваючы загады, штурмаўшчыну, карэкціроўку планаў, палітычныя кампаніі, прабіванне ўсё новых рэсурсаў, сродкаў і г.д. Засталіся непакінутымі адміністрацыйна-камандная сістэма кіравання і вялізны бюракратычны апарат (18 млн чалавек), якія выпустшвалі, глушылі пазітыўныя ідэі. Механізм паскарэння ўсё ніяк не мог зламаць механізм тармажэння, эканоміка захоўвала затратны характар і працягвала рух да крызісу. Па-ранейшаму не выконваліся планы, давілі валавыя падыходы, зніжалася якасць прадукцыі, сталі пусцець полкі магазінаў.

Наступным важным этапам у перабудове эканамічных адносін стаў пераход ад курсу на паскарэнне да радыкальнай эканамічнай рэформы.

У чэрвені 1987 г. Вярхоўны Савет СССР прыняў Закон СССР "Аб дзяржаўным прадпрыемстве", а потым Савет Міністраў СССР і ЦК КПСС прынялі шэраг дакументаў аб радыкальнай эканамічнай рэформе. Яны склалі цэлы том "Аб карэннай перабудове кіравання эканомікай", сярод іх "Аб перабудове планавання і павышэнні ролі Дзяржплана СССР у новых умовах гаспадарання", "Аб перабудове матэрыяльна-тэхнічнага забеспячэння і дзейнасці Дзяржзабеспячэння СССР у новых умовах", "Аб асноўных напрамках перабудовы сістэмы цэнаўтварэння ва ўмовах новага гаспадарчага механізма", "Аб перабудове фінансавага механізма і павышэнні ролі Міністэрства фінансаў у новых умовах гаспадарання", "Аб удасканаленні сістэмы банкаў у краіне і ўзмацненні іх уплываў на павышэнне эфектыўнасці эканомікі" і інш., усяго 12.

Гэтыя дакументы мелі асноўнай задачай ажыццявіць пераход ад пераважна адміністрацыйных метадаў да эканамічных, да кіравання цераз зацікаўленасць, прадугледжвалі правесці карэнную перабудову кіравання эканомікай, яе інтэнсіфікацыю і мадэрнізацыю на аснове навукова-тэхнічнага прагрэсу.

Рэформай прадугледжвалася змяніць існуючую сістэму планавання і перайсці да дзяржзаказа, спачатку абавязковага, а потым добраахвотнага, які не павінен быў ахопліваць 100 % магутнасцяў прадпрыемства. Гэта было зроблена з мэтай павысіць самастойнасць прадпрыемстваў у планаванні і размеркаванні прадукцыі. Акрамя таго, меркавалася паступова перайсці ад размеркавання рэсурсаў

па фондах і нарадах да аптовага гандлю сродкамі вытворчасці, увесці дагаворныя і самастойна вызначаныя цэны.

Увогуле гэтая рэформа была для таго часу маштабнай і радыкальнай. Нічога падобнага народная гаспадарка краіны не ведала амаль палову стагоддзя. Фактычна рэформа была накіравана на паступовую замену дырэктыўнага планавання індывідуальным, гэта значыць на адказ ад планавання натуральных аб'ёмаў вытворчасці і паставак і пераход да эканамічных метадаў рэгулявання праз цэны і нарматывы. Рашэнні аб радыкальнай эканамічнай рэформе закладвалі, як тады меркавалася, адзіную эканамічную і прававую базу для перабудовы планавання, цэнаўтварэння, фінансаў, кіравання, усёй гаспадарчай палітыкі, чаго, дарэчы, не было зроблена пры правядзенні эканамічнай рэформы ў сярэдзіне 60-х гг.

Уводзячы ў дзеянне дагаворныя і самастойна вызначаемыя цэны, сфера дзеянняў якіх павінна была пашырацца па меры развіцця гаспадарчага разліку, 4 "С" для прадпрыемстваў (самастойнасць, самафінансаванне, самакіраванне, самаакупнасць), аптовага гандлю сродкамі вытворчасці, рэформа прыадчыняла шлях да рынку. Потым у сваёй кнізе "Перабудова і новае мысленне для нашай краіны і для ўсяго свету" М.С.Гарбачоў падкрэсліваў, што "гэта бадай найбуйнейшая і самая радыкальная праграма пераўтварэнняў у эканамічнай сістэме нашай краіны пасля ўвядзення Леніным новай эканамічнай палітыкі ў 1921 годзе".

Але ва ўмовах галоснасці і дэмакратызацыі адразу пасля прыняцця дакументаў аб радыкальнай эканамічнай рэформе па іх было выказана шмат крытычных заўваг за непаслядоўнасць, нерашучасць, пэўную палавінчатасць. Практыка ажыццяўлення рэформы паказала, што гэтыя апаскі былі не дарэмнымі.

Сапраўды, спланаваць, як выявілася, было значна лягчэй, чым увасобіць у жыццё. Першы год ажыццяўлення гэтай рэформы не прывёў да чакаемых зрухаў у народнай гаспадарцы краіны, якая працягвала спаўзаць да крызісу. Нягледзячы на некаторыя станоўчыя моманты (пэўнае павелічэнне тэмпаў эканамічнага росту, паскарэнне дынамікі прадукцыйнасці працы), абвастрыўся шэраг негатывных працэсаў. Асабліва наглядна гэта знайшло свае адлюстраванне ў канчатковых выніках гаспадарання, у крызісным стане спажывецкага рынку, у значным росце рознічных цэн.

Такое становішча сведчыла аб ранейшай арыентацыі народнай гаспадаркі не на спажывца, не на яго запыты, а

на прамежжавыя валавыя паказчыкі. Істотнага росту эфектыўнасці вытворчасці не адбылося, працягваў дзейнічаць затратны механізм гаспадарання. Тлумачыцца гэта тым, што на практыцы так званая радыкальная эканамічная рэформа не пайшла далей размоў аб гаспадарчым разліку, а прыняты Закон СССР "Аб дзяржаўным прадпрыемстве" застаўся толькі на паперы.

Міністэрствы і ведамствы ў большасці выпадкаў працягвалі планавальны прадпрыемствам амаль усё, у тым ліку здачу металалому, замену ўстарэлага абсталявання, вытворчасць тары, тавараў народнага спажывання, аказанне бытавых паслуг і г.д. Дробязная апека прадпрыемстваў з боку міністэрстваў і ведамстваў працягвалася. У 1988 — 1990 гг. паменшыць дзяржаўны заказ, як планавалася, не ўдалося, ён працягваў ахопліваць большую частку вытворчасці — да 90 %.

У галіне фінансаў праводзімыя ў рамках "радыкальнай" эканамічнай рэформы меры таксама вызначаліся непаслядоўнасцю і супярэчнасцямі. Абмежаванне росту грошавай эмісіі і больш жорсткія ўмовы крэдытавання з мэтай утаймаваць інфляцыю спалучаліся са шматмільярднымі ссудамі і адтэрміноўкай пагашэння раней узятых крэдытаў. Кансервацыя новабудоўляў, скарачэнне апарату кіравання мірна ўжываліся з новым будаўніцтвам на бюджэтныя сродкі, стварэннем новых органаў кіравання.

З аптovým гандлем рэсурсамі і сродкамі вытворчасці таксама нічога не атрымалася. Большая частка іх усё роўна размяркоўвалася па фондах і нарадах. Адным словам, ніякіх радыкальных змен у забеспячэнні не адбылося. Аптovým гандаль па сутнасці не з'яўляўся, бо адбываўся ў рамках плана і па фіксаваных цэнах.

Зноў выразна праявіўся традыцыйны для нас разрыў паміж словам і справай. Вызначаныя ў выступленнях палітычных кіраўнікоў дзяржавы мэты і задачы эканамічнай рэформы не былі рэалізаваны ў практычных дзеяннях па яе ажыццяўленні. У выніку патрэбная і, здаецца, нядрэнная прадуманая рэформа была фактычна сарвана.

На аснове дакументаў аб радыкальнай эканамічнай рэформе летам 1987 г., у тым ліку асноўнага з іх Закона СССР "Аб дзяржаўным прадпрыемстве", стварыць новае эканамічнае асяроддзе не ўдалося. Адміністрацыйныя метады рэгулявання аслабелі, а эканамічныя не былі ўведзены. Адміністрацыйна-камандная сістэма зноў прадэманстравала сваю гістарычную няжыццяздольнасць. На наш погляд, яе

галоўная віна — падаўленне грамадзянскай і эканамічнай актыўнасці асобы, скажэнне матываў да працы. Ідэалагічныя догмы аб панаванні дзяржаўнай уласнасці, адсутнасці эксплуатацыі чалавека чалавекам выпрабавання часам не вытрымалі, бо на практыцы адчужэнне прыбавачнай вартасці дзяржавай было значна большым, чым раней.

Радыкальная эканамічная рэформа мела не толькі негатыўнае, але і станоўчае значэнне. Яно заключалася ў тым, што пераадоленне эканамічнага крызісу магчыма толькі шляхам рэформ, якія будуць больш накіраваны да рынку.

У чэрвені 1988 г. кіраўнікі асобных саюзных рэспублік былога СССР з мэтай, як тады бачылася, паглыблення радыкальнай эканамічнай рэформы, яе ўдасканалення, хутчэйшага выхаду з крызіснага стану прапанавалі перайсці на адносіны рэгіянальнага ці рэспубліканскага гаспадарчага разліку. На практыцы гэтыя ідэі прывялі да таго, што адзіная эканамічная прастора СССР пачала хутка разбурацца. А пасля так званых "аксамітных рэвалюцый" у краінах былога сацыялістычнага лагера рэзка зменшылася для нашай краіны і сусветная эканамічная прастора. Уплыў цэнтра на чале з прэзідэнтам СССР аслабеў. Урад дзяржавы не змог ажыццявіць комплексны падыход да радыкальнай эканамічнай рэформы, рэгіянальнага гаспадарчага разліку, не змог супрацьстаяць бюракратычнаму націску міністэрстваў, асобных галін вытворчасці, старых структур кіравання, метадаў працы.

У 90-я гг. народная гаспадарка СССР, у тым ліку і нашай рэспублікі, усё яшчэ заставалася ва ўладзе адміністрацыйна-каманднай сістэмы кіравання. Дзяржка-каз ахопліваў амаль усю вытворчасць, рэсурсы і сыравіна размяркоўваліся цэнтралізавана, цэны вызначаліся зверху, дзяржаўная форма ўласнасці пераважала над іншымі, большая частка капіталаўкладанняў кантралявалася з цэнтра.

Але гэтая сістэма была ўжо падарвана. Пастаянныя эксперыменты з эканамічнымі паўрэформамі, плыні новых пастаноў і інструкцый па гаспадарчых пытаннях, грашовая эмісія, інфляцыя, перабудова ваенна-прамысловага комплексу і канверсія — усё гэта паралізавала існуючую эканамічную сістэму. З сярэдзіны 1990 г. да гэтага дадаліся канфлікты паміж цэнтральнымі і мясцовымі ўладамі. Апошнія адказваліся выконваць абавязкі па гаспадарчых дагаворах, забаранялі вывозіць прадукцыю мясцовай прамысловасці і сельскай гаспадаркі, праводзілі асабістую цэнавую палітыку. Стаў відавочным параліч улады. Гэта

прывяло да таго, што з 1990 г. пачалося некантралюемае падзенне вытворчасці (дадатак 14).

І як вынік у сярэдзіне 1990 г. эканамічны крызіс у краіне абвастрыўся. У чацвёртым квартале 1990 г. у параўнанні з папярэднім годам нацыянальны даход зменшыўся на 13,5 — 14,5 %, вытворчасць сыравіны і матэрыялаў — на 13 — 15 %, рэзка ўзрос дэфіцыт саюзнага бюджэту. Супадзенне па часе валютнага крызісу з прычыны рэзкага спаду паступлення валюты ў краіну, значнага скарачэння вытворчасці другіх відаў сыравіны і матэрыялаў, зношанасць асноўных фондаў вытворчасці зрабіла эканамічны крызіс у СССР, які пачаўся ў трэцім квартале 1988 г. і хутка пачаў нарастаць у наступныя гады, глыбокім і вострым. Яго можна аднесці да самых працяглых эканамічных крызісаў у сусветнай эканоміцы. Нагадаем, што толькі за 1989 — 1991 гг. падзенне нацыянальнага даходу дасягнула 33 %, што адпавядае ўзроўню вялікай амерыканскай дэпрэсіі 1929 — 1933 гг.

У ліпені 1990 г. палітычнае кіраўніцтва краіны, якое сабралася тады на чарговы з'езд КПСС, прыйшло да наступных вывадаў: 1) нельга далей жыць з сістэмай гаспадарання, якая адхіляе навукова-тэхнічны прагрэс, новыя тэхналогіі, спаведуе затратны прынцып, параджае марнатраўства і страты; 2) альтэрнатывай зжыўшай сябе адміністрацыйна-каманднай сістэме кіравання народнай гаспадаркі з'яўляецца рыначная эканоміка.

18.2. Праграма пераходу Рэспублікі Беларусь да рынку

К восені 1990 г. у былым СССР дастаткова выразна вызначаліся тры варыянты пераходу да рыначных адносін:

1) радыкальная праграма групы эканамістаў пад кіраўніцтвам акадэміка С.Шаталіна і намесніка старшыні ўрада РСФСР Р.Яўлінскага, вядомая пад назвай "500 дзён";

2) кансерватыўная праграма ўрада СССР пад кіраўніцтвам М.І.Рыжкова;

3) ліберальная праграма прэзідэнта М.С.Гарбачова.

Праграма "500 дзён" С.Шаталіна і Р.Яўлінскага прадугледжвала шэраг этапаў пры пераходзе да рынку.

Першы этап — першыя 100 дзён (з 1 кастрычніка 1990 г. да пачатку 1991 г.) — праграма надзвычайных мер. Галоўная мэта першых ста дзён — падрыхтаваць эканоміку да ўваходжання ў рынак. Для гэтага меркавалася правесці 390

раздзяржаўленне эканомікі, перадаць частку кватэр і зямлі грамадзянам, пераўтварыць 50—60 буйных дзяржаўных прадпрыемстваў у акцыянерныя, закрыць 100—200 асабліва неэфектыўных прадпрыемстваў, прыватызаваць дробныя прадпрыемствы гандлю і грамадскага харчавання, бытавога абслугоўвання, прыняць шэраг законаў аб рыначнай эканоміцы, гарантаваць права ўласнасці, адкрыць біржы, камерцыйныя банкі, скараціць дэфіцыт дзяржаўнага бюджэту да 5 млрд руб.

Другі этап — 100-ы і 250-ы дні. Задача гэтага этапа бачылася ў тым, каб захаваць дасягнутае, аблегчыць прыстасаванне эканомікі да новых умоў, нарасціць станоўчы патэнцыял рэформы, стварыць спрыяльныя ўмовы для фарміравання паўнакроўнага рынку. Меркавалася правесці лібералізацыю цэн з адначасовымі жорсткімі фінансавымі абмежаваннямі, энергетычную палітыку раздзяржаўлення і дэманалізацыі эканомікі, заахвочвання прадпрымальніцтва, стварэння акцыянерных таварыстваў. Планавалася колькасць акцыянерных кампаній, створаных на аснове буйных дзяржаўных прадпрыемстваў, давесці ўлетку 1991 г. да 1000 — 1500, а ў гандлі прыватызаваць да 50 % дробных і сярэдніх прадуктовых і прамтаварных магазінаў.

Трэці этап — 250-ы і 400-ы дні. Галоўнай задачай гэтага этапа аўтары праграмы лічылі стабілізацыю рынку спажывецкіх тавараў і сродкаў вытворчасці, пашырэнне сферы рыначных адносін, наладжванне новай сістэмы гаспадарчых сувязяў. Да канца 1991 г. планавалася ліквідаваць арганізацыйныя структуры адміністрацыйна-каманднай сістэмы, прыватызаваць да 30—40 % асноўных фондаў прамысловасці, да 50 % — будаўніцтва і аўтамабільнага транспарту, 60 % — гандлю і грамадскага харчавання.

Чацвёрты этап — 400-ы і 500-ы дні. Мэта гэтага этапа — замацаванне стабілізацыі эканомікі і фінансаў, фарміраванне канкурэнтнага рыначнага асяроддзя. Меркавалася ў асноўным закончыць раздзяржаўленне і прыватызацыю народнай гаспадаркі. З дзяржаўнай уласнасці павінны былі быць прададзены, пераведзены на арэнду ці акцыяніраваны да 70 % прадпрыемстваў прамысловасці, 80—90 % — будаўніцтва і аўтамабільнага транспарту, гандлю, грамадскага харчавання і паслуг.

Праграма пераходу да рынку "500 дзён" прапаноўвала і канкрэтныя механізмы ажыццяўлення мер на тым ці іншым этапе фарміравання рыначных структур.

Такім чынам, аўтарам праграмы "500 дзён" уяўлялася,

што ў выніку ажыццяўлення ўсіх гэтых мер у кароткі тэрмін будуць закладзены асновы новай эканамічнай сістэмы, якая без надзвычайных намаганняў з боку дзяржавы будзе арыентаваць вытворчасць на задавальненне асабістых і грамадскіх патрэбнасцяў, ствараць дзейсныя стымулы да працы і прадпрымальніцтва, забяспечыць рынак таварамі пры стабільных цэнах, закладзе падмурак росквіту краіны.

Ліберальная праграма пераходу да рынку прэзідэнта М.С.Гарбачова была больш блізкай да праграмы "500 дзён" С.Шаталіна і Р.Яўлінскага, чым праграма М.І.Рыжкова. Але і для прэзідэнцкай, і для ўрадавай праграмы была характэрна адмова ад часовых параметраў праграмы "500 дзён", шмат другіх яе радыкальных палажэнняў, паступовы пераход да рынку з захаваннем каркаса старой гаспадарчай сістэмы, абмежавання так званай "шокатэрапіі". І ліберальная праграма прэзідэнта М.С.Гарбачова, і праграма ўрада М.І.Рыжкова захоўвалі на бліжэйшыя гады мадыфікаваную адміністрацыйна-камандную сістэму.

Менавіта праграма "500 дзён" атрымала падтрымку большасці былых саюзных рэспублік. Яна мела на ўвазе правесці істотную дэцэнтралізацыю эканамічнай улады, захаваць адзіную грашовую сістэму ў межах былога СССР, пазбегнуць увядзення мытных пошлін і іншых абмежаванняў унутранага гандлю. Аўтары яе, хоць і не гарантавалі захавання ранейшага ўзроўню жыцця, дарэчы і не такога высокага, распрацавалі шэраг мер з мэтай зрабіць пераход да рынку з меншымі стратамі і нягодамі. Праграма не прадугледжвала працяглага пераходу да рыначнай эканомікі, выглядала больш проста і прывабнай, бо прапаноўвала поўны і безумоўны дэмантаж старой гаспадарчай сістэмы і хутчэйшую прыватызацыю. Дарэчы, праграма С.Шаталіна і Р.Яўлінскага "500 дзён" была прынята Вярхоўным Саветам Расіі і стала афіцыйнай эканамічнай палітыкай расійскага ўрада.

Але не яна, а ліберальная праграма прэзідэнта М.С.Гарбачова была падтрымана Вярхоўным Саветам СССР, які 19 кастрычніка 1990 г. прыняў "Асноўныя напрамкі стабілізацыі народнай гаспадаркі і пераход да рыначнай эканомікі". Базаі для распрацоўкі гэтага дакумента стала менавіта праграма прэзідэнта СССР. Адзначым, што хоць у гэтым варыянце пераходу да рынку прадугледжваўся даволі марудны рух да рыначных адносін, што вяло да штучнага расцягвання пераходнага перыяду, калі старое ўжо не працуе, а новае яшчэ не склалася, але захаванне адзінай эканамічнай прасторы СССР усё-такі давала магчымасць пазбегнуць катастрофічнай

дэзінтэграцыі рэспублікі і рэгіёнаў. Аднак улады многіх саюзных рэспублік, якія былі настроены больш радыкальна, чым цэнтральныя ўлады, не падтрымалі і гэтую ліберальную памяркоўную праграму прэзідэнта СССР М.С.Гарбачова і крок за крокам становіліся на шлях падтрымкі радыкальнай праграмы С.Шаталіна і Р.Яўлінскага ці яе аналагаў, як гэты ўжо зроблена ў Расіі.

Праграма "500 дзён" была падтрымана і на Беларусі. У кастрычніку 1990 г. Вярхоўны Савет адобрыў распрацаваную Саветам Міністраў Беларускай ССР праграму пераходу да рыначных адносін, у аснове якой і была пакладзена радыкальная праграма С.Шаталіна і Р.Яўлінскага.

У вузкім сэнсе слова рынак — гэта сфера непасрэднага таварнага абарачэння абмена грошай на тавары і тавараў на грошы. У шырокім — гэта такая сістэма эканамічных адносін, якая забяспечвае эфектыўнае функцыянаванне народнай гаспадаркі на аснове зацікаўленасці таваравытворцаў у атрыманні прыбытку. Сэрцавінай рыначных адносін з'яўляецца рынак тавараў, які можа эфектыўна дзейнічаць толькі ва ўзаемасувязі з другімі рынкамі — капіталаў, працоўнай сілы, сродкаў вытворчасці, жылля, інфармацыі, тэхнічных навінак і г.д. Кожны з гэтых рынкаў мае свае асаблівасці, розныя формы арганізацыі, але ў той жа час усе яны маюць агульныя рысы: па-першае, арыентацыя на спажываўца, па-другое, адпаведнасць паміж попытам і прапановай, збалансаванасць паміж імі з адступленнем, як правіла, толькі ў адзін бок — прапанова перавышае попыт. Гэта выклікае канкурэнцыю таваравытворцаў за рынак збыту, якая робіць іх успрымальнымі да тэхнічных навінак, прымушае быць ініцыятыўнымі, настойлівымі, ісці на апраўданую гаспадарчую рызыку, дабівацца высокай якасці прадукцыі і паслуг, зніжаць іх сабекошт, лепш задавальняць попыт спажываўцоў. Па-трэцяе, ва ўмовах рыначных адносін устанаўліваецца свабодны выбар пастаўшчыкоў і спажываўцоў, але спажываўцы, пакупнікі маюць звычайна прываірытэт: яны не дыктуюць сваіх умоў, а проста выбіраюць лепшыя тавары, лепшыя паслугі, меншыя цэны.

Галоўнымі ўмовамі станаўлення і існавання рыначнай эканомікі праграма пераходу Беларусі да рынку лічыць наступныя:

1) гарантыя свабоды прадпрымальніцтва і рэалізацыі права ўласнасці, прызнанне законным існаванне капіталу і прымяненне наёмнай працы;

2) свабода эканамічнага выбару для ўсіх грамадзян рэспублікі, якія маюць аднолькавыя магчымасці для сама-

рэалізацыі ў якасці прадпрымальніка, наёмнага працаўніка, уласніка, дзяржаўнага служачага і г.д.;

3) выкарыстанне свабоднага цэнаўтварэння як асноўнага рэгулятара рыначнай сістэмы разам з дзяржаўным рэгуляваннем эканомікі ў інтарэсах усяго грамадства;

4) максімальная адкрытасць рыначнай сістэмы Беларусі знешнім гаспадарчым сувязям як бліжняга, так і дальняга замежжа;

5) суверэннае права рэспублікі распрацоўваць і ажыццяўляць свае законы і нарматыўна-прававыя акты.

Акрамя таго, пры пераходзе да рыначнай эканомікі трэба ўлічваць і такія эканамічныя фактары, як сувязі беларускага народа, якія склаліся з другімі народамі, інтэграцыя эканомікі рэспублікі ў народнагаспадарчым комплексе былога СССР, арыентацыя на вываз прадукцыі за межы рэспублікі, адносна небагатая сыравінная база, а значыць, і вялікая залежнасць ад імпарту паліва, сыравіны і энергіі, вынікі катастрофы на Чарнобыльскай АЭС.

Галоўным палітычным фактарам стала абвясчэнне суверэнітэту і незалежнасці Рэспублікі Беларусь 27 ліпеня 1990 г.

Адным з першых крокаў у складанні рыначнай эканомікі ў Беларусі стала падпісанне ў кастрычніку 1991 г. дагавору аб адзінай эканамічнай прасторы паміж Расіяй, Беларуссю, Арменіяй, Кыргызстанам, Таджыкістанам, Туркменістанам і Узбекістанам, да якога пазней далучыліся Украіна, Малдова і Азербайджан. Былыя саюзнныя рэспублікі, а цяпер самастойныя, незалежныя і суверэнныя дзяржавы дамовіліся праводзіць узгодненую палітыку ў галінах транспарту, энергетыкі, інфармацыі, развіцця прадпрымальніцтва, фінансаў, падаткаў і цэн, грашовай і банкаўскай сістэм, мытных правіл і тарыфаў, стандартаў, статыстыкі, бухгалтарскага ўліку, развіцці замежных эканамічных адносін і г.д.

Важным момантам гэтага дагавору з'явілася прызнанне ў якасці асновы пад'ёму эканомікі прыватнай уласнасці, свабоды прадпрымальніцтва і канкурэнцыі. Менавіта на гэтых прынцыпах ствараецца агульная эканамічная прастора, якая будзе ўключаць у сябе рынкі суверэнных рэспублік. Больш эфектыўнай дзейнасці адзінай эканамічнай прасторы ў рамках былога СССР садзейнічала і ўтварэнне 7—8 снежня 1991 г. у Белавежскай пушчы СНД — Садружнасці Незалежных Дзяржаў.

Важнымі напрамкамі ў справе пераходу Рэспублікі Беларусь да рыначнай эканомікі з'яўляюцца наступныя.

1. Меры па стабілізацыі эканомікі. Сярод іх значнае скарачэнне выдаткаў на дзяржаўнае капіталаўкладанне, утрыманне апарата кіравання, фінансаванне стратных прадпрыемстваў і г.д. Была распрацавана дзяржаўная праграма па стабілізацыі эканомікі і сацыяльнай абароне насельніцтва, створаны рэспубліканскі фонд стабілізацыі эканомікі, рэфармуецца грашовая-крэдытная сістэма. Каб ліквідаваць лішак грашовай масы, насельніцтву дазволена выкупляць ва ўласнасць кватэры, дачы, акцыі, аблігацыі, гаражы і г.д.

2. Раздзяржаўленне, прыватызацыя, дэманопалізацыя, развіццё прадпрымальніцтва і канкурэнцыі. Пераход да рыначных адносін патрабуе ўтварэння суб'ектаў рыначнай эканомікі — незалежных, самастойных, эканамічна адказных не толькі сваімі даходамі, але і сваёй маёмасцю таваравытворцаў, якія будуць займацца прадпрымальніцтвам ва ўмовах здаровай канкурэнцыі. А каб яны існавалі, патрэбны комплекс мер па раздзяржаўленні маёмасці, яе пазтапнай прыватызацыі і развіцці прадпрымальніцтва. Маецца на ўвазе, што гэты перыяд займе ў бліжэйшай перспектыве 5—10 гадоў і яго канчатковая мэта будзе накіравана на стварэнне эканомікі з сацыяльнымі прыярытэтамі.

Раздзяржаўленне і прыватызацыя будуць праводзіцца шляхам здавання з наступным выкупам працоўнымі калектывамі і асобамі невялікіх прадпрыемстваў, закансервавальных будоўляў, прадпрыемстваў гандлю, грамадскага харчавання, бытавога абслугоўвання і г.д.

У выніку ў гаспадарцы Беларусі на роўных правах будуць існаваць прадпрыемствы дзяржаўнай, калектыўнай, прыватнай, змешанай формаў уласнасці розных відаў — дзяржаўных, гасразліковых, акцыянерных, арэндных, капэратыўных, калектыўных, народных, індывідуальных прадпрыемстваў (дадатак 15) і г.д.

3. Утварэнне сістэмы дзяржаўнага рэгулявання эканомікі, асноўныя элементы якой — стварэнне ўласнай банкаўскай сістэмы і крэдыту Рэспублікі Беларусь; складанне ўласнага бюджэтнага і налагавага механізма; планавое рэгуляванне; распрацоўка механізма цэнаўтварэння і сістэмы аплаты працы.

У рэспубліцы ўжо створана ўласная банкаўская сістэма, у склад якой увайшлі Нацыянальны банк Беларусі, Знешэканомбанк, Ашчадны і шэраг камерцыйных банкаў. Што датычыць планавага рэгулявання, то мяркуецца абмежавацца комплексным прагнозам эканамічнага і сацыяльнага развіцця рэспублікі, абласцей, раёнаў і гарадоў.

У галіне цэнавой палітыкі будзе ажыццяўляцца пераход да свабоднага цэнаўтварэння практычна на ўсе тавары і паслугі, за выключэннем вузкага кола спажывецкіх тавараў, якія ўваходзяць у так званы спажывецкі кошык. Прадпрыемствам дапускаецца самастойнасць у аплаце працы, але дзяржавай пры гэтым устаноўлены мінімум зарплаты.

4. Складванне рыначнай інфраструктуры і механізму яе дзеяння. Пад складваннем інфраструктуры і механізму яе дзеяння маецца на ўвазе ўтварэнне спажывецкага рынку, рынку сродкаў вытворчасці, фінансавага рынку, рынку працоўнай сілы і інш. Так, у 1991 — 1995 гг. на рынак працоўнай сілы будзе выходзіць 1 — 1,2 млн чалавек, у тым ліку да 150 тыс. моладзі, якая будзе ўпершыню ўладкоўвацца на працу. Самастойна або з дапамогай дзяржаўных органаў будзе ўладкоўвацца 600 — 700 тыс. чалавек. Кожны год са сферы працы будзе выбываць 300 — 350 тыс. чалавек. У выніку статус беспрацоўнага будучь мець да 40 тыс. чалавек (дадатак 16).

5. Сацыяльная абарона насельніцтва ва ўмовах рыначнай эканомікі. Маецца на ўвазе, што галоўным элементам сацыяльнай абароны насельніцтва ў новых умовах будзе аплата працы. Таму для ўсіх формаў уласнасці і гаспадаркі ўстаноўлены абавязковы мінімум зарплаты, насельніцтву будучь часткова кампенсавання расходы ад інфляцыі. З мэтай дапамогі малазабяспечаным сляям насельніцтва створаны Пенсійны фонд і фонд сацыяльнай абароны насельніцтва. Намячаецца прыняцце цэлага шэрага законаў, такіх як "Аб сацыяльнай абароне малазабяспечаных грамадзян", "Аб індэксацыі даходаў насельніцтва", "Аб абароне правоў інвалідаў" і шмат іншых. Многія з іх ужо прыняты і дзейнічаюць.

6. Пераадольванне вынікаў Чарнобыльскай катастрофы ва ўмовах пераходу да рыначнай эканомікі. Карэннае адрозненне праграмы пераходу да рыначных адносін нашай рэспублікі ад такіх праграм другіх былых саюзных рэспублік заключаецца ў тым, што ні адна з іх не выдзяляе са сваіх бюджэтаў столькі сродкаў на пераадольванне вынікаў гэтай аварыі, як Беларусь. Па гэтым пытанні прыняты закон, згодна з якім зона аварыі аб'яўлена адкрытай для шырокага міжнароднага супрацоўніцтва, што ўжо дало першыя станоўчыя вынікі. Плануецца захаваць дзяржаўны заказ на працы па пераадольванні вынікаў катастрофы на ЧАЭС, прымяненне жорсткіх санкцый за іх невыкананне, сістэмы льгот і г.д.

Такія асноўныя напрамкі пераходу Рэспублікі Беларусь

да рыначных адносін. Але гэтая ўрадавая праграма патрабуе ў будучым апэратыўных удакладненняў, новых творчых пошукаў і разлікаў.

Адначасова з урадавай многія палітычныя аб'яднанні, партыі, рухі, плыні распрацавалі альтэрнатыўныя праграмы фарміравання рыначных адносін, з якіх найбольшую вядомасць набылі "Асноўныя прынцыпы канцэпцыі пераходу Беларускай СССР да рыначнай эканомікі", падрыхтаваныя апазіцыяй Беларускага Народнага Фронту ў Вярхоўным Савеце Рэспублікі Беларусь. Асноўнымі рысамі праграмы БНФ пераходу рэспублікі да рынку з'яўляюцца:

1) выхад Беларусі з СНД і стварэнне ў якасці супрацьвагі Расіі Балтыйска-Чарнаморскай садружнасці (асацыяцыі) дзяржаў (Эстонія, Літва, Латвія, Беларусь, Украіна, Малдова). На думку лідэраў БНФ, адзіная эканамічная прастора гэтых дзяржаў будзе стымуляваць узаемавыгаднае і раўнапраўнае эканамічнае супрацоўніцтва, стане гарантыяй стабільнасці і суверэнітэту;

2) абавязковым элементам функцыянавання рынку, лічаць лідэры БНФ, з'яўляецца раздзяржаўленне і прыватызацыя эканомікі з тым, каб стварыць сектар прыватнай маёмасці. Дзяржаўны сектар павінен ахопліваць не больш 30—40 % гаспадарак. Для праграмы БНФ увогуле характэрна апора на прыватную ўласнасць, у тым ліку на зямлю, уласныя беларускія грошы (талер), грашовая-крэдытную сістэму і фінансава-бюджэтную палітыку, якія павінны забяспечыць канверсуюмасць беларускага талера;

3) як ўрадавай, так і праграме БНФ уласцівы такія напрамкі пераходу да рынку, як свабоднае цэнаўтварэнне, якое рэгулюецца толькі суадносінамі попыту і прапановы, сацыяльныя гарантыі насельніцтву, стварэнне заканадаўчай і структурнай базы рынку, гарантыі абароны ўласнасці, ліквідацыя вынікаў аварыі на Чарнобыльскай АЭС.

Падсумоўваючы сказанае, адзначым, што пошук шляхоў перабудовы эканамічных адносін у СССР пачаўся ў 1985 г. і прайшоў некалькі этапаў.

1. 1985 — 1986 гг. Галоўны ўпор у гэтыя гады рабіўся на захаванне старой адміністрацыйна-каманднай сістэмы з узмацненнем эканамічных стымулаў і некаторых новых метадаў гаспадарання. Пераўтварэнні гэтых двух гадоў былі тыповымі для эканамічных рэформаў сярэдзіны 60-х гг.

2. 1987 — 1989 г. У гэтыя гады пачалі рабіцца першыя нясмелыя крокі да рыначных адносін. Але адметнай рысай прымаемых рашэнняў былі нерашучасць, палавінчатасць,

непаслядоўнасць, кампраміс паміж старой сістэмай гаспадарання і аб'ектыўнай неабходнасцю пераходу да новай мадэлі эканамічнай сістэмы.

3. З кастрычніка 1990 г. і па цяперашні час. Гэта перыяд пераходу да рыначных адносін. Крок за крокам грамадства ўяўляла, што сацыялістычныя эканамічныя адносіны даказалі сваю нежыццяздольнасць. Стала відавочным, што без вяртання на шляхі сусветнай цывілізацыі немагчыма выйсці з цяжкага ўсебаковага крызісу. Уяўленне гэтай ісціны было вельмі балючым для большасці савецкіх людзей, праходзіла ў абстаноўцы вострай барацьбы, глыбокага крызісу савецкага грамадства, краху многіх мінулых ідэалаў і каштоўнасцяў.

18.3. Стан эканомікі рэспублікі на сучасным этапе

Адной з асаблівасцяў эканамічнага развіцця Беларусі на сучасным этапе стала тое, што з прычыны адноснай стабільнасці сацыяльна-палітычнага становішча, параўнальна невялікіх яе памераў і некаторых іншых прычын крызісныя з'явы ў эканоміцы рэспублікі праявіліся пазней, чым у другіх рэспубліках СССР. Толькі ў 1991 г. у Беларусі ўпершыню адбылося абсалютнае падзенне вытворчасці прамысловай і сельскагаспадарчай прадукцыі. У выніку валавы нацыянальны прадукт да ўзроўню 1990 г. склаў 98 %, а нацыянальны даход — 97 %.

Табліца 18.1. Дынаміка макраэканамічных паказчыкаў за 1990 — 1994 гг.

Макраэканамічныя паказчыкі	1990	1991	1992	1993	1994
Валавы ўнутраны прадукт	100	98	89,3	80,8	69
Нацыянальны даход	100	97	87,6	78,5	68
Прадукцыя прамысловасці	100	99	89,7	80,7	68,5
Прадукцыя сельскай гаспадаркі	100	95	87	90	86
Аб'ём падрадных работ	100	100	88	72	68
Грузаперавозкі	100	97,8	80,8	63,6	58,5
Пасажыраабарот	100	95,7	85,6	80,8	83,5
Капіталаўкладанні	100	104	74	65	69
Рознічны гавараабарот	100	92	72	62	63
Колькасць занятых у народнай гаспадарцы	100	97,5	94,9	93,7	97

У наступныя гады для народнай гаспадаркі рэспублікі стала характэрным рэзкае абвастрэнне эканамічнага крызісу. Ён праяўляецца ў значным зніжэнні ўсіх асноўных макраэканамічных паказчыкаў, падзенні грамадскай вытворчасці, павелічэнні дэфіцыту дзяржаўных фінансаў, росце інфляцыі, падзенні каштоўнасці беларускага рубля, беспрэцэдэнтным росце знешняй запазычанасці. Усё гэта, як ніколі раней, паставіла народную гаспадарку Рэспублікі Беларусь на мяжу абвалу. Аб гэтым красамоўна сведчыць даныя табл. 18.1.

Такое рэзкае скарачэнне маштабаў вытворчасці абумоўлена перш за ўсё рэзкім падзеннем за 1991 — 1994 гг. на 31 % выпуску прамысловай прадукцыі — асноўнай галіны народнай гаспадаркі рэспублікі. Больш таго, з улікам нерэалізаваных таварных запасаў і неаплачанай прадукцыі вытворчасць прамысловасці скарацілася амаль удвая. Пры гэтым яе спад мае не структурны, а ўсеагульны характар. Гэта тычыцца ўсіх базавых галін прамысловасці, якія маюць першараднае значэнне для развіцця ўсёй эканомікі Беларусі.

Асноўнымі прычынамі падзення аб'ёмаў вытворчасці ў прамысловасці стала перш за ўсё абвастрэнне праблемы збыту прадукцыі, рэзкае падаражанне матэрыяльных рэсурсаў, неплацяжы, што, як следства, абумовіла цяжкае фінансавое становішча большасці прамысловых прадпрыемстваў рэспублікі.

У сваю чаргу абвастрэнне праблемы збыту прадукцыі айчынных прамысловых прадпрыемстваў звязана і з нізкім узроўнем канкурэнтаздольнасці нашай прадукцыі, што стала следствам скарачэння інвестыцый у навуку і новыя тэхналогіі, і стратай традыцыйных рынкаў збыту ў Расіі і другіх краінах — членах СНД, вельмі неэфектыўным пошукам новых рынкаў збыту ў Азіі, Афрыцы і на Бліжнім Усходзе.

У надзвычайным становішчы знаходзіцца сельская гаспадарка Беларусі. Зніжэнне аб'ёмаў яе вытворчасці на 14 %, напружаныя абставіны з забяспячэннем рэсурсамі на загатоўку кармоў, пасяўныя і ўборачныя работы непасрэдна звязаны з недахопам уласных крыніц фінансавання. Асноўнай прычынай дэфіцыту фінансаў з'яўляецца нізкі ўзровень закупачных цэн, якія не забяспечваюць рэнтабельнасць сельскагаспадарчай вытворчасці. У выніку непарытэт, ці нажніцы, цэн на сельскагаспадарчую і прамысловую прадукцыю пастаянна павялічваецца. За 1991 — 1994 гг. цэны на прадукцыю, якая спажываецца сельскай гаспадаркай, выраслі ў параўнанні з 1990 г. на электраэнергію ў 281 тыс. разоў, на дызельнае паліва — у 237, на бензін

— у 100, на камбайны — у 149, на трактары Мінскага трактарнага завода — у 67 — 80, на мінеральныя ўгнаенні — у 30 — 76 тыс. разоў. За гэты ж час закупачныя цэны на збожжа павялічыліся толькі ў 6 тыс. разоў, цукровыя буракі — 5,7, буйную рагатую жывёлу — 5,4, свіней — у 11,4, птушку — у 16,5, яйкі — у 20,4 тыс. разоў.

Каб набыць у 1994 г. тону дызельнага паліва, калгасам і саўгасам рэспублікі неабходна было прадаць 469 кг буйной рагатай жывёлы ці 4105 кг малака. У 1991 г. на гэтыя мэты патрабавалася суадносна 12 і 100 кг, што ў 39 і 41 разоў менш.

Непарытэт цэн на прамысловую і сельскагаспадарчую прадукцыю прывёў да таго, што за апошнія тры гады беларуская вёска не купляе тэхніку, у 3 разы зменшыла набыццё ўгнаенняў, у 2 разы менш нарыхтавала арганічных удабрэнняў. Да мінімуму скараціліся пастаўкі хімічных сродкаў абароны раслін.

Акрамя таго, у 1994 г. сельскую гаспадарку Беларусі спасцігнула мацнейшая засуха, у выніку якой недаатрымана 1,4 млн т збожжа, каля 3 млн т бульбы, 0,5 млн цукровых буракоў і іншых відаў сельскагаспадарчай прадукцыі. Для папаўнення недабору збожжа патрабавалася каля 100 млн долараў. Толькі ў снежні 1994 г. на закупку збожжа было накіравана 90 млн долараў.

У такім катастрафічным становішчы сельская гаспадарка Беларусі апынулася нягледзячы на тое, што ў галіне капіталаўкладанняў яна працягвала заставацца адной з найбольш прыярытэтных галін. У 1990 — 1994 гг. 25 — 30 % бюджэтных сродкаў выдзяляліся на патрэбы АПК, амаль столькі ж ён атрымліваў дадаткова ў выглядзе розных ільгот і датацый. У цэлым на патрэбы сельскай гаспадаркі рэспублікі ў 1990 — 1994 гг. расходавалася 50 — 60 % бюджэту, у той час як у развітых капіталістычных краінах толькі 4 %.

Праводзімая былым урадам рэспублікі палітыка штучнага стрымлівання закупачных і рознічных цэн на прадукцыю АПК ва ўмовах значнага росту выдаткаў, высокіх тэмпаў інфляцыі не апраўдалася ні з эканамічнага, ні з сацыяльнага пункту гледжання. Такая палітыка прывяла да абвастрэння дэфіцыту бюджэту, да неабходнасці выдзялення дадатковых ільготных крэдытаў, стварыла ўмовы для масавага вывазу сельскагаспадарчай прадукцыі за межы Беларусі і апусцашэння ўнутранага спажывецкага рынку.

У аналагічным становішчы знаходзяцца транспарт і жыллёва-камунальная гаспадарка, дзе дэфармацыя цэн прывяла да страты працаўнікамі гэтых галін стымуляў гаспадарчай

400

дзеінасці, параджаючы ўсё новыя патрэбнасці ў крэдытах, і, як вынік, садзейнічае далейшаму развалу фінансавай сістэмы рэспублікі і падзенню грамадскай вытворчасці.

Падзенне вытворчасці прамысловай і сельскагаспадарчай прамысловасці адбылося і з-за скарачэння капіталаўкладанняў. Толькі за адзін 1994 г. капіталаўкладанні ў народную гаспадарку Беларусі за кошт крыніц фінансавання ў параўнанні з 1990 г. знізіліся на 31 %. Такое падзенне інвестыцыйнай актыўнасці адбылося па прычыне звужэння фінансавых магчымасцяў прадпрыемстваў, скарачэння дзяржаўных капіталаўкладанняў. Неабходна адзначыць, што скарачэнне дзяржаўнага фінансавання вытворчасці з'яўляецца нармальнай з'явай ва ўмовах рыначнай эканомікі.

У цэлым трэба падкрэсліць, што падзенне вытворчасці прамысловай і сельскагаспадарчай прадукцыі ў значнай ступені абумоўлена пераходнымі працэсамі да прынцыпова новай сістэмы гаспадарання, неабходнасцю структурнай перабудовы народнай гаспадаркі, устанаўлення новых гаспадарчых сувязяў. Адною з прычын стала і тое, што былы ўрад рэспублікі не меў прадуманай праграмы рэфармавання эканомікі, пастаянна зацягваў вырашэнне прынцыповых рыначных пытанняў, праводзіў палітыку псеўдаабароны насельніцтва з накіпленнем матэрыялу для сацыяльнага выбуху ў будучым.

За 1991 — 1994 гг. рэзка знізіліся даходы насельніцтва Беларусі. Галоўная прычына — абвальны рост цэн на прадукты харчавання, тавары першай неабходнасці і паслугі. За 1992 — 1994 гг. з улікам дэнамінацыі ў жніўні 1994 г. хлеб жытні падаражэў прыкладна ў 3 тыс. разоў, хлеб пшанічны — у 6, мясапрадукты — у 10, цукар — у 5, масла сметанковае — у 5, алей — больш чым у 10, праезд у гарадскім транспарце — у 10 тыс. разоў. Намінальныя грашовыя даходы насельніцтва не паспывалі за расходамі. Толькі ў адным 1993 г. намінальныя грашовыя даходы насельніцтва рэспублікі ў параўнанні з 1992 г. узраслі ў 13 разоў, а расходы — у 20. Нягледзячы на павышэнне намінальнай зарплаты, яе рэальны ўзровень няўхільна зніжаўся. Толькі ў 1993 г. рэальная зарплата знізілася болей чым на 36 %. У цэлым за апошнія тры гады — 1992 — 1994 гг. — рэальная зарплата па прычыне інфляцыі ўпала больш чым у 4 разы і склала да ўзроўню снежня 1991 г. толькі 24,8 % (дадатак 17).

У 1994 г. за рысай мінімальнага спажывецкага бюджэту, які пачаў набліжацца да 400 тыс. руб. у месяц, апынулася больш 60 % насельніцтва рэспублікі. Упершыню за час

пераходу Рэспублікі Беларусь да рыначных адносін сярэдня зарплата ў народнай гаспадарцы стала ніжэй мінімальнага спажывецкага бюджэту. Яна ўжо не забяспечвае ўтрыманне працаўніка і членаў яго сям'і, не выконвае ролю галоўнага матыва да працы, бо не садзейнічае ўзнаўленню неабходных жыццёвых сіл і здольнасцяў да працы.

У 1991 — 1994 гг. працягвала нарастаць унутраная і знешняя запазычанасць нашай дзяржавы. Калі афіцыйная ўнутраная запазычанасць з'яўляецца адносна невялікай і складае ўсяго 511 млрд руб., то крэдытная запазычанасць урада рэспублікі толькі за 1994 г. узрасла амаль у 5 разоў і склала 1,8 трлн руб.

Прынцыповай праблемай, якая пагражае эканамічнай бяспецы Беларусі, з'яўляецца бесперапынна нарастаючая знешняя запазычанасць рэспублікі. Афіцыйная знешняя запазычанасць за апошнія тры гады ўзрасла амаль у 3 разы і складае разам з працэнтамі па абслугоўванні 2 млрд долараў, што раўназначна валавому ўнутранаму прадукту рэспублікі за паўгода.

Аднак акрамя афіцыйнай знешняй запазычанасці за гады эканамічнага крызісу рэспубліка надбала і вялікую цяжкую знешнюю запазычанасць, перш за ўсё перад Расіяй за энерганосьбіты. Толькі за 1994 г. гэта запазычанасць падскочыла больш чым у 10 разоў і наблізілася да сумы ў 500 млн долараў.

Асноўнай прычынай такой крытычнай сітуацыі стала адмоўнае сальда гандлёвага і плацёжнага балансаў. Толькі за 1994 г. дэфіцыт гандлёвага балансу Беларусі з краінамі былога СССР склаў каля 500 млн долараў.

Перавага імпарту над экспартам не толькі прывяла да недахопу валютных сродкаў у нашай краіне, але і садзейнічала таксама падзенню курсу беларускага рубля, што ў сваю чаргу абумовіла рост цэн і выдаткаў прадпрыемстваў на ўвозімыя сыравіну, матэрыялы і іншыя віды прадукцыі.

Істотны ўплыў на рост знешняй запазычанасці Беларусі за энерганосьбіты аказвала неэфектыўная форма клірынговых¹ разлікаў, якая выкарыстоўвалася ў 1991 — 1994 гг. У адпаведнасці з ёй рэспубліка разлічваецца гатовай прадукцыяй па заніжаных цэнах. У прыватнасці, нашы страты толькі за адзін 1993 г. ад заніжаных цэн на беларускую прадукцыю і завышаных на прадукцыю з Расіі склалі каля 440 млн долараў.

¹Клірынг — сістэма безнаўных разлікаў, якая заснавана на заліку ўзаемных патрабаванняў і абавязкаў.

Трэці год у рэспубліцы захоўваюцца высокія тэмпы інфляцыі. У 1992 г. сярэднямесячны прырост рознічных цэн склаў 27 %, у 1993 г. — 32, у 1994 г. — 27 %. Асноўнымі эканамічнымі фактарамі інфляцыі сталі:

рост цэн на энерганосьбіты, сыравіну і матэрыялы, які адбываецца ў значнай ступені па прычыне падзення курсу беларускага рубля;

зніжэнне рэальных аб'ёмаў вытворчасці і прадукцыйнасці працы;

павелічэнне зарплаты і іншых даходаў насельніцтва, якое не суадносіцца з узроўнем прадукцыйнасці працы і абумоўлена толькі мэтамі падтрымання існуючага ўзроўню жыцця;

дэфіцыт дзяржаўных фінансаў, які пакрываўся за лік крэдытнай эмісіі, высокія дзяржаўныя падаткі, зборы і г.д.

За апошнія тры гады значна ўзмацнілася таварна-грашовая разбалансаванасць, што адлюстроўвае дэстабілізацыю грашовага абарачэння ў цэлым. Пры ўстойлівым зніжэнні рэальных аб'ёмаў вытворчасці адбываецца шматразовае павелічэнне грашовай масы, якая за 1992 — 1994 гг. узрасла амаль у 302 разы.

Такі рост грашовай масы прывёў да агульнага росту цэн і абясцэнення грашовых сродкаў, што ў сваю чаргу вызначыла стойкую тэндэнцыю павелічэння працэнтных ставак па крэдытах. У 1994 г. сярэдняя працэнтная стаўка на прыцягнутыя рэсурсы ў камерцыйных банках рэспублікі склала 82 %, а па выдадзеных крэдытах — 156 %, што і стала асноўнай прычынай высокай рэнтабельнасці ў банкаўскай сферы. Калі ў прамысловасці Беларусі рэнтабельнасць у 1994 г. склала 12,7 %, у сельскай гаспадарцы — 2,8, транспарце — 10,3, будаўніцтве — 15,1, гандлі і грамадскім харчаванні — 11,3 %, то ў банкаўскай сістэме яна дасягнула 48,9 %. Гэта больш чым у 4 разы вышэй сярэдняй рэнтабельнасці ў народнай гаспадарцы рэспублікі.

Адной са складаных праблем для эканомікі Рэспублікі Беларусь на сучасным этапе стала ўскладненне ўзаемаадносін з міжнароднымі фінансава-эканамічнымі арганізацыямі — МВФ (Міжнародны валютны фонд), МБРР (Міжнародны банк рэканструкцыі і развіцця), ЕБРР (Еўрапейскі банк рэканструкцыі і развіцця).

Калі яшчэ два гады таму Рэспубліка Беларусь адзначалася заходнімі эканамістамі як найбольш перспектыўная з рэспублік былога СССР на шляху пераходу да рыначных

адносін, то ў апошні час адносіны з боку міжнародных фінансава-эканамічных арганізацый змяніліся ў горшы бок. Галоўнай прычынай пагаршэння адносін стала непаслядоўнасць кіраўніцтва рэспублікі ў ажыццяўленні эканамічных пераўтварэнняў.

Глыбокі эканамічны заняпад, які паставіў народную гаспадарку Беларусі на мяжу абвалу, як ніколі раней высунуў пытанне аб неабходнасці распрацоўкі і рэалізацыі праграмы неадкладных мер па выхадзе эканомікі рэспублікі з крызісу. Атрымаўшы перамогу на прэзідэнцкіх выбарах у ліпені 1994 г., Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А.Р. Лукашэнка ўнёс на разгляд Вярхоўнага Савета праграму неадкладных мер па выхадзе эканомікі рэспублікі з крызісу, якая і была адобрана 30 верасня 1994 г.

Праграма выхадзе эканомікі Рэспублікі Беларусь з крызісу — гэта комплекс узаемаўвязаных неадкладных мер, накіраваных перш за ўсё на прыпыненне спаду вытворчасці, тармажэнне інфляцыі, утрыманне сучаснага ўзроўню жыцця і сацыяльнай абароненасці, недапушчэнне масавага беспрацоўя і рэзкага маёмаснага расслаення.

Для вырашэння гэтых задач прадугледжваецца:

1) аздараўленне фінансавай і грошава-крэдытнай сістэм, правядзенне гібкай бездатычнай палітыкі цэн, забеспячэнне эфектыўнай фінансавай дзейнасці суб'ектаў гаспадарання;

2) нармалізацыя знешнеэканамічных адносін, паляпшэнне гандлёвага і плацёжнага балансу, далейшая лібералізацыя ўмоў знешнеэканамічнай дзейнасці і стабілізацыя курсу нацыянальнай валюты;

3) удасканаленне аплаты працы ў сувязі з вынікамі вытворчасці і пераход да адноснай сацыяльнай падтрымкі найбольш неабароненых слаёў насельніцтва;

4) узмацненне мер дзяржаўнага рэгулявання, павышэнне кіруемасці народнай гаспадаркай, рух наперад рынчных перабудоў;

5) пераадоленне спаду вытворчасці і стабілізацыя сітуацыі ў асобных сектарах эканомікі;

Першарадным у вырашэнні праблем выхадзе рэспублікі з крызісу з'яўляецца аздараўленне фінансавай сістэмы, грашова-крэдытных адносін і рэфармаванне цэнаўтварэння. Мяркуецца шляхам змянення падатковай палітыкі і скарачэння расходаў давесці дэфіцыт бюджэту да 4 % у 1995 г. Будуць зніжаны падаткі, уведзены льготы для экспартна-імпартных аперацый. Адначасова будзе па-

вышана адказнасць падаткаплацельшчыкаў за ўхіленне ад уплаты падаткаў.

Для пераадольвання росту інфляцыі і падзення курсу беларускага рубля плануецца зрабіць беларускі рубель адзіным законным плацёжным сродкам, скараціць мэтавыя крэдыты, павялічыць працэнтныя стаўкі па дэпазітам і таварнае пакрыццё беларускага рубля.

Ажыццяўленне гэтых і іншых мер па выхаду эканомікі Рэспублікі Беларусь з крызіснага стану дае, на думку аўтараў праграмы, магчымасць прыпыніць негатыўнае развіццё падзей, адыйсці ад эканамічнай бездані інфляцыі, спаду вытворчасці, масавага беспрацоўя, збяднення насельніцтва.

Падагульняючы сказанае, трэба адзначыць, што рэфармаванне народнай гаспадаркі Беларусі на рыначных адносінах праходзіць даволі маруднымі тэмпамі, непаслядоўна, недастаткова прадумана і эфектыўна. Ва ўмовах глыбокага эканамічнага крызісу адбывалася шараханне ад адміністрацыйна-каманднай сістэмы да дэкларатыўных рыначных новаўвядзенняў, праводзілася супярэчлівая ўнутраная эканамічная палітыка. Эканоміка Беларусі, арыентаваная на былы агульнасаюзны рынак, без ёмістага ўнутранага рынку, уласнай фінансава-грашовай сістэмы, без многіх вытворчасцяў для задавальнення нацыянальных патрэбнасцяў, неабходнай прававой прасторы зноў зрабілася заложніцай палітыкі, стала полем барацьбы інтарэсаў розных палітычных партый, рухаў, плыняў і груп.

Літаратура

- Беларуская Савецкая Энцыклапедыя: У 12 т. Мн., 1969–1975.
Беларуская ССР. Кароткая энцыкл.: У 5 т. Мн., 1978–1981.
Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Мн., Т.1. 1993. Т.2. 1994.
Этнаграфія Беларусі: Энцыкл. Мн., 1989.
Гісторыя Беларускай ССР: У 5 т. Мн., 1972–1975.
Гісторыя Мінска. Мн., 1967.
Істория Белорусской ССР. Мн., 1977.
Старонкі гісторыі Беларусі. Мн., 1992.
Хрестоматія па історыі Беларусі: С древнейших времен до 1917 г. Мн., 1977.
Экономическая история: проблемы и исследования. М., 1987.
Эканамічная гісторыя Беларусі. Курс лекцый. Мн., 1993.
Абезгаўз З.Е. Развитие промышленности и формирование пролетариата в Белоруссии во второй половине XIX в. Мн., 1971.
Абезгаўз З.Е. Рабочий класс Белоруссии в начале XX в. (1900–1917 гг.). Мн., 1977.
Абецдарский Л. Белоруссия и Россия: Очерки русско-белорусских связей второй половины XVI–XVII вв. Мн., 1978.
Аврех А.Я. Столыпин и судьбы реформ в России. М., 1991.
Алексеев Л.В. Полоцкая земля: Очерки истории Северной Белоруссии в IX–XIII вв. М., 1966.
Алексеев Л.В. Смоленская земля в IX–XIII вв.: Очерки истории Смоленщины и Восточной Белоруссии. М., 1980.
Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1861–1904 гг. М., 1980.
Белоруссия в эпоху феодализма: Сб. докл. и материалов: В 4 т. Мн., 1959–1979.
Белоруссия в эпоху капитализма: Сб. докл. и материалов. Мн., 1981. Т. 1; 1990. Т. 2.
Беларусь у гады Вялікай Айчыннай вайны (1941–1945 гг.). Мн., 1990.
Берхин И.Б. Так что же такое "военный коммунизм"? М., 1991.
Белязо А.П. Беларуская вёска ў пасляваенныя гады (1945–1950 гг.). Мн., 1974.
Бич М.О. Рабочее движение в Белоруссии в 1861–1904 гг. Мн., 1983.
Болбас М.Ф. Развитие промышленности в Белоруссии (1795–1861 гг.). Мн., 1966.
Болбас М.Ф. Промышленность Белоруссии. 1860–1900. Мн., 1973.
Бородин В.П. Промышленность Белорусского Полесья. Мн., 1968.
Восстановление народного хозяйства БССР (1921–1925 гг.): Сб. докл. и материалов. Мн., 1981.
Верещагин П.Д. Крестьянские переселения из Белоруссии: вторая половина XIX в. Мн., 1978.
Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны: В 3 т. Мн., 1983–1985.
Голубев В.Ф. Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі: XIV–XVIII стст. Мн., 1992.
Горемыкина В.И. История первобытного общества: Изд. 2-е. Мн., 1973.
Грицкевич А.П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв.: Соц.-экон. исследования городов. Мн., 1975.
Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі (1772–1903 гг.): У 4 т. Мн., 1940.

Документы и материалы по истории Белоруссии (1900—1917 гг.): В 4 т. Мн., 1953.

Довнар-Запольский М.В. Очерки истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия. Киев, 1891.

Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Киев, 1901.

Доўнар-Запольскі М.В. Сацыяльна-эканамічная структура Літоўска-Беларускае дзяржавы ў XVI—XVIII ст. Мн., 1927.

Древнерусские княжества X—XIII вв. Мн., 1927.

Дучыц Л.У. Браслаўскае Паазёр'е ў IX—XIV стст.: Гістор.-арх. нарыс. Мн., 1991.

Ермаловіч М.І. Па слядах аднаго міфа. Мн., 1991.

Ермаловіч М.І. Старажытная Беларусь. Мн., 1991.

Загоруйский Э.М. Древняя история Белоруссии (очерки этнической истории и материальной культуры до IX в.). Мн., 1977.

Залесский А.И. В тылу врага. Борьба крестьянства Белоруссии против социально-экономических мероприятий немецко-фашистских захватчиков. Мн., 1960.

Ігнатаўскі У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Мн., 1981.

Игнатенко А.П. Ремесленное производство в городах Белоруссии в XVII—XVIII вв. Мн., 1963.

История рабочего класса Белорусской ССР: В 4 т. Мн., 1984.

Иванов В.М. Очерки быта промышленных рабочих дореволюционной Белоруссии. Мн., 1971.

Индустриализация Белорусской ССР (1926—1941 гг.): Сб. док. и материалов. Мн., 1985.

Козловский П.Г. Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII — первой половине XIX в. Мн., 1982.

Котыцкий З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII в. Мн., 1966.

Кожушков А.И. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии во второй половине XIX в. Мн., 1963.

Кооперативно-колхозное строительство в Белорусской ССР (1917—1927 гг.): Сб. докл. и материалов. Мн., 1980.

Лысенко П.Ф. Дреговичи. Мн., 1991.

Лойка П.А. Прыватнаўласніцкія сяляне Беларусі: эвалюцыя феадальнай рэнты ў другой палове XVI—XVIII ст. Мн., 1991.

Ленин В.И. Развитие капитализма в России // Полн. собр. соч. Т.3.

Липинский Л.П. Столыпинская аграрная реформа в Белоруссии. Мн., 1978.

Лыч Л.М. Ликвидация экономического и социально-культурного неравенства союзных республик: на примере Белорусской ССР (1917—1941 гг.). Мн., 1987.

Марченко И.Е. Трудовой подвиг рабочего класса Белорусской ССР (1943—1950 гг.). Мн., 1977.

Нарысы гісторыі Беларусі: У 2 ч. Мн., 1994. Ч.1.; Ч.2. 1995.

Наша республика: Цифры и факты. Мн., 1968.

Пилипенко М.Ф. Возникновение Белоруссии: Новая концепция. Мн., 1991.

Пичета В.И. Белоруссия и Литва XV—XVI вв. М., 1961.

Повесть временных лет. М.; Л., 1950. Ч.1,2.

Правда Русская. М.; Л., 1940—1947. Т.1,2.

Саверчанка І.В. Канцлер Вялікага княства Леў Сапега. Мн., 1992.

Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. Мн., 1989.

Ткачоў М.А. Замкі і людзі. Мн., 1991.

- Фридман Н.Б. Отмена крепостного права в Белоруссии. Мн., 1958.
Шабуня К.И. Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905-1907 гг. Мн., 1962.
Штыхов Г.В., Лысенко П.Ф. Древнейшие города Белоруссии. Мн., 1966.
Экономика Белоруссии в период послевоенного возрождения. Мн., 1988.

Агульная характарыстыка этапаў развіцця першабытнаабшчыннага грамадства і гаспадаркі на тэрыторыі Беларусі (100 — 35 тыс. г. да н.э. — V ст. н.э.)

Храналагічныя рамкі	Эвалюцыя грамадскага ладу	Археалагічныя рамкі	Эвалюцыя гаспадаркі
100 — 35 тыс. год да н.э.	Этап першабытнага чалавечага статка, або першаабшчыны	Археалагічна этап адпавядае ранняму і сярэдняму палеаліту	Гаспадарка носіць прысвойваючы характар (зборальніцтва, паляванне, рыбалоўства)
35 — 2 тыс. год да н.э.	Этап родавай абшчыны. Ператварэнне чалавека ў сацыяльную істоту, члена родавага і вытворчага калектыву. Пераход да парнай сям'і	Археалагічна этап адпавядае позняму палеаліту, мезаліту і неаліту	З узнікненнем земляробства (3500 г. да н.э.), жывёлагадоўлі і рамяства прысвойваючая гаспадарка пачынае ператварацца ў вытворчую. Пануе абшчынная і родавая ўласнасць, ураўняльнае размеркаванне прадукта. Першыя архайчны падзел працы па полу і ўзросце
2 тыс. год да н.э. — V ст. н.э.	Этап разлажэння рода-племяннога ладу і ўсталявання суседскай абшчыны	Археалагічна этап адпавядае бронзаваму і ранняму жалезнаму вякам	Паўсюднае распаўсюджванне жывёлагадоўлі, першабытнага земляробства, рамяства. Паглыбленне грамадскага падзелу працы і абмену

Мануфактурная прамысловасць Беларусі ў 1796 — 1860 гг.¹

Галіна	Асноўныя паказчыкі	1796	1809	1828	1845	1850	1855	1860
Харчовая	Прадпрыемствы	4	5	7	13	18	27	36
	Робочыя	40	54	78	321	503	835	1119
Тэкстыльная	Прадукцыя	20	29	44	67	90	160	326
	Прадпрыемствы	26	34	66	73	73	44	46
	Робочыя	1759	2031	1916	2035	2468	1529	1698
	Прадукцыя	251	318	390	559	784	664	782
Металапрацоўчая	Прадпрыемствы	2	3	4	6	5	7	8
	Робочыя	85	116	167	185	149	191	239
Сілікатная	Прадукцыя	6	10	13	24	16	39	49
	Прадпрыемствы	10	14	12	13	17	20	23
Дрэваапрацоўчая і папярэвая	Робочыя	333	338	382	384	451	473	600
	Прадукцыя	45	55	61	86	112	136	189
	Прадпрыемствы	9	10	13	13	12	12	10
	Робочыя	185	210	412	779	657	648	464
Гарбатная	Прадукцыя	26	35	70	97	114	118	103
	Прадпрыемствы	2	2	2	3	6	3	4
Усе галіны	Робочыя	34	41	56	61	151	174	111
	Прадукцыя	11	14	19	21	57	75	60
	Прадпрыемствы	53	68	104	121	131	113	127
	Робочыя	2436	2840	3011	3765	4365	4379	4231
	Прадукцыя	359	461	597	854	1173	1192	1509

¹Складзена па: *Болбас М.Ф.* Развитие промышленности в Белоруссии. Мн.: Наука и техника, 1966. *Романовский Н.Т.* Развитие мануфактурного производства в Белоруссии (вт. пол. XVIII — перв. пол. XIX вв.). Мн.: Наука и техника, 1966.

Дадатак 3
Статыстычныя звесткі аб зніжэнні цэнаў на зерне ў пяці заходніх губернях у 1881 — 1887 гг.¹

Губерні	Жыта		Пшаніца		Авёс		Ячмень	
	1881	1887	1881	1887	1881	1887	1881	1887
Сярэні кошт у капейках за пуд								
Віленская	112	57	141	91	105	45	112	61
Віцебская	114	53	132	94	78	43	95	57
Гродзенская	124	52	139	125	99	62	105	38
Мінская	103	51	134	99	85	75	101	62
Магілёўская	105	58	123	84	60	38	80	46

¹Белоруссия в эпоху капитализма: Сб. документов и материалов. Мн., 1981. Т.2.

Динаміка развіцця буйной (цэнзавай) прамысловасці Беларусі з 1900 па 1913 г.¹

Паказчыкі	Абсалютныя даныя				% да 1900 г.			
	1900	1905	1910	1913	1905	1910	1913	1913
<i>Цэнзавая прамысловасць</i>								
Прадпрыемствы	799	865	1082	1282	108,2	135,4	160,4	160,4
Робочыя	31 086	33 549	40 539	54 941	107,9	130,6	176,7	176,7
Прадукцыя, тыс.руб.	38 448,7	40 870	61 005,4	88 295	106,2	158,6	229,6	229,6
Выпрацавана на аднаго рабочага, руб.	1237	1218	1503	1607	98,4	120,7	130,9	130,9
Магутнасць механічных рухавікоў, к.с.	12 268	17 977	32 407	44 877	146,5	264,1	365,8	365,8
Колькасць механічных рухавікоў	527	682	1113	1341	129,4	211,1	253,9	253,9
Магутнасць на аднаго рабочага	0,39	0,53	0,79	0,82	135,9	202,5	210,2	210,2
<i>Цэнзавая прамысловасць без вінакурства</i>								
Прадпрыемствы	328	534	452	631	101,8	137,8	192,7	192,7
Робочыя	25 797	27 080	33 946	47 110	108,4	125,4	178,7	178,7
Прадукцыя, тыс.руб.	27 866,5	28 631	45 935,6	64 584,4	102,1	164,7	231	231

¹Эканоміка Беларусі в эпоху імперыялізма. Мн.: Изд-во АН БССР, 1963. С.37.

Экономика Белоруссии в эпоху империализма. Мн.: Изд-во АН БССР, 1963. С.241.

Год	У ценах адпаведных гадоў			У супастаўных ценах		
	Тавараабарот, млн руб.	% да 1899 г.	% да папярэдняга года	Тавараабарот, млн руб.	% да 1899 г.	% да папярэдняга года
1899	95,5	100	—	95,5	100	—
1900	94,5	99,0	99,0	98,7	92,9	92,9
1901	94,8	99,3	100,3	87,7	91,8	98,9
1902	98,7	103,4	104,4	95,3	99,8	108,6
1903	98,7	103,4	100	96,8	101,4	101,5
1904	103,3	108,2	104,7	96,8	101,4	100,0
1905	107,3	112,4	103,9	98,4	103,0	101,6
1906	103,7	108,6	96,5	89,5	93,7	90,9
1907	108,2	113,3	104,3	87,6	91,7	97,9
1908	110,5	115,7	102,1	92,7	97,1	105,8
1909	118,5	124,1	107,2	96,7	101,3	104,3
1910	124,8	130,7	105,2	102,8	107,6	106,2
1911	132,2	138,4	105,9	107,9	113,0	105,0
1912	144,0	150,8	108,9	108,8	113,9	100,8
1913	162,8	170,5	113,0	124,5	130,4	114,4

Структура і аб'ём увозімых грузаў у Беларусь у 1900 і 1913 гг., тыс. пудоў¹

Найменне	1900			1913			1913, у % да 1910
	Адпраўлена	Прыбыло	Розніца	Адпраўлена	Прыбыло	Розніца	
Прадметы жыццёвага попыту							
Хлеб	6148	13 241	7093	7457	26 006	18 549	261,5
Соль	569	4858	4289	210	4561	4351	101,4
Цукар	127	1319	1192	487	1667	1180	99,0
Мануфактура	202	945	743	151	735	584	78,6
Рыба і рыбныя вырабы	323	1716	1393	385	2031	1646	118,2
Алей	261	443	182	477	768	298	163,7
Бакалейна-гастранамічныя вырабы	216	575	359	—	—	—	—
Прадметы вытворчага прызначэння							
Машыны акрамя земляробчых	105	455	350	232	519	287	121,4
Земляробчыя машыны	—	—	—	320	808	488	—
Метал	537	1652	1115	192	1328	1136	101,9
Розныя металавырабы	294	543	249	н.д.	н.д.	н.д.	—
Каменны вугаль	24	6112	6088	1288	27 943	26 655	437,8
Нафта, газ і іншыя нафтагрузы	19	2443	2424	247	3854	3607	148,8
Цэмент	48	1180	1132	116	1759	1643	145,1
Тукі	н.д.	н.д.	н.д.	78	1982	1904	—
Хімічныя тавары	476	552	76	1626	1765	139	182,9
Скуры	185	471	286	392	629	237	82,9

¹Эканоміка Беларусі ў эпоху імпералізму. Мн.: Изд-во АН БССР, 1963. С. 234.

Развіццё цэнзавай прамысловасці Беларусі ў 1914 — 1917 гг.¹

Паказчыкі	1913	1914	1915	1916	1917	% да 1913 г.		
						1914	1915	1916
Прадпрыемствы	1282	1073	8000	302	297	83,8	62,5	23,6
Рабочыя і служачыя, тыс.чал.	54,5	49,8	38,5	25,4	25,1	91,4	70,5	46,6
Валавая прадукцыя ў нязменных цэнах, млн руб.	88,3	75,1	50,3	39,6	26,6	85,0	57,0	44,8
Выпрацоўка на аднаго рабочага ў год, руб.	1620	1508	1307	1559	1059	93,1	80,7	96,2
Прадпрыемствы з рухавікамі	1142	952	688	247	242	83,4	60,2	21,6
Рухавікі, шт.	1341	1165	874	380	375	86,8	65,2	28,3
Магутнасці, тыс.к.с.	44,8	41,6	34,3	23,7	23,7	92,9	76,5	53,0
								52,9

¹Эканоміка Беларусі ў эпоху імперыялізма. Мн.: Изд-во АН БССР, 1963. С.92.

Развіццё прамысловасці Беларусі ў гады даваенных пяцігодак (у межах да верасня 1939 г.)¹

Паказчык	1927/28 г.	1932	1940	1932 г., у % да 1927/28 г.	1940 г., у % да 1932 г.
Валавая прадукцыя ўсёй прамысловасці ў цэнах 1926/27 г., млн руб.	374,6	1017,6	2347,8	271,6	230,7
У тым ліку:					
буйная	22,1	842,0	2046,5	379,1	243,0
дробная	152,5	175,6	115,1		
Колькасць рабочых і служачых усёй прамысловасці, тыс.чалавек	163,0	205,9	276,7	126,3	134,4
У тым ліку буйная	36,9	163,6	214,7	316,8	131,2
Вытворчасць прадукцыі на аднаго занятага ў прамысловасці*	4808,0	6588,0	8485,0	137,0	171,7
Вытворчасць прадукцыі ўсёй прамысловасці на душу насельніцтва, руб.	74,6	186,3	416,0	249,7	223,6

¹Эканоміка Советской Белоруссии. 1917 — 1967. /Под ред. Ф.С.Мартинкевича. Мн.: Наука и техника, 1967. С. 156, 158, 234.

*1927/28 г. — толькі ў буйной прамысловасці.

**Вытворчасць важнейшых відаў прадукцыі і асноўныя паказчыкі развіцця
эканомікі СССР у гады Вялікай Айчыннай вайны¹**

Паказчык	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Вытворчасць:						
электраэнергіі, млрд кВт·ч	48,6	46,7	29,1	32,3	39,2	43,3
нафты, млн т	31,1	33,0	22,0	18,0	18,3	19,4
вугалю, млн т	165,9	151,4	75,5	93,1	121,5	149,3
сталі, млн т	1863	17,9	8,1	8,5	10,9	12,3
збор зерня, млн т	9566	55,9	29,7	29,4	49,1	47,3
Нацыянальны даход, %	100	92	66	74	88	83
Прадукцыя прамысловасці, %	100	98	77	90	104	92
У тым ліку наркаматаў вяснянай прамысловасці, %	100	140	186	224	251	
Прадукцыя сельскай гаспадаркі, %	100	62	38	37	54	60
Грузаабарот транспарта, %	100	92	53	61	71	77
Рознічны тавараабарот, %	100	84	34	32	37	45

¹Иоффе Я.А. Мы и планета. Цифры и факты: 6-е изд. М.: Политиздат, 1985. С.38.

Дадатак 12

Людскія і матэрыяльныя страты Беларусі за гады Вялікай Айчыннай вайны 1941 — 1945 гг.¹

Паказчык	Страты
Загінула	каля 3 млн чалавек
Спалена і разбурана:	
гарадоў і раённых цэнтраў	209
вёсак	9200
дамоў сельскіх жыхароў	421 000
прамысловых прадпрыемстваў	10 338
школ	8828
бальніц і амбулаторый	2187
Агульныя матэрыяльныя страты народнай гаспадаркі і грамадзян Беларусі (млн руб., у цэнах 1941 г.)	75 000,0
У тым ліку:	
дзяржаўных прадпрыемстваў і ўстановаў	28 996,8
кааператывных арганізацый	1935,8
грамадскіх арганізацый	342,4
абшчын рэлігійных культаў	705,3
калгасаў	19 389,9
асабістай маёмасці грамадзян	23 600,0
Агульны ўрон на душу насельніцтва рэспублікі (на 1.1.1940 г. — 9046 тыс. чал.)	8288 руб.

¹Складзена па: Белорусская ССР за пятьдесят лет: Стат. сб. Мн.: Беларусь, 1968. С. 11—12; Бел. Сов. Энцикл. Мн., 1975. Т. XII. С. 180; Экономика Советской Белоруссии. 1917—1967 / Под ред. Ф. С. Мартинкевича. Мн.: Наука и техника, 1967. С. 300—301.

Сярэднегадавыя тэмпы прыросту асноўных паказчыкаў эканамічнага і сацыяльнага развіцця БССР і СССР у 1970 — 1985 гг., %¹

Паказчык	1970—1975 гг.		1976—1980 гг.		1981—1985 гг.	
	БССР	СССР	БССР	СССР	БССР	СССР
Валавы грамадскі прадукт	8,3	6,3	5,5	4,2	5,0	3,5
Нацыянальны даход	8,3	5,7	5,2	4,3	5,6	3,6
Прадукцыя прамысловасці	10,4	7,4	7,2	4,4	5,4	3,7
Валавая прадукцыя сельскай гаспадаркі	2,6	2,5	1,5	1,7	1,6	1,1
Перавозкі (адпраўка) грузаў усімі відамі транспарту	8,7	7,0	2,5	2,7	1,4	1,4
Пасажыраабарот усіх відаў транспарту	6,3	6,2	4,6	3,6	3,4	2,5
Увод у дзеянне асноўных фондаў	5,7	6,3	4,1	3,5	6,0	3,1
Капітальныя ўкладанні	6,7	6,7	4,6	3,7	5,3	3,7
Прадукцыя насць грамадскай працы:	7,4	4,5	4,2	3,63	5,3	3,1
у прамысловасці	7,4	6,0	4,6	3,2	4,0	3,1
у сельскай гаспадарцы (грамадскі сектар)	5,8	4,0	4,3	2,6	3,8	1,5
Рэальныя даходы на душу насельніцтва	4,9	4,4	3,8	3,4	2,5	2,1
Рознічны тавараабарот дзяржаўнага і кааператыва гандлю	7,4	6,3	5,2	4,4	3,4	3,1

¹ Народное хозяйство Белорусской ССР. Стат. ежегодник. Мн.: Беларусь, 1987. С. 26—27; СССР в цифрах в 1986 году. Краткий стат. сб. М.: Финансы и статистика, 1987. С. 45—47, 79.

Выпуск прадукцыі прамысловасці Беларусі ў 1985 — першай палове 1995 г., %¹

Год	Электра- энерге- тыка	Паліў- ная	Чорная мета- лургія	Хімічная і нафта- хімічная	Машынабу- даванне і метала- апрацоўка	Дрэва- апра- цоўчая	Будаў- нічых ма- тэрыялаў	Лёгкая	Харчо- вая	Сель- ская гас- падарка
1985	102,7	96,4	150,6	107,3	109,6	104,1	104,6	104,4	103,4	99,0
1990	103,1	97,7	108,7	99,9	103,3	102,4	101,5	100,3	101,8	91,3
1991	100,9	94,6	113,1	93,9	105,1	106,9	105,0	101,0	90,6	95,1
1992	96,9	57,1	86,3	85,3	92,6	92,8	89,4	100,7	82,4	91,5
1993	89,1	63,1	86,8	87,7	102,8	96,6	76,1	101,7	100,1	103,7
1994	88,7	51,4	87,0	82,1	83,1	85,7	68,5	70,3	94,8	85,9
1995 (1 кв.)	107,7	82,4	95,1	127,9	94,1	100,5	79,3	79,0	87,9	88

¹Стат. бюл. Министерства статистики и анализа Республики Беларусь. Мн. 1995. № 1. С. 23—25.

Размеркаванне прадпрыемстваў прамысловасці па формах уласнасці ў 1994 г.
(па прадпрыемствах, якія знаходзяцца на самастойным балансе)¹

Форма ўласнасці	Колькасць прадпрыемстваў		Колькасць прамысловы- вытворчага персанала		Аб'ём прадукцыі (работ, паслуг)	
	Усяго	у % да выніку	тыс. чалавек	у % да выніку	млрд руб.	у % да выніку
Уся прамысловасць	1937	100	1158,2	100	27378,2	100
Уласнасць:						
дзяржаўная	1287	66,4	800,2	69,1	20827,2	76,1
недзяржаўная	650	33,6	358,0	30,9	6550,5	23,9
З яе калектыўная	639	33,0	356,9	30,8	6540,8	23,9
У тым ліку:						
арэндных прадпрыемстваў	194	10,0	100,0	8,6	1599,7	5,9
акцыянерных аб'яднанняў	174	9,0	170,5	14,8	3778,5	13,8
калектыўных прадпрыемстваў	96	5,0	5,7	4,6	748,0	2,7
грамадскіх арганізацый	40	2,1	13,7	1,2	82,0	0,3

¹Республика Беларусь в цифрах.: Крат. стат. сб. 1994. Мн., 1995. С.112.

Колькасць беспрацоўных, якія зарэгістраваны ў службах занятасці (на канец года)¹

	1991	1992	1993	1994	1.9.1995*
Колькасць беспрацоўных, тыс. чал.	2,3	24,0	66,3	101,2	118,5
З іх жанчын	1,8	19,5	44,0	64,5	60,3
Удзельная вага жанчын у агульнай колькасці беспрацоўных, %	80,0	81,4	66,3	63,7	52,4
Колькасць беспрацоўных, атрымуючых па беспрацоўю, тыс. чал.	1,6	19,9	34,5	52,2	59,3
Узровень афіцыйна зарэгістраванага беспрацоўя, % ад эканамічна актыўнага насельніцтва	0,05	0,5	1,4	2,1	2,3

¹Рэспубліка Беларусь в цифрах: Крат. стат. сб. 1994. Мн., 1995. С.68; Нац. жан. газ. 1995. 18 кастр. С.16.

*Папярэднія даныя.

Даходы насельніцтва Беларусі ў 1985—1995 гг.¹

Перыяд	Грашовыя даходы на душу насельніцтва		Рэальныя грашовыя даходы на душу насельніцтва	Сярэднемесячная рэальная зарплата	Індэкс спажывецкіх цэнаў
	тыс.руб.	%			
1985	1,5	104	100 %	119,7	100,4
1990	2,4	117	112	110,8	104,7
1991	4,6	194	100,1	104,0	194,1
1992	39,6	855	80	87,6	1070,8
1993	59,0	1490	115	93,9	1290,2
1994	1164	1976	85	65,7	2321,0
1995 (1 кв.)	277,0	99,5	72	7867	2037,8

¹Стат. бюл. Міністэрства статыстыкі і аналіза Рэспублікі Беларусь. Мн. 1995. № 1. С. 20—21.

ЗМЕСТ

АД АЎТАРАЎ (В.І.Галубовіч)	3
УВОДЗІНЫ (Р.І.Ермашкевіч).....	6
У.1. Прадмет эканамічнай гісторыі Беларусі. Месца вучэбнай дысцыпліны ў сістэме гуманітарных навук. Метадалогія гісторыка-эканамічнага аналізу	6
У.2. Перыядызацыя курса эканамічнай гісторыі Беларусі і яе структура. Агульная характарыстыка крыніц і літаратуры	12
У.3. Агульныя ўмовы гаспадарчага развіцця Беларусі і задачы гісторыка-эканамічнай навукі.....	22
Глава 1. ГАСПАДАРЧАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ ЛЮДЗЕЙ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ У ПЕРШАБЫТНУЮ ЭПОХУ (100 тыс. гадоў да н.э. — V ст. н.э.) (Р.І.Ермашкевіч).....	28
1.1. Перадумовы рассялення і гаспадарчай дзейнасці першабытных людзей на тэрыторыі Беларусі.	28
1.2. Зараджэнне і развіццё прывойваючай гаспадаркі.....	32
1.3. Узнікненне і эвалюцыя вытвараючай формы гаспадаркі	39
Глава 2. ГАСПАДАРКА БЕЛАРУСКІХ ЗЯМЕЛЬ У ПЕРЫЯД РАЗЛАЖЭННЯ ПЕРШАБЫТНААБШЧЫННАГА ЛАДУ І ЗАРАДЖЭННЯ ФЕАДАЛЬНЫХ АДНОСІН (VI — VIII стст.) (Р.І.Ермашкевіч).....	47
2.1. Развіццё сельскай гаспадаркі.....	47
2.2. Вылучэнне рамяства і развіццё гандлёвых адносін	52
2.3. Узнікненне класавага грамадства. Прычыны і асаблівасці пераходу да феадалізму на тэрыторыі Беларусі	56
Глава 3. СТАНАЎЛЕННЕ РАННЕФЕАДАЛЬНАЙ ЭКАНОМІКІ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ У IX — ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XIII ст. (Г.П. Бушчык)	62
3.1. Асноўныя рысы і перыядызацыя феадальнага спосабу вытворчасці	62
3.2. Гаспадарчае развіццё княстваў, зямель і гарадоў на тэрыторыі Беларусі ў IX — першай палове XIII ст.	65
3.3. Шматукладнасць раннефеадальнай эканомікі. Эканамічныя прычыны феадальнай раздробленасці	72
Глава 4. РАЗВІЦЦЁ І ЎМАЦАВАННЕ ФЕАДАЛЬНАЙ ГАСПАДАРКІ БЕЛАРУСКІХ ЗЯМЕЛЬ У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIII — ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVII ст. (Г.П. Бушчык).....	76
4.1. Утварэнне і ўмацаванне Вялікага княства Літоўскага. Значэнне гэтых працэсаў для эканамічнага развіцця Беларусі.....	76

4.2. Сельскагаспадарчая вытворчасць, формы землеўладання і землекарыстання ў другой палове XIII — першай палове XVI ст. Павіннасці і катэгорыі сялян.....	82
4.3. Станаўленне фальваркава-паншчынай гаспадаркі. Аграрная рэформа 1557 г. Асноўныя этапы юрыдычнага афармлення прыгоннага права	89
4.4. Развіццё рамяства і гандлю, таварна-грашовых адносін. Беларускія гарады.....	95

Глава 5. ЭКАНАМІЧНАЕ СТАНОВІШЧА БЕЛАРУСІ Ў ЧАСЫ ПОЗНЯГА ФЕАДАЛІЗМУ (ДРУГАЯ ПАЛОВА XVII — XVIII ст.) (Л.І. Папоў).....

5.1. Эканамічны заняпад Беларусі ў другой палове XVII — першай палове XVIII ст.....	104
5.2. Эканамічны ўздым на Беларусі ў другой палове XVIII ст.....	108
5.3. Сацыяльна-эканамічнае значэнне далучэння Беларусі да Расіі	116

Глава 6. ЭКАНОМІКА БЕЛАРУСІ Ў ПЕРЫЯД РАЗЛАЖЭННЯ ФЕАДАЛЬНА-ПРЫГОННІЦКАГА ЛАДУ І ЗАРАДЖЭННЯ КАПІТАЛІСТЫЧНЫХ АДНОСІН (ПЕРШАЯ ПАЛОВА XIX ст.) (М.В. Давыдзенка).....

6.1. Пачатак фарміравання новых адносін у памешчыцкіх і сялянскіх гаспадарках	122
6.2. Прамысловы пераварот і станаўленне фабрычна-заводскай прамысловасці на Беларусі	129
6.3. Спробы гаспадарчых рэформаў	136

Глава 7. СТАНАЎЛЕННЕ КАПІТАЛІСТЫЧНАЙ ЭКАНОМІКІ БЕЛАРУСІ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIX ст. (А.М. Сасім).....

7.1. Падрыхтоўка да адмены прыгоннага права. Механізм рэформы і яе правядзенне на Беларусі	143
7.2. Буржуазныя рэформы 60 — 70-х гг. XIX ст.....	152

Глава 8. НАРОДНАЯ ГАСПАДАРКА БЕЛАРУСІ Ў ПАРЭФОРМЕННЫ ПЕРЫЯД (60—90-я гг. XIX ст.) (Т.І. Павяліхіна).....

8.1. Развіццё капіталістычнага спосабу вытворчасці ў сельскай гаспадарцы	159
8.2. Рост капіталістычнай эканомікі і прамысловасці.....	167
8.3. Развіццё транспарту, сродкаў сувязі, гандлю. Фарміраванне буржуазіі і пралетарыату.....	173

Глава 9. ЭКАНАМІЧНАЕ РАЗВІЦЦЁ БЕЛАРУСІ Ў ПАЧАТКУ XX ст. (1900 — 1913 гг.) (І.П. Прымачук).....

9.1. Асаблівасці прамысловага развіцця Беларусі ў пачатку XX ст.....	179
9.2. Сталыпінская аграрная рэформа і яе ўплыў на сельскую гаспадарку Беларусі.....	186
9.3. Развіццё транспарту, унутранага і знешняга гандлю. Фінансава-кредытная сістэма	194

Глава 10. ЭКАНОМІКА БЕЛАРУСКІХ ЗЯМЕЛЬ ПАДЧАС ВОЙНАЎ І РЭВАЛЮЦЫЙ (1914 — 1920 гг.) (І.П. Прымачук, Л.Ф. Пашкевіч).....

10.1. Стан прамысловасці і сельскай гаспадаркі Беларусі ў гады першай сусветнай вайны. Сацыяльна-эканамічная палітыка Часовага ўрада	199
10.2. Перамога Кастрычніцкай рэвалюцыі і першыя сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні	204
10.3. Становішча гаспадаркі Беларусі ў гады грамадзянскай вайны. Палітыка "ваеннага камунізму"	214
Глава 11. ГАСПАДАРЧАЕ РАЗВІЦЦЕ БЕЛАРУСІ Ў ГАДЫ НОВАЙ ЭКАНАМІЧНАЙ ПАЛІТЫКІ (1921 — 1927 гг.) (Н.І. Палятаева)	220
11.1. Новая эканамічная палітыка, яе сутнасць і значэнне	220
11.2. Развіццё сельскай гаспадаркі рэспублікі на аснове НЭПа	225
11.3. Прамысловасць і гандаль у 1921 — 1927 гг.	231
11.4. Крызісы НЭПа і прычыны яго згортвання	238
Глава 12. ЭКАНАМІЧНАЕ РАЗВІЦЦЕ БЕЛАРУСІ Ў ГАДЫ ПЕРШЫХ ПЯЦІГОДАК І УСТАЛЯВАННЯ ТАТАЛІТАРНАГА РЭЖЫМУ (1928 — чэрвень 1941 г.) (Г.Ф. Шапавал)	242
12.1. Курс на фарсіраваную індустрыялізацыю. Фарміраванне камандна-адміністрацыйнай сістэмы кіравання гаспадаркай	242
12.2. Насільная калектывізацыя ў вёсцы і яе вынікі	259
12.3. Сацыяльнае развіццё рэспублікі. Узровень матэрыяльнага дабрабыту і культуры народа	271
Глава 13. ЭКАНОМІКА ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ Ў СКЛАДЗЕ ПОЛЬШЧЫ (Ю.Л. Грузіцкі)	283
13.1. Становішча прамысловасці заходнебеларускіх зямель	283
13.2. Сельская гаспадарка Заходняй Беларусі	290
13.3. Матэрыяльнае становішча насельніцтва Заходняй Беларусі	297
Глава 14. ЭКАНОМІКА БЕЛАРУСІ Ў ГАДЫ ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ (1941 — 1945 гг.) (Ю.Л. Грузіцкі)	303
14.1. Эвакуацыя насельніцтва і сродкаў вытворчасці з тэрыторыі рэспублікі. Працоўны гераізм беларускага народа ў савецкім тыле	303
14.2. Асаблівасці вытворчасці на акупіраванай тэрыторыі	309
14.3. Першыя аднаўленчыя работы ў 1943 — 1945 гг.	319
Глава 15. АДНАЎЛЕННЕ І РАЗВІЦЦЕ ЭКАНОМІКІ РЭСПУБЛІКІ Ў ПАСЛЯВАЕННЫЯ ГАДЫ (1946 — 1950 гг.) (Ю.Л. Грузіцкі)	324
15.1. Аднаўленне і далейшае развіццё прамысловасці і транспарту	324
15.2. Адраджэнне сельскай гаспадаркі. Прымусовая калектывізацыя ў заходніх абласцях	331
15.3. Матэрыяльнае становішча насельніцтва. Гандаль і грашовое абарачэнне	337
Глава 16. НАРОДНАЯ ГАСПАДАРКА БЕЛАРУСІ Ў 50 — 60-я гг. (В.І. Галубовіч)	342
16.1. Гаспадарчае развіццё Беларусі ў 50-я гг. Спробы сацыяльнай пераарыентацыі эканомікі	342
16.2. Асаблівасці развіцця народнай гаспадаркі Беларусі ў 60-я гг. Гаспадарчая рэформа і яе асноўныя вынікі	348
16.3. Рост дабрабыту народа і развіццё сацыяльнай сферы	356
	427

Глава 17. ЭКАНОМІКА БЕЛАРУСІ ў 70-я — ПЕРШАЙ ПАЛО-	
ВЕ 80-х гг. НАРАСТАННЕ КРЫЗІСНЫХ З'ЯУ (В.І. Галубовіч,	
Л.П. Кісель).....	361
17.1. Развіццё прамысловасці, транспарту і сувязі. Нарастанне	
супярэчнасцяў.....	361
17.2. Становішча ў сельскай гаспадарцы. Абвастрэненне харчовай	
проблемы.....	368
17.3. Узмацненне цяжкасцяў у вырашэнні сацыяльных задач.	
Неабходнасць радыкальных перамен.....	374

Глава 18. ЭКАНАМІЧНЫЕ СТАНОВІШЧА РЭСПУБЛІКІ БЕЛА-	
РУСЬ У ПЕРАЫІД ПЕРАХОДУ ДА НОВЫХ ЭКАНАМІЧНЫХ	
АДНОСІН І ўМАЦАВАННЯ СВАЁЙ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ (другая	
палова 80-х — 90-я гг.) (В.І. Галубовіч).....	381
18.1. Пошукі шляхоў перабудовы эканамічных адносін. Паг-	
лыбленне крызісных з'яў у эканоміцы.....	381
18.2. Праграма пераходу Рэспублікі Беларусь да рынку.....	390
18.3. Стан эканомікі рэспублікі на сучасным этапе	398

Вучэбнае выданне

**Галубовіч Валерый Іванавіч
Ермашкевіч Рыгор Іванавіч
Бушчык Галіна Пятроўна і інш.**

ЭКАНАМІЧНАЯ ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ

Рэдактары Р.В. Міхнавец, Н.Б. Гуліш
Мастак Л.М. Гоманаў
Тэхнічны рэдактар В.П. Безбародава

Падпісана ў друк 15.12.95. Фармат 84x108/32. Папера афсетная №2.
Гарнітура Кудрашоўская. Умоўн.-друк. арк. 22,68. Умоўн. фарб.-адб.
22,70. Ул.-выд. арк. 26,1. Тыраж 6000 экз. Заказ 5237.

Навукова-камерцыйная фірма "Экаперспектыва". Ліцэнзія № 509.
220672, г. Мінск, пр. Партызанскі, 26.

THE HISTORY OF THE PROGRESS OF THE ARTS AND MANUFACTURES IN GREAT BRITAIN FROM THE EARLIEST TIMES TO THE PRESENT PERIOD